

Account of Lemba Law
and custom.

K11/40

1
274

s774(2)

1 b

~~A13/2/40~~

J. Makalima

1.

Imbali.

1. Igama lohlanga: Amamfengu akwaNguni
2. Igama lomzali wenkosi: uMawosha
3. Isici: Akuko sici santo kwelibandla, kunqulwa uTixo yedwa.
4. Igama lenkosi: Ngu Julius Makalima
5. Amagama enkosi pambi kwake:-
 - (a) Bushula (c) Makalima
 - (b) Lize (d) Mawosha
6. Inkosi zonke: Julius, Bushula, Lize, Makalima and Mawosha.
7. Indawo ezizalelwe kuzo:

uJulius uzalelwe eSidwadweni. uMakalima wazalelwa e Lutukela
uLize wazalelwa eLutukela. uMawosha wa zalelwa e Lutukela.
8. Amagama oyise: uJulius uzalwa ngu Bushula. UBushula uzalwa ngu
Lize. uLize uzalwa ngu Makalima. uMakalima uzalwa ngu Mawosha.
9. Amagama, neziduko zonina: uNina ka Julius ngu Nozinduku, uMantol
isiduko, imfengukazi u nina ka Bushula ngu Mankomo, imfengukazi.
Unina ka Lize ngu Manqo. Tula imfengukazi. Unina ka Makalima noka
Mawosha abaziwa konke.

2. 10. Indawo ababehlala, bebete kuzo:

uJulius uvele wapata apa eSidwadweni
uBushula uvele wapata apa naye
uLize upete eFyume, eNqanqaru, wada weza apa eSidwadweni.
uMakalima no Mawosha babepete e Lutukela.

11. Ezinye indawo abaya kuzo:

uJulius Makalima wazalelwa apa eSidwadweni waza wapata kona.
uBushula upete apa e Sidwadweni esuka noyise eNdenxe.
uLize wayepete eNdenxe nalapa eSidwadweni.
uMakalima wayepete eZweni, nase Fyume. uMawosha wayepete eZweni
nase Lutukela.

12. Imfazwe Abazilwayo: uJulius Makalima wati engumfana waye eFrance
eyokunceda uRulumente emkosini. uBushula, ulwe imfazwe ka Hopu, ka
Mhlontlo owaye bulele imantyi, walwa eyama Bhulu 1899-1902 eyase
France 1914. uLize ulwe eka Nongqawuse, eka Mlanjeni, noka Ngcayicibi
eka Hopu neyamaBhulu. uMakalima asazi mfazwe ake wayilwa wangena ku
Mlungu emqwashini. uMawosha naye asazi mfazwe wake wayilwa kuba ngu

s774

K11/40

13. Izinto ezizezinye abazenzayo: uJulius yena ukupe abantu uba bayokunceda uRulumente, wabinda wancedisa ngemali kubancedani.

3. uBushula, wazama uba kubeko iBhunga wabuya emvakoko wasezi bhenweni ematyaleni. uLize wayenguntu welizwi lika Tixo wabamkela abafundisi babelungu waza waka icawe yase Rabe eSidwadweni uMakalima wangena ku Mlungu wavula indlela. uMawosha akuko mtu wazi imisebenzi yake.

14. Izibongo nento eziyicacisa ngabo: Ezika Julius Makalima nazi:- E mbo lekane yingubo yokwa mbhulelwa. Lento icacise uba ngesimo ukalipile ufuze abako wabo. Ubukosi busuka kwakoyise. Izibongo zika Bushula zimcaza ukukalipa, nokunyaniseka nokutembeka. Kutiwa ngu Nabeleziko kwelika Mketete, yimpukane enkonana, yidrwishe enkone uyiyeke ebhadi kuba ibazile.

uLize ukubongwa kutiwa:- Ngu Soma qashalala, ugwanyelentsengeni uSomanikiniki, yinto emqolo uhlabayo, yibulale ikati le mtaka Makalima wehlike apa emtini. Uti wena xa ugqiba ukuyibulala uye kuyifa ka paya esizibeni. Bekusitshiwo ke xa egqiba ukubulala ingwe abantu besoyika. Ubesiti akugqiba ukuyibulala ingwe ayokungena esizibeni. Lonto ke imcacisa ubukalipa bake obungatetekiyo.

Ke izibongo zika Makalima no Mawosha azaziwa.

4. 15. Iziganeko ezibalulekileyo ngetuba labo: Ngexesha kupete uJulius ibe yimbalela ngo 1936 nango 1945 nokufipala kwelanga. Isicoto esikulu ebesingo 1943. Ku Bushula kubeko ifever ka 1918 umfula wenja, isifo senkomo 1913, inkumbi ngo 1936 nendlala enkulu. Ngetuba lika Lize kwabako uLindipasi ngo 1896, isitshi ngo 1901, inkwenkwe zi uza-tshoba 1910. Ngo Makalima no Mawosha azazi nto.

16. uJulius, no Bushula no Lize uMakalima kwano Mawosha babezi pete.

17. Ububanzi bomhlaba kaJulius:- Ngama 3975 morgen. Imida yomhlaba kaJulius yile:- Ngumhlaba ka Bhekameva, opete eMhlabati kwisitili saku Tsolo. Oka Ngaveli opete eLotava kwisitili saku Qumbu. Oka Dumile, opete e Ngcolora kwisitili sase Libode, Oka Gangata, opete eZandukwane kwisitili sakwa se Libode. Oka Enoch Mcasa opete eGungululu kwisitili saku Tsolo. Noka Mateyise opete e Nqadu kwisi tili saku Tsolo. Umhlaba ka Julius upakati wezilali ziXeliweyo.

Ububanzibonihlaba ka Bushula bufana nale ka Julius kuba wayepete pambi koba anikele unyana wake, Imida yomhlaba ka Lize inje ngale

ingentla kuba wayepete pambi konyana wake uBushula. Ububanzi bomhlala

5. ka Makalima no Mawosha asibazi.

Ezinye intlanga ezazipetwe ngu Julius, Bushula no Lize ngapandle kwa Mamfengu ibinga Batembu, Amampondomise, Amampondo, Amaxosa, Nabe-bala (Coloureds) uMakalima no Mawosha bona babepete abambc bodwa kungeko hlanga lumbi.

18. Amandla okupata isizwe:- uBushula ute ngonyaka we 1913 watumela abantu uba bayo kulwa bancedise abelungu kwi mfazwe eyayise Pesika. Ute ngo 1914 kwimfazwe yamaJamani wabuye watumela amadoda ukuya kuncedisa abelungu. uBushula wayetotyelwe etandwa ngabantu bake. Wake wayi Sayini yamapolisa wenza umsebenzi omhle kakulu kulo nkonz. Unyana wake, uJulius lo, uyinkosi ngoku, wamkupa uba ayo kulwa ancede uRulumente kunye neqela lamadoda wantobela, wati akuba ebuyile emfazweni umfana wake lowo uRulumente wambalela uBushula ngompu ngenxa yoku zibalula kwi South African Native Contingent. uJulius yena ute ngonyaka ka 1937 wakupa iqela lamadoda uba ayokunceda uRulumente. Upinde kwakona wancedisa ngokuti akupe imali yokuncedisa kubancedani. uLize uyise ka Bushula wapuma kunye nempu yake ukuya kwimfazwe yama Bhulu ngo 1900 encedisa umlungu. Watumela unyana wake uBushula ukuba abelipolisa waye yiSajini yamapolisa. uMakalima yena wavelisa izikolo kweliya lase Ngqushwa wavumelana na Befundisi abamhlope abango Read no Elefu ukuba kwakiwe izikolo kulomhlaba. uMawosha ke yena asazinto ngaye kuba wayepete eZweni.

19. Abafazi bezi Nkosi:- Oka Julius unafazi wokuqala igama lakowabo yayi ngu Minise, ezalwa ngu Petros Poswa uyise, elomzi igama lake yayingu oHakisi, isiduko ingu Mandlovu. Inkomo zekazi zapuma ku Bushula uyise ka Julius. Umfazi olandela owokuqala igama lake wabo ngu Ntombentle ozalwa ngu Robert Honono uyise elomzi igama lake ngu Nomantyi, isiduko ngu Magadluma, inkomo zekazi zapuma eBandleni lase Sidwadweni.

Oka Bushula umfazi omkulu igama lako wabo yayi ngu Yalezwa, ezalwa ngu Klasi x uyise, igama lomzi wake ingu Nofanti, ingu Sonani isiduko sake, inkomo zekazi lake zapuma ku Lize uyise ka Bushula.

Umfazi olandela omkulu yayi ngu Nozinduku igama lako wabo, ezalwa ngu Daniel Madabane uyise, igama lomzi wake ingu Nowanti, isiduko sake ingu Mantolo, inkomo zekazi lake zapuma eBandleni lase Sidwadweni

Owesitatu umfazi ka Bushula yayingu Gretta igama lako wabo, ezalwa ngu Runtwana uyise, igama lomzi wake ingu Nogeni, isiduko sake ingu Maku-boni, inkomo zekazi zarolwa ngu Bushula ngokwake.

Owesine umfazi ka Bushula ngu Legina igama lako wabo, uyise ngu Feleza, uno Ofisi igama Conizi wake, uMadlambulo isiduko sake, ikazi elalobola yena lapuma ku Bushula ngokwake.

7. Abafazi baka Lize:- Omkulu ngu Nomayeza uyise ngu Nxongoshiyane, igama lake lomzi ngu Nolayi, isiduko ngu Mankomo. Walotyolelwa ngenkomo zike Sikunyana umkuluwa wake wancedisa ngamadoda atile.

Owesibini umfazi ka Lize ngu Buzeka, ozalwa ngu Mqalo uyise, igama lomzi ngu Nosanti, uMadlamini isiduko, walotyolwa ngu Lize.

Abafazi baka Makalima:- Osimaziyo mnye abanye asibazi, lowo ke simaziyo yayi ngu Nyamazana ezalwa ngu Nqotula uyise, igama lomzi ingu Nonanti, isiduko ingu Mantlangwini, ikazi lapuma ku Mawosha uyise ka Makalima.

Abafazi baka Mawosha:- Asibazi abafazi baka.

20. Abantwana:- Abaka Julius abantwana ngaba:- Ngu Silumko, Nombulelo, Nontutuzelo no Ntombizanele owokugqibela. Unyana mnye ngu Silumko unina Magadluma uMandlovu yena akanamtana.

Abaka Bushula abantwana:- Ngu Julius, Billius, Julia, Janet no Florence. Amadoda (onyana) ngu Julius no Billius. Unina wabo ngu Mantolo. uMantolo ngumfazi wesibini owokuqala umfazi akazange azale. Nowesitatu uMakubone zange azale. Owesine umfazi uMadlambulo uzele onyana ababini uMandlakude no Tshangana.

8. Abaka Lize:- Ngu Bushula unyana, uMata no Beta (amawele) bazalwa ngu Mankomo. umfazi wesibini ka Lize uMamqale uzele uCubuka intombi yodwa. Abantwana baka Makalima:- Ngu Lize, uDingana abezalwa ngu Mantlangwini. Aba

Abaka Mawosha abantwana:- Ngu Makalima no Mconi udade wabo no Bunxash bazwalwa ngu Nohani unina.

21. Apo ezinkosi zafela kona:-

1. uJulius ukona upele apa eSidwadweni
2. uBushula ufele apa eSidwadweni, Tsolo.
3. uLize ufele apa eSidwadweni naye
4. uMakalima wafela eTsitsikamakwesikakama
5. uMawosha yena ufele elizweni.

22. Incwaba lika Bushula liyaziwa. Incwaba lika Lize liyaziwa. Incwaba lika Makalima asilazi kuba ufele kwa Ngqika. Incwaba lika Mawosha asazinto ngalo.

23. Incwaba lake liyahanjelwa na? Incwaba lika Bushula liyahanjelwa ligciniwe, lalusiwe ngabantu bake. Incwaba lika Lize nalo lalusiwe lihanjelwa kanjalo. Incwaba lika Makalima asazi nto ngalo kuba wafele kwa Ngqika. Elike Mawosha incwaba akuko mntu waze nto ngalo.

24. Utombo wohlanga:- Iziduko: AmaZizi abatembu (base Qudini) aMagcaga, aMakomanzi, aMaradebe, aMakuboni, aNantambo, aMakuze, amaDey amaTolo, amaDuma, maVenwe, amaJwara, oSonani, amaMiya, Onjinjela,

9. Amatenza, Amakeswa, amaNguni inkosizabo.

25. Isitakazelo:- AmaZizi: Akwa Jama, ka Sijadu.

Abatembu: Abakwa Qudeni, kwa Mvelase eMpafane eLutukela. Amagcaga: Amandongana, o-Lubelu, Omtandukuhamba njengelanga. Amakomanzi: Abaka-sunduzukusuka, bakwa Mlunjwa, Amaqinebe. Amaradebe: Akwa Mtimkulu kwa Mlotywa. Amakuboni: O-Langa, Amabhele, o-Sonani. Amantambo: amatiyane akwa Mdlelanga. Amakaze: Akwa Sibakulu, kwa Ndlovu zidlekaya kukuswelu malusi. Amadeyi: Amashwawu, kwa Danisa kwa Hlebo. AmaTolo: Ngo vumba lempongo liyanuka, o-Dlangamanda, o-Masali. Ama-venve: Ngo Gasela ka Mntungwa, osidudu sadika abayeni, ujiyeza ka Nomatotola. oMaduna: Ngonokala, kwa Jiyana. AmaJwara: ukatiti, ufele lenja, uMayara. Amamiya: Izijekula ezala ukulandela. Amanjiye-la: Abakwa Dlabazana, amaZotsho. Amatenza: Akwa Tshezi, kwa Fakade. Amakeswa: Akwa Nozulu. Abenguni Inkosi: Ngc Mpafane, Tukela, Mabizela abakwa Nongayi, abantu abeza bebucocobela njengokwindla, abahlamba ngobulembu, obutelezi.

26. Ababantu bonke beza Nenkosi akuko bangenelelayo.

27. Imbali yamaZizi: Amazizi ayemi eSandlulube, yintaba ke leyo ekwa Zulu. Ubuzizibuve, le ngalendlela)- uMzizana ngumntu ozala AmaDlami ni na MaTole, uMzizana no Mtolwana yayingamawele. UmTolwana ubuye wabizwa ngokuba ungu Dlangamandla kuba akalichelanga ilanga, licilwe ngu Mzizana, waza uDlangamandla walwa ngamandla ufuna ukupata kuba uyise usake wamqata efana kupate umzizana owayesisinci.

10.

Intlanga ezininzi zipuma ku Mazizi ngokuba kufunwa ukuba kuzokwe ndiselwana kwapakati kwazo apa. Ezoke nga Mamiya, Amandlangisa, Amashweme, AmaTenza, AmaGoqolo, Amambanjwa, Amasango.

/Amakuze.....

Amakuze: Apuma ku Zululisile, kuze kuveleke uSibakulu ku Zululisile, kuvele ke Amazibula,

Amantlwane: Kuze kuvele ke uDweba wase Sandlulube. uDweba uzala uSolanga, ku Solanga kuvela ke Amajama. Ku Majama kuvele uFakade, zonke ke ezizizwe zinje nga Mamiya, Amambanjwa, Nomasango zipuma zisa sazeke ku Solanga apa na Mashweme la alapo nawo.

Amantambo: ayese Mdeni NgaseLutukela, intloko yawo yayi ngu Mbandeni ozele uKhwakhwa ozele uJiyana ozala uNtambo lo, uNtambo uzala uNove-tshe ozele uNongcula. ozele uBoyi inkulu ke leyo. Ulandelwa ngu Dyari olandelwa ngu Mgutyana.

AmaNguni namaQudeni (Abatembu): AmaNguni apuma ezweni. uMpafane wazala uNgubinolaka, ozele uMcumane, ozele uButelezi, ozele uMawosha, ozele uTukela, ozele uTshangana, ozele uMakalima, ozele uLize waza uLize wazala uBushula, uBushula wazala uJulius lo upeteyo ngoku.

Amakeswa: uKeswa upuma ngu Nguni ngokuvimba wakelu a indlu ezantsi kwesibaya kwatiwa ke banga Makeswa ase Mpafane.

11. Abatembu bakwa Qudeni bapuma kwa lapa ku Nguni akwevana isitembu saba-fazi, yaba nga Batembu base Mpafane, eLutukela.

AmaBele (O-Sonani): Apuma ku Langa ozala uNdabezita, ozele uMafu oza-la uQunta, ozala uMabandla ozala uMbovane. Amakuboni, AmaDlambulo, o-Sonani noZondi onke apuma apa ka Bele. Bavela eZweni eLutukela AmaCanzibe nawo apuma kwa kuBele.

AmaDeyi: Apuma eMzinkulu, ngamaZotsho, eligama loba Zotsho livela kuba ababantu bazotsha inwele. Inkosi yama Zotsho ngu Mabaleni ongo-wa kwa Deyi. KuDeyi kupume izizwana ezingama Ndlela nama Dlelanga nama Hlabe, abeshwawu.

AmaJwara: Ngama Bele banamandla emaBeleni. Ngebabeki benkosi zama Bele.

AmaRadebe:- Nga Mahlubi, uRadebe uzala uMtimkulu ozele uNgobizembe. Omvemve na Mabongwe nama Tshabangu apama ku Ngobizembe nezinye izizwa-na ezininzi.

28. Izibongo zama Zizi:- Ngu Ndandaza, ngu Nomane, ngu Lunika, ngu Sijadu noSolanga.

29. Kumnombo Nganye:- Kumnombo nganye kuhlala kuhlale kubeko mntu okwaziyo ukwenza ibhekile nokuqingqa umti nje ngenqawe zomnyamanzi, ukwenza itunga ngomhlangoti. Amayeza ke nawo ayaziwa, umhlonyane,

s774.

K11/40

qwili isibara sokunyanga amahlaba nesifuba, Umkhuhlu wokurudisa, indawule iyaziwa zezintlanga zixeliweyo. Igqira lenkcsi liko nalo lokuhlamba inkosi. (Abenzi bemvula ngabaTwa, noko bakwela Mampondomise).

30. Abona bantu bakulu:- Abona bantu bakulu kuhlanga olu ngaba zizi.

12. bonda, oko kukuti induna zenkosi. Nanga amagama ezibonda zenkosi:-

1. Pitshane Nenemba upatele inkosi kwi Ndlebo Ndlovu.
2. Falitenjwa Jongilanga upete Umkulu
3. Zwelinzima Sibuta upete eFrance (ilali).
4. Kolisi Makalima kubambe uDyubele Mpapama obambele umziikulwana ka Kolisi ogama lingu Mfsati Makalima ku Cingco.
5. Lutli Ngambu upete eSizindeni.
6. Yawati Mawebula obambele uTukela Makalima Emdeni.
7. Kamisile Monti opete kwa Siyeleyele.

Abancinci ke abantu ko luhlanga ngaba bangaxelwanga, oko kukuti ngaba petweyo zezibonda zibapeteyo zibapatele inkosi kwimimango nge-mimango.

31. Olona hlanga lupezulu:- Kwezintlanga sezixeliwe olona hlanga lupezulu ngaba Tembu base Qudeni kurye Nama Keswa.

32. Olona hlanga lupantsi:- Ngamazangwe.

33. Abona bantu fafika mva:- Nga Magcaga.

2. Ilizwe.

1. Intaba aziko kwelilizwe ngapandle kwaleya kutiwa ngu Cingco xa ujonge eMpumalanga ngu Julius ngasekunene, ngasekohlo ngu Bekameva.

Indule: Yi Mvumelwano epambi kuka Cingco kwelicala lise Mpumalanga. Lenduli, zekutiwe nje kuse Mvamelwano, kwaMangalelana uBushula no Mcakumbana. Kute kwaku fika imantyi wawamisa amatye. uMantyi uwamisile amatye awakwa Bushula nawakwa Mcwakumbana waki ibakani eziziganga zobantu ababini elika Bushula nesika Mcakumbana. Wati ke kumacala omabini makatiye igama lenduli. Kutiwe ke ngalama bandla mabini

13. kuse "Mvumelwano" kuba kwakuvu nyelwene ngalomabandla mabini.

Induli elandelayo ngu Bokwana epambi kweMvumelwano kucala lase Mpumalanga Enye Induli ngu Mahoyana engapambili ko Bowana kwase Mpumalanga. Enye kukwe Sezulu, enye yi Gungululu ne Nqadu.

Inifula:- Yi-Gwali, uNomtambo, iTshisane yi-Ncolora nentlanjana yaku Qudalele, kuse Mcambalaleni emtonjeni we Ncolora, nemifulena ekutiwa yi-Nvubukazi no Madakana. Omnye umtonjana kutiwa Satomu, omnye

/usesigingqini.....

s774

K11/40

usesiginqini ekoneni yentsimi ye Nkosi nase Fyolweni kwidlelo elise Joziweni. Omnye ungase sibolweni ngaku Taki Makalima.

Amahlati:- Akeke amahlati kwelilizwe ngapandle kwelityolo labanga uba lendawo kutiwe kuse Sidwadweni. Ilali ezimelene nale yekaMcasa eMhlakulo, eka Mateyise eNqadu, eka Sifekexe ku Gcisa, eka Cameron e Mjika, eka Willie Mchlo e Mbokotwana, eka Bhekameva eXokonxa neka Ncayana Ntuli E-Tyeni.

2. Izinto ezibalulekileyo ezenzekayo:- E-Gwali naku mlanjana ekutiwa Ngu Nontambo kulapo intloko zamadoda zikona. Zabalapo kwimfazwe ka Mhlontlo. Nemfazwana eziziqubulo zaMampondo. Ukufuma apa ku Nontambo zihambe zaya kuma ku Nonzaba apo kwakusiliwa njalo ke. Ukupuma ku Bokwana zaya kuvela eGwali zada zaya kuma ku Cingco. Ezondawo ke Ama-Cingco namazantsi eNgcolora zazinge muve mtu, zosi ngamatanga nje.

14. Mntu ukuze zimiwe kwehla uLize eQhanqaru wemakwelilizwe. Pambi koko yayi nga Matanga ka Bokileni inkosi, ya Mampondo.

3. Umtu owayemile: Akuko mtu wayemile kwezindawo zixeliweyo.

4. Inqadu lihlati elikulu elinembabala, kulo ke kuyalindwa akuzingelwa mntu ngapandle kwemvume nckucela. Nalapo umtu kufuneka edubule inkunzi yembabala kupela imazi azidutyulwa. Kweli letu aku ndawo zina zihlonipo njengemilambo esiyivayo kwamange amazwe.

5. Izibongo: Akuko nteto nazibongo ngemilambo namahlati elizwe.

6. Imizobo (paintings): izinto ezinjalo aziko kweliletu.

7. Amagama ezindawo: UCingco ukwabizwa ngoba yintaba ye Mvumelwano. Hanti umtombo ekutiwa yi Santomu ukwaluzwa ngokuba li Tshisane. Omnye umtombo kutiwa ngu Rwabharwabha kwa e Tshisane. Omnye kutiwa kuselityeni kwase Tshisane apo. Kumfula we Ncolora kuko indawo ekutiwa kuse Siwaneni nokutiwa ngu Noketile.

Lendawo yatiywa ngomfo owayelima apo enesifombo kunye nomkake, oka Ndongyela kwa Kambula. Kwase Ngcolora kuko iliwa ekutiwa lelenyosi kuhlanjwa kwelo zibuko impahla yabantu. Ezonyosi ziyanqaba kude kwenziwe imute zokumtoba ngamatyatanga umtu kodwa kunqabe ukupakule ka kwazo.

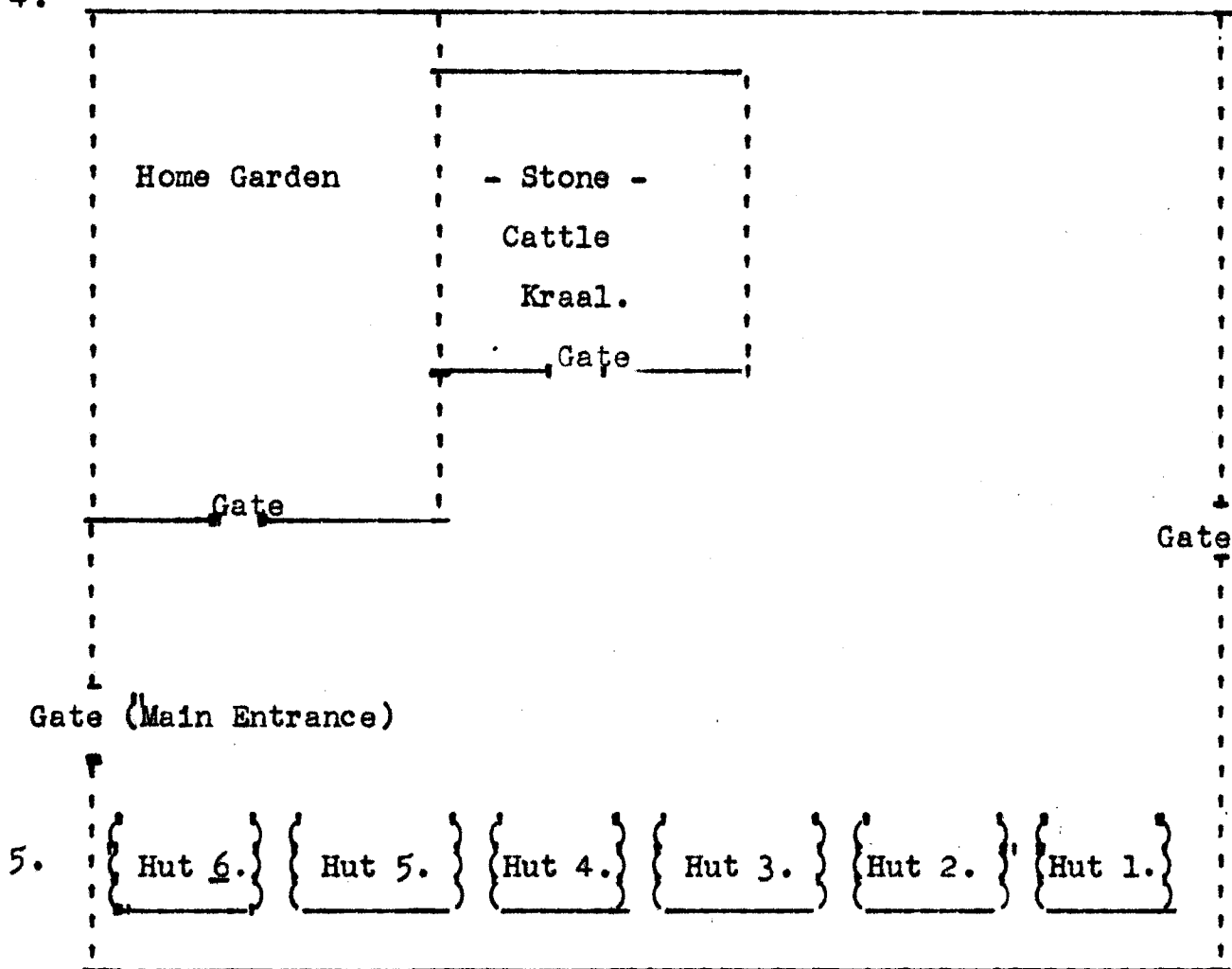
8. Incazo ngemilambo:- uNontambo ungena eTshisane uhle ke ngoku sowu liTshisane lonke ungene eNgcolora, Ingcolora ihla iyo ngena eTsitsa elingena Emzimvubu oya elwandle umfulana ekutiwa ngu Mangece ungena

15. kwalapa e Ncolora.

9. Apa eSidwadweni isibonda ngu Julius Makalima, unyana ka Bushula uCingco ukulomhlaba ka Julius, lomlanjana ekutiwa li Gwali, no Nomtambo, no Tshisane, ne Ngcolora no Mangece. uJulius uhlala apa eSidwadweni. uJulius urawulwe ngu Gangata unyana ka Bokileni inkosi yase Mampondweni.

3 Ilali, Indlu.

1. Umziomkulu: Umzi omkulu omdala apa ngulo ka Bushula.
2. Apo ukona: Lomzi ka Bushula use Sidwadweni kwesitili sako Tsolo.
3. Umnini wawo: Ngu Julius Makalima
- 4.

16. 6. Abaki bendonga:- 1. Udonga lakiwa ngu Mbozwana Finini upahla laxonywa, latungwa ngu Foyi Makalima. 2. Yakiwe ngu Mucameni Magenu yonke. 3. Yakiwe ngu Gavin Dinga yonke. 4. Yakiwe ngu Gavin Dinga yonke. 5.. Isiseko sakiwa ngu Gavin Dinga, yagqityelwa ngu Mdonono Lizo. 6. Yakiwe ngu Bawana Honono isiseko nodonga yaza yagqityelwa ngu Ngalipi Gemane upahla noku yitunga. 7. Ingingo ezi zibiyele lomzi zenziwe ngu Julius. 8. Amasango nawe enziwa ngu Julius. 9. Intlanti ezimbini esenkomo nesegusha, zakiwa ngu Bushula. 10. Intsimi nayo yabiywa ngu Bushula.

/7 Abaninizindlu.....

7. Abaninizindlu:- 1. Eyokuqala ihlala induna kazi ka Ma-Gadluma inkosikazi. Lendunakazi, inonyana bane, yiyo eyesihlanu. 2. Elandela leyo yeyentombazana, uNombulelo inkosazana. 3. Eyesitatu yi private office yenkosi uJulius. (yindlu yemicimbi). 4. Le yesine yindlu yenkosi yokulala. 5. Le yesihlanu yikoyi yenkosi (indlu yokuvunela) 6. Le yesitandatu yindlu yokupekela (kitchen).
8. Umtu owaqala ukwaka:- Lomzi ukuqalwa qha wakiwa ngu Lize.
9. Indawo awayehlala kuyo kuwala:- uLize lowo pambi kokuba eme apa wayemi eQhanqaru (Maclear).
10. Umtu owonyula isiza:- Isiza esi sonyulwe ngamadoda awayevela nawo eQhanqaru uLize. Lomadoda yayi ngu:- Nkumanda, Mbongwe, Ndinisa
17. Sizani, Ptalyi, no Fani, kwanamanye ke amadoda rwayesiza nawo uLize.
11. Isizatu sokonyulwa kwalendawo:- Lendawo ya bonwa uba yofanela ikomkulu, kuba yomile ayinamtombo. Ku aketwa umzi ophahlwe yimifula. Upantsi kwe nduli, ujonge eMpumalanga. Awuko hlatini, nakufupi nama-tyolo. Into eyayiko yiminga egadini yaza yawiswa pantsi kuba londawo ilinywe. Umzi lo ukumhlaba ocumayo kakulu ongena matye. Usempenge-mpengeni nje umzilo akuko hlati likufupi. Ukufupi namanzi, ukufupi namasimi. Inxowa eli linenipilo kakulu. Impahla iyanda ezinje nge nkomo, igusha nebhokwe.
12. Isanuse:- Isanuse asibizwanga kungekakiwa, sibizwe kwakugqitywa ukwakiwa. Igama lesanuse senkosi ngu Hoyiyana Ngudle.
13. Into awayenzayo:- Into awayenzayo uHoyiyana wafaka izikonkwane, wajikeleza umzi ne-ntlanti ukuze ube nesitunzi.
14. Into eyaxelwayo:- Kuxelwe igusha into ke leyo yokubetelela umzi, ukubingelela yaba ijigusha emnyama. Igusha le inqunyulwe nje, ayixeba nga inkomo yedini. Inqunyulwe ngu Hoyiyana ngokwake. Akuko mtu wabanalizwi ngapandle ko Hoyiyana umnini ndaba, isanuse. Isanuse esi, sati lomzi wakwa Nguni uze ube neCamagu ungabi namashwa. Usakuba ugqityiwe umzi lo ukwakiwa, kubizwe iBandla (amapakati) kwaxhelwa inkabi yenkomo, yadliwa libandla elo. Ixhelelwa ukunqula izinyanya zalomzi wakwa Nguni. Ke yena uHoyiyana unikwe inkomo ukubhatalwa ngokubetelela oku.
15. Into ekwaqalwa yayo:- Kwaqala kwakiwa izindlu.
18. 16. Uhlobo ezakiwa ngalo:- Ukwakiwa kwezindlu kwaqala kwakiwa izindlu zenza isanqha sangqonga isibaya.

17. Umaki:- Izindlu zakiwe ngabaki, bencediswa ngaba melwana, kwanezizalwana zenkosi.
18. Indlu enkulu:- Indlu enkulu apa yeyomnye wa mapakati ongu Solomon Nongcula. Indlu le wazakela uSolomon udonga, yatungwa ngumfo olimpondo ongu Mtsheki.
19. Into eyenziwa onguntu nganye:- Udonga lakiwa ngu Solomon ngoku ake yazake yatungwa ngu Mtsheki.
20. Izinto ezasetyenziswayo:- Udonga lakiwa ngezitena ezinga tshiswanga, incha yopahla ngumngcele yaza yatungwa ngentabo yorashu. Imiti ye pali, yi payinti (pine tree) upahla lubetelelwe ngezi konkwane.
21. Ixesha lokuyaka:- Lendlu yagqiba inyanga ezimbini ukwakiwa kwayo.
22. Indawo-ndawo zalendlu:- Indawo-ndawo zalendlu zezi, ncango, umgubasi, idywabasi, upahla, ufulelo, izikonkwane, umgangato, iziko, ibala (pambi kwendlu nasemva kwendlu) icala lasekunene nelasekohlo, itala, igolongxa, amayeza okubetelela, izikonkwane, umti ongumdlebe odityaniswa nesikumba sentlwati nesenja yolwandle njalo njalo ke.
23. Umsebenzi wezinto nganye:- Ucango lusebenza ukuvala indlu, umgubasi ubamba ucango, idywabasi yenza upahla, upahla lukusela imvula nengqele, ufulelo lukusela amnini ndlu emvuleni naselangeni, izikonkwane zisebenza ukugcina utulo, umgangato kuhlaliwa kuwo, kuyabaswa eziko. Ibala pambi kwendlu leneka imbotyi namazimba njalonzalo. Icala lasekunene lendlu lelamadoda, icala lase kohlo emva kocango lilabafazi. Ithala leloku xoma impahla, kanti inkuku ingakela egolonxeni izalele kanti nempahla iyaxonywa. Amayeza ngawokukusela indlu kanti ke naxa kute kwafika ukufa nokuba ngumtana ugule ngequbulo ahlala eko amayeza ukwenza uncedo lokuqala (First aid).
24. Izinto ezingeko sikweni:- Ukungambeki uyihlo nonyoko, ukubabeta nokungatobeli imiteto yabo kudala amashwa. Xa umzali ade wati, "Akusoze ube nto," zeke selekuqalekisile uzakuba namashwa. Amashwa ayadlwa nakukungambeki umtu ufanela kukumbeka. Umtana opondulayo kumtu ongumzali nomdala kunaye, noti xa etunywa ahambe embombozela kutiwa akanasimilo. Umtana ongxolayo, nohle kayo, oculayo, nodlalayo pakati kwabantu abakulu kutiwa akanambeko. Nabafazi akufuneki bathethe pakati kwamadoda, benze ukungxola nokuwasazela amadoda ehleli exoxa. Izinto ekutiwa azenziwa:- Akubhalwa pantsi ngomsizi okanye ilahle, kutiwa ubanga ilishwa. Intaka ezitile kutiwa azityiwa okanye ezibulawa

nje ngomcelu usikwalumanzi njalo. Ukutabata into engeyoyako, uzenzela amashwa. Izintso azidliwa ngabafana kuba kutiwa boba nempandla.

Imihlola:- Inja xa ite yangena endlini kuhleliwe yafika yatshitshiliza paya entla iyahlola, mhlawumbi ixela into embi. Xa inkomo ibuye endle yangena ebuhlanti emini izeke ihlola. Xa lentaka iyi ngqanga zeke ite yeza pakati komzi ikala zeke ixela into embi ezakuhla. Notekwane uti akuza ekaya kulindelwe ilishwa.

20. Imbeko:- Umtana obekekileyo ebazalini bake, no Tobekileyo, nongapenduliyo xa engxoliswa kutiwa unembeko. Umtshakazi onembeko ugcina amasiko entlonipo, kanye acweze kwindawo ekufuneka ecweze kuzo.
25. Indlu yokupekela:- (a) Indlu yokupekela (b) ucingo, (c) ubuhlanti benkomo, (d) isibaya sebokwe, (e) isibaya samatole (f) inyango yokugalela umbona, (g) ingobozi, (h) isilulu. Indlu yokupekela yakiwe ngumniniyo uSolomon Nongcula yonke.

Ucingo, nentlanti zonke zakiwa nguye ngokwake. Izisele zenziwa ngumninizo nabamelwana. Ingobozi zenziwa ngabafazi.

Izilulu aziko kulomhlaba, zisetyenziswa eLusutu. USolomon wayenza yedwa yonke lendlu yake iyeyokupekela. Indlu li yenziwe ngesoyi zomhlaba. Ipali ezenze upahla zezedywabasini (wattle) nelantyi ikwa yidywabasini. Itungwe ngenca yomngcele. Intambo ekutungwe ngayo yeyorashu. Ucingo elubiye lomzi lenziwe ngezibonda zomti wodwa. Yidywabasini ubuhlanti benkomo, nesibaya samatole negusha zonke zenziwe ngamahlahla edywabasi. Inyango yokugalela umbona yenziwe ngamadoda ngesoyi. Ingobozi yenziwa ngemizi. Ituba loku aka:- (1) Indlu yokupekela yakiwa yagqitywa ngiveki ezintatu. (2) Ucingo lakiwe ngeveki ezimbini. (3) Ubuhlanti benkomo benziwa bagqitywa ngetuba leveki kuba kusimbelwa amahlahla. (4) Isibaya sebokwe senziwa ngenzuku ezine, amatole ahlala kwakwesosibaya. (5) Inyango yokugalela umboni yagqitywa ngesituba senyanga, kuba ezakela yedwa.

21. (6) Ingobozi itata ituba elingancedawe enye. Umnyango, umgubasi, idywabasi, upahla, ufulelo, izikonkwane, umgangato, iziko, ibala, icala lasekunene, icala lase kohlo, itala, igolonxa, amayeza. Umsebenzi wocango:- Yinto yokuvala kungangeni ngqele, nemvula, nemimoya. Umgubasi:- Umgubasi yinto ebamba ucango uba lungaruqi pantsi, uncedisana nokuvala. Idywabasi ezipali:- Yinto yokwenza upahla, inca ingeyeli igcine indlu ikangeleke kakuhle.

s774

K11/40

Upahla:- Lunceda abantu ngokuti lunqande imvula ukuze abantu bangafi yingqele.

Ufulelo:- Luncedisana nopahla, kungangeni mvula, kusiti.

Izikonkwane:- Zibetelela ilantyi uba zidibane nepali. Umgangato Wenza ntle indlu, ingabi nazigingqi. Iziko:- Le, yindawo yokubaswa, kotiwe, kupakwe kwakuyo. Ibala)- Sisihombiso somzi. Amacala endlu: Elasekunene icala lihlala amadoda, kanti elasekohlo lihlala abafazi. Itala:- yindawo yokuxoma izinto, izitya nempahla elolohlobo. Igoloxa:- Ikwaxinto eyakiwa entla apa endlwini. Nayo ke ihlala izitya kwanamayeza. Kanti nenkuku ziyatanda ukuzalela kulo. Liyatyatyekwa kakuhle ngabafazi libe lihle, ligude.

Amayeza akahlali endlini yokupekela, ahlala endlini ehlala abantu

26. Izihombiso:- Ucingo alunantso yazihombiso. Izindlu zake azihonjiswa, amasango, ucango, ipali zocingo, imigangato yizindlu zonke, ezonto azihonjiswa. Iminqwazi yezindlu kubekwe udaka, kufakwe amatye aqekeziweyo. Lonto ke ikangeleka kakuhle.

22. 27. Indlela-ndlela zokwaka:- (Styles of building) Umzi wenkosi uyehluka kweyabantu nje ngokwakiwa kwezindlu. Umtu nje angeyiyo nkosisi uzenza zingafani izidlu zake ukuba uyatanda. Ilali azakiwa ngengekishi. Umtu uske eme kulondawo inkosi iphe kuyo inxowa lake. Izindlu zijongiswa nokuba kukwelipina icala ngokutanda komninimzi. Into ebangela uba umzi wenkosi wahluke ko womtu omnyama kwa ukudalwa abazange balingane. Lo uyinkosi uhleli ecinga, ngoko ke nemizi ayifani. Ubuhlanti benkomo buba pambi kwezindlu bujongane nezindlu ezi. Isizatu salento sesokuba ma uti ra ufikelwe lutshaba ebuhlanti uhle ulwe okanye ulubone ngamehlo. Izisele:- ziba pakati ebuhlanti. Zenzelwe ukuba izisele zigangatwe ngamanqina enkomo.

28. Umtu ofuna uba ngummi elalini:- Ukuba umtu uyangena elalini efuna ukuba ngum-mi wayo, afikela kumtu ongumzalwana wake ake ahlale naye. Ke umhlobo lowo afikela kuye umsa enduneni yenkosi, ize induna imse enkosini iyokumcelela umhlaba, ecaza uba ufuna uba ngum-mi. Uku-ba ngumhambi uyedlula ucela indawo yokulala xa ngaba uhlwelwe. Uyakahlala kumninimzi azitobe aze alale ati kwakusa ahambe. Lomtu ufike leyo ecela indawo uba ugxotiwe lomtu unetyala ngokugxota umhambi ngokmteto wesintu. Xa umtu emka elalini uya enkosini axele uba uyahamba ize ke imenzele incwadi yemvume ayise e ofisini. Kanti ke nalapo uya

23. enduneni yenkosi ibe yiyo emsa enkosini ngalomcimbi wake. Ka umtu engena endlini, uyangena ati selepakati abulise ati, "Molweni" ukuba yindoda uya kwicala lamaḁoda ahlale kulo ukuba yinkazana aye kwicala labafazi ahlale kulo.

Xa umtu emka endlini uye abulise ati, "Salani ngoxolo." Uba umtu ufuna ukungena esibayeni komnye umzi, uya emadodeni okanye kumni nimzi aye naye ebuhlanti. Akangeni yena ebuhlanti umtu wasemzini usi ke akutshelwe lonto iyeyake, ahambe nayo ukuba iko. Umtu elalini apa kutiwa unesimilo xa inteto yake intle engarwelani namtu. Kukuyoyika into embi nokungaze avakale ukuba wenze bubu elalani apa noba bululu-pina uhlobo. Ukuba umtu unesimilo ufika endlwini kungxolwa, kusiliwa ubonwa ngokuti axolise azame ukuyitotisa ingxabano leyo. Umtu onjalo uyoyikwa, uti efika akuba eqondwa ukuba nguye kutiwe, "hayi makuyekwe lento, ubani asimtu uyitandayo into embi." Nabantu ke basuke bamto-bele kuba bayamazi.

29. Into entle ekufuneka uyenzile:- Into entle ekufuneka uyenzile elalini kukuba abantu ubafundise ubulungisa ngo Tixo, bayeke izinto ezimbi. Kufuneka ubafundise ngomteto. Enye into ekufuneka uyenze kukusebenza ulime amasimi kona ukuze ungalambi ube izinto zabanye abantu. Izinto ekungafuneki uba uzenze kukuba, oko kukuti ungatati into yomye umtu ngamandla. Uyiqwalasele imiteto elishumi. Umtu ohlo nela inkosi yake kutiwa unesimilo umtu owapula imiteto le ixelwayo kuye kutiwe akanasimilo, uligeza, indladiya umtu ofumane enze, ofuma-

24. ne atete njalo ke, kutiwa akanasimilo. Umtu acala ingxabano ngumtu onolwini otetekisa abantu, ongalungciniyo ulwini lwake. Akufika emzi ni umtu kufuneka eme enkundleni umtu, okanye ahlale kona apo amadoda azeke ekona. Ukuba lufika kunge ke mtu enkundleni uya ngasendlini liyokufuna indawo enabantu. Umtu ngoku umzi ingowake, akayi kwelacalo molokazana. Nomolokazana akayi kwelikayise icala. Nangapandle komzi umolokazana usoloko ehlonipile kwicala likayise. Umtu ongu-mhambi ufike eme nje ibe ngabantu bomzi abamalatisa indawo. Akayi entla engayalelwanga ngabantu bomzi. Akayi ebuhlanti nasemasimini ngapandle kokuba uya nomnimzi ngemvumi yake. Akayi ekoyini (Store) kuba kuti kanti kuko izintlo eziyimfihlo yomzi. Mayela noku teta akanako ukuteta yonke into afike itetwa eyimicimbi yalomzi, engacelwanga Ukutshica yinto engenziwayo endlini ngokwesiko, umtu utshayela kwindl

ebucala yokubuta amadoda ekungati kutshaywe, kutshicwe kuyo. Ngapandle koko umtu utshayela pandle. Mayela nokucama umtu ongunhambi, ucamela bucala okanye ngapandle komzi, kuba inkundla le yindawo yomzi okokuti eyoyomninimzi. Indawo yokulala umtu uyayicela ayipiwe. Uyalatiswa kutiwe, "Lala paya", alale kulondawo nokuba kulondlu. Umtu upiwa ukudla kulendlu inabantu aze, aze ayekulala kulondawo alunguselelwe kuyo.

30. Imiteto kumadoda elali, kwazalanayo, nakwizihlobo:- Lemigago

25. iyafana kuwo onke amadoda elali, ayiqwalasela ngokufanayo onke, isiko linye. Kumadoda azalanayo izinto zomteto ziyafana. Nakwizihlobo umteto wokuzi pata nokwenza izinto ngokubanzi uyafana. Ixegokazi ngumtu oselefana nomtu wasekaya. Akalindelwe ukuba makahlonipe nto. Uyahamba napina emzini wake ade aye nasebuhlanti sele xolelekile nasekutshayeni yena udla ngokutshaya napina, nezinto zomzi zibuzwe kuye nje ngomtu onolwazi kakulu.

Ingqondo yake seyifana neyomtwana xa akulileyo ngoko kude ayekwe azenzele ukuqonda kwake.

Umtshakazi osandulukutshata unezinto angazityiyo ade axelelwe ibokwe adliswe amasi.

Lonto ke iyamkulula ukuba awadle amasi omzi wake, kanti ke noko iselwa likayise akasokuze alipate. Usoloko ehlonipile konke egcina icala lake. Isimilo sake sibonakala ngokuti ahlonipe, angawabizi amagama abantu bomzi wake abadala nabangasekoyo. Neziya ezi zomzi wake uyazihlonipa, akazibeti, akazi ngxolisi, uteta kancinci nazo, kuba xa angxolayo nazo, esilwa, kutiwa akawuhlonipanga umzi wake. Amehlo ake akapakami ukujonga, ugcinwa lugungxo, iqiya egquma amehlo la. Xa ahambayo usoloko enento ayembeteyo, exakatile, akaciili emzini wake. Kanti isalukazi, umfazi omdala, angahamba nokuba uculile. Abantu abali gazi kuti lina bantu bapatwa njengokungati balusapo. Balala kwindlu yendwendwe ete geqe, kanti akukonto bayitengayo ekayapa. Abahlawuliswa nto ngokulala nokudla, kwanye ngokuba nalupina uhlobo lodwendwe lunga hlawuliswa nto, nokokuba uluhlanga lunina oludwendwe.

26. Utshayela pandle okanye kwindlu yendwendwe leyo alele kuyo. Ukuba ngumninawe kulilungelo ukuba angaya napina njengonyana. Izizalwana zegazi ziyashiyana emzini ngokusondela kwazo kubanini mzi, kube njalo ke nokupatwa kwazo umkuluwa uhleli ehlonitshiwe ngumninawe wake, kuba

/unje ngoyise.....

s774

K11/40

unje ngoyise kuye. Ukuba indoda ihamba nomkayo, umfazi uhamba ngasemva etwele impahla, indoda ikokele ipete induku kupela. Lonto ibangwa kuba indoda kufuneka isoloko ilungele ukunqanda izinja nokubulala nenyoka, nazo zonke intshaba enokudibana nazo. Ngapaya koko indoda kufuneka ibe pambili, ingatsibi mkondo womfazi ukuze itambe amadob. Ukuba umtu uhamba namadoda azizizalwane usoloko ehamba pakati epahlwe zizininawe zake zimxakile. Naxa kuzakulalwa kufuneka omkulu elele pakati ephahlwe ngabaninawe ~~u~~ bake. Imvelapi ibuzwa kulo umkulu, umfazi akapenduli nto. Kunjalo nakumtu omkulu ohamba nabanye abangeneno kwake. Abahambi abangabasetyini abadityaniswa namadoda.

Abantwana abazintombi bahlala kwicala lika nina, ngasekohlo, emva ko cango endlini. Abangama kwenkwe bahlala ngasekunene kwicalalikalayise. Bafundiswa amasiko. Abantwana nabo bayazihlonipa ezizinto:- iselwa, ihashe, isihlalo nazo zonke izinto zikayise. Abahlali kwi situlo sika yise, iselwa likayise ligcinwa ngunina, kanti ke ngokwaku dala imvaba ibigcinwa ngunyana nokuba yinduna yalomzi nokuba ngum-nininzi. Abantwana bakelwa indlu yosapo abalala kuyo, okanyeba-

27. lale kwekaninakulu benzelwe intsomi.

Inkosi, okanye isibonda:- Inkosi ihlala ngasemendlalweni wayo ecaleni layo ukuko ndawo iyihlonipayo emzini wayo. Indawo eyihlonipayo yindlu yomolo kazana kupela. Inkosi ihamba namapakati ayo, indunazayo. Xa ihambayo ixakwa ngawo, ize iti xa ifike emzini, ixelwe ngenye induna ukuba yinkosi le. Iti ke inikwe indlu igcinwa ipekelle zinduna zayo. Akuyi mtu endlini ene nkosi ilala yodwa ati umtu ofuna ukuqonda into abhekise enduneni, ize yona iyise lonto ~~u~~ enkosini. Inkosi yakufika kupalazwa igazi. Kubayiwa inkabi yenkomo kutwe, "Nantsi inkuku esikuxhwitela yona, ufikele endlaleni nkosi kweli kaya lako."

31. Indawo ekubaselwa, nekungabaselwa kuyo:- Umlilo ngokwesiko kufuneka ungaze ubaselwe emnyango nasentla endlini. Emnyango awuna kubaswa kuba kulapo kungenwa kona. Entla kulapo kubekwa impahla, kanti nasecaleni awunakubaswa kuba kulapo kuhlala abantu umlilo ubaswa esililini sendlu, oko kukuti, eziko. Pandle kuyabaswa enkundleni kanti kuyabaswa esibayeni xa ku xelwe inkomo kuzakudliwa inyama zamadoda.

32. Indawo elahlwa kuyo inkunkuma:- Inkunkuma kufuneka ilahlwe nga-

pandle komzi, ingalahlwa pambi komzi kuba yoti ingcolise ibala.

33. Ukusila:- Kusilwa elityeni lokusilela libekwa endlwini yokupekola. Xa kungqushwa kuyangquselwa pandle noba kusendlwini.

34. Indawo eyenzela utywala:- Utywala benzelwa endlwini engu vimba (ekoyini).

28. 35. Izitiya:- Igadana ezincinci ziko emzini. Zenziwa pambi komzi kufupi. Zisebenza ukulima imiti yezi qamo, namatapile, namakapetshu, neminqato njalo ke.

36. Umzi:- Umzi uyashiywa ngabantu xa ulinxowa elingenampilo, xa kuko itinzi, ukufa. Liyashiywa kwakona xa soloko kudlala izulu, maxa wambi kuyanyangwa kubetelelewe izikonkwane zamaxwele. Nemihlola iyanyangwa iyelwe ko siyazi baxele unobangela batsutsuzeke banyange. Enye into ebangela uba umtu alishiye inxowa lake kukuba likatazwa ngumtombo ongancedekiyo nokuba sowuzanywa. Kwakona xa inxowa likufupi nehlati elinezigebenga ezinengozi, umtu ebelwa liya shiywa.

37. Ukushiywa kwenzowa:- Lento yokushiywa kwenzowa inqabile kuba akulula ukuzuza elinye xa ulishiyile elako.

38. Umtu xa etshalile:- Xa umtu etshatile uhlala kokwabo. Ngaxa limbi uyise umcelela inxowa elibucala, amcelele enkosini, aze ke unyana azimele apo ke.

39. Abanye abantu:- Bakona abantu abangazange bapume baye kuzimela, baka kwasemanxoweni oyise, basabambe isiko lakudala.

40. Into efunekayo emzini:- Emzini wonke, umfazi kufuneka abe nendle eyeyake, xa ezekiwe. Elowo uba nendlu yake.

41. Uhlobo lokuma kwezindlu:- Izindlu zima ngokokushiyana kwabafazi abangabanikazi bazo. Indlu yomfazi omkulu ima ikangele enkundleni, oko kukuti ebuhlanti. Eyomfazi wesibini iba ngasekunene kwale yomfazi omkulu, kutiwe ngumfezi wasekunene, ongowesibini. Ngaseko-
29. hlo kwendlu yomfazi omkulu kuba zizindlu zomfazi weqadi lendlu enkulu Ecaleni kwazo ke kuba zizindlu zaba fazi abancinci.

42. Xa umtu efuduka:- Uti umtu xa efuduka enxoweni lake uyazitshise izindlu ukuba ubegxotwa kuku ngcola, okanye zizinto zokungonwabi kulo Xa ngaba umntu ~~ux~~ ulishiya nje inxowa, uye azitengise izindlu komnye umtu ozifunayo owati ahlale kuzo ke, acele isiza eso enkosini kuba sesenkosi xa emkile umtu owayesipiwe.

43. Ingcango nencha:- Ingcango, nencha yokutunga nepali zopahla

/ziyatatyiswa.....

s774

K11/40

ziyatatyatwa nguntu ahambe nazo, aye kwaka ngazo kulondawo azakwaka kuyo, ukuba azikaboli ezonto.

44. Inxowa elidala:- Umtu uyaya kulivelela inxowa ayeseyelishiyile, ayokubona amafihlo abantwana bake nokuba zizihlobo zake ezangewatywa apo.

45. Xa umtu emkile enxoweni:- Xa umtu selemkile enxoweni akasenama-lungelo kwelo nxowa emkileyo kulo, kuba umhlaba ngowe nkosi eti ke akumka, isale ilinika mtu wumbi inxowa elo.

46. Isiza esidala:- Asinto ike yenziwe kwaka pezu kwesiza somnye umtu. Maxa wambi kuti kanti lowomtu wayenezinto azimbeleyo kwelonxowa lake, ezinje ngamayeza okubetelela. Akuko mtu utandayo ke ukuhlala pezu kwezibonkwane zomnye umtu.

47. Nawupina umtu:- Nawupina umtu angangena ahlale enxoweni xa lishiywe ngumninilo akuko nto iti makalinde nto konke.

48. Izindlu ezindala enxoweni:- Umtu uyangena ahlale kuzo xa etanda

30. 49. Igadi enxoweni elidala:- Umtu akanako ukusuke ayokwaka igadi enxoweni lomnye nokuba sebedibena nomnini walo omkileyo kuba umhlaba ulunge eNkosini kupela, umtu okunokucelwa kuye nayipina into.

50. Umtu omkayo:- Umtu omkayo akashiyi mtu wokulinda isiza sake kuba zeke selengamcwase nto kwelonxowa. Umka nako konke okwake, waye akasalindele nabuti xa selesimka kwelonxowa.

4. Ulimo:

1. Izilimo:- Izilimo ezilinywayo kwesisituba, ngumbona, ngamazimba, licuba, ngumya, nemfe. Ezizinto, zazilinywa kwakudala eZwani. Kuvele kutsha nje, imbotyi, intlumayo, amatapile, ierityisi, amatanga, amaselwa nozi khaphatshu neminye imifuno, (vegetables) iminqate, itshwele, njalo njalo.

2. Apo zifunyanwa kona:- Umbona, amazimba, nemfe zavela nati, pofu owona mbona yayingo wetu ngulo kutiwa ngungoyi (obomvu) Ijamani (German yellow) livela mva kule minyaka yangoku, kunyene Teko (Yeko Yellow) umya wona wawuko kwamandulo kuba umkosi ubuti xa uzakupuma ube utshaya umya. Icuba lelabalumzana abahleli pantsi abapeti iqaga lamanyama. Amanyama ke bekutatwa isikumba senkomo kususwe lendawo ipakati iyinyama, ize ikandwe yenziwe imbumba. Lembumba ke iyarolongwa yenziwe into efana neselwa, kuze kufakwe kuyo igwada eli. Icuba lesixosa liyalinywa, luzintlobo ezimbini, olude, nolufutshane. Oloqa

hlobo lutandwayo lolu lude, olu lufutshane (uqolwana) alukuli ke lonela lelaMahlubi alutandwa nga Bambo. Elesilungu ozi Kat River, Piet

31. Retief zeza no Sir Walter Raleigh kweli lizwe. Engekabiko amazimba nombona kwakudliwa ingcolo, nentunge, amasi, nenyama yenkomo. Imbotyi namatpile nazo zonke ezizilimo zifutshane, zifike kutsha zivela ku Mahonjana azi tengisela abantu, aba mnyama.

3. Umbona:- Kuko mbona opuma apa kulo mbona ubomva kutiwa ngungoyi. Lombona kutiwa "Ngugazimtyeketye ukudla kwabantwana." Umbona kutiwa ngu nyana ka Ludiza njengokuba utywala kusitiwa, "NguJimayima intombi ka Ludiza, etwele iqiya emhlope, uDlomdlayo, uMabilebanda." Amazimba kutiwa, "Ngamabele ka Bungane." Umbona namabele zezona zinto kwenziwe ngazo utywala besintu. Ingoma ka Mhlala, "uLo-Tixo-mkulu"yingoma le yabanumzane, Izi-nxiba-mxaka. Yombela kwakuhlutwa etywaleni, kushukume ne Xego.

4. Amanqaku amahle namabi ngombona:- Umbona (dyoyiswa lilanga (imbalela) kanti ungoyi ude abebhetele uba namandla noba libalele. Intaka azitandi nje umbona. Emzinabeni umbona unempilo, kuba ukukudla okupakamileyo kwezimini kuntu omnyama. Awudali kuqhiwa esiswini. Umbona umandi kakulu. Uyasilwa kano bom, kwenziwe ngaye utywala. Uyashiyane ekuvutweni. Ubangela uvutwa msinya ngenyanga ezi ntatu, kanti ke ibunga (Teko yellow) ne jamani livutwa kade ngenyanga ezintandatu. Amanqaku amahle namabi ngamazimba. Amazimba omelele kakulu elangeni, akoyiswa yimbalela. Intaka ziyawatanda ngangokude alindwe ngabafazi nabantwana xa avutwayo. Anempilo nentswane kubantu.

Isidudu sawo silungile kuntu ogulayo. Ayenziwa nesonka esimnandi Amazimba ayaqhinisa esiswini. Uba kuko umtu ogulayo, usongelwa ngawo.

32. Amandi amazimba emlonyeni. Ayasilwa kwenziwe isiqhophobela sotywala bamabele. Utywala bawo buyatandwa kuba bunxilisa ngapezu ko bombona. Amazimba avutwa mva kunombona.

Amanqaku ngecuba:- Icuba liyamelana nelanga nokuba selibalele. Alidliwa zintaka nempahla kuba liyarara emlonyeni. Icuba alinampilo, lidala isifuba endaweni yoba lenze impilo entle. Icuba alenzi kuqhina esiswini. Icuba limandi kubantu abatshayayo. Akuko nto lenziwa yona icuba. Livutwa msinya.

Amanqaku ngomya:- Umya uyamelana nelanga, awudliwa zintaka, udal ukohloko nesifuba ibantwini, nengqondo iyapangwa ngumya. Wenza isi bindi kumadoda omkosi. Awadali kuqhina, wenza amendu. Uvutwa msinya.

Imfe:- Ngumzalwane wezimba, ilinywa pakati kombona. Iyamelana nelanga ngokwamazimba, iyadliwa zintaka. Imfe inempilo kwaye ineswekile kuyo. Ayenzi kuqhina, endaweni yalonto iyasikulula isisu. Imfe inencasa emlonyeni. Ayisilwa, ayenzi Tywala. Ivutwa msinyane ngapem kwezimba.

Imbotyi, nentlumayo, ne-erityisi:- Zoyiswa ngokombonalo lilanga. Azidliwa zintaka, zinempilo kakulu, azidali kuqhina esiswini. Zimnandi xa zityiwayo. Asinto isilwayo imbotyi, nentlumayo, ne-erityisi ziyakawuleza ukuvutwa.

Amatanga nemifuno (vegetables):- Amatanga ayoyiswa lilanga, anempilo kanye, enza isisu sipole sitambe, kodwa kwabanye enza isilungulela. Akadali kuqhina esiswini. Amnandi kakulu, ayatyebisa. Avutwa msinya kuqala kunombona angenise ulibo.

Imifuno (vegetables) Ezizinto zintsha kuti kuba zizinto zesilungu
33. Zingcinwa kukuncencetshelwa kuba amanzi ziwafuna kakulu. Zilunge kakulu esiswini nokuba ziluhlaza nokuba zipekiwe. Zinempilo zaye zimnandi. Azenzi kuqhina kwesisu, zivutwa msinyane kunazo zonke izilimo ezikoyo.

5. Umbona:- Ngokomteto kufuneka kungadlalwa ngaye ngabantu nabantwana. Xa umtu emosa akufuneki ati aku dikwa amlahle kuba kutiwa izinyanya zosuka zixabane kubeko indlala. Konke ke ukudla okuzizilimo kupatwa ngalendlela akufuneki kugityiselwane ngako. Imbewu iketwa xa kuvunwayo kwenziwe iziswenye, amakasi adibanise izikwebu ezihle ezinenkozo ezinkulu. Xa ke nentwayo lo uyimbewu inkozo zesicupe nesikondo azenziwa mbewu, kutatwalo upakati umbona. Iziswenye zixhonywa pezu kwendlu okanye kumanqwanqwa apezu kodladla. Imbewu icutywa xa kuza kulinywa. Ubona ochutyiweyo ufakwa esiseleni ebuhlanti. Xa upuma apo kutiwa sisancozi. Umbona xa eseluhlaza akufuneki atyilwe umtu awukangele ~~na~~ engazi kuwuka, kuba kusuke kungene amanzi kulondawo abole. Kubonwa nge mpontshane xa evutiwe umbona, ubulembu buyanqunqka bube mdaka. Umbona omtsha uyasilwa wenziwe isonka ekutiwa sisigezenga. Xa koluswa amakwenkwe kusilwa utywala ngemitombo yombona. Imitombo ke ngumbona ofakwe emanzini waza wantshula. Itike isilwe yenze ukubilise utywala.

Amazimba:- Ayachunyiselwa xa avutiweyo ukuze angadliwa zintaka. Ayalindwa ukuze angagqitywa zintaka emasimini. Imbewu iketwa kwasemasimini ibekwe yodwa. Iti ke yakufika ekaya igcinwe yodwa ekoyini, /ize iti xa.....

ize iti xa kuzakulinywa ibhulwe yodwa ekoyini. Akalahlwa okanye kufe-

34. ketwe ngawo.

Icuba alinazinto zininzi nomya. Kucutywa amagqabi, aze omiswe ukuze litshaywe lakoma. Lisetyenzwa ngabafazi icuba namadoda ayazenza izicuba.

Amatanga:- Umdllezana kufuneka angazitsibi intanga kuba kutiwa lomatanga obola. Amatanga kufuneka angagawulwa imilibo kuba osuka angahlanzi kakuhle. Abantwana abacamayo xa belele abavunyelwa badakase pakati kwentanga kuba amatanga ayakusuke abole. Umfazi onzima kufuneka angazidli izinto ezinje ngamatanga. Itanga alifakwa esiseleni kuba lobola.

Amaselwa:- Iselwa liseluhlaza lenzelwa inkata lihlaliswe ngesibunu ukuze lijonge pezulu. Libaluhlaza ngoku kwetyabontyi. Imbewu yeselwa iyayekwa eselweni ingakutshwa kude kube lixesha lokulima Itike ikutshwe idityaniswe neyombona. Eyamatanga imbewu isuswa kwa oko ebutunjini yomiswe.

Nayo ilinywa neyombona. Iselwa ligqojozwa umlomo lixonywe emakaleni ukuze lome.

Amatapile, nembotyi, ne-erityisi:- Izizinto azinasisele. Imbotyi azingqushwa, azisilwa kanjalo. Mazo kufuneka imilibo yazo ingaqawulwa. Imbewu yazo iketwa sezibhuliwe. Kuketwa ezintle nezinkulu eziluhlobo lunye. Intlumayo ne-erityisi zikwa njalo.

Imbewu yamatapile iketwa ngokuti onke amancinane xa embiweyo afakwe ebhokisini abe yimbewu. Naxa avuniweyo amancinci akadliwa enziwa imbewu. Xa aluhlaza ayadubula kupume indyatyambo ezibonisa ukuti sekuko ukutya ngapantsi.

35. Icuba:- Imbewu yalo yimbali epuma apa emantlokola adubulayo iti ukuba ivutulukile le mbali kupume izitole iziti ke zitatwe zityalwe. Amaxesha (Calender).

6. Ituba lokuqala:- Ituba lokuqala ukulima kwantu apa libonakala ngokuntshula kwezibi eziluhlaza endleleni nokuba luhlaza kwemiti ebe ivutulukile ebusika, elotuba kutiwa ngu "zibandlela" kuba lituba ekuti kuvela izibi emadlelweni. Intaka esibona ngayo ukuba ihlobo litwasile ngu ntloyiya. Inkwenkwezi yona esibona ngayo xa ~~kutwase~~ kutwase ihlobo si Silimela. Xa silimayo ilanga litanda ukuba libe pezu kwentloko zetu emini emaqanda, litshalele ke ehlotyeni. Ezinyanengi lenyanga yokulima ngu August ekutiwa ngesixosa ngu "Zibandlela",
/kuvele.....

kuvele izibi emandlelweni. Ngezimini kulinywa ngo November eye "Nkanga." Nemvula sikwabona ngazo ukuba masilime.

7. Ixesha lamandulo:- Ngexesha lamandulo beku linywa ngale nyanga ka Zibandlela (August) ngo September (Dwara) kuyalinywa kanti ke kwakulinywa ide ibe ngu December (eyo Mnga). Emva koko kwakulinywa kuko intsuku ezisibozo ekusatiwa zisalungile ekubeni kunga hlwayelwa ngazo. Emva kwazo umtu ufane enze into engenakubante maxa wambi. Ukulima kwetu ke umtu uxomekeke ekulimeni kwake, ituba atyala ngalo, kuba umtu utyala akugqiba ukulima ngeloxesha bekuhlwayelwa imbewu kulondawo izakulinywa, ukuzeke kulinywe. Kuba ke kufeziwe ukulinywa. Kwezimini ke sekugeleshwa pambi kokuba kuhlwayelwe imbewu. Ngeka Ntlolanja (January) kuyahlakulwa. Indawo zokuqala ezilinywe ngo August ziba
36. sezina maraniza, izinja sezimana zibanjwa zirama emasimini paya. Yiyo lento lenyanga kutiwa ngu Ntlolanja. Inyanga elandela leyo yeyo - Mqungu.

Lenyanga yeyokwindla nayo, akuko nto isetyenzwa yo emasimini paya Into engade isetyenzwe kakucolwa kwembotyi, imbotyiezibe zilinywe ngetuba elipambili ezimfutshane ukutsho oko. Inyanga elandela leyo yeyombasa" (March) Lonyanga ke yeyokwindla. Kutiva yeyo "Mbasa," kuba kuya baswa kojiwe, alityalwe eziko atshe umbona omtsha. Imbotyi zicolwa ukutatelwa kulenyanga yomqungu kude kube ngu Ntulikazi (June) xa kuvunwayo. Ngo Ntulikazi lo kuyavunwa umbona namatanga. Amatanga ati akokele ukucolwa avunwe ngo May (uCanzibe) ngezimini sekuvunwa ngeye-Silimela kuba indlala yenza ukuba abantu bavune kade benzele ukuba impahla ibe nento yokudla kulenyanga ye "Silimela" (July) nakule kutiva ngu Zibandlela, kututelwa umgquba emasimini, kuzanywe izicumiso

8. Izitiya (Gardens):- Indawo, ubuniniyo, Igadi yomtu iba kufupi nekaya, icandwa ezantsi kwesibaya.

9. Umcandi wegadi:- Kudala bekungeko zigadi, ngoku ke zabako. Zicandwa zizibonda.

10. Uhlobo lokucandwa kwegadi:- Ukuba abafazi lombu banemizi eyahlukeneyo, emnye woba negadi yake. Kanti ukuba bahleli kulomzi mkulu mnye, igadi ibanye, ibe yile yomfazi omkulu kupela. Abanye aba Boti babuse kuyelo mkulu.

11. Ukutshintshelana:- Abantu banako ukutshintshelana ngemihlaba xa bate baya enkosini bevumelene.

37. 12. Kwimihlaba yocando:- Kwimihlaba yocando bangatengiselana ngomhlaba, kodwa kule mihlaba, ingacandwanga nje ngalo wetu. Akunakutengiselwana ngomhlaba.
13. Umhlaba konyana nentombi:- Amasimi akalolifa konyana nakwintombi zomtu. Ukuba umtu ufile nnyana wake akawa bango kwintsimi nomhlaba kayise ngapandle koba aye eNkosini awucele lomhlaba. Ati ukuba ubeselenentsimi yake ayiyeke yona, atate le kayise.
14. Umhlaba womtu awunako ukuba uhlutwe kuye ngapandle kokuba akarafi. Ukuba ke uhlutiwe kuba engarafi akuko Mbuyekezo ayi zuzayo. Asinto ikoyo uba umhlaba womtu wohlutwe kungeko sizatu.
15. Ilungelo ngomhlaba:- Umtu unelungelo emhlabeni wake nokuba akawlimi xa ewurafela. Kanti ukuba uyarafa akukonto inokumenza ukuba ahlutwe umhlaba wake nokuba uminyaka mingapina engawulimi. Xa engarafi umtu uyahlutwa intsimi yake emva kwesituba esingangeminyaka emibini njalo njalo.
16. Ukupela kwegunya lomhlaba:- Umtu uphelelwa ligunya emhlabeni xa efudukile wawushiya.
17. Indlela:- Umhlaba olungileyo ekulinyweni ubonwa ngokuti ube mnyama. Ukuba ubomvu ukangele elangeni ukwalungile.
18. Abantu abonyula umhlaba:- Umhlaba ubonwa ngamadoda awugundayo umhlaba nezilimo ukuba ulungile ekubeni ulinywe.
19. Igadi:- Igadi ilinywa yonke into eqondwe ngumniniyo, umbona, amatanga, imbotyi, i-erityisi, amazimba, icuba, imfe nazo zonke izinto ezinje ngemifuno (vegetables) ziyalinywa. Igadi zabamnyama zikumhlaba owomileyo, zincencetshelwa zimvula. Ukuba umtu ulima izityalo ezifutshane (imifuno) uyayincencetshela ngamanzi awatute ngefatyi emlanjeni. Akulinywa kwindawo enomgxoboza nena manzi.
38. 20. Igadi ezinezinyuko (Terraced) azenziwa kweli letu konke, kulinywa nje igadi ingenziwanga mabakala ate ni.
21. Umjelo wamanzi:- Umjelo wamanzi omlambo ati avalelwa amane evulelwa ngelo tuba azakusetyenziswa. Enye indlela kukiwa amanzi ngenkabi aze umtu agqoboze ibekile, okanye ancencetshela nge tipoti. Ngoku sekuko izitya zokuncenceshela (watering cans) zasemLungwini ekusetyenziswa zona. Enye indlela kwizilimo ezimfutshane (vegetables) kusetyenziswa amahlaha, afakwa esityeni esinamanzi kuncenceshelwe ngawo.

22. Igadi entsha:- Ukuba isemitini amadoda apuma namazembe ayiwisele pantsi imiti leyo kwembiwe nezi punzi. Lomiti nezipunzi iyabaswa ukuba isesikoteni ayitshiswa, ilinyelwa ngapantsi kwenziwe umgquba wokuvundisa igadi leyo. Kudala bekutshiswa ngapambi kokuba kulinywe kuba abantu babe ngena ngqondo yesichumiso.
23. Umsebenzi wokulungiselela igadi:- Lomsebenzi wokulungiselela ukulima igadi wenziwa lisekude ixesha lokulima ukuze loncha igqunyelelweyo ide ibole kungekalinywa.
24. Ukukhutyelwa kwegadi:- Xa igadi ikhutyelweyo inqunqwa isoyi namagadi awangoko kungeka linywa kafuneka liti lifika ixesha lokulima
39. abe amagadi selecunyuziwe.
25. Igadi ziyabiyelwa, zibiyelwa nge soyi, namatye, nekamanga (aloe) okanye ngocingo lameva olune zintlu ezintandatu. Ngamanye amaxesha kombiwa umsele ngapandle, wokunqanda ihagu nenkuku.
26. Kudala bezingangeni inkomo ezigadini, kude kugqitywe ukuvunwa emasimini, kuba zingati zike zavulelwa, zakube zivuniwe igadi, zingabawa gqita ezonkomo, zilugawule olocingo. Kwezimini umtu uti akugqiba ukuvuna igadi amane ezibisa inkomo ezingenisa egadini ngobusuku. Xa umtu eyibiyele igadi yake angayitshixa akugqiba ukuvuna kungangeni nto kude kulinywe. Unako ke ukulima imifuno yake nangalipina ixesha xa etanda. Akuko nyanzelo uba igadi mazivulelwe impahla kwakugqitywa ukuvunwa.
27. Igadi ziyageleshwa ebusika kwakugqitywa ukuvunwa. Zilungiselewe ixesha lokulima.
28. Igadi azike ziyekwe zilale zingalinywa ngapandle koba umtu usweb into yokuyibuya igadi yake.
29. Izilimo ziyatshintshwa ukulinywa egadini, nje ngokuba iminyaka ihamba. Isizatu sokuyitshintsha imbewu umtu uzoke efuna ukuba makade aqonde eyona mbewu ilungileyo egadini yake ngelinye ixesha imbewu itshintshelwa uba umhlaba utate amandla.
30. Ukuba umtu akalimanga umbona nokuba ngamazimba izinto ke ezo ezilunga ngonyaka, iyalinywa kabini igadi ngonyeka. Ati umtu alime imbetyi ati akuzivuna afake nokuba ngamatapile. Ezombetyi zezi zikawulezayo zingukahla. Imifuno yona ilinywa roqo ngokuba ilunga njalo
31. Imbewu:- Imbewu iyaketwa. Kuti kusakuvunwa kuketwe umbona one-
40. hkozo ezinkulu wenziwe iziswenye ezidityaniswa ngamakasi. Yimbewu ke leyo. Icintywa xa kuzakulinywa, bayekwe onocupene zikondo, /kucutywa.....

s774

K11/40

kucutywa lombona upakati.

32. Apo igcinwa kona:- Imbewu igcinwa ekoyini (store) uka yeyetapi-
le yanekwa nje pantsi, eyombona ihlala iziziswenye eludladleni, kuma-
nqwanqwa alapo, nokuba kusekoyini apo.
33. Imbewu:- Imbewu iyasukulwa ngokwakudala. Ifakwa isisukulo.
Isisukulo liyeza lesi xosa, lokwenza ukuba lombona uze usume.
34. Amayeza:- Amayeza axutywa nembewu afunyanwa ku maxwele, abantu
abapata imiti. Lomaxwele ako kwelilizwe, kanti ke abanye bawafumana
kumaxwele akumazwe akude, oAlexander eNatal nabanye njalo njalo.
Iyeza lokucumisa, ekutiwa sisisukulo sokudla, litengwa ngepono enye
(£1)
35. Ukuhlwayela:- Elowo umtu uti zakuva imvula zehlobe alime. Aku-
lindelwa lizwi lenkosi. Ati ukuba ulime kuqala, impahla isate vakala
la emasimini abaleke akuyigqiba ayokucela inkosi ukuba ixelele abantu
bakupe impahla emasimini. Xa iyile ke emasimini sekutetiwe yinkosi
ebandleni, iyabanjwa, lomtu adliwe.
36. Umhlaba:- Umhlaba uqale unqunqwe nge ere (harrow) wakube uli-
nyuwe pambi kokuba kutyalwe imbewa.
37. Uhlobo lokuhlwayela imbewu:- Imbewu ihlwayelwa nge sandla,
kodwa ngoku sesihlwayela ngomatshini (planters).
38. Ezixobo zokulima:- Esokuqala isixobo sokulima likuba, kulandele
iyere eyokunqunqi umhlaba, kulandele umashini wokutyala (planter)
kalandele isikofolo sokuhlakula (cultivator).
41. 39. Umtu uyazilimela azihlakulele ngokwake, ngezinto zake, ngapandle
kontu ongenazinto, obujelwe zizihlobo zake okanye izizalwane. Kuya-
ncedwana, olihlwempu alinyelwe zizikulu ezinezinto. Kwenziwa nama-
lima xa kusukelwa ixesha lokulima, xa kubonwa uba seliza kupela.
Enziwa naxa kuhlakulwayo amalima naxa kuvunwayo.
40. Uhlobo owenziwa ngalo lomsebenzi:- Sekutshiwo kumbuzo wamashumi
matatu anesatoba ukuba kuya ncedwana. Amalima ayenziwa. Inkosi
iphunyelwa sisizwe sonke sayo, incediswe ukuba mayigqibe kuqala.
41. Abazalwane nabamelwane:- Abazalwane kwakunye nabamelwane baya-
ncedana ekulimeni.
42. Umvuzo:- Abantu abazokunceda abalindelanga mvuzo. Banceda ngo
kwesintu. Kuncediswana ngesisa, umncedi anele kukwenzelwa ukudla
okumnandi, notywala ukuba uyabusela.

/43. Uncedo.....

s774

K11/40

43. Uncedo:- Uncedo lunikezelwa kulowo ulufunayo, uxakekileyo, asiyonto yinziwa ngagem, ngapandle kokuba kuko imfuneko yalonto. Ayilonyanzelo into yokuba makuncedwane elowo nalowo, emakancedwe ngoxakekileyo okanye olihlwempu kupela xa ezicelele.
44. Into yokuqala:- Into ekuqalwa ngayo kukusela, kuze kuti kwakunxilwa, kombelwe zintokazi kuxhentswe ngamadodana. Upiniso nalo luyaqutywa nje ukuba kunxilwe.
45. Isadi zenkosi:- Kuqalwa ngesadi zenkosi ukwenzelwa amalima okulima nawokuhlakula. Lonto yimbeko efana nedaliweyo kwabamnyama ukuba kuqalwe kulungiselelwe inkosi kuqala.
46. Ukuhlakula:- Kumaxesha akudala bekuhlakulwa kude kube sekwindla
42. umfazi egwangxula ngokwenteto yakudala. Lonto ke iteta ukuti umfazi ubengahambi ndywala kuba ete xhishi ekuhlakuleno ephindaphinda.
47. Abantu abahlakulayo:- Ukuhlakula yinto eyenziwa ngabafazi nabantwana. Amadoda ahlala ezinkomeni, efundisa amakwenkwe indlela zokwalusa. Ngapaya koko amadoda akenzi nto ngexesha lokuhlakula.
- Kanti ngeli xesha sikuko izi kofolo (cultivators) kuhlakula amadoda namakwenkwe, abafazi ba hlala emakaya.
48. Into ekwakuhlakulwa ngayo:- Kudala bekusenziwa amakuba ngomatati, kuhlakulwe ngawo. Ngezi mini sekuhlakulwa ngamakuba asesilungwini entsimbi.
49. Ukulinda:- Ezintakeni kwakiwa indlu ekutiwa lipempe, ukuze ke kufunwe icule lokunyanga intaka. Icule elo ke akulindi lona, into eliyenzayo kukwenza iyeza eliqhumisayo paya emasimini, kuliqhumisa. Abafazi ke bati bawalinde amazimba imini le xa intaka zikoyo, bayeke ukutshona kwehanga, zakuya kulala intaka. Kudala kwaku yayisaluswa ngamakwenkwe, kungabiywanga ayaluse ingayi emasimini. Indoda nonyana bayo bebesalusa kunye. Inkumbi azinayeza silaziyo Tina lokuzinyanga. Ngapandle koba zitshiswe nge parafini nomlilo. Emboneni kukataza imfene nentsimango. Imfene zona ziyatiyelwa ngomgibe, kungenjalo zibekelwe inyoka ijingiswe elutini. Imfene ziyayo yika kakulu inyoka. Ziti zakuyibona zikale zibaleke. Inkawu zitiyelwa ngeselwa nokuba ngu mxoxozi ugqojozwe, wenziwe intunjana ziti ngokufuna intanga ezi, zifake isandla, kanti nokuba sekuteni, inkawu ayinako ukusikupa ~~isandla~~
43. isandla se ifumbate intanga. Iti ke ibulawelwe apo ngumnini ntsimi ngokufika ayibete. Amasela eba umbona afunelwa icule lomtu okwaziyo

ukukuhlela. Iyeza eli lifakwa paya ezingcanjini zombona osemasondwe ni entsimi kanti ke isela loti lakumdla lombona lidumbe izihlati, lipiqike impetu, lide lizise ko Siyazize lifumane uncedo kwesosifo.

50. Abatiyeli bemfene:- Abatiyeli bemfene bawuka ekuseni, ilanga lipume sebesemasimini, kuba imfene nenkawu zivuka kwakusasa. Ziyapinda imfene nenkawu ziye xa kuhlwayo, kufuneka ukuba mazilindwe ngamadoda. Emini imfene azilindwa.

Intaka zona azina xesha liteni oko kusile kufuneka zilindiwe, kuyekwe ngokusuke litshone ilanga. Amasela akhuhlelwe ngokuhlwa, ukuze ati akufika ngexesha afika ngalo abhajiswe engaqondanga. Abantu abalinda intaka bakelwa amaphempe, enziwa ngenca bahlale kuwo xa balindayo.

51. Uhlobo ezigxotwa ngalo intaka:- Kuya kwazwa kutiwe, "U - hu! okanye kutiwe, "Hobe", "Hobe," Ngamaxa wambi ziyatshawulwa intaka ngotsawulo lodongwe ne ntswazi. Ngapaya koko zoyikiswa ngamaronya enxowa ezifakwe ezintini. Lento yenziwa ifane nomtu, ze intaka zicinge ukuba nguatu.

52. Amayeza anyanga intaka:- Besekutshiwo ukuba intaka ziyaqunyiselwa ngeyeza lokuzenza zingawatandi amazimba. Umbundane awunayeza ngapandle koba umtu apepane nexesha okoyo ngalo ekulimeni. Ngelixesha sinalo uba uko umbundana waza watata amatambo enyama egqitywa ukudliwa wawafaka kwindawo oyilimi leyo enombundana. Kuphuma ubugrwangu ize budle umbundana ufe, upele ke ngoko. Izilwanyana zona azinamayeza 44. ngapandle kokuti, yelwa. Amasela wona ayakuhlelwa.

53. Into eyenziwayo xa isela lebile:- Xa kubonjwe amasela ebile, kukangelwa inyawo zawo, zinyangwe, ukuze ati umtu odumbe inyawo aziwe ukuba nguyelo ubileyo.

54. Izilimo ezinywangangeyeza:- Izilimo ezinje ngamazimba ziyaqunyiselwa, okanye ziyanyangwa ngeyeza lokwenza ukuba zicume.

55. Ukuvuna:- Umbona uvunwe ebusika, kweye Silimela inyanga. Uvunwa ngabantu bonke balomzi, kwanamazimba ngokunjalo. Umbona wenziwa izinta emasimini, eziti emvakoko zitutwe ngezileyo, nange nqwelo. Uyaklutywa amakasi, kanti ngaxa limbi uya namakasi ekaya ahlutyelwe kona, aze amakasi enze ukudla kwempahla. Amazimba avunwa ngerengqe asikwe amahloko abe zizita. Imbotyi zivunwa ngabafazi nabantwana pambi kombona ngeka Canzibe namatanga aqokelelwa ngabafazi kwakule nyanga. Ayaqokelelwa atutelwe ekaya.

56. Amasiko enziwa kwakugqitywa ukuvuna:-- Kwakugqitywa ukuvuna abantu abanezinto bayaxila x inkomo kutiwe lonkomo ixelalwa ukutambisa izandla, kuba kukade zidliwa ngamakasi ombona xa kuvunwayo. Kungenjalo ke kutiwa kubulelwa izinyanya. Ngamanye amaxesha kuti kwakugqitywa ukuvunwa kusilwe ntywala kwangalombona. Obotywala ke bucelelwa imvume enkosini, bulawulwe zinduna zakomkulu, ngokomyalelo wenkosi, kubako injoli zakomkulu namapolisa akomkulu. Injoli ezi zijola obutywala, amapolisa wona agcina abantu bangalwi, egameni lenkosi. Bonke abantu abebencedesile ekuvuneni, bane lungelo kobutywala. Kutiswa, xa bubizwa butywala bezileyi nenqwelo.
45. 57. Uncedo kubamelwane:- Ukuxhela inkomo yinto yamadoda, ngoko ke xa kuwisa inkabi yokububela oku kutya kufunyenweyo, kubizwa ibandla, amadoda elali, aze kuyihlinza inkomo leyo. Kukutshwa imibengo yamabandla, oje, adle. Etywaleni kuqo kelelwa abafazi belali bonke bazokuncedisana ekusileni obotywala.
58. Isabelo senkosi:- Enkosini kusina ilala lotywala, kuzeke kucelelwe amapolisa okugcina imvisiswana pakati kwabaseli botywala. Nase nyameni inkosi iselwa isixhanti senkomo ukuba mayidle nosapo lwayo. Akuko mtu wumbi ufumana sabelo sinje, ngapandle kwenkosi.
59. Umbona uti wakuvunwa ulayishwe kwangoko ezileyini nasezingweleleni, usiwe ekaya. Ngama nye amaxesha ulayishwa enamakasi uti ke waku ukutyisa inkomo xa kubandayo, ebusika. Otandayo umhlubela paya emasimini agoduke umbona selehlutyiwe.
60. Ukuhlutywa nokubhulwa kombona:- Emasimini umbona uhlutywa kwangoko ngabavuni. Kutike kwakufika ixesha lokubhula afakwe ekoyini abulwe ngamadodana ngeziqobo. Kanti ngokusele xozwa ngabafazi. Uti ke akuba egqityiwe, eliwe, ngabafazi. Uti ke emva koko afakwe ezi ngxoweni atutelwe eziseleni okanye agcinwe ezikoyini.
61. Indawo ekubhulelwa kuyo:- Indawo ekubhulelwa kuyo, umgangato iyaridwa kakuhle ize isindwe igude. Kwenzelwa ukuba umbona aze angalumezi, angabinahlalutywe. Amazimba wona abhulelwa paya emasimini akusikwa aposwe ndawonye ezizadulwane aposwe esandeni. Lento isisanda
46. iba lilitye elite Tebelele, paya entsimini okanye kutshentwe kwenziwe ibalana eliti ke liridwe, lisindwe, emva koko kubhulelwa kulondawo ngamadodana ngezibhulo zomti, kuti kwakugqitywa intlaba le, yeliwe ngabafazi, bancediswe ngabafana aba ngokuwasusasusa amazimba.

62. Uhlobo atutwa ngalo:- Intlaba lena ke ifakwa ezingoweni, yakuba yeliwe ize ilayishwe ezileyini ezitsalwa zinkabi, ukuya emakaya.

63. Ukwahlulwa kwawo:- Abavunisi bapiwa inkobe, oko kukuti bayabelwa intwana yombona nokuba ngamazimba, okuya kuzi pekela emakaya. Ka bepiwe emasimini kutiwa ngamaqashu. Ukuba emzini kuko isitembu, umfazi omkulu uti kwaku bhulwa abaphe abanye abafazi abasemva kwake isiludu & emnye kulonto ibe ivunwa.

64. Ukugcina umbona:- Otandayo umtu umbona umgcina eziseleni nama-zimba ngokunjalo. Abanye abantu bangcina ekoyini kodwa ibe yindlu engena umoya kakulu, ipole, aze umbona angangenwa yingogwane.

65. Into adityaniswa naye:- Umbona akukonto simdibanisa nayo tina xa simfaka esiseleni. Naxa asekyoyini akadityaniswa nanto.

66. Uhlobo ekuvalwa ngalo:- Isisele samazimba sivalwa umlomo waso ngelitye elihle eliwuli ngeneyo umlomo lo. Kubekwa iminyani yamazimba eti yenzelwe ukukusela kunye no bulongwe benkomo. Kube kuti kwakugqitywa ukugangata kufuneka elesibini ilitye eliti ke lona lenzele ukuba isisele masipakame umlomo lo ube buti ncu apa ebuhlanti nalo elilitye liyangangatwa ngobulongwe benkomo.

47. 67. Isisele simana sihlale, sihlale sirotywe kuze kubonwe ukuba akungeni manzi na. Iyatyilwa into epakati esiseleni kubonwe ukuba akungeni manzina. Kutu ke kwakuba kuqondiwe uba kusalungile kubuye kuvingowe kwangoluya hlobo lokuqala.

68. Ixesha elihlalwa ngumbona nezimba eseseleni:- Isisele sihlala ixesha elide ukuba umbona ugalewe ebusika ukutshwe ukutwasa kwehlobo. Kuba awusenako ukungenwa yingogwane ngoku. Omnye & ukutshwa selesisa ngcozi xa efunyenwe litontsi akabonakala kwangoko. Kodwa xa ebesindle., emanzini ukutshwa angenanto, omile, afakwe ekoyini. Isisele siye pindapinda ukusetyenziswa, iminyaka eliqela. Kuba siti siqhunyiselwe ngokubaswa umlilo sihlale somile, silindele owomnye unyaka umbona.

5. Impahla efuyiweyo.

1. Impawu zokwahlulahlula inkomo:- Inkomo ezifuyiweyo kuti tina ngabambo, uhlobo lwenkomo olufutshane, olumpondo zinde. Zinkomo ezinkabi zomelaleyo elangeni xa ulima ngazo, nasezifeni zilukuni azifumane zife imazi zazo azinamasi, zilukuni oku kwebokwe xa libaleleyo. Uhlobo olulandela olo ngama Xosa. Ezinkomo zinempondo ezibomvu, zipakamile, kungoko ekutiwa ngamaXosa kuba amaXosa ngabantu abapakamileyo.

Azinamasi nazo, zikwanamandla ekutsaleni, naselaneni. Kodwa zibhe-tele ngamasi kuna Bambo. Abambo zinkomo ezeza nabantu eZweni eLutukela

AmaXosa ke wona zinkomo zamaXosa kwaPhalo. Zombini ezintlobo ziyafuywa ngabo bonke abantu abamnyama.

2. Amagama emibala yenkomo:- Inkomo zingama balabala angafaniyo. Ziko ezimnyama, ezibomvu, ezintusi, ezinco, ezilunga, neziwaba ezi-
48. mhlope, ezicola, ezirwanqa, ezingqabe, ezimdaka, ezilubhelu, ezimvubomazimba, ezimala, ezimtuqwa, ezimpemvu, nezintsundu.

Imazi kutiwa zimnyamakazi, zibomvukazi, njalo njalo, namatokazi ngokunjalo. Xa liselula itokazana kutiwa linanyamazana, libomvazana njalo, njalo. Ukumisa kwazo impondo kwahlukahlukenene nako. Ezinye zixaka, ezinye zinxele (olunye lupakame, olunye lutobe noba lulupina) izinye ziphecele, ezinye ziqutu zijongene, ezinye zingqukuva, ezinye zimile zikangele pezulu, ezinye zibheke emacaleni, ezinye zimpiko, ezimpiko ke zezi zona zijonge ngasemva.

3. Inkomo ezibongwayo:- Inkomo ebongwayo kwantu yeti xa izakusengwa inxakame, okanye inkunzi esukuba ikonya izibonakalalisa ubunjinga nokukalipa ekulweni nezinye. Kanti maxa wambi kubongwa inkabi eyifolosi xa ibuya kakuhle endimeni kulinywa. Imibala yona nokumisa ayibongwa. Kutiva xa kubongwa imazi yenkomo, "Ngughina ka qhonono, umayizale inkomo sidle isigqoko." Enkuzini kutiva, "Nguzigodlwana zenkunzi, ujamegxelesha, ufudwana alufi, kuba lineqokobhe, ugweba kutaki mbuphu, deka tafile."

4. Imibala efunekayo nengafunekiyo:- Inkomo ebala limhlope ayitandwa ngabantu kuba kutiva ineyece, nezote. Iyatengiswa okanye ibulawe ngumniniyo. Inkomo exaka iyatandwa kuba kwaku xhentswa ngayo. Indoda imisenge xaka layo. Inkomo empiko yeyomdudo xa zileqwayo inkomo kwa Xosa. Ezinkomo zesi Xosa zimpondo zinde zezoleqo esijadwini.

49. 5. Inkomo exaka enikelwa enkosini:- Inkomo exaka yinkomo yokuxentsa, iyayinikwa inkosi ibe yeyayo kuba iyinkomo entle.

6. Inkomo ezimbala mnye:- Abantu bayatanda ukufuya inkomo ezifanayo ngakumbi inkabi zokulima, nokuba zezokubotshwa enqweleni. Ziyafanaleka inkomo zomtu xa zifanayo ngebala.

7. Upawu lenkomo:- Abanye abantu bayazitshisa inkomo entsuleni nentsimbi yegama lomtu. Abangenzilonto bayazipawula endlebeni benze izikeyi kwelinye icala kwelinye ibe yinkonjane. Omnye uyenza itshwili

/apa endlebeni.....

apa endlebeni itshwile ibazwe ngoku koluti. Kungenjalo omnye uti ayinqumle enye indlebe enye icandwe. Ngaxa limbi indlebe iyagqojozwa yenziwe umgqobo. Otandayo inkomo iyatshiswa elupondweni ngentsimbi. Umtu ngamnye uncpawu ewake, nonyana bonke banempawuzabo ngapandle kwalowo uyindlamafa, olupawu lukayise lulolwake. Inkomo xa itengiswa nokuba yanansiwe iyaphawulwa ngopawu lwalowo uyitengileyo.

8. Amagama enkomo:- Amagama enkomo ezizimazi Ngo Bonetrokwe no Vekwasi, no Romeyisi, no Wacewuka, no Watshayisa, no Kofi, no Tipati, no Watshumi, no Bayisekile, no Wadawuza, uNtombayiteti, uNtombayivumi, uSambodi, Ezizinkabi ngo:- Bantom, Selani, Bayaskopu, Dina tayim, Stampere, Skelem, Bayizela, Rhomani, Doukiri, Seplasi, Rafani, Bleyiza, Bolani, Binoni no Buzayisi.

9. Umnini nkomo:- Inkomo zezomninimzi kupela xa efile zezonyana wake oyindlamafa, azinanto yokwenza nonina. Abantwana abangabambi banganenkomo xa baphawulelwe nguyise eseko. Umfazi inkomo eyeyeyake
50. yeyobulunga awaza nayo kowabo nenzala yayo. Indoda ibanazo inkomo nokuba ilisoka ayinamfazi xa izisebenzile naxa ziselu lawulweni lika yise. Umhlolokazi akanalungelo ntweni kwizinto zendoda yake. Ukuba indoda yake ifile engena mtwana wasebuhlanti oyindlamafa, impahla yomyeni wake ilunge kubakuluwa nabaninawe bendoda yake. Xa sukuba indoda ife ingenanyana, aze umfazi lo ahambisane nandoda itile selefile umyeni wake. Uti keumfo lowo avunywe ngumzi aziwe, aze ati ukuba nte kolo metsho wazala umtwana oyinkwenkwe lo mtwana akanalungelo kwizinto zalomtu ufileyo.

10. Impahla, nezinyanya:- Xa ilifa umtu elipete kakubi kuye kubonwe ngokuti, limlandele umnini walo oko kukuti iti ukuba yimpahla ifele ukupela. Ezinkomeni kuko inkomo ekungafeketwa ngayo, ekutiwa yinkomo yomzi. Leyo yinkomo enemihlola, eti ukuba ibuyile endle yafika yakala enkundleni, iye esibayeni ifike ilale, ize ibuye ivuke icombuluke ihambe. Kwaziwa uba kuko into ekoyo ezakwenzeka. Yinkomo eba yinkabi eti oko yazalwa ingazc ibotshwe. Iti ke xa indala ixhelwe, kusilwe utywala kuselwe. Idliwa yonke apa ebuhlanti, amatambo aye atshiswe angayi komnye umzi, kuba yinkomo yezinyanya le.

11. Unqulo lwenkomo:- Iyangulwa lonkomo kuba yinkomo yamatongo. Igcinelwe uba kunqulwe kuyo kakade. Yinkomo yo Bawonkulu, okoko aba basapiwa yo naramhlanje. Inkomo eloluhlobo ayixelwa mgidi

s774

nazidlo konke. Ufele lwalenkomo belusenza ingubo yomnikazi walomzi, inkosikazi enkulu. Lusukwe kakuhle. Belungambatisi mnumzana xa angcwatywayo. Lonkabi ayisetyenziswa, yinto eti xa inkomo ezi zipumayo ebuhlanti ipume mva yona ibekeke kancinci, yinto enebele kukutyeba lenkabi iyabongwa ngamadoda. Inembongi yayo ete geqe.

51. 12. Imiqondiso yokudlisa inkomo:- Indawo yokudlisa impahla bonakala ngokuti ibo namanzi abalekayo ukuba ilungile.
13. Ingca egulisa impahla:- Inca elungileyo ezinkomeni yingca esisikota. Umhlaba onobogo nawo ngumhlaba wenkomo. Umsuka wona ugqiba amazinyo enkomo. Kuko umti ekutiwa ngu mbelebele, umti oti wakusezwa imazi yankomo itsho yehlise, ingqule xa isengwayo.
14. Ityefu:- Urongxeni uyityefu empahleni, xa imtyile uyenza ityafe amalungu omzimba, ife. Onye kutiwa lubukuzo olubasehlatini nalo lunngozi ngokuti lakudliwa yinkomo igule ife.
15. Ixesha edla ngalo impahla:- Impahla ilala ebuhlanti, ize ivulelwe kusasa kwakupela umbete, Kudala impahla ibe ilala endle kumhlaba enamaqolomba. Impahla ke paya endle ibuya emalanga, litshone ilanga sekukudala ilapa ekaya. Ixesha lokuseza impahla lisemini emaqanda, nasemva kwemini. Inkomo ukusezwa kwaze ziyaqutywa ngabelusi bazo ziyekwe zakufika emanzini ziziselele.
16. Indawo ekugcinwa kuyo inkomo:- Inkomo zabantu zilala ematanga, kwakiwa izindlu zabalusi abalusayo.
17. Intlalo yabelusi ematanga:- Abelusi ~~ka~~ abasematanga bahlala ubomi obumnandi. Intlalo yase matanga ifana nale yobukweta, yokuhlala endle. Kuyisengwa kuzingelwe kudliwe amasi nenyama. Ukuba kutatwe inkomo yasiwa ekaya iye kuhlizwa, katatwa icala lonke lenkomo liye ematanga. Inyama ilayishwe emaqegwini enkomo. Balala ko ngqupantsi nje ngokuba nasemakaya bekuhlalwa ko ngqupantsi, mandulo. Kuya zingelwa imini le, kuhlanje, kuqujwe ezizibeni ezikwalapo. Abafazi
52. bayaya ematanga xa basa ukudla emadodeni abo. Nosapo luyela kwa esosizatu ematanga. .
18. Abantu abalusayo:- Amakwenkwe amancinci akayi paya ematanga. Kwalusa abafana namadoda angamagqala namakwenkwe aselemadala. Abaqeshwa bebengento kudala bekungaluswa ngabaqeshwa.
19. Xa amakwenkwe esalusa inkomo:- Xa amakwenkwe alusayo, adlala intonga, abetane okanye enze utinti. Utinti ke ngumdlalo wentonga,

s774

K11/40

ekumana kugityiselwe intonga kugxunyekwe ezinye ezimbini. Kungenjalo enza ungcaka kubeko into ekutiwa kukugxiza. Umtu ke uti xa esala ukuya kunqanda agxiswe. Ayafundisana ukulwa ngentonga nokukwazi ukungena ediwini. Nongcaka ke aba bafundwa apo, nokuzingela kufundwa apo, kwa nokudada. Imidlalo yamakwenkwe nokukwela amaqegu kufundwa apo. Ukutiyela, nokubambisa intaka ngezigu nezabata kufundwa ezimpahleni paya. Nokupondla. Ukwalusa paya ematanga, abalusi bayakululana kuti kwenye inyanga ibe ngabanye, Abahlali nyaka wonke eTanga.

20. Ubuhlanti benkomo:- Ubuhlanti bakiwa pambi kwezindlu, buti qelele kancinci. Bakiwa ngamatye kungenjalo ngamahlahla. Kwembiwa imingxunya kufakwe amahlahla kubiywe. Isango livalwa ngemivalo, imiti enqunyuleziswa apa esangweni. Ubuhlanti buyanyangwa kubizwe igqira, eliti liqumisele inkomo zande, kungangeni zinto zimbi. Lomti umbelwayo kutiwa lihlengezi.

21. Imiteto emayigcinwe xa kungenwa esangweni:- Xa kungenwa esangweni ebuhlanti. Akungeni wonke umtu, ngapandle kwabantu balomzi, abangamadoda. Abantu ababinqileyo abangabafazi, abangeni ebuhlanti. Ubuhlanti abubaswa. Xa kufuneka ukuni kuxe liwe amadoda esidla inyama.

53. Um-ninimizi iba nguye osuke ancotule ukuni ebuhlanti lucandwe, kupikwe Inkomo eqalwayo ibanjelwa ebuhlanti bekowayo.

22. Ukusenga noku xela:- Kusengelwa ebuhlanti, iti inkomo emangalayo ibotshelwe exantini. Xa seziqelile zisengelwa noba kuse nkundleni. Inkomo exelwayo ihlatyelwa ebuhlanti, ihlinzelwe kena ngamadoda.

23. Indawo zentlanganiso zamadoda:- Intlanganiso yamadoda isenkundleni kupela, ekungenwa buhlanti libandla. Abafazi abangeni ebuhlanti. Abantwana abangama kwenkwe balomzi bayangena. Abazintombi abangeni xa sebekulile.

24. Ubeko lwenkunzi:- Inkomo zokuzeka ezibekwayo ziya ketwa, iti xa imbi inkunzi itenwe ngumninimzi. Inkunzi emfutshane, nebala libi, nekumisa kubi, nenkunzi etsobileyo amazantsi azibekwa. Kuketwa inkunzi entle, nenomzimba omhle ngumnini wayo ayibeke. Inkunzi ezalwa litokazi ayibekwa konke.

25. Inkunzi emhlambini:- Inkunzi emhlambini ibanye, kuba ziti zakubaninzi zilwe kungalunginto.

26. Inkunzi ^{epindayo} ~~emhlabeni~~:- Inkunzi epindayo iyatenwa okanye ixelwe ngumniniyo.

27. Imazi ezisiwa kwinkunzi zabantu:- Xa umtu evene nomini womnye umzi. Imazi ziyaqutywa zisino kwinkunzi yomnye umtu. Ziyavalelwa kulomzi zilale ubusuku nokuba zintsuku, inkunzi izizeke. Kudala beku- ngeko mali yoqesho ngenkunzi. Bekuncedwana nje. Itole lelomni mazi nokuba lizelwe njani, ngenkunzi kabani na.
28. Ukumita kwenkomo:- Inkomo ibonwa ngokuhlakaza, nokufinyisa, no- kuti obuboya bupezu komsila bume ukuba imiti. Enye into uboya buya- guda bulale, ityebe kakulu. Iti ke xa seyipambili iye ifaka ibele liye likula.
54. 29. Into eyenziwa kwinkomo ezimitiyo:- Inkomo emitiyo ayinyangwa, into ekoyo ipatwa ngenyameko, ingaleqwa ngabantu abalusayo. Maxa wambi uninini wayo uyayondla ukuze izale ityebile.
30. Ixesha lokuzala:- Ixesha lokuzala lixomekeke eku kwelweni kwa- yo, izala naninina emva kweshumi lenyanga.
31. Uncedo olwenziwayo:- Inkomo exatyelweyo iyancedwa irolelwe, xa imelwe.
32. Amacule okurolela:- Kuko amadoda okuyinceda inkomo exatyelweyo Nanga amagama awo:- Julius Makalima, Edward Foyi no Mlungu Njoza, ngamacule ke lawo okunceda inkomo exatyelweyo.
33. Ukunyahgwa kwenkomo:- Inkomo ziyanyangwa ukuba zande, kunya- ngwa nge yeza lesibaya.
34. Inkomo ezingazaliyo:- Inkomo ezingazaliyo zisikwa impene, ayi- xelwa ngabantu abamnyama.
35. Igama lemazi ezele kanye:- Imazi ezele kanye kutiwa lizibule- kazi. Ezele kabini nakatatu njalo-njale kutiwa yimazi.
36. Inkonyana esandukuzalwa:- Inkonyana esandukuzalwa iyakunyiswa ngomkumiso, iyeza lokurudisa likupe umtubi. Inkonyana igcinwa esi- bayeni ibotshelwe esisingeni.
37. Umalusi wamankonyana:- Amatole aluswa yinkwenkwana esafundiyo ukwalusa esencinci yalusele apa kufupi nekaya, akasiwa edlelweni wona njenge nkomo. Adliswa odwa angadibani nenkomo.
38. Ukuqeqeshwa kwenkomo:- Inkomo xa kuko imijadu ziyaleqwa ngama- dada azi bete. Ziya qeqeshwa kulonto zise ncinci inkabi. Ziyenziwa amaqegu zikwelwe kanti nombona ututwa ngazo emasimini, Nempahla yonke iyatutwa ngala maqegu. Ziyaqeqeshwa ukuba zize edyokweni, umtu ebambe idyokwe.

- 55. 39. Ukosulwa nokuditshwa:- Kudala inkomo bezingapatwa zingaditshwa. Inkabi yenkomo ibisite ibonwe ibhenile, ihlungulu licolacola amakalane, lite ngcu emhlane. Ngoku inkomo ziyaditshwa zicetywe indlebe nemisila, zitanjiswe nge dipu.
- 40. Uhlobo olwenziwa impondo:- Inkomo iyabazwa impondo zayo xa suku ba umtu efuna ihlabane kwezinye, kanti inkomo ehlabayo ngokugqitileyo inqunyulwa amanqindi ukuze ingabi nangozi kwezinye. Xa inqunyulwa amanqindi iyasarwa ngesara.
- 41. Inkomo ezingamaduna:- Inkomo ezingamaduna ziyatenwa. Inkomo itenwa iminyaka mibini izelwe, iselitole, igora, kutiwa lonkomo yintenwa. Inkomo etenwe isencinci iba nenyama kwezinye. Xa itenwe seyindala kutiwa likwange, inkomo enengcwangu, eguga msinyane. Itenelwa uba ingafanelwanga bubunkunzi, okanye xa ungayitandi, okanye imbi okanye ayingqule itenwe yinteni ngemela. Kusikwa isingxobo esi samasende acudiswe ngamanye amasende, ukuze kukutshwe ingcambu zawo. Le yomtshini indlala intsha yeyabe Lungu, ayaziwa kwa Xosa.
- 42. Izifo, amayeza, nobugqi:- Izifo ezinamagama apa ezinkomeni sisifo samakalane, nedorosi, nenyama yamakwenkwe (udila) ulindipasi, urongxeni no Rwengxe (1912) umbatalala, (umtshetsha) inyongo, nobucopo (madness) namatumbu. Isifo samatumbu kusuke iti inkomo ityebile amatumbu eze esingeni apa. Inkomo ikohlwe kukuhamba. Enya into ngumlanga nomhlaza.
- 43. Izifo ezitile:- Izifo ezitile zibangwa kukuti kanti inkomo ezi zaluswe kwindawo enorongxeni no bukuzo. Urongxeni yinca enesifo nabukuzo ngumti owenza isifo wakudliwa yimpahla. Inkomo ziti ukuze zingapili ngelinye ixesha zibe zidibene nenkomo. zomtu ofume ngenyoka yobutyebi, zitanda ke zona ukuphunza, nokutyaphaka nokufa izito (umkondo).
- 44. Amayeza:- Xa inkomo zidle urongxeni zikandelwa kwa ingcambu zikarongxeni (incha) zisezwe yena. Ubukuzo nalo kuyasezelwa zingcibi zokuseza. Isifo samakalane siyanyangwa, kukuditshwa kwe nkomo. Udila usezelwa ngobuhlungu beramba lamanzi. Iyeza lenyongo bubushwa buxutywe nemfincamfincane. Inkomo iyabanjwa isezwe ngamadoda, isezwe ngembodlela. Ngapaya koko iyacinywa ngesigodlo spondo lwenkomo.
- 45. Impahla eyaphakileyo:- Impahla ukuba yaphukile iyahlatyelwa ngomhlabelelo izeke ibotshwe. Ibotshwa ngemiti exoziweyo namaronya

s774

K11/40

ngapantsi ibotshwe ngentambo yencaluka. Ako amacule wona asuke eti umtu kwindawo inkomo ebinyatele kuyo, kufakwe umhlabelelo, kanti inkomo yapila qete imile.

46. Ukuxhelwa:- (kwenkomo) Inkomo iyaxelwa xa umnininzi efuna ukudla inyama nosapo lwake. Inkomo zomzi ziya xhelwa ngoluhlobo. Kukoliswa ukuxhelwa xa kuko isizatu esinje ngomtshato, ukwalusa, ukutombisa intombi, idini lokulungisa umtu, xa inkomo igulayo seyidlekile iyanqunyulwa kukangelwe isifo ebigula siso. Iti ukuba igula sisifo esibi ingewatywe ingadliwa. Ukuba ibulawe yinyongo nezinye izifo ezingena ngozi (buhlungu) iyadliwa, Xa inkomo ite yangena endlwini kugula umtu, yafika yicama yenza ezonto iye ixhelwe, kutiwe uzakupila lomtu. Inkomo iyaxelwa xa umtu egula. Izizinyanya zamawabo awafayo.

47. Indlela zokuxela inkomo:- Ziliqela indlela zokuxela inkomo. Kuko ukuba ihlatywe emsundulweni, apa emva kwempondo, okanye ihlatywe epangweni ukuze ikale kutiweke licamagwelo. Umtu ongumxheli, uyonyulwa emzini, ibe ngumtu onesandla esihle ongapati mayeza. Inkomo ihlatywa ngomkonto, ebuhlanti.

57. 48. Inkomo ehlinzelwa isici:- Xa sukuba inkomo ihlinzelwa isici (isizatu) kubako impawu ezi qwalaselwayo enkomeni exilwayo. Iti ukubi ite yakuhlatywa yakala kwaziwe ukuba amawabo mtu ayayamkala. Okanye lowo ugulayo kutiwa wopila.

49. Ixesha lokunqunyulwa kweyo:- Inkomo inqunyulwa xa seyigqityiwe ukuhlinzwa.

50. Igazi:- Igazi liyakongozelwa, aliyekwa libaleke nje limbe. Kaloku kwenziwa ngalo ububende obuyele kunene.

51. Ukuhlinzwa kwenkomo:- Inkomo yakumiswa iyawelwa kwangoko ngamadoda ayihlinze, iseshushu. Inkomo ixhaxhwa nge zembe, okanye intsimbi elolelwa lomcimbi. Ixhaxhwa kwangulomtu ungumhlabi wayo inkomo.

52. Indawo zenkomo:- Nazi indawo zenkomo ezizinyama xa lilunda, ipapu, amacongwane, intsonyama, unongena iqeba, ameroro, xa isifuba, isibindi, isixanti, amatumbu, intloko, ulusu, umpunga, izintso, x injeke, undonci, ibele, ulwani, imbambo, imihlubulo, izintso, iminkomo, umqolo, imilenze, intamo, udakada, iswili, umzi, nesandlwane.

53. Indawo emazinikwe nokunganikwa abantu abatibe:- Abafazana abanikwa intloko, izintso, namanqina. Idliwa ngamadoda nabafazi

abadala (izalukazi) ulwimi lelo mnini mzi kupela. Ilunda lelabatshana bomzi. Abantwana abazalwa zintombi zalomzi. Intamo yenkomo iyaxhaxhwa, ipekelwe abahlinzi namaswili. Uvalo yinyama yibandla (amapakati) ugama yinyama yabafana (amatshantliziyo) Ezamakwenkwe ngamacongwane, nondonci, nondluku kupela enkomeni. Isixanti yinyama yamakwenkwe. Ezabafazi ngumqolo, namatumbu, nolusu, nenjeke. Amadoda ngokwesiko akazidli inyama zabafazi. Isifuba yinyama yamadoda

58. onke elali (ibandla). Intsonyama iti le yalomkono wenene ba yiyona iyakudliwa yintombi etombayo nodade wayo. Ayiyi ndlwini isuka ebuhlanti iye kwantonjane exhonywe entla, xa engaka pekwa. Izintsu zona zabelwa abahlinzi. Imbambo yinyama yokojelwa amadoda nabafazi. Imikono nemilenze yinyama yomzi edliwa mva lusapo. Umkono wenxele xa sukuba iyinkomo yentonjane unikezelwa kwintombi eseyendile, siyitombile. Iqebe enkomeni lelo mvaleli nkomo, umalysi. Amaroro akwa yinyama yomzi Ibele lelo mninimzi.

54. Isabelo senkosi:- Indawo esiwa e Nkosini sisi xanti.

55. Indawo engadliwayo:- Akuko ndawo ingadliwayo enkomeni ngapandle kwe mpondo, nempupu, namatambo.

56. Amatambo:- Amatambo enkomo exhelwe nje nexhelelewe izidlo, ayahlahlwa adliwe zizinja. Awenkomo yentonjane ayahlahlwa nawo. Kodwa awenkomo yedini ayatshiswa. Izikumba ziyasukwa kwenziwe izikaka zabafazi. Maxa wambi kwenziwa ingubo zokulala ngabakweta. Kungenjalo isikumba siyasukwa kumfana emtini kwenziwe intambo zokubopa inkabi. Umswane ucitwa esibayeni utshakazwe ugalelwe inyongo ukuze inkomo zingagxwali zakufikwa kuwo. Inyongo yenkomo yedini kutatwa isixhobo siphatwe sifakwe sakoma esihlahleni, kulomtu wenzelwe idini. Kuyacanyagushwa. Inqu nyongo igalelwa esandlwani nasembindini kwabo bayitandayo.

57. Ubisi:- Inkomo zisengwa kabini ngemini, kusasa nangokuhlwa. Kudala bezikutshwa intlanzana, inkomo zivuke zityalwe, zibuye ngenintlanzane zisengwe. Zisengwa ngabasengi, abelusi nokuba ngumninimzi kusengelwa enkundleni. Inkomo iyabotshwa ngentambo yokusenga (isipantewuri) umsengi uvela ngasekunene kwenkomo atsale umbele atyontye amakwelo asengele etyngeni.

58. Itole:- Kuqale kunikelwe itole lanye, ize kwehlise imazi. Kuyasengwa ke ukuze ngaxa limbi inkomo ihlalelwe umpihlulu. Luyikwe

s774

K11/40

itole ligamze ibuye ipinde yehlise. Xa inkomo ifihla kwenziwa kwalonto xa kusengwa umncinzela.

59. Xa kufe itole:- Ukuba itole lifile kutatwa isikumba esi setole simane simiswa pambi kwayo imazi le xa igudwayo, isengwe ke imihla le ngolohlobo. Abanye ke abayenzi lonto, basuke bayigude nje kungenziwa lonto.

60. Ixesha lokusenga:- Ixesha lokusenga yintlanzane emini enkulu, amanqina angemva ayabotshwa xa isengwayo kanti imazi elulamileyo eqaqeshekileyo ayibotshwa isengwa ze - intsengwane kazi ebanjwa ngopondo nebotshelwa emtini yinkomo emangalayo kuphela.

61. Into ekugalelwa kuyo intusi:- Ubusi belugalelwa ezimvabeni kudala. Koko ngoku kusetyenziswa amaselwa, aziseko imvaba ezo. Ubisi luyatiwa eselweni ngumsengi. Wona amakwenkwe anya izapolo kwalapo ebuhlanti.

62. Intusi kubahambi nabantu beminye imizi:- Abahambi nabantu beminye imizi abanikwa ubisi lwalapa. Abafazana abasandu kwenda abawadli amasi de babe badlisiwe amasi ngokwesiko lwesintu.

63. Ineko ezibanga intusi ingadliwa:- Ubisi aludliwa namasi ngumtu obinqileyo xa aye enyangeni oko kukuti exesheni.

64. Ibokwe negusha:- Igusha ezikoyo ezizezabantu abamnyama zigusha zesi Xosa, ezirolofu. Zinentungo ezimhlope nobuso obukwanjalo obungenaboya. Kute ke ukufika kwe Bunga kwadaleka uhlobo olutsha lwegusha, kuba kwatiwa masitenge inkunzi, zeBhunga ezimdaka uhlobo lwegusha

60. olunkunzi zine miphato, uhlobo olunoboya obunzima nobunexabiso xa butengiswa. Ezigusha zirolofu zigusha ezazifunyenwe kwa ngo khokho betu. Zigusha zakwa Xosa. Ezike ze Bunga zona zize nomlungu, zivelu kumazwe aphesheya kolwandle. Ibokwe ezaziko kudala zimbuzi, zibokwe zakwa Xosa ezo. Zibokwe ezindletjana zitsolo, zipuni, zincinci. Ezinye zingwevu luhlaza, ezinye zimhlope, zimnyama, zigwanqa, zingcita, nezimtendevu. Ezinye ibokwe ezikoyo zibokwe ekutiwa zezamaBulu, zinendlebe ezinkulu nazo zinkulu kunembuzi. Zazise namaBulu kwelakuKuko nezi kutiwa ngamaseyi - bokwe Ezizimpondo zincinci ziyonge pezulu. Zinoboya obude obumhlope qhwa obunomsebenzi omkulu wokwenza izinto ngezinto. Luhlobo lwe bokwe zase Lusutu olu. Zintle kakulu zaye zikwankulu kunembuzi. Zibokwe ezivelave Lundini eLusutu ezi. Igusha ezizimazi ezesi Xosa zirolofu, zixakakazi. Inkunzi zona nama

kwangi zinempondo ezigijeneyo. Ziko nezingqukuva kuzo zombini ezintlobo. Kuko igusha emnyama ehlalihlale ibeko ibenye emhlambini yigusha yokusebenza umzi le esebenza xa kuko amagqina. Kwezesi Lungu igusha zimdaka zifingene zine oli emdaka emzimbeni. Zinoboya obude obuqatalala. Ziyafana nezi zesiXhosa ngokumisa impondo. Ibokwe zonke zona ukumisa kwazo zidaliswe okwenyamakazi, impondo zaso zibeke pezulu. Amabala azo:- zezimnyama, ezimhlope, ezigwangqa, ezintende, ezingcita, ezingqoqo, ezingwexu-luhlaza. Akuko zibongo emabaleneni nasezimpondweni zebokwe negusha. Ezigusheni inkunzi etandwayo yemise kakuhle etsho ngempondo ezijikololo kuba ilwa kakuhle. Engqukuva noko ayitandwa kakulu. Ezibokweni ziyafana ngokumisa umtu usuke ayitande xa ibonakalisa ubuhle nje. Igusha emnyama iyatandwa, kuba inqabile, yigusha yokugcina umzi leyo, xa kubetelelwayo kuxhelwa yona

61. Igusha nokuba yibokwe osukuba ungayitandi uyayixela uyidle. Abantu ngalamaxesha entengiso yoboya sebezama ukufuya igusha soboya - ezi zeBunga. Bezamala ukuba bafuye uhlobo olunye lwegusha. Igusha ziyanonjolwa ngentsimbi enegama lomtu ongunininiyo. Ibokwe zona azinonjolwa kutenjelwa elupawini olusendlebeni nasekuzazini amabala azo. Impawu ezenziwayo ezigusheni nasezibokweni zizikeyi, nenkonjane, nokucandwa-kwendlebe, nokunqunyulwa, nokurazulwa, nokugqojozwa. Ziranzulwa ngesitshetshe zonke ezimpawu umtu ngaminye onemfuyo uba no pawu lake. Ukuba impahla (ibokwe) nokuba (zigusha) iyatshintsiswa okanye iyatengiswa ihamba nolopawu lomnini wayo aze lowo uyi tengileyo enze olwake upawu ecaleni kolupawu seluko. Kuba oluya pawu lwalowa bubungqina bokuba uyitenge kulowa mtu. Ibokwe ziyatiyiva ngamakwenkwe. Zitiywa ngokwe ndalo yazo. Kuko uMbele Mkulu, uSoliqhashu, uNoti, uNtamimnyama, uNgwevukazi, uNomawele, uSolipinki. Ezigusheni kubako uGushuboya, uGabadini, uXhumayo, uNomboniso, uHamilé, uMbelebokwe, namanye amaganyana amakwenkwe.

Ubuninizo, ibokwe negusha: Ibokwe negusha zezomnininzi yedwa, kanti ke uba unamtu ampawuleleyo nokuba mukonyana apa okanye umfazi ezo ziba zezalowo upawulelweyo. Umhlolo kazi uba nayo impahla xa egcine impahla yobulunga, impahla eze nazo kowabo ezipiwe nguyise mhla endayo, umtu ongatshatanga uyazifuya igusha nebokwe xa ezifumene ngokuzisebenzela nokuzi pawulelwa. Umtwana uba nayo impahla xa ayipawulelweyo nguyise. Ibokwe zizilwanyana zokunqula izinyanya, kusetye-
/nziswa.

62. nziswa ibokwe emhlope xa kubingelelwa kusenziwa idini igusha emnyama isetyenziswa xa kulungiswa umzi ngamaxwele. Igusha nebokwe ziyaxelwa xa kuko izidlo ezinje ngemitshato ■ nezinye izisusa. Ingubo zokulala ziyenziwa ngemfele zegusha, nezama seyibokwe. Azisetyenziswa kungcwa-beni umninizo. Impahla ipatwa ngokufanayo yonke. Eyokwenza idini noko yona iba nendawo yokuhlonitshwa kwezinye apa.

Ukudlisa nokwalusa edlelweni:- Indawo efanalekileyo ukudlisa ibokwe yindawo enezinga namatyolo, nezigxa. Iyakwazi ibokwe ukucangcata nasekaweni isitya eyonanca ininandi, namagqabi emiti. Igusha yona ilunga kakulu eSandleni apo inca imfutshane itambileyo. Kufuneka amanzi abalekayo okokuba zisele impahla ukuze ityebhe. Izinto ezi tyiwayo zibokwe ngamagqabi emiti nengca yesandle kuzo negusha. Irasi yinto elungisa igazi lempahla. Zezona zinto zenza impahla ibentle ezi. Inca enetyefu ngumncwane, nomgilane. Igusha iti xa itye umgilane ife ngoko. Xa itye umncwane iba nenyongo, Impahla ikutshwa emini kwakupela umbete, yaluswe endle imini yonke, ibuye ukumka kwelanga ukuza kuvalelwa esibayeni. Zilala apo esibayeni kuba kuko odyakalasho paya endle into ke ezo ezinengozi. Zisuba emanzini emini emaqanda. Zisezwa nokuba kukabini, ziyaqutywa ziyekwe nje kufupi nomlambo, iti enxaniweyo isele. Igusha nebokwe zihlala apa ekaya, zilale esibayeni. Otandayo impahla, nokuba yinxenye, uyihlalisa ematanga. Abantu abamatanga bamana betshintshisana bezakutata ukutya emakaya besiya nakamatanga. Bayalusa konwatywe kubetwe ■■ ntinti, nongcaka, kuphotwa amakwenkwe, aqawulwe nokuqawulwa kufihlwa usinga lwempukane yonke imidlalo nokuzingela inyamakazi nentaka. Kuyaqujwa kufundwe ukudada, kubetwe uvenge nogwali. Kuhlala kuhlala kuxelwe xa umnini mpahla abapileyo naxa kuko efileyo kutyiwe kube yinto emnandi. Kuhlalwa nemvaba namaselwa. Amakwenkwe nabafana, namadoda bonke bayalusa bamane betshintshisana. Xa beyile bahlala inyanga ezimbini nezintatu baze batshintshane emva kwelotuba. Xa amakwenkwe esalusa abetu ngcaka iti edliweyo iyokunqanda. Iti leyo idliweyo inqande qo, kanti ukuba ayivumi kuya kunganda yogxizwa. Kudlalwa:- uNgcaka, uTinti, nosinga lwempukane, nokutiyisela intaka ngezigu, nezabata, nentolo nezagweba nentsawuli yodongwe. Kuyafundiswana izinto ngezinto ezinje ngo kutola, ukucana ngo tshawulo, ngesagweba, nokudada ezizibeni, nokwalusa nokubeta utinti nokuxonxa inkomo nabantu namahashe omdongwe nezinye ezinjalo.

s774

K11/40

Isibaya:- Isibaya segusha nebokwe senziwa ecaleni kwesenkomo apa ekaya, senziwa ngamahlaha nezinti ezigxunyekwa pantsi kubiywe ukuze kusite. Isango livalwa ngemivalo yomti eti ifakwe apa emaxhantini inqanyulezwe. Xa kunyangwa isibaya kuyabetelelwa ~~ku~~ kuqunyiswe xa kuko izinto ezihambayo ebuhlanti apa.

Imitelo yokuzirata izibaya pakati:- Akungeni wonke umtu esibayeni. Ababhinqileyo abangeni mpela esibayeni ngapandle komtu oselemdala oselefana nabantu basekayapa. Umtu womnye umzi akafumani aske acame iye esibayeni somnye umzi. Nqu ukungena esibayeni somnye umzi asinto yenziwayo ngapandle koba umnininzi uko okanye nguye ute makangene. Kusengelwa esibayeni pakati. Xa kuko exhelwayo ixhelelwa esibayeni kungenjalo enkundleni uniswane ucitwe enkundleni.

Amadoda ahlanganela enkundleni ukuze angene ngapakati akuba ebizwe ngumnini-mzi. Ngamakwenkwe alomzi angenayo ebuhlanti. Intombi azingeni zona.

64. Ukuzala, ukufuya:- Inkunzi zokuzeka igusha nebokwe ziya ketwa. Kubekwa ezintle ezoti zenze amatole amahle. Ezimbi ziyatamwa ngokwest Xosa ngemela. Kuko ingcibi ekutiwa iyatena elalini. Ukubeka inkunzi umtu ubeka nokuba zinga pina ngokobukulu bomhlambi lowo. Inkunzi enye iyabekwa iwulingene umhlambi lowo xa ungemkulu gqita. Inkunzi ezipindayo ziyatamwa zibe ngama kwangi nje. Imazi zegusha nebokwe ziyasiwa ezinkunzini zomtu onenkunzi ziye kukweliswa lonto ayina ngqeshiso, ngokwesi Xosa. Akuvolwa mali yangqesho, kukula maxesha angoku ekwafika ~~ku~~ ubulumko bokuba kuqeshiselwane, isiko lesi Lungu ke elo. Xa use impahla ezimazi iyekuzekiswa emzini amatikane angawako onke akuko nto iti umnini nkunzi makazuze itikane ngakuba inkunzi ibe iyeyake. Xa impahle mfutshane imiti ibonwa ngokuhlakaza nokuba isisu sibe yimburuma nebele livele iqale ifake imazi, icace ukuba imiti. Impahla emitiyo ayinyangwa, Ewe yona ipatwa ngenyameko ingaleqwa ngamakwenkwe ayiqhubayo. Ayiketwa impahla emitiyo iyekwa kunye emhlambini kuba ayinako ukupindwa zinkunzi, kuba ziyayazi imazi xa imitiyo. Ixesha lokuzala kwempahla liyaziwa kuyaziwa ukuba xa zikwelwe ~~ku~~ ngexesha elitile, zozala ngexesha elitile. Igusha nokuba yibhokwe exatywayo iya ncedwa ngokuti irolelwe ngumtu olicule lalont Lento yokurolela impahla yinto efundwayo ngumtu abe licule layo elitshatshelweyo. Amacule ke ayacelwa xa kuko isilo esixa tyelweyo

/bezizala.....

s774

besizala. Liko iyeza lokunyanga impahla ukuba yande. Ibokwe negusha asinto ifumana ibonise ubudlolo. Ka ke seyidlolile iye isezwe imiselwe ingaxhelwa, Igusha engekazali kutiwa litokazi xa izele kanye lizibulekazi kabini, yimazi emasu mabini, katatu, yemasu matatu njalo njalo. Amatakane amancinci asandukuzalwa ayaqunyiselwa ngeyeza ukuba angabi namkondo. Aya kunyiswa futi ngoku kwamatole enkomo ukuze

65. atsheke akupe amasi amadala esiswini. Amatakane ayaketwa ahlele esibayeni xa onina baye edlelweni. Avulelwe kwaku fika onina ukutshona kwelanga. Ka emadala amatikane ayaluswa yenye yamakwenkwana lamancinci, ayanqandwa angayi kusela amanzi ngokugqitileyo. Ayaluswa odwa amatikane.

Inqegesho, Ukwaluswa, nokutenwa:- Inkabi zebokwe nezegusha zizaqeqeshwa ngamakwenkwe ekubeni zibe nokukwelwa nje ngamaqegu. Azikwelwa ngabantu abadala, yinto nje eyenziwa ngabalusi leyo paya endle. Into eqelekileyo ezigusheni yimikhaza. Le mikhaza iyasuswa apa emzimbeni wempahla ngesandla. Ayitanjiswa nto zaye zingosulwa konke. Impahla emfutshane ayinama tile-tile enziwayo ezimpondweni apa. Impahla ezinkunzi ziyatenwa xa zingazikubekwa zitenwa xa se ziselekwelwa sezinyintanga ezakukwela ezimazini. Kutenwa ezimbi, nezingafanelanga bunkunzi. Ezirolofu, nezizizilima nezimfutshane azingati zidala impahla eziboki emfutshane. Indlela zokutena zimbinini. Eyetu tile yokutena ngesitshetshe. Kubako incibi ke kwa Kosa ezingabateni ngokungakumbi ezinkomeni. Nasezibokweni negusha zika phofu incibi.

Izifo amayeza nobugqi:- Izifo kwimpahlemfutshane ezinamagama yinyongo nebula, umgilane, umkondo. Ibokwe ayifana ife, ayifane ingenwe ngumgilane nebula. Ibula leezigusheni ibangwa kukubalela kwelanga. Inyongo ibangwa luhlaza no kuncwane uze umkondo udaleke kukuti impahla ikutshwe kwakusasa itsibe imikondo yezinto ezimbi. Umgilane sisifo esifuma emasimini eziti xa ziwutyileyo igusha zife. Ibokwe zona azibinanto xa zitye lomti. Inzenge idalwa yinqina xa kubalele komile. Inzenge nebula iya pela xa ite yana imvula. Umgilane kukiwa umgilane ngokwawo ukandwe zisezwe igusha kanti ke azuba sengenwa seso sifo sezitofekile. Inyongo nomkondo zinyangwa ngeyeza lazo. Inyongo ngelenyongo nomkondo ngelomkondo. Impahla xa yapukileyo iyabotshwa. Kudityaniswa amahlanga ibotshwe, ihlatyelwe kulo ndawo yapuke kuyo.

Ukuxela:- Igusha nebokwe zixelelwa ukudliwa inyama nje xa kufi-ke umtu ozalana naye, umbuke ngo kupalaza igazi. Ibokwe emhlope ixhelwa ukunqula iminyanya noku kanyisa amayeza. Iyaxelwa impahla xa kuko izidlo ezinje ngemitshato, intonjane, imitshiliso yabakweta, nenzila njalo njalo. Xa igula iya nqunyulwa ingazifeli, iti ukuba igula yinyongo nezifo ezingabulaliyo iyiwe inyama yayo. Ukuba ite yahlola kakubi impahla iyaxelwa okanye ukuba yenkunzi itenwe. Igusha xa ixhelwa nqunyulwa umqala Nebokwe yenziwa njalo, zixelelwa esibayeni, ngemela uko umtu ongumhlinzi, umtu ongalo intle ongena buhlungu, ongapatl mayeza. Xa kwenziwa idini ibokwe ihlatywa ngomkonto esiswini ukuze ikale isidala. Xa ihlatywayo ibokwe kusenziwa idini ukukala oku kwayo, kuyaqwalaselwa. Kuye kutiwe, "Camagu" kuqondwe ukuba izinyanya zizakuva zigcobe. Umqala lowayo uyanqunyulwa. Igazi liya kongozelwa lipiwe izinja, ali yekwa libaleke nje nanjanina. Isilwanyana eso sixelwayo sihlinzwa kangoko sise shushu. Ngumhlinzi umtu oyi qangqululayo bokwe nokuba yigusha ngesitshetshe, nezambe ukuba imela iyoyiswa. Amagama enyama yegusha liqeba, ibele, imikono yomibini, imilenze yomibini, imbambo zamacala omabini, izintso, impunga, intliziyo, isibindi, umbizo, iswili, injeke, isandlwane, umzi, amatumbu, undonci, ubobosi, ulusu, amanqina, intloko, intamo, umqolo, udakada. Iqeba lelomhlinzi nebele.

Imikono nemilenze yeyamadoda, kwa nembambo. Izintso yinyama yexewukazi nomqolo. Intamo yeyamakwenkwe namanqina. Intloko yeyomnininizi. Injeke, amatumbu, nolustu zezabafazi. Izibindi nentliziyo zezendoda kwa nomhlelo. Undonci nondluku, nodakada ngowama kwenkwe. Isandlwane sesonininimzi. Iswili lelamakwenkwe lona. Kwezi zamakwenkwe inyama ondonci noda kada, namanqina intamo asinyama zidliwa nguwonke wonke kuba sisigxina emakwenkweni.

Yinyama yawo yesidalo. Ibele lityiwa ngumhlinzi - yinyama yake engatyiwayo ngabafazi, nje ngokuba intloko, isandlwane bengasondeli kuzo abafazi. Izintso azidliwa ngabantu abancinci kuba baseza kuzala Kuyinkolo ke ukuba umtu xa atye intso emncinci wozala abantwana abanenqayi. Yiyo lento ke zidliwa ngabantu abangasazaliyo ezinyama zinjengezintso. Amatumbu nenjeke zinyama zabasetyini ezityiwa ngabantu abangamakwenkwe kuba yinkolo ukuba umtu oseza kwaluka makangazi tyi kuba woti xa alukayo akatazeke. Egusheni nase bokweni akuko

nyama ma isiwe komkulu kuxa iyinkomo ekuti kwakuxilwa kusiwe isixanti komkulu. Akuko ndawo ingadliwayo ngapandle kwempondo nempupu. Amatambo ngala ahlezwayo kwa Xosa. Inyongo yile igalelwa esandlwani somnini mzi. Yonke indawo eyeyenye iyadliwa ngapandle komswane, kuba negazi liyadliwa ububende kaloku obuya bakwantu mandulo. Budityaniswa nomhlelo, namatumbu, kwa nolusu. Isikumba segusha siyatengiswa kungenjalo sisukwe senziwe ingubo yegusha esetyenziswa ngamakwenkwe, 68. abakweta etontweni kwa nosapo ngokubanzi. Esebokwe siya sukwa senziwa imbeloko esetyenziswa ngumfazi xa asefukwini. Senziwa ityeba lokubinqa esinqeni nokubopa isinyenye. Sikwenziwa notwatwa lokutunge izinto ezi funa ukutungwa. Naso sibesenziwe izikaka ezinxitywa ngabafazi emidudweni. Amatambo wona ayakukuzwa, alahlwe ezinjeni zidle. Maxa wambi xa kubingelelwa ngebokwe amatambo ayatshiswa kuba umsi kufuneka unyuke ubheke kuzinyanya zomzi njengokuba ke sekutshiwe umswane uyalahlwa paya ebuhlanti. Inyongo igalelwa esandlwani ukuze sibemnandi xa sojiweyo.

Ubisi:- Impahla emfutshane isengwa kusasa kodwa, kanti ke xa ikufupi, kufuneka ubisi lweti ngokukawuleza (kwezimini ke Zeti) ziyabanjwa ngamakwenkwe angabeluso kusengelwa esibayeni, enye inkwenkwe iyibambe ezimpondweni, enye isenge itsale imibele kuphume ubisi. Itikane egusheni nasebokweni aliyekwa like lanye njengase nkomeni. Umsengi ungena asenge amane etwibira igusha ebeleni apa ukuba yehlise. Ukuba itikane lifile kutiwa isisigudu igudwe ngapandle kwetakane Kusengwa kusasaqa. Imilenze ayibotshwa egusheni nasebokweni. Ibokwe ibanjwa ngempondo. Ubisi lutiwa emaselweni nokuba kusezimvaBeni kulowo utandayo. Ubisi ludityaniswa noangqumshelo. Akuko zapolo egusheni, pofu bona abantwana bayareza paya ezibokweni banye izapolo. Amasi omzi ayanikwa abantu abangabahambi. Abatshakazi bayanikwa amasi, kodwa xa isiko lokudliswa amasi lingeke nziwa kuye, akawatyi amasi. Amasi la nawa ntoni na akadliwa nguntu xa ezilile, oho ukuti xa umfazi nokuba yintombi iye enyangeni.

65. Inkuku:- Inkuku zintaka zendada zase Indiya zeza nabelungu kweliletu, sazitata nati sazifuya. Inkuku ezaziwayo nazi:- Ngonono- 69. mngcekulana, otwenye, obatata, onqalintloko, onontsasela, nezize Bunga zinjenge legoni ne ophingitoni nezinye.

67. Ukulunga kwazo:- Zilungile inkuku kuba inyama yazo iyatyiswa /aye namaqanda.....

s774

aye namaqanda azo ayadliwa ngamadoda. Inyama yenkuku ayidliwa ngabafazana nentombi ngokwesiko lakwaXosa. Umtu ubeyidla akufumana umtwana inyama yenkuku.

68. Amaqanda:- Amaqanda enkuku ayadliwa kodwa zona intombi aziwatyi nabafazi abasebancinci kuba uyahlonipa, kwaye iqanda litandisa amadoda.

69. Izindlu zenkuku:- Inkuku ziyakelwa izindlu zazo, zenziwa ngezinti ezigxunyekwa pantsi. Uphahla lwenziwa ngenca lufulelwe, okanye kubekwe ikala pezukwezinye izinti zophahla. Kanti ke nesoyi ezi ziyalwe uza upahla kwangolo hlobo.

70. Ihagu:- Ihagu zeza namaJamani kwakunye namaBulu kweli lizwe. Zafika kunye nokufika kwezintlanga zixeliweyo. Ziko ezinto ezimlomo utsolo ekutiwa ngononko bongela olona hlobo kelabantu abamnyama izizalwane zengulube.

71. Ziyadliwana:- Ihagu ziyadliwa ngumtu wonke, akuko bantu bangazityiyo, ngaphandle kwezipata - imithi.

72. Izinja:- Izinja zizintlobo ngentlobo, ziko ezamaXosa ekutiwa ngamangesi, namatwina. Zikoke nezesilungu ezinje ngamabaku, nonomasinana, nengqeqe nezinye ezavela pesheya zisiza nonlungu kwelilizwe. Ezi ke zakwa ntu zavela zafuywa ngabo kwakuqoqo kudala.

73. Intlobo zezinja Nemisebenzi yazo:- Izinja zizintlobo ntlobo kwanje ngokuba nemisebenzi eziyenzayo ingafani.

74. Amangesi:- Amangesi la wona kwa Xosa zizinja zentambo, izinja eziti xa kuzingelwayo zinxitywe intambo entanyeni, zize ziti xa ite yavuka inyamakazi zikululwe zifunzwe zisukele ke. Ingqeqe zona umsebenzi wazo kukulanda umkondo wenyamakazi nokungena eningxunyeni ikupe inyamakazi leyo. Amabaku wona akwalanda umkondo wenyamakazi. Ezinye zizinja zokugcina umzi, ukuwukusela xa kulelweyo ebusuku, zigcina ngokuti zikonkote kungezi zigebenga namasela emzini.

75. Izinja zitywa ngoluhlobo:- Ngo Gquteza, uCatch-him, Sibaqondile, no Xalanga ozakwaJulius Makalima. Ngu Matyalembambano, uNqwa nomkake, noVangomfazi ezika Davis Honono, uRaston, uRover noBobby ezika Mazantse Gcuwa ka Soga, ngu rangaye noBulu noNgqabe, noNgqoqo noKheli, noFayire, noDomboti noRastafane namanye.

76. Ukucekiswa neXabiso lezinja:- Izinja kwaXosa ziyatandwa naxa zibetwa ukuqeqeshwa, ziqeqeshelwa ukuba zigcine umzi zihlale pandle

/77. Ukunyangwa.....

77. Ukunyanga uba zoyikeke:- Izinja ziyahlutshezwa ukuze zikalipe nokuzenza zilume, nokuzenza zibaleke xa zisukela inyamakazi. Ukuzenza zikalipa sihlutshezula nge ramba lamanyi, ngesapompolo kwa nange sigcawu sendiela. Ukuzenza zibaleke zifakwa umcitiso ukuzenza zingabinapika xa zisukela inyamakazi.
78. Into eyenziwa kwinjana:- Injana ziyatenwa ngapandle kokuba umtu ufuna ukuyibekainja yake ibeyinkunzi.
79. Izinja kwaXosa:- Izinja tina kwaXosa, ziyapisa azitengisi. Umtu usuke ayiqashe isencinci kanti woti yakukula ayitate.
80. Ikati:- Ikati zizilwanyana ezeza nomLungu kweli lizwe ukufika kwabantu kwelilizwe. Zisebenza ukubulala impuku kwanenyoka endlini. Ziyatandwa kakulu kuba asinanto inankatazo ikati.
81. Ezinye izizalwane:- Kwa Xosa izilwanyana ezinje nge ngada, ne-
71. mbila nezinye azifuywe kuba zingasuke zivukwe bubulwanyana zibulale impahla enje ngenkuku nezinye. Amaqabane kwaXosa akeko.

6. Uzingelo nokutiya (Inqhina).

1. Ukuzingela:- Izilwanyana, zazizingelwa zonke. Kwakungeko nasinye esingazingelwayo ngamaXosa. Into ekoyo ezinye bezingatyiswa ngokwesiko.
2. Izilwanyana ezazizingelwa:- Izilwanyana ezazi zingelwa kudala ngamaputi ne mbabala, ingonyana, ingwe; imihlangala, imivundla, noholweni, impunzi namabhenxa, inywagi, arahodi, amagqwalashu namaqaqa imfene nenkawu, odyakalashi nencuka, intini, nengwenya, indlovu, amaqwara, amabadi, ingada, incanda kwanezinye ke.
3. Izilwanyana ezityiwayo nezingatyiwayo:- Iputi liyatyiwa nembabala, nengwe, umhlangala, nomvundla, uholweni, impunzi, nebenxa, inywagi, ihodi, igqwalashu negaqa imfene, nenkawu, udyakalashi, nencuka, intini, imbila, ibadi, ingada, incanda.

Isikumba septi nesembabala kwenziwa ngazo utwatwa. Ingonyama ayityiwa, kwenziwa ngayo amasiko esiXosa anje ngokumisela abafazi. Isikumba sengwe sitwalwa ngamagqira. Kwenziwe izidlokolo nengubo. Isikumba somhlangala senza iminqwazi yamagqira esintu. Esempunzi isikumba senza umweba wenkosikazi. Impondo zempunzi neze mbabala zisetyenziswa ngamaxwele enze impondo zamayeza awo. Esenywagi senza ingxowa yokutshayela. Isikumba segqwalashu senza ingxowa namanquma kumakwenkwe.

Izikumba zenkawu nemfene kwenziwa ngazo ingxowa yokutshayela. Umnqwazi wesanuse wenziwa kwange sikumba semfene esisukiweyo kwane senkawu ngokunjalo nesika dyakalashé. Esencuka senziwa ingubo. Isikumba sentini sinolusu kakulu, sitengiswa kube lungu. Esebadi isikumba senza entle kunene ingubo yabanumzana. Intsiba zencanda kwenziwa ngazo intsiba zokubala kulama xesha okubala. Imvubu nayo iyangingelwa kwenziwa ngesikumba sayo imvubu yokukwela amahashe njalo njalo. Indlovu zona zizingelelwa ukwenza imixaka enxitywa ngabanumzana izityebi ezi nenkomo noNkosi.

72. 4. Udumo okanye igama elilodiwa:- Ungeva kukalwa ngokuba emzini kuko inyawo lemfene. Lento ke iteta ukuba umtakati uyafika kulomzi kwakuhlwa. Imfeni ikwelwa ngamadoda atakatayo, angcipule kwakuhlwa ehamba emzini ngenjongo zobugqwira. Indlovu yaziwa ngokuba nguKumkani wazo zonke izilo, kuba akuko silo singangayo ngokuba namandla. Ungeva kukalwa ngendlovenomxaka, nendlovu edla igoduka. Nondlovu zidle kaya ngokuswelu malusi. Yonke ke lento ibalisa ubukulu nokomelela kwendlovu le. Nololiwe bayema yakuma ngapambili. Umvundla kutiwa ngu Nogwaja. Iqwara lona alinazibongo zizezalo kodwa xa kutyiwa izigu ngamakwenkwe ungeva kusitiwa nguJujuju umaqwaramdaka, udubula ngenyeke etafileni kutsho kutake ishumi lesheleni, kwanezinye izibongo ezintapane. Iqaqa liyabongwa ngoka Mqayi uSikyena uti "Iqaqa liqikaqikeka eqaqaqeni, liqotekuznqonqo, aqawuke amaqosha emqaleni" Uyahambisa ke yena ati "Nankuqaqa eqhiwula umqoqwa njalo

5. Ulwazi lwabazingeli:- Abazingeli banolwazi ngenyamakazi kuba basoloko behamba emva ku azo, njengo kuba abalusj bempahla bezilande la impahla, bayalazi ixesha ezizala ngalo, neziyakusela ngalo, neziyakufuna ukutya ngalo, bayazi ukuba ezinye zizala entlakohlaza, ezi nye ziyalala emini zipume ngokuhwa ukuya kufuna ukutya. Amazingela ayazi nokukala kwazo, ayazazi nokuba akaziboni axelele umtu ukuba

73. ngudyakalashé lowo, yimfene leyo njalo, njalo. Ayazi ukuba ezinye ziya xhwitwa, ezinye ziyahlinzwa ngoku kwegusha. Indawo ebesilele kuyo isilwanyana umzingeli uyazazi. Kutiswa londawo sisikundla. Izingela lenene lona liyazi ukuba xa unento oyenzileyo esikundleni somvundla woti nokuba ube use umkile ube ubuyeke kwakweso sikundla. Kude kubomwe ne nyawo apo bezihamba kona.

6. Uhlobo ekuzingelwa ngalo:- Ingqina izintlobo ezimbini, iko le

kutiwa lipulo ekuti kanti kwakugqitywa intsuku okanye icawe okanye nenyanga eziliqela, kungabuywa kuzingelwa. Kubako mfo kabani mnye ufuna ingqina oti akuba ecelile enkosini atume izijoli nokuba zibini ukuba zimeme ingqina. Ingqina ke ababafo xa beyimema bofika bofika emzini bati qikili ngemihlane esangweni lobuhlanti. Sekusaziwake ukuba ke ukuba abo bamema ingqina ngokwenjenjalo. Amadoda ke obuza ihlati ekuya kuzingelwa kulo nomhla okuya kuyiwa ngawo. Luti lakufika ke olosuku kuhanjwe yinto eninzi yabafana nenamadoda asele buqina, namakwenkwe, kupetwe iminqayi nezagweba kuti ke okute kwabulawa zizinja nangokubetwa, kutyiwe kwakubuyelwa esikundleni. Londawo ke kulalwa kuyo ikhuselwe ngemiti ematyolweni. Uhlobo lwesibini ke lokuzingela kukuti kupunywe ngaba zingeli, kanti akulalwa ndle, koti ukutshona kwelanga kubuywe kuze kuhlinzwa ixoba elo kutyiwe. Kuko ke abazingeli ekutiwa ngabangqawi. Abangqawi ke bona ngabantwabahamba nokuba mnye ehlatini nokuba babini, boti ke batiye imigibe nemitangala yamatye, benze nezinye ke indlela zokuba bazibabise bazitiyele ngokulula.

7. Izixobo ezisetyenziswayo:- Xa kuzingelwa kwa Kosa kupatwa iminqayi zigityiselwe ngayo inyama kazi okanye indoda iyiqubule isalele iyinqume iyibulale. Nalento yezagweba intsha. Kwa ngokunjalo amabhunguza, intolo, azaziwa nezapeta kwaKosa, yinto esetyenziswa ngaba Twanama Lawu.

8. Uzingelo:- Inqhina yinto ebingaketi bani, yinto yomtu wonke otandayo ukuya kuzingela. Wonke umtu otandayo ongelilo benqa ubesiti kwakuhlatywa umkosi wengqhina aqubule ezake naye atsho esiya. Ibenqa ke ngumtu ongenanto yokwenza nenqhina, ongafika yena enonopele impahlayake, namasimi, nemisebenzi yomzi wake xa kuyiwa enqhina. Pofu amazingela adumileyo wona yayingabantu abatile, nemizi etile, kuba ke nabo abazingeli, kuko ezona neutshe kubo, bengalingani ngamava nobucule.

9. Abantu abatata inxaxeba ekuzingeleni:- Inqhina ibiyinto yomzi ngokubanzi, kupunywa sisizwe sonke yakuba imenyiwe. Ubungafike ubone inyambalala yamadoda, amanye enxule izinja paya ngemva elalele inyama-kazi eziphumayo kwesiya siqhu singapambili sabazingeli. Amadoda nabafana namakwenkwe ngawo abantu abahamba enqhina.

10. Ixesha amakwenkwe aqala ngalo ukuzingela:- Amakwenkwe ebeqala ukuhamba enqhina neti nje aqine abenako ukuba angabaleka w imini yonke

/emva kwazo.....

emva kwazo engadinwa. Ebuntangeni ebeshiyana kanti ikakulu kuqalela kwaselesalusa inkomo aselomelele ngokwaneleyo.

11. Imvume yenkosi:- Xa kuzakuzingelwa bekuqalwa enkosini, ibe yiyo ke evumayo ukuba kuzingelwe. Kuba umhlaba upetwe yiyo ngokupeleleyo.
12. Ukubulawa kwazo ngapandle kwemvume:- Akuko mtu ubezingela angacelanga, kanti ukuba umtu ubone selicanda enkundleni nokuba kuselalini ubesuka aposwe isigweba nokuba akacelanga mvume ayibulale, kanti lonto kudala ibinge lilo tyala.
13. Inkosi imema inqhina:- Inkosi nayo xa itanda ibiyicela inqhina amadoda aphume kwanje ngesiqelo ikakulu inqhina ebimenywa yinkosi xa
75. ifuna ingubo yenyamakazi. Kaloku ingubo yengwe neyehlozi zingubo ezazisematwa yi nkosi. Ziti zakuba ndala zambulelwe amapakati apambili, ibe ke yona ifumene umnweba omtsha wengwe njalo njalo.
14. Xa kusiyiwa enqhina:- Ibingelonyanzelo into yokuya enqhina, bekusiya abo bafunayo bangengawo mabenqa nenkosi ibisuka ibiza lowo uyinkokeli yenqhina ize ibe nguyeyo oqhuba lomCumbi nje ngesiqelo.
15. Abantu abaya enqhina:- Abantu bebenganyangwa xa baya enqhina kubo noko ingoko indaba yamaxwele ibingekabi ngaka. Into ebisenziwa bekubako nkazana itile eti indoda iyipatele izixobo nezirweqe zayo kanti ke lomfo wokolelwa ukuba xa ezinikezelwe yilontoka zi ezizixobo woba netanisanqa lokucana paya enqhina yinkolo yamaxosa ke leyo. Ebeko amatola amagqira omkosi abenyanga amadoda omkosi xa azakupuma ukuya emkosini kwanezikali zawo.
16. Xa kupunyiwe ipulo:- Xa kupunywe ipulo bekuhlungwana payo esikundleni kupakame indoda ibenye iwahlulahlule amabuto ngoluhlobo. Amatile alihlelo lasekunene, kulandele amatile namatile, kanti ke korozwa ngoluhlobo kude kuyephi, kude kuyekwe mhla kugodukwayo. Icala lasekohlo kutiwa ngu Khohlo. Elase kunene kutiwa nguNene. Ukuba kwenzekile uba unenelo osale kukohlo ngokuti umhlaba utambeke, ukuhlo abe kwicala elipezulu kokwaza kutiwe "Makalale ukohlo" ahambe ke yena unene kude kulungelelwane kubekutiwe ke "makavuke ukohlo" Kupakanywe ke kwelocala kuzingelwe kwanje nganga pambili. Wonke umtu ube bulusha ukuvusa inyamakazi, kanti nanpina umtu woyigabela, ayibulale yakuvuka ngakuye.
17. Usizo nesizatu sokuzingela esizweni:- Inqhina yesizwe ibisenze-lwa abazingeli ngokwabo kuba inyama ibidliwa kwangabo paya endle.

76. Ukuba kuse pulo, ityelwe emakaya ukuba yinqhina nje, kota ke xa kuko isikumba sengwe sisiwe komkulu enkosini sona. Ukuba kubulewe impofu-isifuba sayo besisiwa kwasenkosini naso, kuba yinyama yakomkulu. Eyo-na nto kanye bekuzingelelwa yona kukufumana udumo lokuchana ngokubinze ngomkonto Indoda. Ewe nenyama ibisesinye isizatu kanti ke pofu lento ibitatwa njengomdlalo nemfundiso elusatsheni apo indoda iziqonda kona ukukalipa nobudoda bayo namandla.

18. Isalatiso nendlela eyondwa ebekusetyenziswa yona:- Kaloku kwakutetwa ngendlela yase nqhina paya. Umtu ubengabizwa ngagama ehlatini paya, ubungeva kusitiwa "Lawu ndini" ngomnye komnye. Kwicala lase kohlo bekusitiwa kuse kohlo, elase kunene beku sitiwa kusenene, nje-ngokuba kuzingelwa. Xa kuzi ngelwa bekurozwa uludwe ehlatini.

19. Ixesha ebelitatwa enqhina:- Inqhina ibitata imini yonke, kuti ukutshona kwelanga kugodukwe ukuya kuhlinza ixoba elo. Iphulo lona bekuhlaliwa endle nokuba yicawe yonke, okanye inyanga, okanye iqela lenyanga kutyelwa kona. Bekubako nabazazana nentombi yokupeka logama kuyiwe kuzingelwa emini apa. Koti ke kwakubuywa enqhina, ezintokazi, zipakele amadoda la kutyiwe. Nazo zilala kwalapo, kodwa zona zilala kwelazo icala, kuba amadoda akadibani nama nkozana xa esenqhina, kuba osuke abutuze enzakale. Woqonda uba beziko inkunzi zembabala, ingonyama, izingwe, nezinye ezifuna indoda ilumke, ikalape kanjalo. Xa kuzingelwayo kunga funeki bubhutyu - bhutyu ke apo. Maxa wambi bekude kulinywe paya endle, kuba kuhlaliwa ituba elide & endle, kuvunwe kwakufika ituba lokuvuna.

77. 20. Into eyenziwa kwinyamakazi ebuleweyo:- Inyamakazi ebuleweyo, ibityiwa, yojiwe nokuba yopekwa. Bekuko amatuba ekuhlonyulelwanayo, ati omnye kumninjo "Kawundihlomlele mfondini". Woti ke lowo ana-tele Khepu nokuba ngumlenze. Lonyamakazi ke yotywa seyiseso sipu-mpu inendawo nokuba zindawo zayo ezingasekoyo kuyo.

21. Umohluli wayo nohlobo ahlula ngalo:- Inyamakazi ebuleweyo ibi-qaqwa ngumnini wayo, oko kuti ngulomtu ubeyibulele, okanye lowo ibi-banjwe yinjayake. Kuqale kukutshwe imilenze kuze ke kugqajuzwe apa esiswini, kukutshwe umbilini. Enyameni kutywa ngokulinganayo. Kupi-we amadoda amakulu amana & ukupa abafana namaku enkwe Idliwa ngoku-fanayo inyama ngamadoda nongakange azingcle ufumana nje ngabanye nje bonke. Akuko nyamakazi kutiwa yeyenkosi, ngapandle kokuba isifuba

s774

sempofu sisabelo sakomkulu, ekutiwa xa ibuleweyo sisiwe komkulu sona enkosimi.

22. Into evenziwa kwindoda ebuleleyi:- Indoda ebulele ihlozi nokuba yangonyama, ibi dunyiswa, yaziwe njengeka lipa elikulu kwaXhosa. Iti ke xa ibulele ihlozi isikumba isise komkulu. Ingwenya yinto esiyo-yika kakulu tina kuba kaloku yinto eti xa ingongile umtu ayé kuyo engazwa abe ubizelwe ke kwesosigatu. Akuko mtu ubesondela nokusondela kwisiziba esaziwa uba sinengwenya. Indoda ibisiti xa iza kuwela apo ipose ilitye isemganyana, ukuze ingwenye leyo iqwanyaze angabizwe umtu. Akuko bali lamtu waka wabulala ingwenya kwaXhosa. Mayela nama-yeza akuko mayeza enziwayo ngezi zilo. Ngapandé koba umtu uyatwasa nge ngwenya. Enye into ingonyama ibihlufi eza umtwana wenkosi kona ukuze oyikeke, ajonge angaqwanyazi, akalipe oyikeke kanjalo. Nengwe abantu bayahlupeza ngayo.

78. 23. Izilwanyana ezingabulawayo:- Akuko silwanyana besingabulawa kwa Xosa. Yonke into esisilo ibiposwa umkonto nomnqayi ibulawe. Nezi-ngatyiwayo bezibulawa, kanti ke sosuka siyekwe apo ehlatini eso singa-tyiwayo.

24. Izilwanyana ezibanjwa zihleli:- Asinto ibiko ukuyibamba ihleli inyamakazi, kuba lento yokuzifuya ayaziwa kwaXhosa.

25. Into eyenziwa kumtu owengakeleyo:- Ukuba umtu ulunywe yingonyama okanye esinge isilwanyana wenzakala, ubenyangwa ngeyeza lengozi, afa-kwe nobuhlungu, nezinye intlobo zamayeza esintu kwanemihlabelo, kanti ke lomfo wode apilele kulonto.

26. Into eyenziwa emva kwe nqhina:- Akuko nto ibisenziwa emva kwe-nqhina noba lipulo, bekusuke ibe ngulowo nalowo agoduke.

27. Inteto yase nqhina:- Ewe xa kuse pulo abazingeli abazincutshe, bebesiba nendlela ezitile zokuteta ezahlukileyo kwinteto yase kaya, njengokuba inteto yase sutwini ingafani neyase makaya nenyamakazi ezitile beziteketiswa ukubizwa njengokuba kuko onogwaja, kanti ke ngu-mvundla lowo.

28. Indaba yamabhinqa:- Lento ibaluleke kakulu xa umtu ezakuya ipu-lo okanye selekona apo. Aku funeki indoda idibane nenkazana, kwaye kungafuneki nokuba amabhinqa azipate kakubi xa amadoda asenqhina.

29. Uzingelo olunengozi:- Xa amadoda epume inqhina kwindawo ezine-ngozi, kufuneka abafazi bangametshi, bazipate kakuhle de kuphele lonqhina.

s774

30. Izinyo lendlovu:- Izinyo lendlovu kaloku yinto ekwakusenziwa ngayo imixaka yezi uxiba mxaka inkosi, nawona angqwimdileyo amapakati
79. la. Ewe bekusananiselwana kwangokunjalo ngamazinyo endlovu naxa owone msebenzi wawo ingulo wokwenza imixaka yenkosi.
31. Ixesha lenqhina:- Inqhina ibiyinto ebi kolisa ukwenziwa ebusika nasekwindla xa kungeko msebenzi ungako wokwenza kumadoda. Nasehlotye- ni pofu beku kwazingelwa xa amadoda efuna, evunyelwe yinkosi.
32. Injongo yenqhina:- Inqhina ibisaziwa njenge Tuba lokonwaba, neloko lula imizimba kumadodana. Ibingumdlalo nje onemfundiso enkulu pakati kuba ukubinza ngomkonto ibiludumo njengokuba ukuchana ngompu iludumo kungesi. Inyama le yona yenyamakazi ibingeyiyo nto ipambili xa kuzingelwa. Eyona nto ibitsala wonke ubani ihibubucule bokuyiwisa iqinisile inyamakazi.
33. Inyama yexoba:- Inyama yexoba elo ibityiwa ngoko yonke kungeko nyama iqwayitywa igcine lwe imihla ezayo.
34. Ukutiya:- Kuko abantu ekutiwa ukubizwa kwabo ngabanqhawi, abo- bantu bazingela bodwa ngelabo ixesha nangezabo indlela ezahlukileyo kweziya zabazingeli basenqhina nasephulo. Bahamba bezingela ngabanye nangabatini nangabatatu njalo njalo. Lendlela yokutiya ngemisele enzulu yenye yendlela zabo abazibulala ngayo inyamakazi ehlatini paya. Bamba umsele onzulu, bafake izinti zomtati ezitshweze zatsolo paya pakati zime ngobukali biyonge pezulu. Bazakuti ke baziqabe inyamakazi zide zifike kule misele igqunywe ngamanqwanqwe mencha, ukuze ingacaci kuzo zize zingene apo ke, zingaqondi nto, zihlatywe, zihlatywe zeziya zikonkwane zomtati zisemseleni, zife okanye zingxwelereke bade bafike bazibulale.
35. Abantu Abatuyayo:- Ewe lento yokutiya ibiyinto yabanqhawi aba,
80. kuba bona bebehhlala kwakwimizi yabo apa ehlatini. Eyona nto ke ipambili basebenza yona kukuzingela.
36. Indlela zokutiya:- Indlela zokutiya imigibe bezininzi zona Olo- kukuqala lolu seluxeliwe lemisele namanqwanqwa, nezinti zemitati ezit- solo. Olunyeke ngumtangala wamatye abekwayo afaniswe neliwa. Imbile ke zoza, zicinga uba liliwa nje, zisuke ziwelwe ngalomatye, zitatwe sezifele apo ngulomfo. Zikoke nezapeta ebekutatwa umti omanzi omkulu ugotyiwe, wenziwe isapeta, kuti pantsikwawo kubekwe lonto ityiwa yiny- makazileyo. Yoti ke yona xa ityayo icukumise leya - sipuncuke
/isapeta.....

s774

K11/40

isapeta ibetwe lolu luti yinge inyamakazi ifele apo. Lento ibiyomelele kangangokuba nomtu ebenokuti xa imbetile imtwale ajinge apo sele funa ukuncedwa okanye ukufela apo. Enye ke indlela yokutiya sisigu esise Tyenziswa kakulu ezintakeni kwa nencembu etwanca elutini olutetu emasebeni omti. Intakana ezincinci, omilonji, nozinchunchu zofika ziti nchu kulomti zibajiswe, ade afike umtiyi, isababazela apo ingakwazi kusuka ayinqume.

37. Uhlobo lwemisele:- Uhlobo lwemisele lokweyelisala inyamakazi seluxelwe ngentla, nolwezinti ezibukali ezifakwa kulomisele. Nolwezigu luxeliwe. Oluhlobo lwezigu luyasetyenziswa kakulu nasezintakeni Kutatwa iminyiki ibotshelele kuswazana ekutiwa yincukumiso, oluba ngapantsi kweli litye kutiwa sisigu limcaba. Isapele sona sidibanisa incukumiso ngomtyana, ukuze kuti apo ite yatsala la minyiki ipaya ibetwe sisapeta okanye iwelwe lela litye lisisigu intaka ife.

38. Umtu oye esigwini somnye:- Xa umtu ate waya esigwini somnye, ufana nesela. Inkwenkwe eyenza lonto yokuya kuba intaka nokuba zinyama kazi ezibajiswe sisigu sabanye, kutiwa iyanyiba yinto engapandle

81. kwesiko leyo. Xa ke ibanjwe inyibile iyohlwaywa ngamanye, okanye zohlutwe ezontaka okanye izihlawule ngezinye eyozibeta ngenye imini.

39. Ubugqi bokutintela umnyibi:- Kwakungeko bugqi banto bokwenza uba umnyibi lowo enzakaliswe kudala. Into ebisenziwa kukuzifihla intaka ezibajisiweyo, zimbelwe kwalapa ngasesigwini zitatwe xa kuhlweyo sezininzi ukuya kojiwa emakaya.

40. Amacule okusinga inyosi:- Ayeko amacule okusinga inyosi kudala, njengokuba nanamhlanje eseko. Indoda ungafika imi ngasemaweni nasehlatini isingile kanti ibone inyosi nokuba zinyosi yoti ke ngokuzijonga izibone apo ziyakungena kona. Yoti ke uba ifike zixakatile ibe seyipakula ubusi. Abapakuli bayazazi intlobo zenyosi ezinobusi nezingenabusi ngokuzibona umbala lo wazo. Ezimnyama ezincinci zeke zityebile ngobusi.

41. Intlobo zokutiyela intaka:- Intaka ezi zitiyelwa ngendlela ngendlela ezininzi. Kuko ukuti xa inkwenkwe iyibonisele intaka isendlwini, yenze izabata ngoboya betshoba lenkomo. Zibekwe ke apa emnyango wendlu yentaka, ukuze iti xa ingenayo nokuba kuxa ipumayo ibajiswe nokuba kusentanyeni, nokuba kusesingeni, nokuba kuse pikweni. Enye ke indlela kutatwa indambu incanyateliwe elutini olude luze ke lona /lubekwe.....

s774

lubekwe emtini liti tu apa emtini wehlati. Yozake intaka iti ngcu kololuti kanti ke yose incamatela kulo ndembu. Umtiyi afike se imana ipapazela apo ikohlwe kukusuka. Ade ke ayibambe ayibulale ihleli apo.

7. Ukuloba.

1. Intlanzi:- Kwa Xosa noko lento iyintlanzi asinto ibe isaziwa kudala. Ibisaziwa njengento yamaLawu (Hottentots) abantu ke ababeye
82. babonakale beloba paya ezizibeni, kwakunye nabeLungu. Kungoku esekuko abantu abayi tyayo ngokuyi funda kwezintlanga zixeliweyo.
2. Intlobontlobo ezaziwayo nezityiwayo:- Ngoku ke kulamaxesha sekuko inati, intlobo ezimbalwa esizaziyo zentlanzi ezinje ngempalanga, nezike zincinanana intlanzi, zinamaTanjana amancinci. Azikaziwa ngokubanzi nangoku kuba nokutalele ukuloba umtu, uyinto yentsini uve kutiwa, "EliLawu." Ka zibanjwa zitywa ngoluhlobo lakwamLungu lentonga enoCingo olufakwe umsundulo. Ke utandwa kakulu zintlanzi, eziti, ngokutsala wona, zingene ngentloko elucingweni olubukali, olugoso (hook) Umlobi ke uba selelutsala uluti olo (rod) apume nayo isajubalaza, ayibulale ke.
3. Uhlobo ezigcinwa ngalo:- Asinto iqwayitwayo kumaXosa, lowo ungomlobi, uyipika ngoko nangoko, akufika ekaya, ityiwe ngabo bayityayo igqitywe. Ayigcinwa miqwayito.
4. Imimiselo evenziwayo:- Ka kuza kuyiwa emlanjeni kuza kulotywa, akuko mimiselo, nazincukancu zanto zenziwayo. Zifana naxa kuyiwa enqhina nasephulo kwinyamakazi.

8. Ukutya.

1. Izityalo ezilinywayo:- Izilimo ezilinywayo:- Ngumbona, ngamazimba, zimbotyi ekwakutiwa kudala zintatamba, umpumanto. Umpumanto, ikwaluhlobo lwembotyi ezazilinywa. Amatanga, ekutiwa ngosenza, nomxoxozi, ekutiwa nguBece.
2. Indawo etyiwayo:- Into etyiwayo emboneni sesiqamo oko kukuti, inkozo ezi. Emazimbeni kudliwa inkozo izipuma entshatshobeni. Ezimbotyini kudliwa inkozo. Ezinkozo zipuma emidumbini epuma ukuwa kwendyatyambo. Nasalutangeni indawo etyiwayo lutanga, olupuma ukuwa kweblom (intyantambo) umxoxozi wona ufana netanga.
83. 3. Indlela zokulungiselela uba atyiwe:- Umbona uyasilwa kwenziwe ngomgubo wawo isonka, namarewu, notywala. Umbona uyenziwa imitombo yokwenza utywala. Ka eluhlaza uyasilwa, kwenziwe ngaye isigezenga, /okokukuti.....

okokukuti isonka sombona oluhlaza (omtsha) Ka epekweyedwa umbona, kwenziwa ngaye inkobe, eziti xa zisiliwe zenze umpotulo ovutywa ngamas si ngelinye ixesha uyapekwa udityaniswe nemboty i wenze isopu. Ngelinye ixesha uyangqushwa upekwe udityaniswe nemboty i, wenze umngqusho.

Amazimba enza isidudu sokomulisa umdlezana Silangile isidudu samazimba kuntu osele iyeza lokuhambisa. Ayasilwa enze isonka, namarewu nemitombo, notywala kwanomnyakambulo (Isopu yamazimba nemboty i). Umboty i ziyapekwa kunye nombona kwenziwe isopu okanye umngqusho. Ziyadiyaniswa netanga kwenziwe umxaxa ziyadityaniswa nentlama zenze isonka. Osenza bapekwa amaceba, umqa, nenxoxa kupela.

4. Indlela zokupeka:- Ewe indlela zokupeka zininzi kwaye zahlukahlukene.

5. Amagama okutya:- Emboneni ngumngqusho, nompokoqo, nomkupa, nesopi yimbila, namarewu, utywala, inkobe, umvubo nesigizengi (kومتشا) Emazimbeni ukutya okwenzi wayo, butywala, yinyadavu, sisidudu, zinkobe nomqa. Ngemboty i kwenziwa isopu, nesonka kudityaniswe imboty i ezi pekiweyo nentlama yombona, nesiquququ. Osenza benza umqa, inxoxa namaceba kupela.

6. Ezona zinempilo:- Yimbila, ngamarewu, butywala, umqa, isidudu,

84. umvubo, nenxoxi. Ezingatyebisiyo izidlo nazi:- Ngumngqusho, yinyadavu, zinkobe, yisopu nomkupa. Itizatu soba ezizidlo zingatyebisi:- Inkozo azinampilo esiswini somtu kuba sibalukuni. Imbila szo namarewu etc. asenza sitambe isisu.

7. Ezidliwa wonke unyaka:- Umbona, nemboty i, namazimba, zidliwa wonke unyaka jikelele. Osenza namatanga zinto ezipela kwangoko zona.

8. Ezityiwa kakulu nakancinci:- Izinto ezityiwa kakulu ngumbona namazimba, nosenza ngelo xesha besekona. Imboty i zona azi tyiwa kakulu.

9. Ukutya okumnandi:- Ukutya okumnandi ngumqa wetanga, ngumngqusho otambileyo onemboty i ezininzi onamanzi. Emazimbeni eyona nto imnandi zinkobe xa zipotulwe, kwavutyiswa ngamasi. Imitwane imandi kakulu, yenziwa ngemilibo yamatanga, kudityaniswe namabolosa. Ukudla okuqelekileyo:- Zinkobe, ugcado, notshongo. Amaqashu ayatyebisa kakulu

10. Ezityiwa ngabafazi bodwa:- Isidudu nemifino zinto ezidliwa ngabafazi bodwa, amadoda akazityi. Kudala utywala ibingeyiyo nto ibityiwa ngabafazi, bekusela amadoda odwa abafazi besitya amasi bona.

/11. Izityalo.....

- 11. Izityalo zasendle:- Ngumqokolo, intlakotshane, nengwenye, namakiwane, notongoti, nomkoba, nengcombu yomsenge (intsenge) nencholo, namaqumbe, nomsobo, nemisibe, amagontsi, nezadende, namapuzi nekowa, netangazana, namaviyo, namaguzu, utywala bentaka, nemvomvo, zonke ezinto bezityiwa kakulu kudala, zaye izizinto ezinempilo, kwakuba kulanjwa kudliwa ingcolo, nenqoba, nenongwe, nentsenge, noluzi.
- 12. Indawo edliwayo:- Emqokolweni kudliwa isiqomo sawo. Intlakotshane, nengwenye, namakiwane, utongoti, nomkoba namaqunube, nomsobo, namapuzi, itangazana, namaviyo namaguzu utywala bentaka nemvomvo, noluzi kudliwa kwa iziqamo. Kwezi zilandelayo kudliwa ingcambu intsenge, nencholo, imisibe, amagontsi, izadende, nenqoba nenongwe.
- 85. 13. Ezipekwayo:- Inongwe, nengoba, nencolo, ziyapekwa xa zidlelwa indlala. Ziti zakopulwa sanekwe ukuba zome, ukuze zivutywe ngamasi. Ezinye ezinje ngentsenge zimbiwa zidliwe ngoko. Ezi zisisiqamo zikiwa njalo nazo zityiwe kwa ngoko.
- 14. Ixesha lazo:- Ixesha lezizityalo kukutwasa kwehlobo entlakohlaza
- 15. Abantu abazityayo:- Zityiwa nguntu wonke.
- 16. Invume enkosini:- Ezizityalo azicelelwe mvume enkosini. Ngunlowo nalowo usuke ezityele nje.
- 17. Isabelo seNkosi:- Hayi akuko sabelo sankosi kwezizinto.
- 18. Ezona zimnandi:- Ezona zimnandi kakulu ngumsenge, nezadende, namagontsi, namakiwane, notongoti nengwenye, namaviyo, namaqunube, Uluzi, nentlakotshane, nomqokolo, nomkoba, nomsobo, nomisiba boko zona zazinge mnandi kakulu.
- 19. Uhlobo ezaziwa ngalo:- Ezizinto ikakulu zifundwa apa kubafazi, kuba kaloku ngabo abantu abahamba emahlatini kakulu.
- 20. Ubisi:- Ubisi luyatiwa kwenziwe amasi. Amakwenkwe ngawo abantu abatya ubisi ngo kwanya izapolo. Lutyiwa xa seluvutiwe lengamasi avutweyo. Amakwenkwe xa enza ingidi aludibanisa nomtuma. Ubisi lukawuleze ukuvutwa.
- 21. Uhlobo lokugeina ubisi:- Xa inkomo zininzi ezisengwayo, zizintsengwanekazi, amaselwa abamaninzi. Ubisi lugalelwe eselweni elunobisi okanye amasi ayizolo nayizolo elinye alahlulwa-hlulwa ubisi.
- 86. 22. Apo Agcinwa kona:- Amaselwa anobisi agcinwa endlwini yomninimzi ahlale paya entla.

s774

K11/40

23. Amasi:- Amasi atyiwa ngumtu wonke emzini ngapandle kwabantu abangabatshakazi, xa benge kawatyiswa amasi. Xa umtu aye enyangeni, kulisiko uba angawatyi amasi. Umtu wasemzini uyapiwa amasi, ati ke xa eziqonda ukuba imeko yake ayimvumeli awale ngokwake.
24. Isiko lamasi:- Amasi asinto inabudididi xa iselwayo, aselwa nje
25. Uhlobo adliwa ngalo:- Amasi atyiwa kakulu, naninina, ngetuba umtu awafunayo, xa anganqabanga. Xa ke enqabile atyiwa ngokuhlwa kupela ukuba usapo lulale ludle umvubo.
26. Ukubaluleka kwamasi:- Ewe amasi aziwa nje ngokutya okubalulekuleyo, ngakumbi ebantwaneni abasakulayo.
27. Amasi ebantwini:- Amasi ayiwa lusapo lonke abona bantu basoloko benomvutyana obalindileyo, ngabantwana. Abantwana bawuqala beselula inyanga zimbini nantatu ezelwe.
28. Inyama:- Inyama uyitya umtu xa eyikanuka, axhele. Kungenjalo kuti xa afikelwe zindwendwe ezixabisekileyo axhele. Naxa kuko imitshato kuyaxhelwa kudliwe. Nempahla ebulewe sisifo iyatyiswa.
29. Uhlobo elungiswa ngalo:- Inyama xa izakutyiswa iyapekwa, kungenjalo yosiwe imibengo eziko.
30. Imiteto yokutyiswa kwenyama:- Inyama ayinamteto ngapandle kokuba kusuke kutyiwe nje, abafazi batye bodwa, intombi zitye zodwa, abafana batye bodwa. Amadoda ke wona xa iyinyama yesisusa, alawulwa ngokwama-
87. mabandla oko kukuti, izipaluka ngezipaluka zelali, zijolelwe yinjoli yelali. Eyasekaya ayinamteto.
31. Ukwahlulwa kwayo:- Inyama yohlulwa ngolu hlobo seluxeliwe ngase ntle. Umfazi uyabelwa yindoda, aze yena abele abantwana bake. Indoda ke yona - umninimzi wabela wonke umtu abafana badibane, intombi zidibane, ngesabo isikotile njalo - njalo.
32. Isabelo:- Inyama yabiwa ilingane ngapandle kweyomninimzi, eti isoloko ininzi kuye, kuba bonke nabafike mva bapiwa kwanguye, kukwa njalo ke naseNkosini, isoloko ite nyi kuyo kuba kaloku ijonge ukupa lonke usapo olu nje ngoyise wabo bonke.
33. Ubusi:- Ubusi buxabisekile kakulu naxa kuko abantu abangabutyi. Abakweta ababutyi ubusi.
34. Umnini busi:- Umnini wabo ubusi ngumtu oziboniseleyo inyosi. ke akupakula ape abo bahamba naye.
35. Uhlobo lokudliwa kwabo:- Ubusi butyiwa bodwa buyapekwa xa kwe-
/nziwa iyeza.....

s774

K11/40

nziwa iyeza lokunyanga isifuba.

36. Abangabutyiyo:- Abukweta nabantu abatwasayo ababutyi ubusi.
37. Izinambuzane:- Inkumbi asizityi tina, zityiwa ngaBesutu nama-Hlubi. Imbovane azityiwa. Kodwa ezi zononga ziyatyiwa ngabantwana. Kumfifitwa umva bo wazo. Kutyiwe amanzi. Amaqonya akatyiwa.
38. Amagama ezinambuzane:- Yimfinyezi, lisongololo, unomadudwane, isigcawu, isibawu, nenyanzane, nentete, iqonya, ibabatane, nopungu-
88. pungu, ipupu, ingolwane, intakumba, incukutu, inkuba-bulongwe, uviv-ingane, iqongqotwane, ingcongconi, ugqamanzi.
39. Ixesha lokugokelelwa kwazo:- Aziqokelelwa ezizinto kuba azityiwa mtu.
40. Into eyenziwa ngazo:- Tina Bambo asizityi izinambuzane. Abantu abazityayo abeSutu bayagoja, ziqwayitwe, ziti zakuba ziqwayitekile, zisilwe zenziwe umgubo oti ke wona wenziwe isonka.
41. Ukuzicingela nje ngesidlo esimnandi:- Abesutu bazitata njengesidlo esimnandi, lento isesisonke senkumbi, ede iti kona xa zifike iyindlala kufane noba inkosi ibatobele imana, ngetuba lembandezelo yendlala, zidliwe ngokute nqi.
42. Ukutya:- KwaXosa apa kutyiwa kabini ngemini. Kutyiwa ngentlanzana, kwakuba kusengiwe ngabafana. Elituba ke leli laxa ngokwesilungu kudliwa iti (lunch) ngentsumbi yeshumi elinanye. Kupindwa kutyiwa xa kuza kulalwa, kopulwe imbiza ebezipekwe ukumka komhla ngabafazi.
43. Uhlobo ekutyiwa ngalo:- Umninimzi utya yedwa nonkosi kazi utya yedwa. Abantwana bayadityaniswa bodwa. Abafana bayadityaniswa kwesabo isitya kwanentombi ngokunjalo zibanesazo isitya.
44. Apo kutyelwa kona:- Kutyelwa kwindlu enkulu lusapo lonke, oko kukuti kulendlu kayise.
45. Uhlobo ekupakwa ngalo:- Izitya ziyahlanjwa. Umfazi nabantwana abazintombi bapakele kuze ke kuhanjiswe kwabo bebepakelwa. Umhluzi ukiwa ngezawo izityana nokuba zinkonxa ezincinci, ukuze elowo azigalelele xa efuna, okanye ke awusele iye ngokuba amadoda etanda kulamaxesha sekuse tyenziswa izitya zasemLungwini (plates).
46. Ukutya okudityaniswa:- Inyama nomngqusho ziyadityaniswa zona
89. kwakupakwa. Ngezimini ke sekudityaniswa nezinye izitya (rice) nozitapili (potatoes) izinto ezo ke zakwa Mlungu ezivele mva. Nekhaphetshu nazo ngoku sezidityaniswa nenyama ezi. Abambo abalidibanisi nenyama nayo yonke into enomhluzi. Itanga alidibani namasi.

s774

K11/40

47. Isimo xa kudliwayo:- Abantu abadli sityeni sinye bonke - abadla esityeni esinye ngabo badityanisiweyo ngumabi, okanye umpaki. Umtu wokupha abantu ngumnikazi mzi, kungenjalo atume nawupina kubantwana bake.
48. Izinto ekutiwa zimbi xa umtu ezenze kudliwa:- Akufuneki kufshaya nokuxukuxa, nokutshica xa kusatywa. Azenziwa zonke ezizinto kwindlu ekutyelwa kuyo.
49. Isiko laxa kuzakudliwa:- Kulisiko ukuba kuti xa kuza kudliwa kuhlanjwe izandla, kuba kaloku inkobe, inyama njalo-njalo zitywa ngezandla.
50. Into eyenziwayo kwakugqitywa ukutywa:- Kwaku kovukutywa kuya xukuxwa, kubulelwe ukutya oko ngexesha langokuhlwa (worship).
51. Utywala:- Intlobo zotywala lobombona, nobamazimba nobe ngqolow kupela.
52. Into obenziwa ngabo:- Kuzo zonke ezintlobo.-ntlobo kunywa imitombo, ize ivundiswe ipume imisila. Iyomiswa, kusilwe ke ngoku, kube kuvutyalwe isidudu kwa ngayo.
53. Uhlobo obenziwa ngalo:- Buyapekwa zebupoliswe Emva koko buyavutyelwa ngale mitombo. Buyahluzwa ke emva koko buze buselwe.
54. Inxenye votywala:- Ewe utywala bunguni-miselo ukuba ilala lonke nokuba ligongqo, lisiwa eNkosini komkulu. Obutywala ke bunika ulwezi eNkosini ngobotywala kulomzi, eyoti ke iNkosi ikupe omnye wenduna zayo iyokugcina ukuba kungabiko zipitipiti kulomzi unotywala.
90. 55. Indlela yokusela:- Utywala obu bulawulwa yinjoli eyayimiswe enkundleni. Um-mango ngamnye unenjoli yawo. Isibonda ke sona salondawo siti bakuba butiwe ntimfa pantsi yinjoli, zize ke injoli zonke zingcamlezive kulomcakulo. Xa kulawulwa ke ibandla ngalinye linebhokile, eyoti ingene koyena uyinduna yenkosi apuze, ahambise kosecaleni kwake. Imke nalomgca ke ibhekile, ide iwagqibe ke amadoda.
56. Isimo sokusela:- Lomtu ugcine uba kungabiko kulwa, nezipitipiti. Kufuneka ati indoda ete yenza into embi nokuba kukutinina, ayiqubele komkulu njengenatyala. Akufuneki kutukwane, kungafuneki nakusela kwabafana badibane nengwemu ngaxesha linye. Abafana bahlala kwelabo icala, bamana bepuziswa ngoyise. Abafazi abngeni endlwini yoku selela amadoda.
57. Indlela yokutunga utywala:- Indlela yokwaba noku kinga utywala se ixeliwe kulombuzo wama 55.
- /58. Xa kupiwa.....

s774

58. Xa kupiwa indoda indala:- Xa kupiwa indoda enkulu iyapiwa nje ngum-ninimzi, ayinone kobake utywala, obungapandle kobu beBandla. Umninimzi unika injoli leyo, ize ke yona ingcamle, yandule ke ukusela indoda enkulu.
59. Umtu osele kuqala:- Etywaleni kuqala kusele injoli ikhuphe ubuti. Ebandleni kuqale kusele induna yenkosi, kulandele ingwevu zamadoda.
60. Injoli:- Injoli kufuneka isele pambi kwalowo izakumnika kuba lisiko ukukhupha ubuti.
61. Isimo xa inkosi isela:- Xa inkosi isela, kutetelwa pantsi, kanti ke umhlekezi lo uyabaphuzisa bonke ngabanye, nje ngasapo lwake. Xa
91. ike ibona akuko mtu angabe apakamise ingalo komnye.
62. Idini ngotywala:- Utywala abusetyenziswa xa kusenziwa amadini. Kusetyenziswa inyama yodwa.
63. Utywala beziqamo:- Akuko tywala benziwa ngaziqamo kuti.
64. Inxoxo kulemiteto:- Aziko.
65. Izinto ezitshaywayo:- Licula, yintsangu, nguqolwana. Amamfengu atshaya icuba, nentsangu, noqolwana. Akuko miti ibhenywayo nentshaywa ingamanzi, umya, intsangu, njalo-njalo.
66. Apo zivela kona:- Umya nentsangu kutiwa ngo koko zazivela elizweni (Fingoland).
67. Uhlobo ezazilinywa ngalo:- Umya necuba zazilinywa etafeni nase-mhlatini apo kungeko mtu ungafane azibone nje. Zilinywa ngamadoda, kuba ngabona bantu bazisebenzisayo.
68. Imbewu yentsangu:- Iyagcinwa imbewu yentsangu.
69. Ixesha lokuyilima:- Ukulinywa kwayo intsangu akunatuba linjeni. Ayifani nombona wona ulinywa ngamaxesha atile, uvunwe ngamaxesha atil njalo - njalo.
70. Uncenceshelo:- Umya awuncenceshelwa, ungakatali nalanga.
71. Into egokelelwayo:- Into egokelelwayo, ngamagqabi, afakwe esigodlweni, elupondweni, kuba ezakutshaywa akoma. Imbewu yona iqokelelwa ukulinywa nokutengiswa.
72. Ukulungiswa kwayo:- Intsangu ifana necuba ukulungiswa kwayo. Iyanekwa, ivundiswe, itshaywe yakoma.
73. Uhlobo otshaywa ngalo:- Intsangu itshaywa ngenqawe, kodwa indlela yayo kukuba itshaywe ngesigodlo. Isigodlo sembelwa emhlabeni.
- Kwelinye icala lesigodlo kugalelwa amanzi, ukungxanga, Umfo wofika
92/ke emane.....

s774.

92. ke emane ebuzela exuxuza, etshica lamanzi engawaginyi.
74. Uhlobo lengawe:- Intsangu itshaywa ngopondo (isigodlo) lwenkomo. Isigodlo sifakwa emhlabeni simbelwe kufakwe intsangu kwelinye icala Ibizele umsi loke indoda etshayayo.
75. Abantu abayitshayayo:- Bambalwa noko abantu abayitshayayo intsanngu. Asinto itandwa ngumtu wonke.
76. Eyunyelwena kubantu abatilo:- Abantu ababinqi leyo abaqelekanga betshaya intsangu, pofu kona akuko mtu walelweyo xa etanda ukuyitshaya.
77. Intsangu:- Intsangu yinto eyehluta ingqondo le yomtu. Uti umtu akuyitanda abe ngumtu oka lipe ngokuyingozi, ayinampilo kuba itshintsha ingqodo le yomtu ifane neyeramnewa.
78. Imbongi:- Ibongi ngabantu abahlonelekileyo ekungatandekiyo ukuba badakwe yintsangu Ezetu imbongi zibonga inkosi nabantu abakulu, ekufuneka babe sezingqondweni xa beza kubonga. Intsangu yinto yabantu noko abapantsi ngokwasembusweni wesintu.
79. Intsangu pambi kovumiso:- Hayi akutshaywa intsangu xa kuza kuvunyiswa okanye kuzaku ngulwa izinyanya.
80. Icuba:- Icuba lalivela kwaseZweni, elicuba lide laBambo. Amanye lake avela pesheya esiza namaBhulu oVan Riebeek.
81. Isicuba:- Icuba lenziwa isicuba apa pambi kwezindlu. Igedi yesicuba ibancinci apa ecaleni kwezindlu. Icuba lilinywa ngamadoda kwanabafazi xa betanda. Imbali yimbewu yecuba, ke iyagcinwa ukuze ilinywe ngexesha lokulinywa kwayo. Imbali ilinywa nanini ayinaxesha linjani xa inokufumana imvula. Izitole zecuba ziyancenceshelwa. Amagqabi ecuba ayacolwa omiswe, avundiswe ukuzeke etshaywe. Imbewu yayo imbali, nayo iyacolwa igcinelwe ukutyalwa ngelinye ixesha Icuba xa lilungiswayo kukiwa amagqabi, avundiswe, omiswe, emana ebotshwa esenzwa izigcobo, eqholwa elungiswa ukuba anuke kamandi. Liti lakulunga lakoma, lifakwe ezingxoweni, linyhanyhatwe liqine ukuze libe nzima, livunde ngokufiheleleyo. Litshaywa nge nqawe. Abanye baya litya emlonyeni. Inqawe ezinde zesiXosa ezihlala kwingxowa zebokwe ziyasetyenziswa kwaXosa. Icuba litshaywa ngumtu wonke olifunayo. Akuko mtu walelweyo ecubeni, oyindoda umfana, umfazi, inkwenkwe, intombi njalo - njalo. Ewe lona yinto eti xa umtu ete wayitanda abe yingcalo into engenakuze yehlukane nayo. Pofu asinto inabubi bakumhluta impilo umntu. Icuba liyatshaywa zimbongi xa zitanda nje ngomntu wonke.

/Asiyonto.....

s774

K11/40

Asiyonto yenza umntu abe yimbongi egqite ezinye. Xa kunqulwa izinyanya akutshaywa, inqawa zibekwa pantsi.

82. Ukutshaywa nokuhlafunwa kwecuba:- Icuba kaloku yinto yalo ukutshaywa nguwonke wonke. Abantu bayalidla icuba abatandayo baginye amate. Pofu lento embo ayingako betu.

83. Uhlobo lokwenziwa kwegwada:- Xa kwenziwa igwada kugutywa icuba lidityaniswe nomhlaba. Lo mgubo ke ufakwa kwiqaga lamanyama. Xa kugwadwayo umntu ungfika emane esika ngentshaza egalela esandleni egwada.

84. Lenziwa nguwonke wonke na?:- Ukugwada yinto yalowo ntandayo, asinto yenziwa ngumntu wonke. Abantu abasebenzisa igwada badla ngokngasebenzisi nqawu.

85. Ixabiso elitengiswa ngalo:- Icuba litengiswa ngenxowa liqalela kwiponti ezintatu lide liye kiponti ezisibozo ingxowa. Xa litengiswa ngesiciko sibayisikisipeni netiki komnye.

86. Lisetvenziswa ngabafazi namadoda na?:- Icuba litshaywa ngabafazi namadoda ngolufanayo. Ingedle zikona kumadoda nakubafazi. Abantwana abatshayi ngapandle kwabantwana abasebebadala.

87. Intlobo zegwada:- Igwada lintlobo mbini elenziwe ngecuba nele-nziwe ngongqatsi. (undanya ndanya).

88. Uhlobo icuba elixabiseke ngayo:- Icuba negwada lixabiseke kaku-lu kubantu abatshayayo, nakubantu abalitengisayo icuba.

89. Kuyancazelwana na?:- KwaXosa kuya ncazelwana, kubenywe kudliwe amavo, idaba kubaliswe amabali emfazwe nembali ezadlulayo.

9. Imisebenzi:-

1. Izinto ezenziwe ngentsimbi:- Izinto ezenziwe ngentsimbi yibekile amatunga, amagongqo, izibane (lamps) itoti zokusela, izitya zokuhlamba, amacepe, izikotile, imagi, nepleyiti.

2. Izinto ezenziwe ngodongwe:- Izinto ezenziwe ngodongwe zingqayi, nengcaza zokudlalisa amakwenkwe paya endle.

3. Izinto ezenziwe ngomthi:- Izinto ezenziwe ngomthi zizingqusho, neyere, namacepe, nemela, netafile, nemikono yamakuba, nentonga, nama bunguza, nezipato zomikonto, nezapeta zentolo, nepali zokwenza upahla lwendlu, izileyi, intlanti, idyokwe, nezikeyi, impini yamazembe, iheke, nepali zemitati neminye imiti, ibedi zokulala, ingcango, izitulo, imiqadi yengcango neyefesitile, nenqwelo, nezikotshi.

95. 4. Izinto ezenziwe ngeselwa:- Izinto ezenziwa ngeselwa, ngumcepe wokukha amanzi nejiki, igubu lotywala iselwa lokugcina intanga, iselwa lokutiyela inkawu.
5. Izinto ezenziwa ngokuni:- Kuyabiywa intlanti nezi baya, zibaswe nokubaswa. Imbambo zenja zenziwa ngentsasa (ucango) neviti.
6. Izinto ezenziwa ngexolo:- Izinto ezenziwa ngexolo lomti kukwenza idayi zokujika ibala lempahla. Ixolo lesibara nesindiyandiya lenza iyeza.
7. Izinto ezenziwe ngenca:- Ngamaphempe, impahla zezindlu zitungwa ngenca, nentambo yokutunga indlu.
8. Izinto ezenziwa ngemizi:- Izinto ezenziwa ngemizi, zinkubo, izitebe, ingobozi, intluzo, izirudu.
9. Izinto ezenziwa ngotwatwa:- Ngotwatwa kwenziwa izihlangu, amalekanisi, isali, namasadulubeke (saddle bags) nezipaji, nengubo, nezidlu notwatwa loku bopa amakwenkwe (olwebokwe) nezikaka zabafazi.
10. Izinto ezenziwa ngelitye:- Nazi izinto ezenziwa ngelitye, sisinguqusho, nelitye lokusilela, iziseko zezindlu (foundations) izinyuko (steps) imbokoto ukwaka izindlu nezitali, ipali zocingo, amatye okulola amazembe, ibakana, amazembe, iziqandulo amatye egwada.
11. Impahla yokusebenza:- Impahla yokusebenza kuti yileya yeza nabe Lungu. Tina Bambo sasingena impahla yokusebenza. Nanzi ke izando, isara itshizile, iplayini, ibora, iplayazi, izikera.
12. Izixobo zetu:- Nazi ezetu izixobo, yimipu, imikonto, intolo, amabunguza, amagqudu nentonga, intshuntshe, incola, inkonjane.
13. Igama lasixobo ngasinye:- Amagama azo selebhaliwe kwimpendulo yombuzo we 12.
14. Ibhekile:- Kusikwa igqongo ligotywe, lidityaniswe ngelote nesi-
96. piriti, kufakwa amadlebe kwenziwe nompambo ngocingo.

Itunga lenziwa ngokufanayo nebhekile, Iggongo nalo lenziwa ngokufanayo nebhekile. Isibane senziwa nje nge bhekile, nge lote nesipiriti. Itoti yokusela ifana negqongo ukwenziwa kwayo. Isitya sokuhlambela (washing basin) senziwa ngokudibanisa igqongo ngelote nesipiriti emva kokuba isitya sikandiwe senziwa safana nalento umtu ayifunayo. Amacepe enziwa ngabantu abamnyama ngala enziwa ngomti, neselwa, nopondolwenkunzi yegusha nolwenkomo. Abagobongqo, isipato esi sibemcaba. Izikotile ziyenziwa ngabantu abamnyama, ziko ezenziw

ngodongwe (Amakamba) ziko nezi zeqqongo. Zingqukuva ukwenziwa kwaso sisasangqa. Imagi ziyenziwa ezodongwe kwa nezegongqo. Imagi ikwa sisangqa ibe nomqetyana, oyindawo yokubamba. Ipleyiti isiyonto yetu tina kuba into ebitata indawo ye pleyiti kuti kwaXosa sisitebe soko pulela. Ingqayi yona into esisitya (vessel) esenziwa ngodongwe sibe ngqukuva. Sisitya sokuka amanzi litunga, ingqhayi isebenza konke, kodwa yona ingcaza yingqhayi yokuzela utywala namarewu. Izingqushu zenziwa ngomti noba kungelitye. Zingqukuva kuba kaloku kuxotyulwa isiqu esi somti. Kumbiwe ngentla kulendawo yokugalela umbona, xa kungqushwayo. Iyere uhlobo elwenziwa ngabantu abamnyama zezi zomti kuketwa imiti yehlati eyomeleleyo. Ifakwa amazinyo kwa omti. Amacepe nemela. Amacepe sekutelelwe ngawo. Imela zona zenziwa ngabeLungu. Ezizomti zenziwa ngabantu abamnyama azinamsebenzi kuba noko azisiki. Nefolokwe zomti ziyenziwa, kodwa nazo azikwa sebenzi nto, nje ngemela ezi. Itafile zazingenziwa kudala sisi ntu esi, kodwa ngoku ziyenziwa

97. nasiti, kuba kaloku abantu bafunde ukucwela ezikolweni zalonto. Ngoku kuko abacweli (carpenters). Imikono yamakuba, ayenziwa ngabantu, yenziwa ngabeLungu. Yenziwa ngemiti, ibegoso apa kulendawo ingentla ilungele ukubamba. Intonga namabhunguza zizona zinto ke bezisenziwa kakulu ezi kwaXosa, zibe nanamhlanje zisenziwa. Intonga ngumnqayi nje ote tswi, ze lona ibhunguza libe negqhudu kwelacala lingapaya. Izipato zemikonto zenziwe ngomsimbithi, isikalali esi somkonto sitithu kweliyacala lingapaya.

Izapeta zentolo, zenziwe ngo zungu, umti otambileyo nozingati. Isapeta yinto elulutl nje, olusuke lwagotywa laza lagcinwa ngomtya ukuba lungoluki. Ipali zokwenza upahla, kugawulwa umti, uxotyulwe amaxolo. Kuketwe umti ote tse ongegoso. Izileyi, zenziwa ngomti, kugawulwa umti, unqunyulwe udityaniswe apa entloko. Lemiti mibini ke, idityaniswa ngamanqwangwa. Intlanti, ubuhlanti ke bona xa benziwayo, kugawulwa amahlahla, agxunyekwe pantsi, okanye embelwe pantsi. Ukwakiwa kwabo ubuhlanti benziwa bube ngqukuva oku kwendlu. Idyokwe yenziwa ngomti omkulu nje kuhle. Uyaxotyulwa, ugudiswe, uxholwa imingxunyana emine yokungenisa izikeyi, ezikwenziwa ngomti nazo. Zona zenziwa zibe nezike wana zokufaka izitropu. Umpini wezembe kubazwa umtana nje woluke uze ubazwe ude ube nokungena ezembeni kwelinye icala kwizembe elikulu ubamkulu kanti kwelincinane uba mfutshane ngoku njal

Iheke yenziwa ngomti. Kubholwa imingxuma ezakuti ke kufakwe kuyo eminye imiti ezilantyi. Kwamanye amaxesha kusuke kubetelelwe nje 98. ngezikonkwane imiti inqanyuleziswe. Ipali zomtati yimiti yehlati esuke icandwe, ibezipali zokwenza ikona nesango xa kubiywayo, kwenziwa ngayo ne ankile.

Ibedi zokulala zenziwa ngomti nezinti ezibetelelwe emtini ezipali Kudala kwaku lalwa ezicambeni, kodwa ke ngoku sekulalwa ezibedini zomti nezentsimbi eyenziwe kwamLungu. Ingcango kudala kwakupingelwa ngempingelo ukuze ke lonto ityatyekwe, ibekwe kwelinye icala lomnyango Ukuvalwa kwalo ke olucango kutiwa ukubizwa "Zimbambo zenja" luxaswa ngemiqonga ukuba lungavuleki ngapakati.

Izitulo bezisenziwa ngemiti yehlati - kwenziwe nje imiqonga kusu-ke kuhlaliwe kuyo. Kungenjalo bekusenziwa izitulo zodaka ezayame kwa lapa eludongeni lwendlu. Imigubasi yengcango nefesitile. Ifesitile asinto ibiko kwaXosa, kuba nangoku ziseko indawo eti ifesitile le ilingane nje ukungena inqindi nangapantsi. Indlu ke yona kudala ibigqitywa ngemiti yehlati. Ibisenziwa ngokugxwuyekwa izinti pantsi zimbelwe, ukuze ke zityatyekwe. Umgubasi ke nayo ulusenziwa ngomti okuqina nje kodwa.

Inqwelo nezikotshi zizonto ezavela zenziwa ngumLungu, azizange zenziwe siti, ngapandle kokuba nje ke ngoku sesizifundile kwindawo ezenziwa kuzo ezimiti zabo. Umcepe weselwa usikwa aselwe ni apa ube necala lokubamba elisicwecwe. Igubu lotywala lisikwa nje iselwa apa emlonyeni lifakwe isivingco. Iselwa lokugcina intanga lusikwa apa emlonyeni, libenesivingco lifana twa neli lamasi ukwenziwa kwalo. Iselwa lokutiyela inkawu lona ukwenziwa kwalo liba nomngxunyana omcinane, owanele nje ukungena isandla esi senkawu. Izinto ezenziwa ngen-ntsasa (a) Intlanti zenziwa ngenntsasa zimbelwe zibe sisangqa, kumana 99. kubiywa ke kuvuselelwa xa zomileyo zisuke zati buma ezi ntsasa.

(b) UCango lwempingelo Seluxeliwe ke lona ucango lwembambo zenja Izinto ezenziwe ngexolo lomti ukuyika ibala lempahla nge dayi yinto yabe lungu, ayiko kuti bantu abamnyama. Nendaba yokusuka imfele ngexolo ayiko kuti. Tina intambo sizisuka ngelitye linkumnkum.

Izinto ezenziwa ngenca, yiminyazi (baskets) izintlobo ngentlobo. Eminye ingqukuva, ezinye zibe namacala mane yenziwa ngenca, ngesundu nangemizi. Iminqwazi yenziwa ngemisingisane, ibengqukuva ngoku kwekova

Amapempe enziwa ngoku kwamatonto amakwenkwe. Enziwa ngenca, udonga lwenziwa ngezinti nenca kanti ke upahla lukwa yinca. Ipempe lingqukuva ukwenziwa kwalo. Upahla lwendlu lwakiwa ngemiti, kwafulelwe ngenca. Iba yinto emqengqelezi upahla, engemi manzi. Intambo yoku-tunga indlu yenziwa ngoamsingizane yo lukwe. Iyenziwa nango ronya, netembu, norashu, nenkomfe. Imitshayelo yenziwa ngo rashu, luyabotsha entloko, liti ke elicala lingezantsi libe lelo kutshayela. Izitebe zenziwa ngemizi (irwantsi) nangencena, nangecancasi, yinto esitebelele emacala mane kuxozelwa kuyo amatanga. Inkuko zenziwa ngemizi, ziyafane nezitebe, into ekunayo gona zezokuhlala, no kulala kuzo. Kulukwa imizi ngentambo yekala nokuba kungetwayini nokuba kungentambo yoluzi Izilidu zenziwa ngemizi norashu. Yinto efana nekomityi ukwenziwa kwayo eba nondawana yokubamba, ekutiwa cu apa ezantsi esibunwini.

Intluzo yenziwa ngencema yenziwa ibe yinto emboxo, enomlomo omncinci wokugalela utywala xa kuhluzwa. Ingobozi iyafana nesiludu, into ekoyo ingobozi ayibinkulu amantla njenge siludu, iyabuya. Izinto ezenziwa ngotwatwa: Izihlangu, amalekanisi, isali, ingxowa zesali (saddle bags) zizinto ezinziwa ngabelungu. Izipaji nengxowa nengxowa 100. zezuba zenziwa ngofele lebhokwe, lusukwe nje lutambe. Izikaka zabafazi ziyasikwe zitungwe kwe ngotwatwa kwenziwa ngesikumba senkomo, kutungwe ngotwatwa.

Izinto ezenziwa ngelitye:- Isingqusho kumbiwa ilitye libazwe libe ngqukuva, kuxolwe indawo engumlomo wokugalela umbona xa uzakungqu shwa. Ilitye lokusila kutatwa ilitye lenyangane elisicaba, liqandulwe kufunwe elinye elifunyanwa emlanjeni (ulucwe) leyo ke yimbokotwe yokusila kweli litye. Ukwaka izindlu neziseko zezindlu kuketwa amatye amahle axolwe, abemahle afane nezitena ezi. Isando siyenziwa ngelitye le nyangane elilukuni. Ipali zocingo ezenziwa ngelitye, kuxozwa ilitye libe libe yipali eti imiliselwe pantsi xa kubiywa ucingo.

Amatye okulola amazembe kuketwa ilitye elinkumkum, ingabi ngawo la enyangane, ibe lilitye eliti xa kulolwayo linkumke. Ibakini lilitye elide elibupali elimiliselwa kulondawo kufuneka ibakani kuyo. Amazemb amatye ayeko kudala ngetuba lelitye (stone age) bekutatwa ilitye elibukali lifakwe emtini osisipato (handle) ekubanjwa kuso xa kucandweyo. Bekuhlinzwa ngawo xa kuhlinzwa inkomo nokuba yinyamakazi ebuleweyo. Izicandulo zenziwa ngelitye lenyangane elingqukuva. Amatye

egwada ilitye lokusila igwada liyabazwa libengqukuva libe nembokotwa yalo yokusila. Impahla yokusebenza (tools) Akuko mpahla yokusebenza kuti kuba yonke siyifumene kuMlungu. Izixobo: Imikonto yenziwa nge-ntsimbi ebukali efakelwe elutini. Iyalolwa ke ibe yinto ebukali Imipu asiyetu, yeyabe Lungu. Intolo zazisetyenziswa kudala, zisenziwa nge ngobiso, ngomti kagqonci wehlati. Lendawo isisikali ke yona yenziwa ngoluthi lomtati, oluloliweyo.

Amabhunguza Namagqudu enziwa ngomsimbithi nomtati, nogqonci, nononono nomqayi. Ibunguza nokuba ligqudu libaligqudu kwelicala loku 101. gibisela ibesepato ke kwelicala lincinci.

Intonga yenziwa ngeminqayi, nayo yonke eminye imithi enje ngogqonci, umnquma, umbovana, umtentsema, umlungu-mabele, umzane, uzwati usitshane, isitoboti, neminye ke. Ezinye ziyaqoqwa zibentle kunene. Intshuntshe yinto ebukala efana nomkonto lo. Ingcoba yinto esisikhali. Kukandwa intsimbi ibe bukali ngoku kwesilanda. Isipato senziwa ngomti onje ngomsimbithi. Inkonjane luhlobo lomkonto oti intsimbi le yenziwe ibe nencam ezininzi. Lento yenzelwa ukuze umkonto lo ungapumi lula xa uhlabe into nokuba nguntu.

15. Izinto ezisetyenziswa ngamadoda:- Izinto ezisetye nziswa ngamadoda ezinje ngezikalazi nazi:- intonga namabunguza, zenziwa ngamadoda zize zisetyenziswe ngawo. Ezisetyenziswa ngabafazi - zizitebe, ingqayi, amatye okusila, namaselwa.

16. Amacule nengibi zezizinto:- Zonke izinto ezenziwayo kwaKosa, zinengcibi zazo. Akuko nto ifumane yenziwe nangubanina. Zonke izinto zinamacule azo. Nasebafazini bako abangamacule okwenza, izikaka, amakuko, ingobozi. Ke nasemadodeni ziko ingcapepi zamacule okwenza intonga, izikalazi njalo - njalo.

17. Indlela ezenziwa ngayo ezizinto:- Izinto ezenziwa nge-ntsimbi ezizinto zenziwa nge bhokile zazingaziwa kudala kwaKosa. Zifundwe kuMlungu akube efikile pakati kwabantu abantsundu zenziwa kanye ngoluhlobo lwasemLungwini.

18. Izinto ezenziwa ngodongwe, kutatwa udongwe kukutshwe amatye namahlalutye. Luya bunjwa ke kwenziwe ingqayi ezo, nokuba yintonina leyo yenziwayo, lugudiswe luze luthi lakoma lutshiswe lube homvu.

Izinto ezenziwe ngomti zenziwa ngokuqingqwa ngezembe nangemela 102. kugudiswe kwangemela kuba kaloku izinto ezinje nge pleyini zokugudisa

zazi ngeko kudala. Izinto ezenziwa ngeselwa zenziwa kwa ngemela kuku-
tshwe intanga zakoma. Nokuba kuzakwe nziwa umcepe nokuba liselwa la-
masi, nokuba liselwa lokugcina intanga kwenziwa ngolohlobo.

Izinto ezenziwa nentsasa. Intlanti zenziwa ngoku gxumeka intsa
sa nepali ezi pantsi zimbelwe. Icakata (imbambo zenja) lenziwa ngoku
pingelwa imiti nentsasa, ukuze ke kovalwe izituba ezi ngokutyatyekwa
ngobulongo benkomo.

Izinto ezenziwe ngexolo lomti. Abelungu bona benze izinto zoku-
jika ibala ekutiwa zidayi. Tina bantsundu senza isibara: Elinye
lixolo lesinduyandiya, ixolo lombomvana, ixolo lika mlahleni kunye
nexolo lika Matunywa-vume, ixolo lesidumo kunye nexolo lomkuhlu. Onke
ke lamaxolo asetenziswa emayezeni. Izinto ezenziwa ngenca. Yimi-
nqwazi le yenziwa ngamakwenkwe kutungwa umsingizane kwa ngomnye ontla.
ntlatiweyo ukuze utambe kumana kugqojozwa ke xa kutungwayo. Izinto
ezenziwe ngemizi: Izinto ufele lebokwe lusukwe lumane lyijwa lutsa-
lwa. Lusukwe ngelitye elinkum-nkum lishikixwe litsalwe lide litambe
libenako ukwenza nayipina into yotwatwa itungwe.

Izinto ezenziwo ngelitye: Ilitye liyaxolwa nentsimbi engumgqa-
la, kwenziwa ke noba sisingqusho nokuba yintonina.

- 18. Imisebenzi yazo:- Ibhekile kuselwa ngazo utywala namarewu, ku-
kiwangazo namanzi. Ezomdongwe Ingcaza zizitya zomvubo kuselwa ngazo
utywala kwakona. Ingqayi kukiwa ngazo amanzi, kugalelwa kwakuzo uty-
103. wala, amasi, iziqaqabula, nembila namarewu. Ezomti: Izingqusho ku-
ngqushelwa umbona kuzo. Ipali kwenziwa ngazo upahla lendlu. Ezese-
lwa: Imisebenzi yamaselwa se ixeliwe kwimibuzo engasentla. Ixolo:
Imisebenzi yexolo seyixeliwe. Intsasa: Imisebenzi yazo seyixeliwe
ngasentla. Inca: umsebenzi wayo sewuxeliwe. Imizi, sewuxeliwe nom-
sebenzi wemizi.

Utwatwa: Umsebenzi wotwatwa sewuxeliwe. Ilitye: Imsebenzi
yelitye seyixeliwe.

- 19. Ingqayi:- Umteto wazo zigcinwa ngumfazi. Azigalelwa manzi.
Kugalelwa utywala, namasi, nesidudu ziyawaka amanzi kodwa akutshwe
angahlali kuzo. Isingqusho sesilulawulweni lomfazi nabantwana baka.
Iselwa lipatwa yindoda, ngumsengi, aze ke yena alinikezele kumnini
ndlu ligcinwe nguye. Izitebe akuhlalwa kuzo kuba yinto esebenzela
ukutya. Ziyaxhonywa ukuze zingakotwa zizinja. Izirudu nengobozi

akukiwa ngazo umhlaba, kuba kupatwa ngazo ukutya nonyama. Ziko izi-
tebe nezirudu zenyama xa kopulwayo.

20. Zisasetyenziswa na or hayi?; Ezizinto zisasetyenziswa ngoku
ezinto eseziyekiwe zingcango ekutiwa zimbambo zenja. Enye into esele
iyekiwe kukuvubisela engcazini. Amacepe amaselwa akusadliwa ngawo,
kwa nopondo lwenkunzi yegusha akusadliwa ngalo.

21. Amagalo nezibongo ngamashishini: Liko iqalo elite "Inkali xinge-
tyeni." Eliqalo litela ukuti umtu uxakene nako lisetyenziswa xa kute-
twa ngomtu osengxakini, ekohlwe ijinto angenza yona ukuze asinde. Neli
elinye iqalo "Umcinga omnye wematshisi utshisa ilizwe lipela" Lonto
iteta ukuti umtu onolwini uxaba nisa isizwe sipela. Maninzi wona
amaqalo, kodwa akuko zibongo zekoyo ngezinto ezenziwayo kwaXosa.

104. Indlela yokusebenza: Intsimbi.

22. Ukunyityilikiswa kwentsimbi:- Xa kunyityilikiswa x intsimbi,
yayitshiswa ibe bomvu, ize iti yakutamba kwenziwe lonto ifunekayo.

23. Abantu ababeyinyibilikisa:- Ngamadoda.

24. Indawo yokusebenzela:- Umsebenzi wona wokusebenza ngentsimbi
wawungeko kudala kuti. Ubeti lowo nalowo asuke azenzele imikonto
yake, emzini wake. Xa kungenjalo ke bezisiwa kuntu olicule okwaziyo
ukukanda kakuhle.

25. Ukufunyanwa kwesinyiti:- Intsimbi ekutiwa sisinyiti, yayifunya-
nwa kubelungu, abantu abanayo, beyitengisa kulowo ofunayo.

26. Ibhatala yaso:- Isinjiti esi besitengwa ngenkomo kwanempahla
emfutshane, kuba imali ivela mva kuti.

27. Apo besikandelwa kona:- Isinyiti besikandelwa komkulu. Zingcali
zokwenza imikonto kaloku bekuba ko amabandla agcine inkosi komkulu.
Kungenjalo ke bekusiwa kulo macule azenzele kwimizi yawo leyo. Amacu-
le lawo abefana nezimiti ezi zabelungu zikoyo namhlanje. Kuba bekusiw
wa kwawo ngulowo nalowo ufuna ukwenzelwa umkonto, nokuba yintonina
ngesinyiti.

28. Uhlobo lokusetyenzwa kwaso:- Xa kuzakutshiswa isinyiti, kubaswa
inkuni kwenziwe iziko elishushu, ifakwe ke intsimbi, iti ke yakuba
bomvu ibetwe, yenziwe lonto kuza kwenziwa yona.

29. Imfuto, ipelesi, nezinto zokusebenza:- Xa kwenziwa imikonto
ngesinyiti, bekukandwa ngamazembe awayesenziwa kwangamacule lawo,
okukanda. Lomazembe ayebayintsimbinje ebunjwayo, yaza yabunjwa

s774

K11/40

yasicwecwe Ibelesi yokuvutela, yayisenziwa ngesitebe sivutuzwa okwenza umoya kutsho livute iziko.

105. 30. Ingoma nendlela eziqingqiweyo:- Aziko ingoma zokukanda, nandlela ziqingqiweyo.

31. Ulwimi olungaziwayo:- Akuko lulwimi lulodwa lungaziwayo ngabanye abantu obeluko.

32. Imiteto nezinto ezingenziwayo:- Akuko miteto nanto zingenziwayo kubenzi besinyiti, ngopandle kokuba nje izikali ezise zenziwe akufuneki zitsitywe ngabafazi.

33. Izinto ezenziwe ngentsimbi yesinyiti:- Yimikonto, nengqanda, ingcola, intshuntshe, idlaka (inkonjane) udini, isikwili, amazembe.

34. Imisebenzi yezizinto:- Umsebenzi womkonto kukugwaza umtu xa kuliwa emfazweni. Umsebenzi wengqanda, nengcola, nentshuntshe, nedlaka, udini kwane zembe zonke zizixobo zemfazwe. Pofu izembe lona likwasebenza nokucanda kanti umkonto okwahlaba nehagu.

35. Imiteto nezalelo:- Izixobo kufuneka zixonywe entla, zingatsitywa ngabantu abablunqileyo. Akufuneki izikali zipatwe ngelicala libukali. Asipatwa isikali ngapandle koba kuyiwa elutshabeni nase nqhina naxa ke kuhlatywa umkosi.

36. Abakandi nabantu abazimiti:- Abakandi nabantu abazimiti ngabantu abafanayo abo.

37. Impahla yokusebenza:- Xa kukhardwa imikonto kutatwa ilitye lenyangane kukandelwe pezukwalo. Amazembe okuphala izikumba agweda izikumba xa zipalwayo. Xa kwenziwa umkonto kubaswa umlilo ube bomvu. Intsimbi iti yaku bashushu ikandwe ngenye intsimbi nokuba kunge litye ide ibe sicwecwe ibe ngumkonto. Uti ke ulolwe ube bukali.

38. Ukufunyanwa kobedu:- Ubhedu lalufunyanwa kube Lungu.

39. Ukunvityilikiswa kwalo:- Nobedu xa kuzakwenziwa into ngalo luya tshiswa luti lakuba bomvu bushushu lubetwe lutambe, kwenziwe ke

106. lonto yenziwayo.

40. Abasebenzi bobedu:- Abona bantu basebenza ubedu ngabe Lungu. Noko yiyonanto ingazange isetyenziswe ngabantu abamnyama.

41. Intlobo zokutsala ucingo:- Ucingo lutsalwa ngedyokwe enezikeyi ezibini. Liyatsalwa nangomatshini wokutsala ucingo. Bako ke omatshini ni bavela kube Lungu. Sasingenabo fina.

/42. Indlela.....

42. Indlela zokwenza izihombo:-

Umxaka:- Umxaka xa wenziwayo uyalolwa ngezitshetshe zokuxhola, ekutiwa zintshengeca.

Umnweba:- Lento ingumnweba yingubo eyenziwa ngesikumba sengwe. Yenziwa zingcibi zakomkulu, isikwe ide ifanele ukwembatwa yiNkosi kakade.

Izidabane:- Lento yinto ebhinqwangamadoda. Kusukwa isikumba sewula nokuba lilinqa.

Inqwemesha:- Inqwemesha ziyakandwa zenze into yokunxeba inciyo.

Incivo:- Yenziwa ngentsimbi emhlope, ibhinqwa zintombi.

Indyilo:- Kwa Xosa lento ifana nebhulukwe yasemLungwini. Yenziwa ngotwatwa. Isikumba sebokwe esisukiweyo kakulu.

Intshinga:- Lusiba lwentaka olubombu oluti litwasiswe umtu olikalipa, kude kutine ngamanye amazwi, "U Twele indwe".

Amajila:- Zintsimbi ezicolwa elwandle zidityaniswa ngambini kwenziwe intsimbi ezinxitywa ngamadoda.

Izikaka:- Zenziwa ngofele lwenkomo, lusukwe lude lutambe. Zinxitywa ngabafazi emidudweni nasezisuseni ezibalulekileyo.

107. Umvambo:- Wenziwa apa esiswini ngezilanda. Yinto ebukela kakulu kubantu ababhinqileyo, intombi nabafazi.

Inxowa yebokwe:- Yinxowa yokufaka imali. Yenziwa lusukwe lutambe, ifaka imali, icuba nempahlampahlana yomnumzana.

Iwatsha:- Yenziwa ngocingo elubomvu, olumana lunqunyulwa. Inxitywa ngamantombazana namakwenkwe nabafazi. Yenziwa ngojiko olutambileyo olubombu. Idityaniswa ngendondo.

Ezinye izinto.

43. Indlela zokuxhonxa udongwe:- Xa kuzakwenziwa ingqayi nengcaza, udongwe luyakandwa ludityaniswe nesabhunge nokuba lilitye elinkumkum ukuze lungaqekeki.

44. Ukusetyenzwa komti:- Xa kusetyenzwa umtu uyaxholwa ngentshengeca Amabhunguza, nenduku, namacepe omti enziwa kwangezintshengeca.

45. Ukwenziwa kwamaselwa:- Xa kwenziwa amaselwa kukutshwa intanga, zigqongqwe ngoluti zikutshwe. Kusuka ke ngoku kutiwe ubisi nokuba yintomina ke efakwa apo eselweni.

46. Usinga:- Luyobulwa, lukandwe, lufakwe amafuta, lube ke ngoko lulungele ukutunga, intsimbi nengubo yegusha, nezikaka zenkomo.

s774

K11/40

Olwekala usinga lona luyapotwa lusongwe lube luninzi, lube yinkata. Ukuze ke kutungwe ngalo inkuko zabantwana zokwenda intombi ezendayo.

47. Ixolo:- Indlela yokusebenzisa ixolo, kutatwa isibara (ixolo lomti) lixotyulwe emtini. Liyagutywa lidityaniswe namanzi. Liselwa
108. ngumtu onomqala, linceda ukuba umqalalo unqaboli, xa agulayo. Akuko zinto ziningi zenziwa ngexolo kubantu abamnyama.

48. Indlela zokusebenza ngenca:- Umzingizane yenye yenca ezisebenzayo kubantu abamnyama. Amakwenkwe enza ngawo iminqwazi, ngokuti atunge umsingizane ngomnye, ushiyane kangango kuba akuna kuhgena nemvula kuwo.

49. Uxonya:- Ke lona luyalukwa ngabafazi, kwenziwa intambo ezintle kunene zokutunga upahla lwendlu, nomsingizane nawo kukwenziwa ngawo intambo yokutunga izindlu.

Inca:- Inca yokutunga indlu ekutiwa sisiqungu, umngcele nokuba sisilevu nokuba ngumtala isetyenziswa ngamadoda xa etunga izindlu. Ingca yokutunga irelwa ngabafazi kwanamadoda xa etanda.

Indlela yokutunga:- Kubekwe izitungu nokuba zibini zinana zidityaniswa zibetwa ngedekopani, zeke zitungwe ngentambo leyo eti imana itsalwa ngomnye umtu ongapakati endlwini.

49. Indlela yokusebenza ngotwatwa:- Utwatwa lusetyenziswa nkutunga izihlangu ezenziwa ngofele lwenkomo. Inwaba ezi zamasi zitungwa ngotwatwa kumana kugqojozwa apa kulento itungwayo ngenyatyoba kuze ke kutungwe ngotwatwa luyintambo.

50. Indlela zokusebenza ngelitye:- Ilitye kudala bekusenziwa ngalo izembe, ibe lilitye lenyangane ke kodwa. Lisebenze ukuxhola zonke izinto ezike elilitye. Xa kwenziwa isingqusho selitye, sixholwa ngeshezili yentsimbi, ilitye lide bibe yilonto yenziwayo.

51. Udongwe:- Zikona ingcali zokwenza ingqayi zomdongwe. Abantu abarweba ngalonto. Nasemtini bakona abarweba ngalonto, inqawe nemisimbiti, abenza iduku njalo njalo.

109. Emaselweni akuko bantu bangemacule kuba bonke bayazenzela nje lonto bafuna ukuyenza, iselwa lamasi nokuba ngumcepe njalo njalo. Amacule ako arweba ngokusebenzisa usinga lwenkomo nokuba lolwekala. Ixolo lomti lisetyenziswa ngabeLungu, kuko abantu abapila kukuxobula amaxolo kumahlati abeLungu. Lomaxolo ke kwenziwa ngawo idayi (dye) Bakona abantu abenza ishishini ngokoluka intambo zenca ekutungwa

s774.

K11/40

ngazo izindlu. Abenzi botwatwa, kwanaba xoxi belitye bako nabo benze ishishini ngokwenza ezo zinto.

52. Imfundo yalamashishini:- Kufundelwa kwaba kwaziyo, kuba umtu ontsundu uyakwazi ukuti akubona omnye isenza into, asuke ayenze naye kwangolo luhlobo.

53. Amashishini omtu wonke:- Amashishini anje ngala mashishini omtu wonke, akanamtu uteni kwatini. Ukuba umtu ufuna ukuxoza amatye usuke aye kucela eNkosini imvume.

54. Eludongweni:- Udongwe luyembiwa paya endle lulungiswe ke ngokuti kukutshwe amatye namahlalutye. Xa kwenziwa izinto zomti zenziwa ngemiti le ipume - mahlatini. Xa kwenziwa izinto ngeselwa kusetyenziswa iselwa eli lipuma emasimini. Usinga lwenziwa ngekala nangesinga lwenkomo (umsipa) ixolo lenziwa ngexolo lomti lo ukhulayo. Umsingizane ne xonya nentembuzane zenziwa ngenca ezaziwayo uba zezokwenza intambo yokutunga. Utwatwa lwenziwa ngofele lwebokwe. Ezamatye izinto zenziwa ngelitye.

55. Apo lufunyanwa kona:- Udongwe lufunyanwa emlanjeni, kumhlaba omnyama, nakolubhelu, nakobomvu, nomhlope. Liyembiwa ngolugxa kutsho kushiyeke sekuko imingxuma kwindawo kwindawo ekwembiwakuyo udongwe.

110. Umti kaloku njengokuba ukuba emahlatini nje ufunyanwa imahlatini. Iselwa lifunyanwa ngokutyalwa emasimini lize liti ke lakufika ixesha litatyatelwe ekaya. Usinga lufunyanwa enkomeni lukutshwe apa emqoloxa ixeliweyo. Kungenjalo kutatwa ikala lisetyenzwe ke kwenziwe usinga. Inca yona ipaya endle nase madotyeni. Iyasikwa ngerengqe, utwatwa lufunyanwa ngokuhlinza ibokwe, ze kusukwe isikumba esi sayo sisikwe sakugqitywa. Ilitye lona lifunyanwa emlanjeni apo luruqwa kona.

56. Xa kuxonxwa udongwe:- Udongwe luqale lusilwe lukandwe lidityaniswe nelitye elinkumnkum. Kuya xonxwa ke emva koko umti xa uzakusetyenziswa uqale ugawulwe uxozwe, ususwe amasebe namaxolo. Uyomiswa ke uti emva koko usetyenziswe. Iselwa liti lakuvutwa likiwe paya emasimini. Liyomiswa ke lize emva koko ligqojozwe. Usinga luyakandwa luxobuke inyama, olu lwenkomo lude lutambe lohluka hlukanIxolo liyaxotyulwa nje lona paya emtini lisetyenziswe ke. Inca ive isikwe paya endle. Iyakandwa imisingi zane yona itambe. Xa kwenziwa utwatwa kutatwa isikumba sebokwe sisukwe sid^e sitambe. Ilitye /lona.....

s774

lona liyaxozwa, lizeke emva koko lixolwe libazwe.

57. Uhlobo elusetyenzwa ngalo:- Udongwe lusetyenzwa ngezandla, luyakandwa ngelitye kucolwe amahlalutye namatye. Umti uxozwa amaqina uze uxholwe emva koko. Iselwa liyomiswa kusi kwe umlomo, kukutshwe intange, lihlanjwe lomiswe. Usinga lukandwa ngelitye lucazululwe ngezandla. Ixolo lixotyulwa liluhlaza emtini. Imca iyasikwa, ihluzwe, ibotshwe ibe zizipa. Izipa ke xa zidibene zizininzi kutiwa sisitungu. Utwatwa lwenziwa ngokusukwa ufele luvundiswe kususwe bonke uboya obu. Ilitye lona liyabaswa lixolwe.

58. Iixolo ezisetyenziswayo:- Udongwe lwenziwa ngezandla, ilitye elinkum-nkum ligutywe ngelitye lenyangane. Umti uxolwa ngezixolo, nebora, nemela. Iselwa lisetyenziwa ngemela noluti, nohlalutye, uhlalutye luyagalelwa ludityaniswe namanzi lihlukuhlwe iselwa. Usinga lukandwa ngelitye lusetyenzwe ke nge zandla lude lutambe. Olulekala luyapekwa ngembiza, luze luvase, lupotwe lakoma Ixolo lixotyulwa ngezembe. Inca isikwa ngerengqe ukuze ibotshwe ngamabande. Utwatwa kusukwa ufele ngelitye elinkumnkum, lakutamba ufele olu luyasikwa ngemela, ibe zintambo zokutunga. Ilitye lisetyenzwa ngezando nezixolo zentsimbi.

59. Izinto ekungafuneki zenziwe:- Xa kuxonxwa udongwe akufuneki kucanywe, kusuzwe kwalapa, kuba ezonto zibangela ukuba udongwe luqekeke, lube nentanda kwizinto ezibunjiweyo. Xa kubazwa umti, kuzenziwa intonga namabunguza, kufuneka utanjiswe amafuta nobulongwe benkomo. Umti kufuneka ufakwe endlini apo kungeko langa namoya ukuze ungaqekeki. Amafuta awenzwa aswame kakuhle ungacandeki xa usetyenzwayo. Iselwa alunabucalucalu banto xa lenziwayo. Lenziwa nangubanina, napina ngulowo ulicule lokulenza. Usinga alunamteto xa lusetyenzwayo konke.

Ixolo alunamteto uteni nalo, luyinto esetyenziswa kakulu xa kwapuke impahla ibotshwe ngalo.

Inca yokutunga kufuneka ihluzwe xa ipiwe. Xa isikwa akufuneki kutshelwe ywe kuba ingatsho.

Utwatwa lutanjiswa amafuta ukuze lutambe. Akaluyeki umtu lude luqotole. Kufuneka umsuki angashiyi suku lupakati xa elusebenza ukuze lungaqotoli. Ilitye alisetyenzwa xa kubandayo, naxa kunetayo. Kufuneka lona losetyenzwe xa kushushu ukuze lixoleke kakuhle litambile.

s774

K11/40

60. Ingcibi namacule bahlonelwena?:- Ingcibi namacule bahlonelwe ngomsebenzi wobucule babo.

61. Ibhatola yecule:- Umtu olicule obhatalwa lonto ayibizayo ngokwake.

Umsebenzi wasendlini.

62. Oyena mtu usebenza endlini:- Oyena mtu wenza umsebenzi wendlu, yinkosikazi yomzi, nabantwana abazintombi, kuba uyise namakwenkwe kusitiwa nje ngabantu base buhlanti, basebenza imisebenzi yapandle bona.

63. Imisebenzi yabafazi:- Imisebenzi yabafazi, kukuka amanzi, noku-teza inkuni. Umfazi utata ingqayi ayiti ngqe entloko, anye kuka amanzi. Xa beyakuteza abafazi benza inkata nge nca, ize ke lenkata ibe yeyoku kusela intloko, kulonyanda yenkuni. Kwelixesha lanamhlanje abafazi abasaki manzi, abatezi nankuni, kuba kaloku kuko ifatyi zokuka amanzi ezi tsalwa zinkabi. Nenkuni zitezwa ngenqwelo nezile-yi ngamadoda. Ukutshayela nako yinto yabafazi. Ungafika umfazi eguqeza etshayela, ati ukuba ngumfazi olihomba afefe ngamanzi kuqala, ukuze kungaqhuni. Ukusinda nokosula izindlu nendonga ngumsebenzi wabafazi namantombazana. Umfazi ungafika esinda atsho ngezandla

113. ezityabukileyo efuna indlu yake uba igude ibentle, udonga nomgangatwayo. Ukupeka ikwa yinto yabafazi. Kupekelwa endlini ekutiwa yikitshi, ebancinci kune zinye ezi. Ukupatwa kokutya nokugcina ikwa ngumsebenzi wabafazi. Yinto ebukekayo xa umfazi ebonakala ekhutalele ukwenza ukutya ko sapo nje ngonozalakazi.

64. Lomsebenzi wendlu wenziwa nguwonkewonkena: Umsebenzi wasendlini wenziwa nguye wonke umtu obinqileyo. Kodwa xa umfazi okanye intombi ite yanesifo esinje ngesilepere njalo-njalo, akufuneki ipate ukutya, kuba yosuka idale unabenabe lokosulela bonke abantu bomzi lowo.

65. Uhlobo lokufundwa kwalomsebenzi:- Lomsebenzi awunasikolo ufundwa kuso. Ufundwa ngabantwana konina, abantwana abangamantombazana. Ize bati bekula babe sebewazi umsebenzi wonke.

66. Ixelegu lomfazi:- Kulihlazo uba umfazi abe lixelegu, nento ekohliweyo kukuzi qoqosha izinto zendlu yake.

67. Amagalo anikwa kumfazi olwila:- Xa umfazi esenqena kutiwa, ngu "Vila-voco, uvuka kuvutiwe." "Unomtoboyi" Lonto iteta ukuti

/lontokazi.

lontokazi itanda ukunaba xa abanye besebenza, ize iti ke kwakuvutwa iti nqi intanyana ifune ukuqala idle bengekadli abapeki. Uba indlu ayisetye uzwa kuye kutiwe indlu kabani, "Likaya lezigcawu." Kutliwe ayiyondlu ngu "Robe". Lonto iteta uba akakatali kuke avutulule izigcawu x zendlu yake. Kude kutiwe ngaye lomfazi, hayi nenyoka zingahlala kulondlu. Kutliwe ifana napandle ngobamdaka. Kwakona umfazi

114. lo uba uyavimba amzi wake utiywa igama kutiwe kuse "Zingcuka" kude kutiwe igama lake ngu "Bhinqela pandle" abanye bebhinqela endlini. Lonto iteta ukuti, uti akuva umtu etateta pandle, ashiye itipoti eziko apume pandle esenzela uba angangeni umhambi.

10. Izinxibo nezihombo.

1. Izinxibo:- Izinxibo zamadoda gizibeshu be sisenziwa ngemfele zenyamakazi, (izibeshu) ebeziti xa kubulewe inyamakazi, kutatwe ufele lusukwe lwenziwe esosinxibo ke ngamacule. Iminweba yeyinkosi, izidwa ngube nabanumzana. Ikakulu bekuhanjwa, ze emini apa kanti ezongubo neminweba zezokulala esahlukileyo kodwa kwezi zamhla kuhonjiweyo.
 2. Izambato zabafazi:- Izambato zabafazi zizikaka ezenziwe ngofele lwenkomo. Sekuko namabhayi ke namhla kwa nezinye izinxibo zasemlungweni ezivela mva.
 3. Izambato zabantwana:- Ezabo x izambato zingaza zamatole. Inkwenkwe bisukelwa lona, kanti ke eyesikulu inkwenkwe, ibonwa ngokuti ibe nengubo efana nekayise, kanti nentomli yesikulu ifaniselana noni na ngesikaka senkomo.
 4. Iminweba:- Iminweba yamadoda ibitungwa ngamacule angamadoda azi wayo ngokubanzi, emveni kokuba ite yasukwa yatamba.
- Izikaka zabafazi nazo bezisenziwa kwangamacule, zisenziwa kwangaba bhinqileyo. Ugaga lenkwenkwe ibisukelwa nguyise.
5. Into eyenza umnweba:- Umnweba wenziwa ngofele lwengwe, nehlosi, newula namaputi. Izikaka zabafazi zenziwa ngofele lwenkomo, nengubo zabantwana zenziwa ngemfele zamatole negusha njalo njalo.
115. Indlela zokwenza:- Xa kwenziwa umnweba kutatwa ufele do lweputi okanye olwengwe, lusukwe ngelitye elinkum-nkum. Luti lwakutamba ke lusikwe ngamacule lwenziwe ingubo ke ngoku ingubo okanye kusikwe

/isikaka.....

isikaka situngwe ngosinga lwenkomo. Ugaga lwetole lona lwenziwa kwa nje ngoku komweba wenyamakazi. Kusukwa ufele olu, kuze kusikwe imilenze nemikono, lube yingutyana entlana elingana umtuwayo. Ingubo yegusha yenziwa kwangolo hlobo nayo.

6. Izinto ezizinkolo, nezitete, neziyimiteto:- Impahla yabantu abakulwayinxitywa ngabantwana. Ingubo yenkosi kufuneka yahluke, kungabikomtu ofaniselana neNkosi, ngapandle kwenduna enkulu yeNkosi eti ymbulelwe ngokutembeka, nokutobeka enkosini yayo. Impahla yabantu ababhinqileyo kufuneka ihlale kwicala labafazi, apo ingasayi kutsitywa ngabantu base buhlanti. Isambato senkwenkwe sesenkwenkwe, asinakunxitywa nguntu ongeyonkwenkwe.

7. Ixinxibo sinxitywa ngu wonkewonke na? Izambato zambatwa nangu-banina, ngapandle kokuba ke umtu engenakusuka ngubo ifana neyeNkosi. Kwangokunjalo akuko mfazi unokunxiba sikaka sifana neseNkosikazi (Chief's wife).

8. Abantu bodidi olupezulu:- Abantu bakomkulu bebesembata ingubo ezenziwe ngesikumba sengwe, neputi.

9. Abantu abatile namaxesha atile:- Izikaka zamakosikazi zahlukile ezemini, kanti ngemihla yemidudo, nemitshato, nezisusa, kufakwa ezin ezenzwelwe lo mateko. Amakosikazi wona ahi ngalomini, abhinge izika
116. zenyamakazi.

10. Abangena ebukweteni:- Bona abantu abangena ebukweteni, batunge lwa imfele zegusha, zakuba zisukiwe zatamba.

11. Isambato segqira:- Igqira lambata ingubo yenyamakazi, lize litwale umnqwezi wemfene. Lowo ke ngumnqwazi owenziwe ngofele lwemfen

12. Abantu abasezileni:- Abantu abasezileni bambata kwanjengesiqel abatshintshi kodwa babebonakala ngokugungxa, nokuguya inwele nokuxak ta. Ngelixesha lasemLungwini babonakala ngesinxibo esimnyama iti ub yimibhaco ingabi nalenti.

13. Amadoda emfazwe abhinqa imfele zenkomo. Akembati xa esilwa. Lomzimba ungentla awugqunywa nganto.

14. Ezibuseni, Amadoda afaka iminweba yawo, yezisusa, abafazi bona batsho ngezikaka zenkomo.

15. Isambato sasekundeni ikwasesi sasekaya, asahlukanga nakancinci

16. Isinxibo sabafazana sifana nje nesomtu wonke, koko isiko leloku

ba maba gungxe, bafake izikaka zenkomo. Lontoke icacisa ukuba lowo ngumtshakazi.

17. Isinxibo senxentsi zizidabane, nentsimbi kwelixesha lesi Lungu ke.

18. Izinxibo ezinxitywa kunye:- Kwezabafazi xa kunxitywe izikaka kwembatwa izibhaca. Amadoda embata iminweba, apate ingxowa zebokwe anxibe izasawe emqaleni, nengcaca entloko nezidanga.

Izihombo.

19. Izihombo zakwa Ntu:- Izihombo zakwa Ntu ngamaso, amatantyisi, amagaba, amayila, amapoco, amadiliza, amatumbu, Izihombo zezipanga, 117. zimixaka, amapondo, iwatsha, imbotoza, namasinda. Imisesane nayo ik iyakandwa ngezacolo.

20. Indlela ezenziwa ngayo ezizinto:- Amaso xa enziwayo kufakwa amaso elusingeni. Amayila adityaniswa ngotwatwa lesikumba sebokwe. Amagaba anxitywa endlebeni, ekandwa ngesacolo. Amatantyisi ayahlolw kwahje ngamaso. Amapoco, amadiliza namatumbu ayatungwa wona ukwenzi wa kwawo ngosinga nokuba yirali. Umxaka uyabazwa ngezixolo zawo. Impondo ziyatengwa, nembotoza. Iwatsha iyakandwa ngumtu, ayilingani sele esihlahleni. Kwa namasinda ngokunjalo. Imisesane ikandwa ngezacolo xa yenziwayo.

21. Umenzi wamaso:- Amaso enziwa nanguwupina umfazi. Zonke zenziw ngabafazi, ngapandle kwewatsha, nesinda, nomsesane, enziwa ngamadoda

22. Indlela ezinxitywa ngayo:- Amaso anxitywa emqaleni. Amayila anxitywa emqaleni nasesihlahleni Amagaba anxitywa endlebeni, Amapoco namatantyisi emqaleni, Amadiliza esingeni nasesinyaweni. Amatumbu emqaleni. Imixaka inxitywa esipangeni. Impondo, newatsha, namasinda esihlahleni, imbotoza esipangeni, imisesane eminweni.

23. Abantu abanxiba amaso:- Amaso anxitywa ngabantwana nabantu abakulu. Amayila ngawamadoda amakulu. Amagaba ngawabantu abatsha. Amapoco ngawabafana, amatantyisi ibe ngawa bantwana nentombi. Amadiliza namatumbu anxitywa ngabafana. Imixaka yeyabalumzana, izinxibomxaka awa nentsimbi ekutiwa ngamazinyo enja. Impondo zinxitywa ngakwenkwe, kwamaqoqa. Iwatsha ngabafana nentombi. Amadiliza namatumbu anxitywa ngabafana. 118. Amasinda anxitywa ngabafazi. Imbotoza yeyabafana nentombi kwane misesane ngokunjalo. Zinxitywa ezijadwini nasemixhentsweni. Amadoda amakulu azinxiba emigidini nasezisuseni. Abafana nentombi, emigidini, ezintlombeni nase zimbutweni. Amakwenkwe ke wona emitshotshweni.

/24. Abantu.....

24. Abantu abafanelwe yimixaka:- Imixaka yeyamafana Nkosi, abantu abazibalulayo ngetuba lemfazwe. Ikwankitywa ngabantu abane wonga, abanumzana ukutsho oko kwanamajila.
25. Uhlobo lokwaluka inwele:- Inwele ziyolukwa ngamantombazana nabafazana, zilukwa ngeandla ziti zakubande, zibotshwe, zenziwe unwele olunye. Ziti xa zilukwayo zenziwe ngomhlongoti otshisiweyo.
26. Ziyacetywaywa na? Inwele ziyacetywa ngemela, intloko ibentle, ifane nobuso.
27. Ucebo lwabantwana:- Abantwana xa bacetywayo, bashiywa isicolo, apa ebucotsheni. Abantu abakulu baceba bangashiyi nwele. Abafazi namadoda baceba ngokufanayo. Yonke imezi iceba ngandlelanye xa inga Mamfengu, kanti nampondo aceba ngandlela nye leyo yobu Mpondo.
28. Izinto ezenziwa emzimbeni:- Into eyenziwa emzimbeni ngumvambo esifubeni nasesiswini, nasezingalweni. Umvambo ke wona wenziwa ngameva omqaqoba. Ebusweni kwenziwa umxoxo, ekutiwa yigesi Imbola nomdiki nazo ziyasetyenziswa ukuqatywa ubuso. Akuqatywa yonke inda-
119. wo ebusweni Imbola iqatywa ihlise izihlati, itate impumlo le.
29. Imigca:- Imigca kutiwa yigesi, eyembola kutiwa kukuzoba. Umvambo uba ngamacokoza.
30. Amagama ezi zinto:- Ngumvambo, yigesi, nomzobo.
31. Ixesha ezenziwa ngalo ezizintu:- Umvambo wenziwa xa umtu eqala ukuba yintombi, ahambe izisusa negesi kwangokunjalo. Umzobo wona wenziwa xa umtu selemdala.
32. Yenziwa nguwonke-wonke na? Umvambo, igesi, nomzobo, zenziwa ngumtu wonke otandayo, aziketi. Lowo utandayo wenza ngohlobo atanda lona.
33. Iyantluko yomvambo:- Umvambo uyahluka kubantu ababhinqileyo nabasebuphanti. Umzobo negesi ngowabafazi bodwa. Umvambo uyafana nokuba umtu mncinane nokuba mdala. Umzobo negesi ukwanjalo nawo - awahluki ngokuba umtu engakanani. Uyafana kumahlwempu, izinhanha nabapina abantu. Awahluki ngokuba omnye etshatile omnye engatshata-nga uyafana.
34. Izinto ezenziwa ngabantu:- Umtu uyavamba, omnye enze igesi, omnye agqoboze indlebe, ukucaza ebusweni nasezimbini, ukwaluka kwamakwenkwe.

35. Ukunqumla umnwe:- Inggiti, okokukuti ukunqumala omnye umnwe, asililo siko lamafengu likumaXosa.
36. Ukugqoqozwa kwendlebe:- Lisike letu mafengu ukugqoboza indlebe.
37. Ukugugula indevu:- Ukugugula indevu lisiko letu.
38. Ulwaluko:- Akwaluka kwamakwenkwe lisiko letu.
120. 39. Ukukutshwa kwamazinyo:- Amazinyo akakutshwa kuti, yinto yokuhomba amazinyo amahle, akenziwa nto, ngapandle kokugcanwa ecocekile ngotutu, nelahle.
40. Izinto ezitambisa umzimba:- Umzimba uyatanjiswa ngembola, nangmafuta. Ukuqaba imbola bubhomba obuhlale buhlale benziwe, kanti kuyomana ihlanjwa imizimba mazawambi.

Ukumita11. Ukuzala.

1. Imiteto yomtu omityo:- Umfazi omityo uyazizila into ezitile akaty matapile, matanga, nesibindi, nezinto eziswiti, nezinto ezimkuma zonke. Kufuneka anganxibi zinto zininzi, zinabuxakaxaka emzibeni wake, eziyakuti umzimba ziwoqinise. Kufuneka anxibe impahla elula nekapukapu. Akufuneki alunguze atande ukuroba pandle. Kufuneka apume qengqelele pandle xa aroba into. Akufuneki eme.
2. Izinto ekufuneka angazenzi:- Emsebenzini kufuneka angasebenzi zinto zinzima gqita, kuba ubutataka, kungafuneki nokuba ahambe engqoleni.
3. Ukutya akuzilayo:- Ngamatapile, amatanga, izibindi, zonke izinto ezimkuma neziswiti.
4. Izinto angezi jongiyo:- Akuko nto angayijongiyo.
5. Indawo angayikuzo:- Bubuhlanti, licala lamadoda nasezinkundleni.
6. Izinto angazitetyo:- Akuko nto angayitetyo, ntonje, kuko izinto ekufuneka angazenzi.
7. Izinto ekufuneka asenze xa emiti umtu:- Kufune umtu omityo atobe, angazenzi izinto ekutiwa makangazenzi. Kufuneka asele isicakati sake.
8. Inkangeleko yake:- Imbonakalo yomtu omityo iyatshintsha nezinxibo kwangokunjalo.
121. 9. Isimilo somtu omityo:- Umtu omityo ngokubhe kiselele endodeni yake siya tehintsha, kuba umfazi omityo unomsindo ngokwendalo. Kanke pofu eyonanto ifunekayo yeyokuba makayitobele indoda yake.

Siyafana isimilo sake kuntu wonke noxa ke enguntu onolaka kubantu bonke.

10. Apo ahlala kona:- Umtu omityo uhlala emzini wake ngapandle kokuba esiti xa aya kubeleka aye kubelekela kowabo. Ababelekisi ngumina okanye onina!!

11. Umfazi xa emiti:- Akuko salelo soba umfazi angalali nendoda yake kuba emiti.

12. Uhlobo lokupatwa komfazi omityo:- Ewe umfazi omityo upatwa kakuhle ngapezulu kwabanye abafazi. Uhlonelwe ngabantu, kuba ngumt oshushu nonolaka, nekulindelwe into entlekuye.

13. Amagama awahlukileyo:- Umfazi omityo uba namagama atile, awo dwa. Umtu omityo kutiwa unzima, kutiwa sisimisane.

14. Ukudla & akupwayo:- Ukudla akupwayo kukudla akutandayo, okona kunencasa kuye. Inyama yiyonanto ayitandayo. Naxa bekobona abangayitandiyo.

15. Xa efuna izinto ezingabileyo:- Uba ufuna izinto ezingabileyo, ziyafunwa zide zifunyanwe.

16. Arandla nobucopo:- Umfazi omityo ufana nabanye ngamandla nobucopo.

17. Izinto azenzayo:- Akanako ukuxela izinto zingeke nzeki, engakwazi nakubona izinto ezingaziwayo ngabanye abantu.

18. Amapupa omtu omityo:- Wona amapupa omtu omityo afana nawo-
mtu wonke.

122. 19. Imiteto yendoda emfazini omityo, nezinto engazenziyo:- Indoda kufuneka engambeti umfazi xa emiti, nokuba selesona, imyeke nje.

Indoda ayiteni ipahla umfazi emiti, ayingeni emgodini.

20. Ukwaziwa komtwana esesiwini:- Kunokwaziwa uba umfazi umiti intombi nokube yinkwenkwe.

21. Into eyenziwa emfazini ozala intombi zodwa okanye onyana:- Okokuba umfazi ozala intombi zodwa, okanye amakwenkwe odwa, uyamiselwa ngamayeza exwele.

22. Umiselo:- Umfazi unokwenziwa azale intombi nokuba yinkwenkwe xa betanda abantu.

23. Xa umfazi ehlelwe yingozi:- Umtwana xa ate unina wehlxelwa yingozi, uti akuzalwa abonakale longozi ibonakale kuye apo xa ngabo

/yade.....

yade yafikelela kuye kungenjalo usuke apume isisu, unina lowo. Izint ezityiwa nezenziwayo ngumfazi omityo, azina nto ziyenzayo mayela nento azakuba yiyo umtwana. Intombi nokuba yinkwenkwe.

24. Imbonakalo yomtwana:- Umtwana akanako ukwenziwa afane nendoda engenguya yive.

25. Ukutata komfazi:- Umfazi unako ukutata nokuba ulele kanye nendoda.

26. Ukukanyela ityela:- Indoda ayinako ukumka nyela umtwana ngesizatu soba ilele kanye nomfazi.

27. Ixesha lokumita:- Inani lentsuku zokumiti komtu, ukuya kuzala, liyaziwa.

28. Into ebalwayo:- Kubalwa inyanga emtwini ukususela mhla wanqamka kuye mhla wazala.

29. Ixesha lokuzala:- Liyaziwa lona ngabafazi.

30. Ukutyiwa kwamayeza:- Amayeza ayatyiwa xa umtu egula, naxa isisu sifuna ukupuma, emtu unxiba umzi oneyeza. Ukunqanda izinto ezimbi

123. kumfazi omityo nasemtu aneni omitye, kusetyenziswa amayeza, akubingelelwa.

31. Izinto ezenziwayo kumfazi omityo:- Uyahlikihlwa, ahlanjwe, atanjiswe.

32. Into ayibhinqayo:- Ubhinqa umzi oneyeza esinqeni, akabhinqi bantu.

33. Into eyenziwa amabele:- Amabele akenziwa nto ngumtu omityo.

34. Amalungiselelo awenziwayo:- Into eyenziwayo ziziziba zokushubelisa usena, nazo zonke impahla zomtwana.

35. Ukupuma kwezisu nokumelwa.

35. Into ebanga kupume isisu:- Isisu sikutshwa kukutwala izinto ezinzima, nokutsiba imikondo emibi, ukubetwa, ingozi nokulwa.

36. Ukugxekwa nokohlwaywa komfazi:- Hayi umtu akagxekwa, engohlwaywa kananjalo, ngokuba epume isisu, okanye emelwe.

37. Ukwakeka komtwana omitye:- Kukuti umfazi eme angayi exesheni

38. Ukukutshwa kwesisu:- Xa intombi k imiti, nokuba ngumfazi ote wamita indoda yake ingeko, okanye ngokungekosikweni, aze ke azame uku kupa esosisu, ukuzama ukuquma ihlazo, uyenza ngendlela ikohlakeleyo lonto, ngokuqhomfa, kuba esazi ukuba wohlazeka, akwaziwa uba ufumene ukumita. Lonto yenziwa ngamayeza amaxwele, angcole kunene, amanye

afunyanwa ku Masilamsi. Okanti umfazi noba umti endodeni yake, ogqira bayasikupa isisu xa bebona uba asimanga kakuhle sakulimaza umzalikazi.

39. Ukukutshwa kwesisu:- Ukukupa isisu akuko mtetweni, nowalupina uhlanga, kwayeke ilelona nyala, nehlaho elikulu, kumahlazo omhlaba xa
124. umtu ate wenza lonto, waze waziwa.

40. Umtu okupe isisu:- Umtu okupe isisu uyadliwa, ngenxa yokwenza into engecolileyo, ukubulala.

41. Ukuqhomfa:- Indaba yokuqhomfa yinto efihlwayo ngabantu abangcolileyo, kuba bequma ihlazo kwintombi zabo, befuna zende njengentombi. Bambi abantu bati bakuyibhaqa lento ingekenzeki, bazame ukuyipelisa, kuba bengatunihlazo emzini wabo.

42. Usana oluqhomfiweyo:- Xa umtu eqhomfile, usana olo lwembelwa pandle.

43. Umtu oqhomfileyo:- Into eyenziwa kuye kukungxoliswa, axelelwe uba wenze into embi, angaze apinde.

Ukuzala.

44. Apo kuzalelwa kona:- Umtwana uzalelwa endlwini yokulala. Uzalelwa emva kocango, elufeleni legusha.

45. Ungando lwabantu:- Akuko nto yenzelwa ukunqanda abantu, ngapand kokuba kubako umfazi ohlala ngasemnyango, angande abantu abezayo abangafunekiyo kulondlu.

46. Ukunqandwa kwabantu:- Abantu bayanqandwa bangayi kwindlu ekubel kelwayo kuyo. Umtu uyazala nokuba uyedwa, kuti ke xa kuko into exaki leyo kuyiwe kubizwa umtu ongumzalesikazi nokuba ungum-melwana nokuba akanguye.

47. Abantu ekufuneka babeko:- Xa kuko umtu obelekayo kufuneka amako sikazi, okanye abantu abangabona bakolekileye, kulomtu nezalayo. Amadoda wona acasekile kulo mcimbi wokuzala kwabantu.

48. Apo indoda ibakona:- Indoda yomfazi xa efumana umtwana iyibiko, iyapuma imshiye nabazalisikazi abati ke bayisele indaba kulondlu ihleli kuyo.

125. 49. Abancedi:- Abantu abanika uncedo ebantwini abazalayo iba ngamakosikazi. Xa umtu ate waya kuzalela ekayeni lake lokuzalwa, uncedwa ngunina.

/50. Indlela.....

50. Indlela yokuzalisa:- Kushukunyiswa isisu ngumfazi otile, uyaguqa, asishukumise ngezandla nomzaliswa ekwa guqile. Ngumfazi ongatwele nto entloko, engancebeti, ubinqa unomtitshi.
51. Iyeza elisetyenziswayo:- Xa kuncedwa umtu obelekayo, iyeza elisetyenziswayo, yimbelekisane iyeza lesi Ntu. Umtu upunga amanzi ashushu.
52. Ukupatwa kwabantu abamelweyo ukuxatyelwa:- Xa umtwana ezekakubi ekuzaleni, kufunwa amaculekazi, abazalisikazi abanesandla. Bona ke bafike bahlambe izandla ngeyeza, bamtyale umtwana abuyele emva, ade eze ngentloko, abe nokuzala ke. Umtu uyatotywa nangamanzi ashushu. Kukangelwa ke ukuba umlizanyana uphumile na, aze ati ke lowo ayinyang leyo lonto anikwe inkomo.
53. Imbangi yokumelwa:- Umtu uyamelwa ngenxa yokuba kusuke kwenzeke nje, kungeko nto, ingunobangela walonto. Akamelwa kuba eberexezile okanye bekuteni betu.
54. Izinqulo zakudala:- Kudala kwakunqulwa izinyanya, xa umtu emelwa Namhlanje sekusuka kwenziwe umtandazo. Kuti ke xa kute kwalicamagu, wazala umtu lowo kutiwe umtwana ngu Nomtandazo okanye uNombulelo njalo njalo.
55. Ukubhubha komfazi engekancedakali:- Ukuba umfazi ufa engekancedakali, akuko nto yenziwayo ukusindisa umtwana kuba zeke selefile nomtwana ngawona maxesha maminzi.
56. Into eyenziwa emtwaneni:- Ukuba umfazi ufe kamsinyane emva koku
126. ba ite wazala, umtwana uyagcinwa, ongiwe ati ukuba uya pila aphile ade abe ngumtu.
57. Xa kusandukuzalwa umtwana:- Xa umtwana asandulukuzalwa, uyahlanjwa ngamanzi afudunyeziweyo, nesepu, aze esulwe kwakugqitywa, abekelwe inkaba yake kakuhle ngotutu oludala.
58. Ukunqunyulwa kwemfesane:- Into ekunqunyulwa ngayo imfesane yingcongolo nomcinga. Kwezimani seyinqunyulwa ngesikere. Imfesane isikwngumzalisikazi xa eko kanti nonina womtwana ukwazisikela imfesane yomtwana wake. Iti imfesane yakugqitywa ukusikwa ibekelwe ngotutu oludala.
59. Umlizanyane:- Uyabotshwa ngesiziba wembelwe egumbini. Kodwa bo abakwa Radebe abawembeli, baya nawo emlanjeni, bahlale pantsi kude /kuvele.....

kuvele unonkala, bawunikezele kuye.

Amawele, abantwana abazalwa bebaninzi, nezilima.

60. Ukuzalwa kwamawele:- Amawele xa ezelwe kuyavuywa kakulu, kuba abantu bayawatanda.

61. Into eyenziwa xa ezelwe:- Xa kuvele amawele kumiswa imihlontlo ibe mibini. Omnye uba ngowelinye iwele, nomnye ngokunjalo. Ke xa ehlanjwa, ahlanjelwa pantsi kwayo. Uti okokuba omnye walemihlontlo uyabuna kuqondwe uba elinye iwele lizakududa.

62. Amagama angaqele kanga asetyenziswayo:- Amawele ngabantu ababodwa. Xa ligula kutiwa liyazenzisa. Xa lifile kutiwa lidudile. Ukuba libhubhile elinye kubako ubutile-tile kude ke kufakwe nelihleliyo ebhokisini libe likutshwe. Kutatwe impahla yeli lihleliyo inxitywe, kweli lidudileyo.

Abantwana abazelwe bebatatu okanye izilima:- Aba bantwana banjalo bayagcinwa bondliwe. Akukonto benziwa yona iyenye.

64. Umfazi ozele abantwana abaninzi:- Into yokuzalwa kwamawele, nalupina ke uhlobo lwabantwana olungaqelekanga, ayibekwa tyala mtivir kuba suba iyintando ka Tixo leyo. Pofu iko yona inteto eti, ukuba uhleke umtu osilima nosifombo, nawe uTixo angasuke akupe inzala enjalanti kanti uyakohlwaya.

65. Inzala engaqelekanga:- Inzala nokuba injanina ibangwa yintando ka Tixo. Akuko mtu unamandla okwenza uba inzala ibembi okanye ibe luhlobo olungaqelekanga njalo njalo.

Ukufukamisa (Ituba lekufukama).

66. Umfazi osandulukazala:- Umfazi osandulukazela ufukama intsuku ezilishumi, ehlali efukwini. Emva koko ke uyapuma endlwini yake, abenokuhlangana nabanye abantu.

67. Ixesha ayibona ngalo indoda yake:- Indoda iti yakuva uba umtwana uzelwe, isuke iye kumbona umtwana wayo, kwangalo mini, xa sekulungiswa ngabafazi.

68. Emva kofukamiso:- Emva kwezintsuku zilishumi, indoda yenza imboko leko ngebokwe. Ufelelwe bokwe leyo, lubeleka umtwana.

69. Into eyenziwa yindoda emtwaneni:- Indoda iti yakumlozela umtwana wayo, imbuke, imjonge imtanda kakulu ngobubele. Ayenzi nto yimbi.

/70. Ukumjongisisa.....

70. Ukumjongisisa umtwana:- Akuko sitete siti indoda mayimcokise ukumkangela umtwana, kuba iyamazi ukuba ngowayo.

128. 71. Imiteto nezalelo ngetupa umfazi nosana besefukwini:- Umhambi xa efikile kufuneka alutate usana alulekeze kuba ulumkele ukuti kwindawo ebehamba kuzo, utsibe imikondo. Lonto ke yenze otuke, akale. Umdlezana udliswa inoxa, isidudu, ukutya okwenza ukuba makabe namasi. Inyama akayidli namasi, wonke umdlizana. Umtwana udliswa isicakati, ujejane nosikiki. Kukudla okukosana olungekapumi kanti kukwaliyeza futi. Umdlizana uzipata kakuhle. Akadibaninendoda, akufuneki ahamba elalini atsibe imikondo embi, kuba umtwana angagongqoka ufokoto, enza kale. Umdlezana uyagadwa ngabafukamisi nendoda yake angati sa elalini. Kufuneka alulame azizile izinto ekungafuneki azitye. Namaqanda ngokwesiko kufuneka angawatyi.

72. Ukunyangwa kosana:- Usana luyanyangwa linikwa iyeza lokuba lingabinakotuka. Eloyeza lifakwa apa emqaleni.

73. Ingozi zosana, nonina:- Usana xa lungafakwa nga kubalo emqaleni lusengazini yokutuka lwenzakala lugongqoke ufokoto. Xa unina engazi patanga kakuhle engumdllezana (Xa asuke amatahe, okanye arexeze) usana alubi nampilo entle konke. Xa ehamba kakulu unina, ehamba etsiba imikondo emibi, usana lungenzakala lufe.

74. Xa unina epumile efukwini:- Uti ke umfazi akupuma efukwini, kuhlinzelwe abafukamisi ibokwe. Lonto yenzelwa ukuvuyisana nomdllezana kuba efumene umtwana omtsha. Ufele lwalo bokwe lwenziwa imbeleko yosana olo.

129.

12. Ubuntwana (Infancy).

1. Ukupuma efukwini:- Uti umdllezana akupuma kulandlu beluzalelwe kuyo usana, akufika kwenye indlu, uyalulalisa ngomhlana apa emnyango, alugcwayele ngotutu ebunzi nasenkabeni, aze ke alukubaze, oko kukuti alucile kwezondawo bezi gowayelwe ututu.

2. Usana luyayiboniswana inyanga? Hayi asilisiko elo.

3. Utiyo Lomtwana:- Hayi ayilosiko letu tina eli lezinyanya, kuleko into yotiyo lwabantwana.

4. Unina wosana:- Unina akasoloko ehamba nosana. Xa emka apa ekayela uyalushiya usana.

5. Umenzi wembeleko:- Imbeleko yenziwa nguyise omkulu womtwana, ngokusuka ufele lwebokwe lusikwe kakuhle, lube nendawo yokubeleka /imlenze.....

imilense le ke. Irolwa kwanguyise omkulu womtwana le bokwe, Ayinya-
ngwa yona ngokwayo.

6. Imiteto yentsana ezincinci:- Usana kufuneki luhlanjwe kucasa, na kutshona kwelanga. Usana ngokwesi Xosa luyadliwa naninina xa lukala Akuko xesha linjani. Ukuba aluvumi kutya luya rarazwa ngetshova. Luncanca kunina, lutyiswe namanzi, emva kwamanzi ludliwa ubisi. Xa luludadlana lutyiswa amasi. Usana lulala nonina, ecaleni kuka nina. Umtu olugcinayo ngunina walo, lude luqabuke, lube ludala, oluti ke emva koko lugcinwe ngumtwana oselete dlwandlu, xa unina axakekileyo.
Ukuncanca:- Usana luncanca kunina ebeleni lake.

7. Xa umfazi esisaqaga:- Xa unina womtwana esisaqaga, umtwana wondliwa ngokudla kwabantwana, okunje ngamanzi abilisiweyo, ubisi kwa
130. namasi ne nembe. Ngelixesha langoku sekuko nezinto ezitengwayo ezinje nge Maxina, Ncumbe, Neutrine, neKlim, njalo njalo.

8. Usana lomfazi osisaqaga:- Asinto yenziwayo ukwanyiselelwa kwomtwana womnye umfazi komnye.

9. Ukukula kumtwana:- Umtwana xa aye ekula uqale sqingqiswe. Utike aye eqina, efundiswa ngunina, nomgcini wake (nurse) uti ke amane ebambelela ezintweni, naseludongeni lwenjalo afunde ukuhamba ngolohlo.

10. Imvano nabanye abantwana:- Abantwana bayatanda ukulwa, kuba omnye usuke ambete omnye, aze nomnye apindiso, kukaliswane ke. Balwa futi bona, kanti nokudlala, kuxoliswane kwangoku yinto yabo.

11. Izifo, nenkatazo zabantwana abancinci, namayaza azo:- Izifo zabantwana abancinci sisitipu, nesisu, nokohlo-kohlo, namahlaba, nobushushu, nokuqina. Zonke ezizifo zinanayeza esiNtu ezinyangwa ngawo. Ukuqina kunyangwa ngokuti umtwana acinywe.

12. Umtwana owa amazinyo:- Xa umtwana esiwa amazinyo kutiwa uyakumka. Yintanga ekumkayo. Ke ababulawa ngenxa yalonto.

13. Isiko, xa ekumkile umtwana:- Umtwana xa ekumkile zekuvele elinqizinyo okanye amazinyo okuqala, kusilwa utywala bokuba umtwana ekumkile waza wapuma amazinyo. Xa akumkayo umtwana ulijula ngenxa apo angasayi kulibona ati, "Ntloyiya tata elizinyo lidala, undipe elitsh."

14. Abantwana abondliwe ngumtu omnye:- Xa abantwana besondliwa mtu
131. omnye, bezalwa ngabantu, ngabantu, ababisazana ukuba abapumi mtwini omnye. Batatana nje ngamawele, nabo bapatane ngololuhlo.

15. Umtwana ovele kuqala:- Umtwana ovele kuqala, amazibulo, uhloni phekile kakulu, kwisizwe esimnyama. Uhleli uketekile nje ngenkulu nanje ngomtu owazi konke okomzi njengovele tanci. Ovele mva kutiwa nguntongo itunjana. Untongo utandwa kakulu ngunina noyise kuba ngumtwana osoloko esizaleka ngenxa yokuba enguyena usisinci nemvela mva

16. Umtwana ofakwe emzini:- Xa umtwana efakiwe emzini, usiwa komkulu, aboniswe inkosi ukuba ufakiwe kulendlu. Uyindlama fa yalendlu kuba kungeko nyana. Uyacazwa komkulu, kanti xa kungeko mtu uzalana naye woba lilifa lakomkulu.

17. Amagama:- Umtwana utiywa nguyise mkulu. Utiywa nje nalipina igama. Kucingwa ngabantu bakudala, kutiywe ngabo. Okanye kutiywe ngomtu obalulekileyo, nowayetandwa. Kuqelekile ukuba umtwana atiywe ngusuku azalwe ngalo, kutiwe nguNomvulo uba wazalwa ngomvulo. Kutiywe nguNongidi uba wazalwa kuko umgidi. uNomfazwe uba wazalwa kuko imfazwe oZiyolo ukuba wazalwa konwatywe oLangalibalele abazalwa nge Mbalela no Kedamile abazalwa ku kedanyiwe.

18. Uhlobo lokutiywa kwagama:- Igama lityiwa nje ngulo mtu, kuvunyelwane ngumtu wonke, ukuba lamkelekile.

132. 19. Ukutshintshwa kwagama:- Asinto ike itshintshwe lento iligama. Oko atiyiweyo utiyiwe. Kuti ke kodwa xa kute kanti utiyiwe nge Nkosi ati umzali ngokoyeka ukudliwa alitshitshise antiye ngelinye okanye ati ukuba wayene linye, kusetyenziswe lona.

20. Xa kutiywa igama, akuxelelwagqira kuba lonto ikude nalo.

21. Ixesha legama:- Ewe igama lake umtu libhala ade afe nalo.

22. Amagama obubhemi:- Amagama ako ati umtu alifumane bumini, amagama obubhem, nawobukalipa. Kudla ngokutiywa amakwenkwe apuma ekusokweni, abakweta. Nasentlombeni bayatiywa ngobunxentsi babo.

23. Intlobo zamagama:- Abazali bababiza abantwana ngala magama babetiye ubusameni babo. Kwaneziteketiso zonina. Abantu abango Ntanga batana xa bebizana, "Ntanga" Abantu abukwibuto elinye babizana ngamagama obuntsizwa anje ngo, "Samente, Mayibenye, Balaresi, noMgidi warantshontsho" njalo-njalo.

Abantu abaqelene nje kodwa babizana ngoyise ngokuhlonelana. Indoda umfazi imbiza ngokuti "Mbaco wam," okanye iti nobani. Ngokugama awalitiywayo mhla wenda elinje ngo, "Nomantyi, Nohombile, no Wisile" njalo-njalo. Umfazi uti xa esabela, "Buti kabani," Okanye

usabela ngesiduko sendoda yake. e.g. iti, "Nomantyi." ati umfazi, "Mtembu."

Kwelixesha langoku babizwa ngeziduko. Indoda xa ibiza umfazi wenye imbiza ngegama lake lomzi okanye ngesiduko. Ati xa esabela, "Weyi"

133.

13. Ubutsha.

1. Imfundiso:- Xa abantwana besebancinci:- Abantwana abancinci elona tuba likula balicita ekudlaleni, besenza onopupi, neminye ke imidlalo, enje ngokupuca. Bati ke njengo kuba bekula, bafunde imi-setyenzana ebalingeneyo, enje ngokugcina abantwana abancinci njalo njalo.

2. Imisebenzi abayenzayo:- Bafunda ukuka amanzi ngebekile ezincinci ukutshayela, nokurugula ngeminyazana, nokusila xa beya bekula.

Amakwekwana afundiswa ukwalusa amatole negusha, bati ke njengo-kuba bekula bafunde nokwalusa impahla enje ngenkomo namahashe. Afundiswa nokusenga, agale ngokwanya izapolo kanti ayafunda njalo.

3. Imidlalo nabo:- Badlala lemidlalo icekwa, undize na? unochele, nonkce-nkce-mlanjana, nehaluhalu. Amakwenkwe aselesalusa afunda ukuxonxa udongwe enze, inkomo, amahashe, nenqwelo, nazo zonke izinto abazibonayo. Utinti, nokutiya intaka, nokudada, nokulwa ngentonga, nokutelekisa inkunzi zenkomo, nokukwela amaqegu, nokuzingela impuku nentaka, yonke le yimidlalo yamakwenkwe xa esalusa.

4. Imfundo:- Izinto ekufuneka bazazi ngentloko zizibongo zenkomo zakomawabo ezinje ngenkunzi namahashe okubalekisa anezibongo. Afunda nokubonga intaka, nezigu atiya ngazo, afunda nokwenza ikwelo, nokulinganisa udyakulashe, nezinye izinto. Ukudada sekuxeliwe nezinye izinto azifundayo kumbuzo wesitatu.

134.5. Imbeko:- Bayaqeqeshwa ekubeni bakwazi ukuteta babekane, babe nembeko nakubantu abadala. Imbeko kukuhlonela nokubeka abadala ukuze abe naso umtwana ukutandeka. Bayafundiswa ukutunywa nokutunakalala, imbeko, ukunyaniseka, ukuba nobubele nokukwazi ukwabelana ngayo yonke into umtu ayifunayo.

6. Abantu ababafundisayo:- Lemfundiso bayifundiswa ngabazali babo, nangabadala kunabo nangabantu nje nabeminye imizi.

/Ukufikisa.....

7. Xa umtwana angekafikisi:- Umtwana oyintombi upatwa njengomtwana lonke ixesha angekafikisi. Kodwa xa afikisileyo ebuntombini uqala afundiswe ubuntombi, nendlela yokuzipata njengentombi. Intombi ifundiswa ngumina, nezinye intombi ezindala kunayo, ezinje ngodade wayo. Ukuba ingumtwana wamazibulo ifundiswa ngodade-boyise. Ifundiswa indlela yokumetsha (ukulala) nabo bonke ubugocegoci bobuntombi, zezinye intombi. Inkwenkwe nayo iyafundiswa ukuba ikwituba lokumitshi nokwenza ingozi (ukona) ifundiswe ukuba izilumkele xa idlala, ingalanelwa sisihewula.

8. Intombi xa ingena ebuntwini:- Xa intombi ingena ebuntwini iyambatiswa, kuxelwe ibokwe ekubeni iqalile ukuya exesheni. Iti ke ngoku ihlonitshiswe kuba ingene ebuntwini obukulu, ebuntombini. Lento iyaxelwa kuba ntu bomzi lowo. Inkwenkweni akuko nto injalo kude kufike umhla eyoti isokwe ngawo, ukupuma kwayo etontweni.

135. 9. Izidlo:- Kuyagcotywa kuxhentswe kuba kaloku ibokwe yalo mcimbi wentombi uxelwe ibokwe usilandlwe notywala.

10. Ixesha intombi ihlala yodwa:- Ituba intombi ihlala yodwa kutiwayintonjane. Intonjane ilandela ixesha lokwembatiswa. Intonjane iyayigqiba inyanga, nenyanga ezimbini, intombi ihleli emkusaneni isondliwa ipume ityebile iyilonto.

Kuqale intombi ziyokuteza zenze igoqo. Ke nga lomhla intombi izakungena iti isuke yodwa iyokuhlala endle (entabeni) kusuke ke intombi nabafazana namadikazi ziyo kuyitata zihambe zisombela ingoma ekutiwa ngu "Nongabe." Zifika endlwini se uko umkusane ibe se ifakwa ke eludweni apo intombi leyo. Xa isendlwini ihlinzelwa ibokwe yomngena-ndlwini. Kolandela ke eyomhlonyene kuba kusondela umjadu. Kuhlinzwa eyabafazi ekutiwa zizadwedwe (izipipo) Emva koko kusilwa utywala bomjadu kuxelwe inkabi yenkomo. Ipuma ngalomeni ke intombi iye kuhlambemlanjeni. Zipume ke ngoko inkomo ziye kungena nayo emlanjeni. Zobe zinyuke nentombi leyo kugqushwe ngazo. Emva kwenkomo ezo kungena isigenu siqutywa ngazakwenkwe. Elisiko kutiwa yinkondlo Emva koko ke kusina intombi. Ngomhla wo kupuma kwentonjana ke lowo, kuba ukuba sa emlanjeni oku kukukupisa isisila nokungena ke ngoku ebuntombini.

/11. Impahla.....

11. Impahla enxitywa kwantonjane:- Kwantonjane kunxitywa imibaco, ize intonjane yona inxityiswe ukubuya kwayo emlanjeni. Imxiba isadem
136. Isademe ke sensywa ngokusuka imfele zenkabi zebokwe ezimbini. Elinye icala liba ngapambili, elinye libe ngasemva, sidibane apa emacaleni. Intombi ngalomhla womdado, zivata intsimbi zazo, kwanabafana.
12. Ukupuma kwentonjane:- Ngoku intombi ipumayo ibinqe isademe, ipete imikonto maca lomabini, iya emadodeni amakulu enkundeni. Apo ifike imise lamikonto, ime pambi kwala madoda, iyalwe ke. Kuye kuti ke ize ikwazi ukuzipata. Apo ke lento ifana nokuyalwa kwenkwenkwe esokwayo (ukuyalwa) Ejakeni paya kulapo intombi zabiwayo. Zabelwa abafana ukuba bazidlale. Kusala intonjane yodwa. Kufundwa apo ke ukudlalwa ngabafana, nokuzipata xa intombi ilele nomfana, ingendanga.
13. Intombi etombileyo:- Xa intombi etombileyo isandukupuma kwa ntonjane x iyagungxa, ihote, icweze kowayo apa ngoku komtshakagi apa kowayo.

Imibaco ibamide, inwele zisuswe kwakwanto njana, ipuma inenqayi, ilirwala. Kaloku ngokwesi Xosa yohluka mpela kwintombi nje angayanga jakeni.

14. Isimilo sayo:- Isimilo sayo siyatshintsheka. Iyazola ide enye iyokwenda.
15. Ukumetsha:- Abantwana ababhinqileyo bayapinyiswa, bavumane ke nabasebuhlanti. Ukuba intombi intombile, kowabo mfana lo umetsha nay kugaywa impahla isiwe kwa ntonjane. Iti yakufika isiwe endlwini kuba ntu abadala. Kaloku kwaXosa ubesaziwa umfana ngunina noyise wentombi ahambisana nayo ngokupandle. Lento ibiyinto epande eti kanti ekayap
137. asinto icaswe bani. Ezompahla ke kugungwa kutiweni ngazo lirwala (intonjane) elo zezo zivela kulomzi wakowabo kwemetsha yayo.
16. Ulutsha kwaXosa:- KwaXosa ulutsha luyadibana emidudweni, nase-mixhentsweni, nasezentlombeni, nemitshotsho(yamakwenkwe) Ungafika intombi xa iye kuka umanzi imiswa-miswa zizinxadanxada sabantu abati baya pinusa okanye kuya neokoliwa, kuko nembuto ke solutsha apo ezozinto ziqutywa ziqatyeliwe kuxo.
17. Izinto abakululweyo kuzo:- Intlombe, nomtshotsho, nomdudo, nembuto, zizinto ezingenancaso mtwami, kuba intombi ipuma nomfana kunina noyise ihambe naye, abe abuye nayo, kwakusa. Nometsho olu xa umfana esaziwa, asiyonto inasitintelo nakubani.

18. Amabaso enziwayo:- Abantwana xa behambisana bayapana into eku-tiwa zinzame (ukutolikana). Ungafika intombi itumela ingxowa enentsi mbi, necuba, nematshisi pakati iye kulomfana ungumtsha wayo. Xa otil engenantombi (ubulu) uyenzelwa ngodade wabo, ukuba naye angahleleleki afane nabanye abantwana.
19. Uketo lwezihlobo:- Umtu uyaziketela isihlobo sake.
20. Kuyatshatwana? Ewe xa kuvisiswene kude kutshatwe ngokuti ngama-nye amaxesha, oyise bamtande umtwana ngokutsalwa sisimo sake.
21. Amayeza entando:- Ako amayeza entando asetyenziswayo lulutsha, amagama awo nanga - uvela-bahleke, itotisa, ubulawu intando. Ukwenzi
138. wa ngobulawu buphehlelelwa esigubini, umtu abize lontombi ayifunayo, ayipehlele intombi. Avase umzimba nobuso ngegwebu lobulawu obo. Lento yokupehla sisihlambezo sokuba intombi imtande. Intando yenziwa ngamafuta (isitofile) ayatanjiswa enzelwe ukuba intombi, imtande. Uvela bahleke umtu uzipaqula ngaye apa ebusweni, enzele uba ati akuvela kuhlekwe, konwatywe. Itotisa okanye yivamva ndedwa elinye igama "yinabatswi." Yona igalelwa ekutyeni komtu lo udliwayo. Abantu abasebenza lonto yokutotisa amadoda ane ngwangu, ngabafazana, naba tshakazi.
22. Ukutintelwa kwezizinto:- Ezizinto azinandlela zingandwa ngayo kuba kaloku azenziwa umtu ebona, zenzelwa emfihlakalweni, umtu aziwe selegilonto kufunwa ukuba abe yiyo.
139. 14. Upehlelelo, Amabute, Amabute Sakosi.
1. Abantu abapehlelelweyo:- Abantu abapehlelelweyo bezakuba ngama-gqira, baqutywa ngokufanayo abangamabinqa nabangabasebuhlanti. Idini elenziwayo ekuqaleni, kusilwa utywala, kuxelwe ibokwe emhlope, imvume yako konke oku icelwa enkosini kuqala.
2. Ezintombini:- Kukwanjalo nasezintombini, kuba upehlelelo luyafan njengokuba sekutshiwo kumbuzo ongapambili.
3. Isiko lokwaluka:- Nokuba balenzile isiko lokwa luka nokuba abalenzanga kuyafana, kuba lento iyinkatazo ayikatali, ingaketi mtu.
4. Abantu abatwasayo:- Abantu abatwasayo abana buntanga, bangena nokuba bantanganina.
5. Bapehlelelwa ngabanyena? Nokuba liqela. Abantu abatwasayo beza ngabanye ukuza kupehlelelwa liqira, kanti bode babe baninzi.

6. Amagela abakweta:- Lamaqela abakweta bamagqira, akabintanganye. Abayiyo nayipina intanga. Asimaxego, nankwenkwe, nantombi, baya dityaniswa xa ingabakweta gqireni linye.
7. Amadini okuphelelela abakweta:- Amadini okuphelelela abakweta abako naninina, kuba lento x eyintwaso ayixesha linjani, ingenaxesha liteni. Xa betwasile abakweta besuka babe batwasile ke, baphelelelwe.
8. Amagama abizwa ngawo:- Kutiwa ngabakweta, okanye ngokwase Mbozizigogo. Ababizwa ngamagama okuzalwa asemakaya.
9. Iminyaka etsitywayo:- Kubako iminyaka etsitywayo, kuba akutwaswa yonke leminyaka.
10. Upehlelelo ngezesho lendlala nemfazwe:- Lentc yopehlelelo ayinatuba liteni. Nokuba yimfazwe, nokuba yindlala kuba ikukufa ngokwayo, 140. ayinatuba liteni.
11. Umtu ofuna upehlelelo:- Umtu ogulayo nguya ngokwake, oti makapehlelelwe. (Isigulana) Kuti ke kwakuba kuvunyiwe kowabo, kubhaki-swe enkosini, ibe yiyo ke enika invume.
12. Isanuse:- Isanuse naso siyaxelelwa, ngayo yonke into, kuba nguyena mtu waziyo, noyena mtu usebenza upehlelelo, kubakweta.
13. Imfuneko yalamadini:- Lamadini kucingelwa ukuba ayafuneka, kuba umtu usuke agule, lize liti igqira lomtu ugula yinkatazo, kufuneka aphelelelwe ukuze apile.
14. Bonke kufuneka benjengalo na? Xa Monke umtu ukuba utwasile, kuli nyanzelo ukuba makapehlelelwe kuba xa enganyangwanga umtu angaba sisibanxa okanye apambane abe ligasa.
15. Abantu abancinci bayapehlelelwa na? Xa umtu emncinci, aze ahliw yinkatazo, uyanyangwa, aphelelelwe, njengalo lonke uhlobo lokunyanga umtu oselula.
16. Ingeniso:- Abantu abanenzuzo kulento yokuphelelela, sisanuse soda. Ngomsebenzi wokutwasisa (ukuphelelela) Amagqirala ke-abhatalwa ngabazali babakweta xa umkwetu engenabazali uzibatalela ngokwako. Inkosi ayinangeniso.
17. Into ehlawulwa ngabakweta:- Abakweta bahlawula ukoso. (Imali yo kuvula ingxowa) Iba yiponti. Ngapaya koko koti akugqitywa ukuphelelelwa, kurolwe inkomo ukuba upalile. Ezizinto zihlawulwa egqireni (Isanuse).

/18. Ayafihlwana.....

18. Ayafihlwana lamadini? Lamadini akafihlelwa mtu, kuba yinto elisiko lakwa ntu.

19. Amalungiselelo enziwayo:- Umtu utshintsha izambato wembata ama
141. bayi amhlope, nentsimbi ezikwa mhlope. Kusilwa indywala, kuze ke

kusondezwe nebokwe, yokwenza idini elo. Kwixesha lakudala xa bezi-
ngekabiko impahla zasemLungwini, abakweta babesambata ingubo zebokwe

20. Ixesha elonyulekileyo, nenyanga:- Lento ayinaxesha (ukutwasa)
into enexesha kukupuma, ke kupunywa ebusika ekupehlelelweni.

21. Umkweta uyakeswana? Umkweta akandule akeswe kowabo, kuba zeke
esapetwe ngokomtu ogulayo. Engekaziwa uba ugula yintonina. Uti ke
akuqondwa isigulo sake, aqale akeswe ke, abe ngumkweta wegqira.

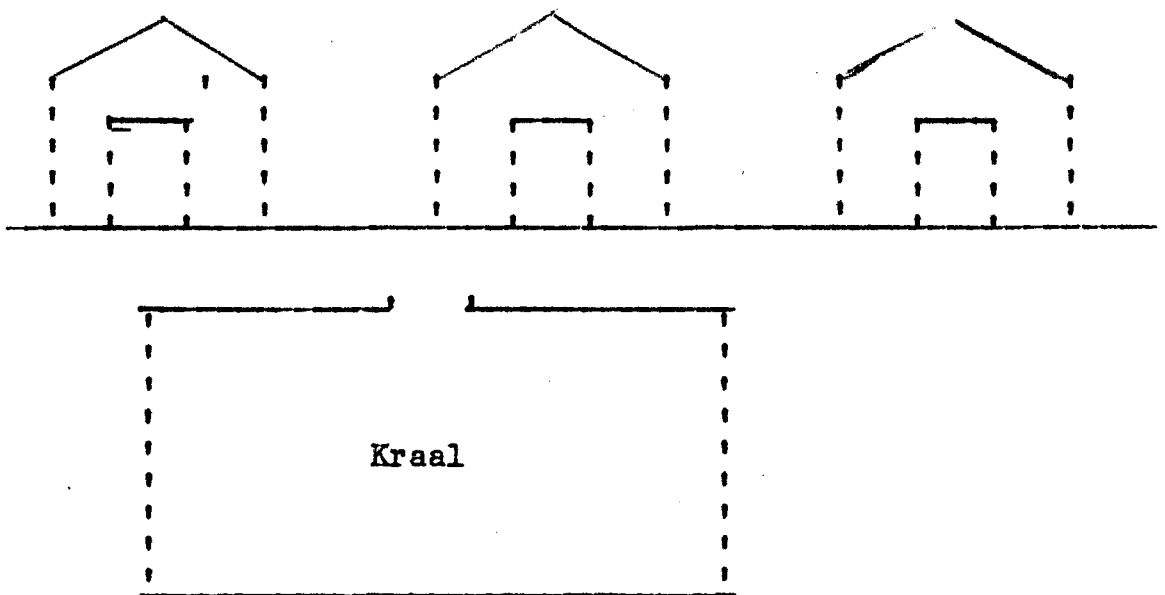
22. Izambato zabo:- Abakweta baganxaizambalo ezifakwa apa emqaleni
zona, nentsimbi emhlope ezihlahleni, nasemqaleni, nasentloko, kwa
nenyongo entloko. Kuncwelwa kule bokwe imhlope kwenziwe imitya, ebo-
tshelwa ezingalweni, bungasuswanga uboya. Ebusweni baqaba isiqungu

23. Bangatetana? okanye bashumayele? Abakweta bahleli becamagusha,
abadibani nabantu aba, bayateta pofu nabantu bengenako uku bashumaye

24. Indawo yokwenzela amadini:- Amadini oku pehlelela abakweta,
enzelwa emizini yabo okanye yakomawabo. Ukuba akananzi wako wabo
uyaya eSanuseni simpehlelele.

25. Indawo abapehlelelwa kuzo:- Abakweta bapehlelelwa nokuba kupini
kulondawo kukolekileyo kuye ukuba apehlelelwe kuzo.

142. 26.

27. Impahla enxitywa ngabakweta:- Abakweta abanxibi nto, ngapandle
kwezimfele zibotshwa esinqeni nemingqa emhlope. Abaqabi nto ebusweni
ngapandle kokuzi puqa, bazicile ngesiqungwa ebusweni apa.

28. Abafundisi babo:- Abafundisi babo ngamagqira (izanuse) aselapa

oko kukuti amagqira aselenyanga.

29. Abobantu:- Ngabo kaloku sebexeliwe amagqira abantu abafundisi nabaphehlelela abakweta.

30. Imisebenzi yamagqira kubaphehlelelwa:- Amagqira abamka amayeza bahlambe, baqabe, bascle, abahlambe ngobulawu ukuze bawabona amayeza.

31. Baphehlelelwa ninina! Abaphehlelelwa, bayoluswa xa bephehlelelwa bengamakwenkwe, lisiko lawo wonke umtu eli lokwaluka. Lisiko elingenantu uteni xa engumtu wasebuhlanti. Boluswa yingcibi kwanjengomtu wonke owalukayo. Boluka nje ngabantu bonke, ekuseni, ukuba umtu utwase eyinkwenkwe, usuke ati akufikelela kwituba lobudala, oluswe naye,

143. namanye amakwenkwe, ngesiko lesi ntu. Bayacetywa, babetwe njengawo onke amakwenkwe xa esoluka. Bayavamba njengomtu wonke. Bakupuma benze imivambo yobufana.

32. Umtu obalusayo nento aboluswa ngayo:- Boluswa yingcibi, ibalus ngomkonto. Inkwenkwe ihlala pantsi isikwe. Kutsalwa ujwabi ngeminaw yomibini, luze luti lakutsaleka, lusikwe yingcibi. Inkwenkwe iyabotshwa ngezicwe, itandwe ngotwatwa lwebokwe ke yakugqitywa yingcibi.

33. Boluswa ngaxeshanye na? Boluswa ngaxesha linye.

34. Owaluswa kugala:- Xa koluswayo kuqalwa ngenkwenkwe elisekela lomnikazi sutu, kulandele usosutu kude kugqityelwe ngaleyo isekugqibeleni ke ngokuhlala kawo.

35. Impato yabo:- Emva koba alukile, ayabotshwa ngezicwe notwatwa ngapezulu. Amana ekululwa likankata liwagqutsisa. Ati emva kwentsu ku ezisibozo, azibope wona ngokwawo, emva kokuba ojisiwe.

36. Ingcibi:- Ingcibi ngumtu nje oyindoda okwaziyo ukwalusa. Ingcibi ziko ezingamagqira. Kodwa inkoliso yazo, azingawo magqira. Incibi ngumtu omnye - pofu zininzi. Kangangokuba lomzi ukangele ley ingcibi utanda yona.

37. Umtu oketwayo:- Ebungcinini kuketwa umtu onesandla esihle, epolelwa msinyane, umtu onobubele ebakweteni bake nguyena utandwayo. Umtu ongafika, enabakweta abapola msinyane, ziti zingekapeli nentsuku, umbone selesukuma ebeta esigaza esi sake pantsi.

144. 38. Into eyenziwa ngendawo ezingunyulweyo:- Ujwabike lakusikwa, luyembebwa kwalapa ecaleni kwendlu yabakweta.

39. Umtu opehlelelweyo:- Ewe amasiko okupehlelelwa komtu otwasayo, ozakuba ligqira kuyafana nokuba yindoda nokuba ubinqile. Into ifike

yahluke yile yokuba obinqileyo, akalenzi isiko lokwaluka, nokuba seku tenina ke.

40. Bayafana abakweta? Ngelinye ixesha abakweta, bayafa babuye bapile kwakona. Kuzake befo nje, bewile bati tikili - befe isiqqa.

41. Banikwa amagama amatsha na? Banikwa amagama amatsha, la okugula kwabo okumhlope. (Amagama okuba ngabakweta).

42. Ulwimi abalusebenzisayo:- Banalo ulwimi lwabo, abakweta, abateta ngalo.

43. Amagama nomteto abawufundiswayo:- Bafundiswa ukuteta kamnandi, njengokuba, xa bakupa iyeza, mawuti nawe, "Camagu" Bangabantu boku-Camagusha abantu abamhlope. Bafundiswa ukuxilonga, baxilonge, bazeke bagqitele ekutshayiseni, oko kukuti, "Ukuvumisa". Ngabanye ngabanye ke bade babe ngabambululi, ukukupha izinto ezingasese ezifihlakelyo. Noku xela izinto ezinje ngemfuyo. Kuti uba kulahleke ihashe, balixele apo likona, nokubona izinto ezifakwe yimimoya ekohlakileyo ezizi beni.

Inteto zabo xa kutshayiswa:- "Abantu basemzini babona uba nize ngomtwana" kutiwe ke "Siyavuma" ngabantu abazokuvumisa. "Abantu basemzini, bati nize ngomtu oyindoda" komana kuvunywa ke, ati uba uhlala into eyaziwayo, kutiwe, "Siposa ngasemva gqira." Xa abavumisi bengewe
145. baye bati, "Asiva, gqira" Kubetwe kakulu izandla ke ngabavumisi xa bayumayo, ubone kwa ukutsho kwazo kancinci xa abantu bengakelwa.

44. Isimo, imiteto, okanye ubulumko:- Isimo sabo bazipate kakuhle, bayalwa, kuba xa angalungisiyo, akabililogqira linampumelelo. Ubulumko babo bukulu, kuba kufuneka beyiqapele imiteto yamayeza. Kwaye ke njengokuba beqhelelelwe nje banokukanyiselwa okutile ngu Tixo, ekunge ko nakubani. Bayigcinile kakulu nokungayopuli imiteto, nemiyalelo yeNkosi zabo. Inxalenye yezinto ezifundwa ngabakweta sezixeliwe kumbuzo wama shumu mane anesitatu (43) ukuzingela asiyonto bayenzayo. Imfazwe ke yona yeyona nto yabo, ekude kutiwe ngamatoba abanye. Wona asebenza ukubila imikosi, xa iya emfazweni.

Abebi bona kuba lonto iyililo siko lasezi Nkosini. Abakweta abazingelayo bebe, ngaba basokiweyo.

45. Bayabonwa na? Bayabonwa, asingabantu, hasitelayo ebantwini.

46. Uhlobo abalala ngalo:- Abakweta balala pantsi kungendlalwa nto. Kwamanye amagqira kufane kulalwe pezu kwengxowa endala.

47. Kukomlilo utilena:- Abanye abawoti umlilo ngapandle kokuba ukuwufumana kwabo umlilo, kukuqumisa ngeyeza paya, kude neziko, azogqume ke kweloyeza xa ebevasile.
48. Impato yabakweta:- Bapatwa kakuhle, kuba kaloku inkosi le yabo iligqira ijonge ukufumana kubo inkomo, xa bete bapumelela.
49. Bake bafe na! Abakweta bayafa xa bete abalungiswa ngokufanelekileyo. Ababulawa ngqele. Omnye umkweta uti xa apumayo, asuke anza-
146. kale paya ehlatini nokuba kusesizibeni, angapumi kupele. Apelele apo. Kuba kulondawo aye kuyo, akuyi mtu kakade.
50. Uhlobo ekuxelwa ngalo kubazali:- Uti ke xa efile kungalilwa, kusuke kutiwe kowabo, "Akabuyanga".
51. Ukudliswa kwabo:- Bayadla, bengadli nabantu. Banezitye zabo abapakelwa kuzo, namacepe. Abadli kakulu abakweta. Abakweta aba ngabafazi bapekela abangamadoda. Kungenjalo kupekwe ngabantu bomzi kusiwe ke ngumtwana. Ukudla kwabo kufana nokwabantu bonke, kodwa abakudli ukudla okunemboty, namasi. Enyameni, abawutyi umbilini nezito zayo. Into esukuba ixeliwe - nalenkomo ingezantsi, batya imikono le, nembambo.
52. Ezinye izinto abazidlayo:- Badla namayeza, bapehle, ibhekile zabo, besidla amagwebu. Amalahle bayawadla. Kutwa lelona gqira liyingcawula, elidla amalahle.
53. Ixesha abalitatayo:- Abakweta batata unyaka omnye. Xa ke ukugu la kwake kunzulu kutata iminyaka engapezulu konyaka.
54. Into eyenziwa ekugqibeleni:- Kubakweta abolusiweyo, indlu, ekupumeni kwabo iyatshiswa, bayokuhlamba emlanjeni. Bayalwa, basokwe abakweta babengabantu abakulu ke ngoku. Babazezonto ke ziyiminyewu, ukuqala kwabo uburwala. Abakweta bamagqira bati bakupuma, banyange. Indlu yabo ayitshiswa, kungena amanye amaqela kwakulo ndlu.
55. Amagama abo:- Abanikwa magama matsha. Isuke ibe lelo, nelo lizinike igama lobugqi anje ngo "Vukuzumviko" no "Gxagxa;" no "Puza"
147. 56. Uhlobo abazana ngalo:- Ati akupuma kusilwe, ukuyiposha indawo yokupuma kwawo. Into azana ngayo, kuba ati lomtu ubafundisayo ngu Tata okanye xa ingumfuzi ngu "Mama" Ati ke xa selepumile azane nje ngobantwana bomtu omnye.
57. Umtu otwasileyo:- Umtu otwasileyo utatwa njengoba mdala. Onke amalungelo omtu omdala, uyawafumana.

58. Uyatshatana? Atetena eNkundleni? Unelungelo lokutshata ngolo hlobo afuna lona. Unalo kanye ilungelo lokuteta napaya e Bandla, (ezinkundleni).
59. Babaligalana? Abo zeke bephelelelwe kunye baba libuto.
60. Igama lebuto:- Elibuto labo alibinagama abakweta abasokileyo bona, babizwa ngegama lenkosi yabo, njengokuba ibuto elaluke no Bota kufiwa, ngu Bota.
61. Anikwa ngubani:- Lamabuto, ati kuba ehleli eyazi inkosi yawo, azazi ukuba alibuto lika zibani, kungabiko mfuneko yokuba ibuto lawo, malitiywe mtu. Atiywa ngeNkosi yawo, ukuze ayihlonele inkosi yawo.
62. Amagama alamabuto:- Amagama alamabuto akafani, kuba ke inkosi zawo, azinye, ngamabuto ngamabuto.
63. Amabuto:- Lelika Sideku, elika Mambanjwa, elika Nkolwayo, elika Mantolo, elikaHle, elika Bulawayo, elika Dyantyi, Siqatsini, elika Wadawuza nelika Nomgidi.
64. Asebenza kunyena? Ewe asebenza kunye.
65. Bapatana njani? Bapatana kakuhle, kuba igqira lonke, nguntu
148. ofuneka esimilo siqaqambileyo, omnye komnye. Nomncinci upatwa kakuhle ngobubele nangabadala.

15. Ukufa, ukungcwaba, Nokuzila.

Ukubhubha kuka Mqatu ka Magenu waSesdwadweni

1. Imbangeli yokufa kwake:- Unobangela wokufa kwalomfo ka Magenu, yaba sisigulo.
2. Indawo afela kuyo:- Wafela endlwini yake.
3. Kwakuko bantu na? ekufeni kwake:- Ewe wabhubha kuko abantu.
4. Zazikonana izizalwane? Kwati kwakubonakala ukuba umfo lo usindekile, zabizwa izizalwana.
5. Kuko bantu batintelwayo uba bangamboni? Akuko bantu, batintelwayo ekuzeni kumbona.
6. Into eyenziwa pambi koba afe:- Hayi kute kwaku bonakala uba uyafi walungiswa, wacinywa amehlo.
7. Emva koba ebhubhile:- Ekubeni efile ke, isidumbi sagqunywa nge-ngutyana. Okwelo tuba isidumbu sayekwa kulo ndawo (emva koCango, egumbini, saza emva koko sahlanjwa sasongwa ngengubo.
8. Emveni kokufa kwake:- Emva koba efile, abantu bahlalâ pantsi, belindele ituba ewongcwatywa ngalo. Wayeko umtu owayegade isidumbu.

9. Into eyabonisa ubakufiwe:- Ezitya zaqutyudwa, imbiza zabulawa, ingcango zavalwa, kwahlalwa pandle. Kwalilwa kakulu ngumfazi wake nabantwana bake, nezona zizalwane zake zisondeleyo.
10. Isidumbu:- Isidumbu sake sagotywa, sabotshwa ngengubo yake.
11. Ixesha pakati kokufa nokungwatywa:- Ekubeni efile kwahlalwa usuku lonke, wagcwatywa ngomhla wesibini akuba epholile mpela.
149. 12. Amalungiselelo okuncwaba:- Kwaxelelwa inkosi, kwabikelwa nezi-zalwane (izihlobo) nabantu ngokubanzi. Zange bubeko utywala kwa nokudla. Akufuneki kudla nakuhluta lomini.
13. Ifihlo:- Wangcwatyelwa exantini lobuhlanti bake, kwelasekunene.
14. Abantu abenza incwaba:- Incaba lake lembiwa ngabafana ngezigxa. Lembiswa lane gumbi, Latl lakuba lembiwe, lenziwa indlu ezantsi, indawo azakulala kuyo umlunzana.
15. Idlaka:- Laliyinto yesizwe sonkene Nkosi yaso. Wangcwatywa ukumka komhla. Amadoda amakulu ayeko kwanabafazi. Abantwana abaza nze baye. Akazange angcwatywe Mfundisi, kwa suka kwangcwatywa nje ng kwesikolesi Xosa. Abantu abatwala isidumbu yimilowo, amadoda angaba melwane.
16. Kwabako ntoto na lomini? Ngalomini akuzange kwenziwe zintoto, nazintsumayelo, kwasuka kwatutuzelwa abafelwa kuba babelila.
17. Imbonakalo zokuzila zabako:- Kwahlanjwa amabayi amhlope, abafazi bagungxa, intloko zagugulwa.
18. Ukungcwatywa kwesidumbu:- Isidumbu ukungcwatywa kwaso, sajongi swa ngasekaya, sangqengqiswa ngecala lasekunene.
19. Idini elenziwayo:- Zange kubeko dini.
20. Izinto ezafakwayo:- Kwafakwa encwabeni ingxowa yake yebokwe, nedosha necwilikayake, umkonto wake. Eli lisiko lokuba umtu xa engcwatywa, angcwatywe nezinto zake azitandayo, ukuze ati akuvuka, ukuba uvukile azifumane kwalapo izinto zake azitandayo.
21. Bangcwatya apo na nabanye:- Izizalwane zake azizange zingcwatywe kufupi nengcwaba likayise. Yindawo yomninimzi kupela, le yase-
150. buhlanti, ekungena kufakwa mtu wasetyini, nomtu ongomnye ongeni nalomzi, kanti kwanezizalwane ngokunjalo.
22. Ukuvalwa kwengcwaba:- Laditywa ngomhlaba kwagandwa, kwabekwa amatye ngapezulu, namahlala okutintela impahla. Akuzange kulinywe nto ke pezu kwengcwaba.

23. Isikuselo:- Ingcwaba lalindwa ngamadoda ngexesha langokuhlwa, ukuba lingembiwa ngabantu ababi, abanje ngabatakati. Empahleni, liku selwa ngamahlahla. Umnumzana kaloku ufakelwa nemali, namacuba, nengxwa zake ukuze angabuyi, eze kukataza abantu abasapilileyo.
24. Indlela yokupata ingcwaba:- Ingcwaba lomnumzana lo, laluswa ukuze lingamoshwa yimpahla kaloku. Akuzange kunqulwe kulo.
25. Laka lavulwa na incwaba:- Akuzange kungcwatywe mtu engcwabeni lake uDlamini lo. Asinto ikoyo le yokungcwaba ndaweni nye.
26. Kuko ndawo yake yatatwa na? Hayi, asilosiko letu elo.
27. Wangcwatywa emangcwabenina? Hayi wangcwatywa ebuhlantini bake njengokuba engumninimzi yena. Abangabanye bona bangcwatywa endaweni eyodwa yamangcwaba.
28. Kwakusoyikekana ngasengcwabeni:- Elingcwaba lalo mnumzana lalingoyikwa. Ngapandle kwabantu basetyini, ke bona abasoloko behlonipile kwicala lasebuhlanti nasenkundleni.
29. Esingcwabo sahlukana kwezinye:- Apa kuti amangcwaba afana onke, ngapandle kokuba elomtu omkulu nokuba yiNkosi ayabiywa ukuze ohluke
151. kwawabanye abantu nje.
- Nelomnumzana lo, alizange lahluke, lafana namanye onke abaninimzi, ati abasebuhlanti. Amawele wona ke kusoloko kuko ubucalucalu kuwo, kuba besapila kakade aba bantu banga mawele banamatile-tile angafani nawabantu bonke. Engcwabeni lomtu oliwele ungafika ubone kulinywe umhlontlo. Lisiko lamawele ke elo.
30. Yenziwa nina indlu yake:- Indlu yomnumzana lo, yati akuba efile yawiswa.
31. Abantu ababepete isidumbu:- Abongi, nabantu ababepete isidumbu baziwa njengabantu abazingqambi. Bati ke emva kwentsuku ezingaba seshumini bahlanjwe ngokuti basezwe amanzi ngokuti kuxelwe ibokwe ekoti ke emva koko kuyilwe umhla wesikuzo.
32. Ukuzila:- Abantu abazilayo lusapo lwake lonke. Abafazi, nabantwana kwanje ngoba oninomncinci, abaninawe nentsapo yabo, bazilayo nabo. Nenkosi yazila nayo ngokwayo, uBushula.
33. Isinxibo satshintshwa na? Isinxibo satshintshwa naso, kwaxitywa lusapo amabhayi amhlope, ahlanjwe imbola, kwacetywa inqayi intloko ezi. Ukudla kona kwazilwa, okwelo xesha nje. Indywala zazilwa nemi-gidi nazo zonke indawo ezinabantu lolo lusapo kuba lwaluselubi,

lusenzileni. Imicimbi yona, ayizange ime yona kwanomsebenzi wekaya. Nengqina yayekwa nayo okwelo tuba kusaziliweyo. Ukuxhentsa nako kuya zilwa kuba lulonwabo.

152. 34. Ituba lokuzila:- Inzila yatabata inyanga ezintandatu. Ukupela kwelo tuba, kwenzi ukuzo olwacelwa ku Bushula iNkosi. Imilowo yabizwa yako, kwawiswa inkabi yenkomo ewaba kwamiselwa unyana ongu Daka ukuba agcinelo mzi, kuba ke yena waye ngunyana omkulu ka Mqatu, indlamafa ke ngoko. Kwayalwa ke usapo lonke ngokubanzi, ngakumbi lowo uzakuba ngumgcini walo, (inkulu) Ekwatiwa maze angapeli komkulu, ukuya kuxela izinto zalomzi, ezonakalayo, nezilungayo kananjalo. Laba ke luyakutshwa olosapo lwasemzini ngalomini ehlatini, lwahamba pakati kwabantu.

35. Abantu ababeko:- Uyise omncinci wake uNtunja wayeko, nomkake uMaradebe. Abakuluwa bake babeko, uSagoda, noDaloyi. Udade boyise uVuyelwa wayeko no myeni wake. uGodloza kwane yake intsapo. Abameliwane babepume bonke oNgonyolo Ngambu, Archie George, Dimiso Qose, Ncedo Lizo, noMatutu Ngamlana babelapo ke kwanabafazi babo. Inkosi uBushula yayiko nenduna zayo oTountain Mcetywa, Mvoweshumi Jack, Dwayi Mlonyeni, Zwelibanzi Mbambo, zazilapo into zo Tyelela oPiyose, Mdoda Kuku Laliso Didi, Shoti Sotomela. Kanti kwakuko ne Kaba lase Gogwana elinengwevu zoBam no Nzause gongilanga njanjo, njalo.

16. Ukwalamana, Isimilo.

153. 1. Abantu abazizilazwane:- uSojingose ongunininawa ka Mqatu, wayengunyana ka Magenu amazizi akwa Sibakulu ngesibuliso. uSojingose ke uzele uBulawayo omkulu, wapinda wazala uSikade, wazala uNgqosana wagqibela ngo Mncameni ko nyana. Intombi zaziko zintatu, zenda ke.
2. Basisizalwana esinye na? Bonke abonyana baka Sojingose, bazibiza ngegama elinye eli liti "Magenu" uyise omkulu.
3. Isazeka na inzalano yabo:- Ewe, iyazeka, ilande ka inzalano yabo
4. Akonana amasebe ahlukileyo esisizalo?:- Ewe, ako amanye amazizi azibiza ngagama limbi.
5. Zikonana ezizalwana ezahlukileyo:- Ewe ziko izizalwane zabo eziqhepukele kwamanye amazwe.
6. Bahlala kunyena? Okanye basondelelene na? Imizi yababafo isondelelene ikwase lalini enye ka Lize uyise ka Bushula, uyise omkulu ka Julius lo upeteyo.

7. Ngubani oyintloko kubo? Ngoba? Oyena uyintloko kubo ngu Bulawayo. Isizatu sokuba abe yintloko, uyinkulu kuyise uSojingose ubekwe ebukulwini, waye enamandla okugweba, nokuxabiseka, njengenkulu.
8. Bayadibana na? Ewe, bayadibana xa kuko umcimbi okoyo, ofuna ukuxoxwa yimilowo, (abantu bomzi).
9. Bayadibanana? nangezinye izinto? Ewe, bayahlangana nangezinye izinto ezite zako, ezinxulumene nentlalo yabo njalo-njalo.
10. Xa bezakwenza amadini:- Xa bezakwenza amadini okunqula izinyanya bayamemana, bahlangane abantu abazalanayo.
11. Ingxabano pakati komzi:- Ewe ingxabano. ekoyo pakati komzi bayahlangana bayitete lonto. Naxa kuxabene omnye wabo nomtu womnye umzi kuba kwanjalo bahlangane abantu abazalanayo.
154. 12. Xa kusendiswa naxa kuzeka onyana:- Xa kuza kwendiswa naxa kuzeka unyana womnye wabo, kuyahlanganwa yimilowo.
13. Intlanga ezikoyo:- Intlanga ezikoyo kuluhlanga zezi:- AmaNguni, Abatembu baseQudeni, Amakuze, AmaTolo, AmaNdlangisa, AmaKomanzi, AmaDeyi, AmaRadebe, AmaTshezi amaJwara, amaKambula, amaTshutsha, amaKuboni (Bele) amaBongwe, amaPhayisa, amaQyani, amaDunjane, oLanga (Sonani) amaMiya, amaXolo, amaGcaga, amaNtambo oMaduna, amaKeswa, amaNjiyela, amaGasela, namaZibula. Ngamashumi mabini anesibozo.
14. Abona bapakamileyo koluhlanga:- Abona bapakamileyo ngamaNguni nabaTembu baseQudeni. Abona bacingelwa ukuba basemva sisizwe samaNtambo namaZibula.
15. Isizekabani salonto:- Lento yokuba ubantu bangalingani, ivele yanjalo yona, ifana nendalo kaTixo.
16. Imizi le iyendiselana na? Ewe.
17. Ukutshatiselana:- Ukutshatiselana akuvumelekile xa abantu benenzalano, oko kukuti ke, xa iziduko zipuma kumnombo omnye.

Isimilo.

18. Imiteto yentlonelo kubazali, nakubantu:- Umteto wentlonelo ebantwini nakubazali bake, ngowe sihlanu oti "Beka uyihlo no nonyoko ukuze yolulwe imihla yako". Kanti ke ngokunjalo kufuneka ubeke uyihlo nonyoko, ubonakalise imbeko kwabangapezulu kwako, ukuze utandeke ngqobo abantwana bezalwa ngumtu omnye, kufuneka bambeke ongapambili kubo ngokuzalwa. Onina-lume bona abantwana babo bapatana nje ngabazalwane bebonke. Umtu upatana kwangokunjalo nabantwana abangabaza
155. /bake.....

bake, bapatane kakuhle ngembeko bagcinane.

19. Uhlobo abapatwa ngalo ababantu:- Umtu uzenzela imbeko nobubele izizalwane zake, ziti za kufika izizalwane zake, axhele, asile nendy-wala. Uzibiza ngohlobo lwalowo nalowo. Ukuba ngumtana ka Malume wake uti "Mzala" ukuba ngunina lume uti, "Malume". Aze ati kubazali bake, "Tata, mama". Aze ati koyise bakayise "Bawomkulu" ati kuyise kayise mkulu, "Koko".

Isiko lesizwe ezimnyama:- Lisiko lesizwe esimnyama, eli lokubolekana ngezinto. Ati umtu nokuba akatetanga ngenye imini, asuke atate nokuba lihashe eli, alisebenziwe, kanti lonto ayinambambano. Kuyancedwana ngabazalwane. Omnye xa exakekile, uyancedwa. Xa unenkomo, omnye engenazo, uyamboleka uba asenge okanye alime. Xa efuna ukuxela engenanto, uyazibika kwizizalwane, apiwe igusha nokuba yinkuku. Ukuba lixesha lokulima uti enzelwe indima ngabanenkabi. Ngoku peleleyo uyancedwa umtu ongenazinto kuti ke kumfo opayo kanti lo ukade epiwa unomnqweno wokuke ampe naye uwabo lo ngenye imini, abuyekeze ububele ngo burye. Woti ukuba upe ngemali, nokuba kungegusha, kanti ngenye
156. imini wobona naye selopiwa, okanye ebolekwa nokuba yiyipina into. Kude kubonakale xa umtu egula, obekade abantu bakowabo ebapete kakuhle kulapo kuhlaliwa kona, ngabanye abantu abehlala ebagcine ngobubele, bamnunuse ade afe.

Isimo.

20. Indlela yokubulisa:- Indlela yokubulisa kuti inye, kutiwa, "Molo" kuvele ke ngoku o"Royindara" no"Royinani", inteto ezi xonxwe kulwimi lama "Buli" xa kungatiwanga "Molweni", kutiwa, "Botani".

21. Umahluko ekubuliseni:- Xa ubulisa umtu omdala kunawe, umbulisa ngentlonelo, ngokumbeka, ilizwi ulitobe. Komncinane, nakomncinane kunawe ngokuzalwa, ubulisanje ngoku-kululekileyo. Uti, "Molo bani" umbize ngegama lake. Amabinqa, xa ebulisa abantu abadala, nabahlonelekileyo, aya vova, ukwenjenjalo kukubonisa ukubahlonipa. Xa ubulisa umtu omkulu kuwe ngewonga uti, "Molo Mhlekazi" uba ubulisa umtu xa ufika kuye uti "Molo." Xa bebaminzi uti, "Molweni". Ukubulisa kuyafana kopi, naphina umtu.

22. Umtu oqala abulise:- Ngomncinci umtu oqala abulise, ize omdala apendule ngokuvuma.

23. Xa uteta Nenkosi:- Xa uteta neNkosi xa uyayihlonipa ukuyibiza,

s774

K11/40

uti, "Nkosi", okanye, "Mhlekezisi". Izizalwane ukubuliswa kwazo kuxhokeke ebudaleni bazo, xa umtu emdala kutiwa, "Molo Bawokazi", "Molo Dad' o-bawo", "Molo, Malume", "Molo Bawomncinci" njalo, njalo ke.

157. 24. Isimilo esibi:- Izinto ezitatwa ngokuba ziyintswela similo zezi: Kukulata abantu abakula xa uteta nabo, ungumtwana. Kukutanda ukupe-ndula kwizinto ezikude naye, kukutanda indaba, ukuhleka xa kuncokola abantu abadala. Kuvelisa umtamo xa umtu esidla, anyavule ngohlobo olubi, kukusuka umtu abe emile endlini kuzele, ukungabalindi abantu xa batetayo ukudanduluka akwaze abantu abakude ukuncaza kubantu abakulu, ukufumane atete umtu nokuba kuko banina (abantu abakulu endlwini) ke ezi zizinto zazeka njengokungabi nasimilo emtwini akuzenza.
25. Intlonelo kubazali, kubantwabakulu, nase Nkosini:- Xa umtu ebahlonelo abazali, kufuneka angalwi nabo, angapenduli xa bemngxolisa, angamti phuhlu ukomjonga umtu abonakalise ubuso obubi, angateti ngokupakamileyo xa beko endlwini, kufuneka nokuba akayifuni into atete ngokucolekileyo angangxoli, awagobe amehlo ake.

Uhlonele enkosini:- Umtu ohlonele inkosi yake uyabusa, uyakawuleza aye yakumbiza, uyatumakalala, yakumtuma, uyayibulisa napina apo adibene nayo kona ati, "Aa! Dumalisile"., njalo, njalo. Akayibizi ngegama, uyayalusa impahla yakomkulu, azenze zonke izinto ezifanelekileyo komkulu.

26. Uhlobo asifunda ngalo umtu isimilo:- Umtu isimilo esihle usifundiswa ngabazali bake, asibonele nakubantwana abadala kunaye xa beqeqeshekile kubazali babo.

27. Umtu osileyo:- Xa umtu esile uyabetwa akwenza izinto zokusa. Ngemanye amaxesha uyatukwa kutiwe akanasimilo.

28. Into eyenziwa kumtu ongenasimilo:- Xa umtu ebonise ukungabinasimilo, uyohlwaywa, ati kona xa ebonakalisa ukungabinasimilo enkosini adliwe.

17. Ukuxhama, Umtshato.

Intlobontlobo zokumanywa kwabantu.

1. Imitshato pakati kwabantu:- Abantu abange nakuvunyelwa ukuba mabatshate, ngabantu abazalanayo. Umtu nomtwana womkulu, nokuba ngumninawe kayise, umtu nomtana wodade boyise Umtu akanakutshata nodade wabo. Umtu akanakutshata nabahlolokazi bakayise, umtu makangatshati umolokazana wake nazo zonke ke izizalwana zake, ezakowabo nezakulo nina

2. Umtshato pakati kwabantsi:- Abantu abangasondeleleneyo ngobudala oko kukuti indoda endala elixego, nentwanazana encinci akutandeki ukuba bangatshata, naxa lonto isenzeka ngenxa yotando into engancedwa bani ke leyo. Intlanga ezahluke neyo xa zimnyama zonke ziyatshatana akuko salelo xa zingazalani. Ewe umtu akutandeki ukuba atshate intombi yomtu ogama libi (lingcolileyo) Umtu opambeneyo nongqondo imfutshane akendiselwa mtwana n wantu. Inkosi ayifane itshate intombi yomtu ongeyo nkosi, ngapandle kokuba ngumtu osimilo sihle uyise lowo okanye 159. onezinto.
3. Imitshato efunekayo pakati kwabantu:- Bonke abantu abanengqondo abangazalaniyo bangatshata bona. Abantu abaselula bayatshatiswa, abangalambiyo, abanezimilo, abangenamatyala akuzipata kakubi, ke bonke abo bangamanywa ngomtshato.
4. Indoda ingayitshatana intombi ka bhuti ka nina? Hayi ayiko lonto kuti ayenziwa, kutiwa ngumbulo.
5. Umfazi angamtshata omnye umfazi? Ngokwesiko, umfazi akanako ukutshata omnye umfazi. Amabhinqa akatshatani wona.
6. Umtshato uyenziwa na ngenxa yokutandwa komzi? Ewe, yiyona nto itandwayo ukuzekwa komtwana, ngcuxa yomzi wakowabo, ngapezu kwake. Kuye kutandwe umzi, ngenxa yokuti uyise nonina babe ngabantu abane similo esibalaseleyo ngobuhle ngezinto zonke, babe negama elinewonga embusweni.
7. Izizatu ezibangela umzi unganqweneleki: Xa umzi umbi kutakatwa kuwo akuqweneleki kuzeka kuwo, xa kubiwa, xa umzi ufelwa xa umzi usaziwa njengomzi onobutyebi obufunyenwe ngomamlambo (inyoka) onemfene, njalo-njalo, xa abantu bomzi bezindlavini, akuzekwa futi apo entombi zihletywayo ebuhuleni, ekutakateni, ekungabini nanzala, ezifeni ezibi ezinje ngozicushuwa njalo-njalo, naxa kuko ubuzalwane nomzi, akungezekwa kuwo.
8. Abantu abanokugweba:- Abantu abanokuketa nokugweba umzi, bawucalule nokungafeketi kwawo, ngoyise nonina, ekude kuti nokuba bebesele 160. bona kanti woti akuvela ubani agxeke ukungalungi kwayo lontombi, okanye umzi wakowayo basuke baroxe abazali abo bomfana. Kuvela nabanina ozalana nomzi okanye ongazalaniyo, oti awuncome umzi okanye awuchase (ukuwuhleba) kanti bokolwa nabazali, benze lonto.

/Ukuxhama.....

Ukuxhama.

9. Ixabiso lokuxhanywa kwabantu:- Abantu bayaxhanywa nokuba besabancinci xa ate watanda abazali bake. Uti ke akufikisa ebuntombini atshatiswe ngalomvumelwano yabazali. Akuxhanywa bantu bengekazalwa.
10. Abantu abaxhamayo:- Abantu bayaxhanywa ngabazali - intombi ingazi nto nomfana engabhungiswanga, xa besebefikisile exabisweni lokutshata.
11. Bayaxhanyelwa na bonke abantu:- Omnye nomnye umtu, uyazikelela intombi ayifunayo bati ukuba bayakolwa abazali batshatiswe. Iko nento yokuzitshatela kwabantu, naxa inqabileyo bengabaxelelanga abazali.
12. Inkatozo yokuxhama:- Xa umtu exhama ngokwesiko, kubekwa inkomo ezimbini, kanti ke lentwanazana ikula nje seyiqashiwe kulamzi ngezankomo, ayisenako ukwendiselwa mtwini wumbi, ongomye, nakuyipina imeki. Intombi isencinci kusuka uyise womfana, okanye atume umtu oyindoda ongomye (unozakuzaku) Lomtu ufike acele ukuhlangana noyise nonina wentombi. Uyise ke emva koko ubiza emilowo (abantu bomzi) kutetwa
161. ngalomcemi uyise afune uluvo lwentombi leyo. Kuti ke kwakuvunyelwana kubizwe lwanozakuzaku ebetunyiwe, axelelwe ukuba umtwana ke usemncinci akakabiyiyo ntombi, woti ke akuba mdala baxelelwe bazo kulobola. Uti ke unozakuzaku lowo abulele kuba evunyiwe, ahambe ukuya kuxelela abazali bomfana, abaya bebemtumile. Woti okwenene ke akukula umtwana lowo, baxelelwe, liqhubeke isiko lekazi ke. Ukwendiselana abantwana bengazinto. Kusuke uyise womfana evane noyise wentombi. Ze kuti ke kunjalo, intombi itatwe ngamadodana aceliweyo, anyanzeleke ukuba avume kuba se ilapa intombi. Koti ke ngoku kulotyolwe, kududwe mhlawumbi emva koko. Ukuziketela:- Umfana maxa wambi usuke atande ntombi itile, ati kuba abazali bewucasile umzi, abekise kwimilowo, ayicengele ukuba mayaziwe abazali, ngalomnqweno wake. Woti ke ukuba abazali bavumile kuqhutywe kwanje ngaxa bekusiyiwa kuzekwa nje. Xa bate bacasa abazali, usuke umfana azenzele nowabo ayitwale intombi. Ayitwalele nakoyise kazi. Woti ke ilapo kude kwaziwe ukuba kunjalo, basuke abazali baqhube isiko, kuba bengatandi kumdladlamba umtwana wabo ~~ngakuzakuzaku~~ bengatandi nokumhlamba umtwana wabo ngesosenzo
13. Inzalano:- Akuzekwa kumzi onobuhlobo benzalano ngokwesiko lwesi Xosa. Ukuba kuko inzalano ekoyo encinci, kuqalwe ihlanjwe ngokuba

162. ibulalwe lonzalano ngenkomo etile, ixelwe, Ewe kwendiselana abantu abazanayo, kanti ukuba kuko ukwaziwa kwentombi ngumfana, okanye odade wabo, kuyazekwa emzini ungaziwa, pofu kuqale kuzanye ukunqhawa kuba melwane balomzi, ngemeko, nesimo salomzi, jikelele.

14. Uhlobo abazana ngalo:- Abantwana ngaxa limbi bebesazana ngokuti kanti bebeqhelene ngokumetsha, ngaxa limbi abazani konke, kwazana abazali, basuke ke bati abantwana abo, kwakuba kugqityiwe ngoyise, bangacasi, kulenqubo yokumanywa kwabo xa izimilo zabo zil'ingile.

15. Icala eligala ubuhlobo:- Elona cala liqala ubuhlobo, lelakulosoka. Ukuba icala lakulontombi liqalile ukuka ubuhlobo (ukucela ~~ixax~~ intshazi) ibiyinto eyenziwa nguyise wentombi ngokukolwa ngumzi, noku- kolwa kuyise womfana. Uti ke u sontombi ayokudibana noyise womfana, agqibe naye ngasese. Kanti ke kosuka abakulosoka ukuya kucela kuqala. Kukutshwe inkomo ezimbini zemvumelwano.

16. Ingxoxo yokugala emzini:- Kuqale kuhlangane amatile, ati ke uyise wesoka, "Noko, ndifuna lomtwana, afune, umtu wokuhlala naye, Umfazi." Boti ke bona abantu babuze ukuba yena uyise lowo ubona mtu kowupina umzi. Woti ke uyise axele ukuba ukolwe ngumzi wakwabani, kwandule ke ngoku bakuba bevene ngelizwi, kutiwe, "Hamba mfana uye

163. kuteta nentombi yakwabani, ke nwane".

17. Umqali wengxoxo, otunywayo:- Umtu owayetunywa ukuba aqale ingxoxo, ngunozakuzaku kwelinye icala kuteta yena kanti kwelinye icala upe- ndulwa yimilowo nabazali bentombi leyo.

18. Into etetwayo, neyenzwayo:- Onozakuzaku bafike bati, "Size kucela ukuzalwa, ukuba salamane nalomzi wasekaya apa, emanantsini." Kotiwa ke ukubuzwa, "Nize kucela ukuzalwa ngabani na?" Boti ke bona baxele ukuba, baze kucela ukwelamana ngentombi egama lingubani-bani, yasekaya apa. Umbuzo olandela lowo ngowokuba umtwana lo, bamfunayo, bamcelela banina. Boti ke baxele ukuba ngunyana okanye ngumtu wumbi lo, bamcelelayo. Umbuzo ababuzwa wona abantu basemzini ngoku, kutiwa "Abantwana bayazanana ke bona!" Kupendulwe ngeliti, "Ewe bayazana" Kuti ke ngoko kucelwe yimilowo ukuba mabake bape ~~ixumx~~ ituba abantu basemzini. Basuke ke bati gu bucala abantu basemzini, batshaye inqaw zabo.

Koti ke kwelotuba, imilowo ibize intombi leyo, ibuzwe ukuba iyabazina ababantu. Iti ke yona iyabazi, kwandulwe ke ukuyakunikwa

s774

K11/40

onozakuzaku abo, ilizwi lokubavuma. Bakuvunywa ke, barola inkomo ezimbini zobuso bentombi. Enye yekanina enye yekayise wentombi. Ezinkomo ke, zinkomo zokuvula umlomo wamatile, ukuba ezakubiza ke ngoku inkomo azifunayo zonke. Ezinkomo, zirolwa kunye ne bhontile yotywala
164. (uswazi) mhla ziyayo. Koti ke ngoku, kuxelwe inani, ngokupeleleyo, elifunwa nguyise wentombi. Kulotyolwe ke, nokuba zisiwa zonke, nokuba zimana zisisiwa ngokusiwa, (elokazi).

19. Ubunyaniso bozeko:- Ewe, kufuneka kurolwe, inkomo ezimbini, zirolwe nokuba alikapumi ikazi. Ezonkomo ke zezokuqasha intombi leyo (zezesinyaniso) ukwenzela uba ingabi nakuzekwa ntu wumbi ongomnye, nokuba uyanqwena, ingenguye lowo seleyiqashile.

20. Ituba elipakati:- Xa abantu bevunyiwe, banako ukutanda kwabo, ukufika ukuza kulobola, kwakwicawe elandelayo. Ukutshata ke kona kuxhomekeke, ekugqityweni kwentloko yentombi, (ikazi) kuti ke bakugqiba ukulirola, bavunyelwe, ukuba kungatshatwa.

21. Ingxoxo ngekazi:- Abantu bakulosoka, baxelelwa, kwamhla mame, inani, emabalirole, lekazi. Bayaxelelwa ukuba mabarole inkomo ezintsh^a ezinye kuzo ibe zesibunu, inkomo ezigudileyo. Bati ke uba bayali bazisa ekulobo leni, baxelelwe ukuba, "Ukuba kufike omnye umtu, olobolayo yena, kostike kunikwe yena umtwana lowo."

22. Intombi nesoka bayaxelelwana ngekazi! Isoka nentombi, abananto baxelelwa yona, xa sekulotyolwa. Benzela ngabazali, yonke lonto.

23. Indoda ingamzekelana unyana wayo? Intombi yomnakwabo mfazi wake? Hayi, into yokuzeka, intombi yonyana womtakobomfazi wayo ayenziwa kuti yaziwa njengombulo.

24. Abafazi, nokuzeka:- Umfazi wokuqala wenkosi, uzekwa yinkosi,
165. ngenkomo zayo, ngokwayo. Yena omkulu uyakwasiswa njenge nina wendleli-fa, uzekwa ngenkomo ezikutshwe ngamapakati layo. Isitembu:- Umfazi wesibini kaloku, waziwa ngokuba ukukunene. Uzala indlamafa yasekunene Owesitatu ulilifa kwindlu enkulu. Kutiwa ukubizwa liqadi lendlu enkulu. Umfazi otate indawo yomnye, uyazekwa, afakwe kulandlu ifelwe ngumfazi, ibantwana bangenanina. Umfazi ozekwe ngumtu ongumfazi, asinto siyaziyo ngokweletu isiko kwaXosa.

25. Enye indlela yokutshata:- Enye indlela ekoyo yokutshata, kukugcagca. Ukugcagca, kukusuke umtu ahambe, ngezinyawo zake, ahambe nomfana, azendele kuye.

s774

K11/40

26. Imvumelwano:- Xa kuyiwe kucelwa intombi emzini, isiya esitenjini kuye kuxelwe okokuba, izakuba ngumfazi ongakananina kulomzi. Nokuba ngomkulu, nokuba ngomncinci.

27. Uke wapulwana lom-miselo? Noko, asinto iqelekileyo leyo, awapulwa um-miselo wamhlamnene, kuti ukuba kutetiwe, kwagqitywa, kanti lonto ayisoze ijikwe bani.

28. Abantu abaxhanywa yindoda:- Ngokwesiko, kufuneka indoda ixhame umtu omnye ngexesha, kuba inkomo gokulobola sukuba zizakupuma ngamini nye ukuya kulomzi. Iwonga labo lixhomekeke ekufikeni kwake, apa emzin kuba xa esepaya kowabo usenguntu, womnye umzi.

29. Umfazi newonga lake:- Asililo siko kuti, ukutshata umtu ongumzal wako.

30. Ukwalamana kokuxhamana:- Umfana ozekayo, xa selevunyiwe uyabonantombi kowayo.

166. 31. Izinto ezivunyelwayo:- Umfana uvumelekile uba eze ebukweni bake azokwenda, ayibone inkosikazi yake, ahlale pakati komzi, alale intsuku Wosuke abe agoduke ke umfana, akatshwe yintombi leyo, nezinye ebezize kuquma leyo. Uyaxelelwa umyeni, apatwe ngembeko ebukweni bake. Umyeni uzuza imbeko enkulu ebukweni bake, enje ngoba umkwekazi wake engenakuhamba eko, ngapandle kokuba ambate ityali. Umfana nentombi babizana ngamagama abo, kanti ke xa sebetshatila, umfazi utiywa igama limbi lomzi, ati ke umyeni wake ukuba uyatanda ambize ngalo.

32. Bayaphana? Ewe, bayatolikana, lowo x nalowo. Baphana izinto ezingqina, nezibonisa utando lomnye komnye.

33. Izinto ezinxitywa yintombi:- Intombi iyaxwaya itwale ezinto ezivela emzini wayo, kuba ihlonitshiswa abantu balo mzi yonyulwe kuwo.

34. Baya kunyena emixhentsweni? Ewe bona bayazihamba izinto zokonyat ezinje ngemixhentso, kodwa intombi ihamba nabakowayo, kuba iseselulawulweni lakwayo.

35. Isimilo sabo pakati kwabanye:- Isimilo sabo kufuneka sibe sihle, bazipate kakuhle kwabanye abantwa bancinci.

Ukwapulwa kwesitembiso.

36. Izizatu zokwapulwa kwesitembiso:- Xa intombi izipete kakubi, xa umfana erumshile (esuke wabona ntombi yimbi) xa intombi ihletyiwe uba iyatakata, naxa omnye wabo efile ukuxhanywa komtu kuyaqhawulwa.

37. Uhlobo eyenziwa ngalo lento:- Xa umfana esuke wabona enye intombi

s774

167. ziyatshona ezonkomo zake, ipele lonto. Xa umfana ebhubhile, kubizwa onozakuzaku, kukutshwe inkomo ezo, bazinikwe zigoduke.
38. Ike umfana okanye into yale na ukutshata:- Asinto ike ibeko ukuba angavumi umfana, okanye intombi ukuyenza into eseyibonwe ngabazali. Kodwa iti ukuze yenzeke, ibe umfana ubengayifuni lontombi ifunwa ngabazali bake.
39. Xa umfana ebone enye intombi:- Ukuba uxhamo luyatshitshiswa nang sipina isizatu, inkomo eziya zemumelwano ziyabuyiswa zizakulo soka kwakona.
40. Ityala lokuqagca:- uDideka intombi ka Tele Kawuleza, yagcagca nomfana kaZikali Mpande. Lontombi yesuka yahamba nalomfana kaZikali baya kutsho le eQolombane bezimela uSontombi, bada emva kokuba befuniwe, bafunyanwa belapo. Kodwa bapinda yade intombi yancanywa, yendiselwa kulomfo ka Mpande. Pofu uyise wake waka wamangala enkundleni ngetyeli lokuqala esiti makabuyiswe umtwana wake abotshwe ngenkomo, eyesibini ibe yeyabafazi. Wagwetywa yinkundla, uSosoka wazeke walobola ngoku. Ityala lokutwalwa:- Intombi ka Hoko yolwa yatwalwa ngu Mtombo ngenkani uyise engavumanga. Wagwetywa inkomo roqo enkundleni lomfo ngokwenza lento igemu nge gemu, zada zantatu, egwetywa ngu Bushula Makalima, inkosi. Ute ke uHoko kuba intombi ingafusu noyise engamfuni, wabonakala ukuba makancane, axoxe, emva kokuba edliwe.
168. 41. Ukudlwengula:- Ukuba intombi inoshwe (yonakaliswa) ngulamtu ubeyi xhamile lomfana uyadliwa, inkomo ibenye.
42. Umtshato:- Umtu oxela ituba lokutshata kwabantwana abazekanayo nguyise wentombi.
43. Umanvano lomtshato:- Lento ke lumanyo, into ke leyo eteta ukuba mabahlale kunye, bagcinane, bade bahlulwa kukufa.
44. Apo bahlala kona:- Abatshatileyo, bahlala kulosoka, emzini waki losoka.
45. Abantu abenza izigcibo omtshato:- Abantu abantu Ewe, kuhlangana amatile (amadoda omzi) ati ku'anelekile ukuba intombi inganikelwa yendiswe.
46. Amalungiselelo omtshato:- Kuhlinzwa inkabi yenkomo, kusilwe yiki kubhekiswe nasenkosini kucelwa longidi uzakubako, kumenywe izihlobo ezikude, nezi kufupi, kwaziswe naselalini, kuqokelelwe izitya nembiza nefatyi zokusila, indlu entsha yomtshakazi iyakiwa kulosoka apa, ziqo

kelelwe nezinto zokuxhelwa nemitandazo yokubulela, iyalungiselelwa. Kubako nemini yokuyala intombi leyo yimilowo kutiwa, "Hamba uye kusi konzela, ugcine unyoko noyihlo walomzi, kwanemiteto yabo."

47. Ukwaziswa kwesihlobo:- Xa kusaziswa izihlobo zomntwenyana (umtshakazi) kukhutshwa umtu ngehashe, ahambe ezibikela ngalo mtshato womhlolo wabo.

48. Ixesha lokuhamba kwenkomo zekazi:- Inkomo zekazi, ngokwesiko lesintu zibuya noduli xa luvela kwendisa, akuko uba zitintelwe, ziza namadoda eziqhuba, kodwa ngalamaxesha ziya kokela, kungekatshatwa, iti intombi itshata zibe inkomo zekazi zikowayo.

169. 49. Umyeni ubakona:- Ewe, umyeni ubako naye xa kuqhutywa ezinkomo zentloko yentombi, ingabi kweziya zemvumelwano.

50. Isidlo, inteto, neziyalo:- Ewe, kuyadliwa, kuhlinzwe, kusilwe konwatywe. Inteto zibako zena, Akubiko x ziyalo kuba iziyalo zilindela umhla womtshato, xa intombi imkayo kowayo mpela. Into eyenziwayo kukubulelwa kubakozi ikazi elo.

51. Ukunganeli nokungamkelwa kwenkomo:- Ukuba inkomo azanelanga, okanye azanikelwa, kuyatetwa ukuba inkomo azintlanga ezikulotyolwa ngazo, makukhangelwe inkomo ezilungileyo ezintsha, zibuyiswe ke ezo, kusiwe ezinye, ezoti zona zincomeke ngobutsha.

52. Ixesha lesidlo:- Isidlo esi sitata nje eloxesha kuko onozakuzaku kuphela, kanti boti bakuba benkile, upele umgidi.

53. Indlela yokusiwa komtshakazi emzini wake:- Umtshakazi ufunelwa impahla, nezambato, alukelwe nenkuko. Kucelwa amadoda okumkapa, kwane ntombi, namakosikazi, bahamba noduli. Kuyahanjwa ke nenqwelo leyo yomtshato, kuyiwe kwendiswa. Kuqhutywe inkomo yempotulo. Intombi pambi koba ihambe iyahlinzelwa ibokwe yomngcamo umkono uhambe moduli, uyokupekwa paya kulosoka.

55. Imiteto yokuzipata komtshakazi:- Umtshakazi uyahota emva koCango agungxe ngeqiya emnyama. Akayi kwicala likayise, akahambi pambi komzi uyaceza, ahlonipe. Kufuneka asoloko ebhinqile, angahambi engenanto ayibhinqileyo esinqeni. Kufuneka angawapati amaselwa alomzi. Angayi enkundleni, angazibeti izinja zalomzi angateti kakulu, atobe ukuteta.

Xa ejonga, akufuneki awapakamise amehlo. Kufuneka abahlonipe bonke abantu balomzi, amaxego namaxegwazana afika kulomzi, awenzele ububele.

56. Uyayana esibayeni? Hayi, akayi enkundleni nasebuhlanti, nakwi-

cala likayise wendoda apa endlwini.

57. Uyawadlana amasi? Kufuneka angawadli amasi esafika. Woti ke ukuba udliswe amasi emzini wake, aqaleke awadle n̄oku.

58. Kufuneka angabonwa? Ewe kufuneka ehotile angabonwa.

59. Inkomo zekazi:- Kuyenzeka inkomo zekazi ngokwa kudala, kuba inkomo bezisiza noduli. Ngalemihla inkomo akusatshatwa zingekapheleli.

60. Isidlo samtshato:- Iyenzeka into yokutshata ungabiko umgidi, nasidlo samtshato. Iti nokuba yenzekile, kutiwe, lobe lenziwe lona isiko lokutshatisa nangenye imini.

61. Umfazi nabazali bake:- Umfazi, kungummiselo uba ayokugcina unina noyise womyeni wake akahlali kowabo.

62. Umtwana wokuqala wentombi:- Ewe, bona abantwana bamazibulo, bazalelwa kowabo ngumfazi. Ngulo wezibulo yedwa ozalelwa kulonina. Abanye bazalelwa paya emzini (kulomyeni).

63. Ukupuma kwekazi:- Ikazi liyapuma kwakwenda intombi yake yokuqala, xa umtu ebelotyolelwe ngomnye umtu, ekuti ke ezonkomo zezalomtu nbezirolile lamhla kwenda unina.

64. Xa uyise ezekela unyana:- Xa uyise ezekela unyana, nguye orola inkomo zekazi. Ukuba akanazo ngokwaneleyo, uyise uncediswa ngabaninaw

171. naba kuluwa nabanye onyana abati barole inkomo nabo. Nakulonina umtu uyancedwa ngenkomo, xa engenanto kakuhle.

65. Into ekulotyolwa ngazo:- Ezona zinto kulotyolwa ngazo nazi:- Inkomo, igusha, ibhokwe, imali nomxaka wendlovu xa kuvunyelwene, namahashe.

66. Ukwahlulwa kwe khazi:- uSontombi uti lakufika ikhazi lentombi, abe nabantu abafakayo, Abanye ngabaninawe, okanye nawuphina kuzininawe zake, kwanabantu nje abatandileyo. Lowo ufakiweyo ke urola imali engange ponti ezintlanu nangapezulu aze ati yena anikwe inkomo ibenye. Lomali ke incedisa kwakumtshakazi.

67. Um-nikazi khazi:- Umtu ongomni wazo inkomo zekazi, nguyise wentombi, okanye unyana omkulu oyindlalifa. Abanye abantu abanalungel kule into yekazi, ngapandle kwabo bate bafakwa ngumninimzi. Asinto kurutwana ngayo le, kuba ivunywa ngu Sontombi ngokwake.

68. Igela elifunyanwa ngu Sontombi:- Uyise wentombi, ufumana lonke ikazi eli, kanti unina wentombi uzuza inkomo ibenye ekutiwa yimbeleko. Kutwa ukubizwa kwayo ngu wangqingqizela. Abakuluwa, nabaninawe

s774

K11/40

bafumana nje xa befakiwe ngu Sontombi. Abanakwabo-nina wentombi, abazuzinto, ekazini apa. Abanakwabentombi bayapiwa nje bona nguyise, baphawulelwe, Inkulu, ayinikwanto kuba ilifa lelayo kakade.

69. Into ezisetyenziswa kuyo inkomo zekazi:- Inkomo zekazi kuyalotyolwa ngazo. Zijonge ukulobolela onyana. Uyise wentombi akanaku tintelwa ntweni nge kazi lentombi yake. Uvumelekile ukuba enze ukugonda kwake ngazo.

70. Amabhaso kumyeni nomtshakazi:- Xa intombi isenda abazalwane bayo inkosi, kwanabo bonke abantu bayo, bayayipa bonke amabhaso, kuba izipete kakuhle, yada yenda. Nomyeni kwelake icala uyabhaselwa kwa ngolohlobo. Entombini kubhaselwa ngenkuko, ingobozi, izitebe, imitshayelo, nebhekile, inkuku, nayipina into ate umtu wayitanda, njengemali, nempela emfutshane. Xa kubhaselwa indoda, kurolwa impahla, igusha, ibokwenenkomo imali nangezitulo, ngokutanda komtu. Ingcaza zokusela utywala

71. Uyabhasela na umyeni nomtshakazi? Umyeni nomtshakazi bona abanamabhaso bawarolayo, babo abaphiwayo zizihlobo.

72. Impahla exhelwayo ngomtshato:- Emtshatweni kuxhelwa inkomo, negusha, nebhekwe. Lempahla ixhelwayo yekayise wentombi kwanempahla agidelwe ngayo yimilowo nenkosi ngokubanzi. Izikulu zixhela impahla eninzi ngapezu kwabantu nje. Isiqelo kuxhelwa inkomo ibenye, negusha ke zona zibe liqela elide liye eshumini nangapezulu. Inkosi nezikulu ke zixhela no kuba zingapina enkomo ayibinye kubo.

73. Ziyanqulwana izinyanya:- Ewe, ka kutshatwayo, ziyanqulwa izinyanya.

74. Into etetwayo:- Xa ke kuhlatywa inkabi yenkomo, ihlatywa ngomkonto ezimbanjeni iti yakuti "boo!" ukukala, kutiwe, "Camagu, amawetu makabuye". Kuye kubizwe ke ngamagama, abantu abafayo balomzi, banqulwe okhokho.

75. Ukudla okumikwa abantu basemzini:- Abantu basemzini banikwa utywala, umngqusho, nezonka neti nekofu, Kujole omnye, kulawulwe izizwe zonke, (amabandla).

76. Abantu abapha abanye:- Abantu abanika abanye ukudla ngabafazi, kodwa zikozona injoli ezilawulayo.

77. Apo abakona umtshakazi nomyeni:- Xa kungqungqwa, kudlalwa emtshatweni, umtshakazi nomyeni bona suba sebeyicandile inkundla behleli endlwini.

78. Izinto

78. Izinto ezenziwa ngemini womtshato:- Ngomhla womtshato kuyaxhentshwa, kusinwe, kombelwe kudlalwe likhaba ngentonga. Ukuliwa kona kusike kwenzeka nje, xa kuko ingxabano pakati kweqela elitile, okanye ababini abatile.
79. Amaculo aculwayo:- (1) Elodabi elikhulu, elaliphakati ko Ngqika no Ndlambe, elalibizwa ngokutiwa, lidabi limalinge ngesixosa, Wanyatelwa, wanyatelwa zintsimbi zemoto, wanyatelwa, wanyatelwa zintsimbi zemoto,
- (2) Itemba alibulali, itemba liyadanisa, itemba alibulali, itemba liyadanisa. Ye mana yu yu yu yu, mama yu yu yu yu yu.
- (3) Tshayelani amabala zingane, nanku uMakoti ezakungena, esiza nemikosi yake epete amahlamvu ngezandla, nantso inkedama ka mama, nantsi inkedamo katata nantsi inkedama ka mama, nantsi inkedama katat
174. 80. Uhlobo lwemidlalo:- Umxhentso wabafana nentombi, yisosayiti. Amadoda amakulu axhentsa intlombe, kombelwe ingoma ka Mhala.
81. Umtshakazi uyakangelwa na? Umtshakazi uyakangelwa, ngonina kulu kwa nonina, nodade boyise. Ukuba ufunyenwe ukuba akasewonke, wonakele kubuzwa ukuba wonakaliswe ngubanina. Woti lomtu amxelileyo, adliwe enkomo yenqutu. Ukangelelwa endlwini.
82. Ixesha lokupela komtshato:- Umtshato upela emva kosuku lwesibini Indoda yakuba itshatile, ilala naye umfazi wayo, okokuqala mhla kwemke uduli. Uduli, endleleni lohamba lucula, abafazi bona bayakikizela, batshayelele. Kuyapekwa, kojiwe inyama njalo-njalo.
83. Into ezenziwa kulosoka:- Elaleni yakulomyeni kuyasilwa, kwenziwe umjadu. Kuhlatywa umkosi, nkutshayelela, kuvunye.

18. Ubom babatshatileyo.

1. Ubuhlobo pakati komtu nabantu basebukweni bake:- Ngokwesiko lwesi Xosa, lisiko, nom-miselo, ukuba abanike imbeko, nentobeko, abantu bonk basebukweni bake, oyise, nonina womfazi, abantwakwabomfazi kunye nosaj lwabo, odade bomfazi, onina lume, nazo zonke ezizalwane zomkake. Bonke kufuneka abatande, abaxabise, abahlonipe. Intlonipo ke yiyona nto imnika isidima umtu ebukweni bake.
2. Into abayinikwayo:- Ezihlobo zasebukweni uyazinika umyeni, icuba imbola, umkwekazi ubempha ke yena iqhiya. Uyise womfazi ampe icuba. Ezizinto ke zisolwa ziyimali, ati ke umtu azitengele, lonto bekutiwe upiwe yona.

s774

K11/40

- 175. 3. Uhlobo lokupata abantu basebukweni:- Abantu basebukweni bomtu, bapatwa ngentlonipo, bahonjelwe babelezelelwe.
- 4. Imfanelo:- Umyeni akufika ebukweni uyahlinzela, igusha nokuba yinkuku. Umkwekazi kufuneka ambate, okanye abhinqe, xa ebona umkwenyana. Xa efikile kusilwa zindywala, kuxhelwe, njalo-njalo.
- 5. Intlonelo pakati komolokazana noyisezala:- Umfazi owendileyo uyamhlonela, amhlompe uyise wendoda, nonina womyeni wake. Akanakwenza nto imbi kubo. Xa afuna ukuteta nabo, uti ka afuna ukuteta into kuyiswendoda, kufuneka abhekise kunina, ke ibe naye obhekisa kuyise wendoda. Zonke izihloho, nezizalwane zomzi wake, kufuneka izinike intlonipo, nokuba zincinci kunaye. Wova esiti kwintwana zana encinane engudade bomyeni wake "Sisi," kanti nasenkwenkweni ingumninawe womyeni wake, woti, "Buti," xa eyibiza.
- 6. Into emakabenzele yona:- Umtu owendileyo, usebenza ukubenzela okona kutya bakutandayo abazali bomyeni wake. Usila elityeni ukudla okutandwayo, ngamaxego, namaxegwazana. Kufuneka abape netiki abangamadoda kanti ababhinqileyo wobanika imizi, nezinye izinto.
- 7. Izihlonipo:- Kufuneka umfazi owendileyo angahambi konke enkundleni, angayi ebuhlanti, angaze asondele esingqengqelweni naselukweni likayise wendoda, kanti necala eli leloxege apa endlwini, kufuneka angaze asondele, okanye ahlale kulo. Kufuneka ahlale emva, kuncango endlwini angalukululi ugungxu, ade adhile kwibanga lobutshakazi. Kufuneka asoloko ebhinqile umfazi, exakatile ukuze ehluke kwintombi zalomzi wake. Kufuneka anganapakamise amehlo esengu makoti, atetele pantsi, angazibeti nezinja ezi, xa esafika. Ekutyeni akawadli amasi ade abe uwadlisiwe. Enyameni xa esafika akawutyi umbilini kwaye akayidli entloko kanti ihagu nenkuku xa esafika akazityi konke. Akambizi ngokukwazayo nomtwana lo, xa esafika, uyaya kuye.
- 8. Upatwa njani uMakoti:- Umakoti naye, upatwa ngobubele, agcinwe njengomtwana wasemzini ade awuqele umzi wake. Nguntu osoloko ehleli ecaleni kuka ninazala, efundiswa nguye amasiko nemiteto yalomzi, esitya izinto ezimandana, ezityiwa ngunina lowo. Akangxoliswa lomtu, uyabukwa.
- 9. Izihlonipo zika Makoti:- Umakoti upatwa njengomtwana wasekaya apa nokwenza oku, oyena utandwayo. Udla neswitisi, nenyama. Usapo olu lumbiza ngokuti ngusisi, kanti unina noyise bomyeni wake bati ngu Makoti. Indoda imbiza ngegama lokwenda. /Indoda.....

Indoda nomfazi.

10. Ukupatwa komfazi yindoda yake:- Indoda kufuneka impate kakuhle umfazi wayo, imhlonele ukuze ahlomeleke nakwa banye abantu.
11. Amalungelo endoda enomfazi:- Kukuba igcine umzi wako wabo, anonelele ukulima, umzi nemfuyo yakowabo, nomkake. Umfazi wake naye ayitobele indoda yake.
177. 12. Imfanelo:- Imfanelo yendoda emfazini, kukondla nokugcina umfazi nosapo olulwayo, ukugcina umfazi ecocekile ehluta, ukuwasengela amaxego, nomkake lowo, ukumtezela, nokumkelela amanzi ngefatyi. Yimfanelo yendoda ukumbalela umfazi ngamaxesha afanelekileyo. Ka indoda isemlungwini, kufuneka amtobele umkake imali yokumondla. Ka emiti kufuneka impate kakuhle angadubeki.
13. Imisebenzi yomfazi:- Kukuteza, ukuka amanzi, ukusila utywala namarewu. Kukulungisa indlu yake ibentle. Ikwangumsebenzi womfazi ukugcina abantwana bezipete kakuhle, nangokucecekileyo. Indoda yake kufuneka ayihlambele impahla yayo. Ayilungiselele xa isiya emgidini, nasezindaweni ezizisusa.
14. Amalungelo omfazi:- Zizonto eze nazo kowabo, ezinje ngenkomo yake yobulungu, ibokisi, itafile, izitebe, nempahla eze nayo yonke yakowabo. Intsimi yake ililungelo lake emzini wake. Ukuba uze negusha kowabo, ezizezake, ezogusha zililungelo lake.
15. Imikwa yabo omnye komnye:- Imikwa yendoda nomfazi ibe yemihle, nenemvisiswano, bapatane ngotando, nobubele.
16. Izenzo no monakalo womfazi:- Ukuba umfazi lo wonile, okanye unetyala. Indoda yiyo iyependula, neyakuti ihlawule xa adliweyo.
17. Imvume yendoda emfazini:- Ewe kulisiko ukuba umfazi acele endodeni yake xa ezakwananisa nayipina into apa emzini wake. Naxa anohambo acinga ukulutata, ibe yiyo emyumeleyo.
178. 18. Umcimbi wendoda:- Xa indoda inomcimbi, ibunga nomfazi wayo, ukuze ibe iyavisisana naye umkayo. Kuxa umfazi engeko, ukuze iqube umcimbi engawazi. Kanti nokuba kunjalo iti imaziwe ukuba yenze okuya nokuya ngekaya eli ngexesha elitile abe engeko ngalo.
19. Unezinto zake na umfazi?:- Umfazi into eyeyake geqe yinto eze nayo kowabo enye, negusha ezililifa lake, k oko kukuti, azipiwe nguyise, nenkomo yobulunga nenzala yayo. Ewe, zizezake zonke impahla eze nazo kowabo. Ityesi zake, inkuku zake, amagaba, inkuko, nayo /yonke.....

yonke impahla ayipiwe likaya lake lokuzalwa. Intsimi yake apa ke ngayo, naxa indoda yake kuyimfanelo ukuba yazi konke akwenzayo umfazi lo wake.

20. Izinto ezenzelwa umfazi, yindoda:- Indoda imakela indlu yake m umfazi emzini wake, novimba bake, imtengele impahla nezitya zonke ezifunekayo.

21. Indoda iyalalana nomfazi wayo?:- Ewe lisiko ukuba indoda ilale nomfazi wayo, imyeke xa esiya enyangeni, m naxa engumdlezana eno- mtwana.

22. Umfazi unako na ukwala nesondo?:- Umfazi kufuneka ondoda yake angayaleli xa ifuna isondo, ngapandle kwaxa esiya enyangeni naxa engumdlezana, naxa engapilanga.

23. Indoda iyambetana umfazi wayo? Indoda akufuneki imbete umfazi wayo, kuba lonto ilityala. Iti xa engeva, imse kowabo iti makayalwe kuba wona lendlu yabo yena. Ukuba indoda imbetile ke umfazi lo wayo, iyakudliwa ngabantu bakulomfazi.

24. Umsebenzi wendoda ekayeni layo:- Umsebenzi wendoda apa ekayeni yalo, kukwaka umzi, ukulima. Nantsi eminye imisebenzi yendoda ukuse- 179. nga, ukwalusa impahla yayo, nokuyibala, wonke umsebenzi wapandle ebuhlanti, ukucanda, ukunonopela imfuyo le yonke.

25. Umsebenzi womfazi:- Kukupeka, ukuteza, ukusila utywala bendoda okanye obomzi wake, ukuhlakula intsimi yake, ukugcina uyise zala noni- nazala njalo-njalo. Ukugcina indlu yake icocekile, ukuvuna intsimi yake. Wenze ingqayi, izitebe, izindlu nengobozi.

26. Into eyehlaye xa umtu engawenzi umsebenzi wendlu:- Ukuba umfazi okanye indoda bate abafinyelela ekwenzeni lemisebenzi yabo, umzi wu- vumi kakuhle, uyacitakala.

27. Into evenziwa kumfazi ongazaliyo:- Ukuba umfazi akazali, indoda iyamgcina, ihlale naye, imnyange, imse nasemaculeni am-misele. Ukuba ke indoda iyatanda, kulamaxsha ke bekungekabiko nto yokulawulwa bubu- Kristu ibisuke indoda izeke omnye umfazi, owoti ke yena mhlawumbi abe nenzala.

28. Umfazi ozele umtwana omnye okanye abambalwa:- Ukuba umfazi uzele umtwana wamnye, akuko nto yenziwayo yindoda, ntonje isike ibulele oko ikupiwe ngu Tixo, ingeyi. Kubantu abanasisifembu ke, iti indoda akuba umfazi engazalanga mtwana wasebuhlanti isuke iyekutabata ikwenkwe

s774

kwenye indlu kanti ke lomtwana eyinkwenkwenje, woti abe yindlalifa kulondlu abe efakwe kuyo, ilifa lilunge kuye.

- 180. 29. Ukufelwa komfazi:- Ukuba umfazi uyafelwa ngabantwana beselula, kuye kufunwe amagqira namaxwele, banyangwe bobabini abazali abo.
- 30. Ukungabi namandla kwendoda:- Ukuba indoda ayinamandla, iyanya-ngwa ngamayeza esiXosa.
- 31. Liyafunwa na igqira:- Ewe igqira bayazisa kulo libanyange.
- 32. Kuzekwa omnye umfazi na? Ukuba amagqira oyisiwe ukumnyanga umfazi lo kwanendoda indoda enye isuke izeke omnye umfazi wokuba abe ngowesibini, angatali ndawo yalowa. Akagxotwa lowa wokuqala. Lowo wesibini uzekwayo, uzekwa komnye umzi, alotyolwe ngenkomo zalomzi. Okokukuti ngenkomo zalendlu inkulu.
- 33. Into alotyolwa ngayo:- Lomfazi, ulotyolwa ngenkomo, igusha, nemali, njengabo bonke abafazi abazekwayo.
- 34. Isizatu esibangela uba kuzekwe:- Lomfazi uzekwa mva ke, ngenxa yokufelwa, okanye ukungazali kwalowa ungumfazi omkulu. Uti ke yena uba ute wazala unyana, abe yindlamafa kulomzi.
- 35. Abantwana babo:- Lendlu yokuqala naleya yesibini, azidlelani mafa. Unyana walo mfazi wesibini, owelekela omkulu, nokuba ngopakati, onyuliweyo, uyatatwa afakwe kulamfazi ungazalanga, abe yindlamafa, yalondlu.
- 36. Urexezo lwendoda:- Xa indoda irexezile nomfazi wenye, idliwa inkomo ezintatu yinkosi kanti xa im-mitisile idliwa inkomo ezintlanu yinkosi. Kaloku indoda leyo imfazi imitiyo yona imangalelewa enkosini lowo umitise umkayo.
- 181. 37. Ukurexeza komfazi:- Ukuba umfazi urexezile, indoda yake yosuka im-mangalele enkosini lowo urexeze nomkayo. Ke uba umiti lowo umitisileyo wodliwa inkomo ezintlanu. Inkomo yesihlanu, isala enkundleni ke ezine zihambe nendoda leyo imfazi umitisiweyo ngorexezo. Umfazi akabetwa yindoda kuba lonto ilityala ngokwayo. Ukwaliwa kona yindoda umfazi (divorce) yinto yaxa indoda ide yaruquka, * sisimilo somfazi wayo, izive engenako ukumnyamezela ukuhlala naye. Iti ke imbopela impahla.
- 38. Into eyenziwa kumrexezi:- Umtu ongumrexezi udliwa ~~ya~~ yinkosi, njengoko sesitshilo. Udliwa inkomo ezintlanu xa emitisile, kanti ke yona eyesihlanu isala komkulu, ezine zibe zezomfo lowo umitiselwe

umfazi wake. Akabetwa xa engabaleki kwaye akabulawa futi.

39. Iziginisiso zokurexeza:- Izinto eziba bubungqina xa umtu erexezile, kukubanjwa erexeza nokuba kubanjwe intlonze. Intlonze ke yinto ete yahlutwa kumrexezi, eti ibebubungqina ematyaleni. Enye into ebubungqina, ngabantu ababembizela umfolowo. Uti ke umfo lowo ungumrexezi xa selebanjiwe esematyaleni, babe ngama ngqina enkundleni komkulu. Abanye abantu ababangama ngqina, ngabantu abake bambona umtu lowo esiya, okanye elele okanye evela kulontokazi. Enye ke indawo iti kwa intokazi leyo imxele ukuba nguye akuko wumbi.

40. Ukukawula komfazi indoda ingeko:- Xa umfazi ekawula indoda ingeko, zeke ibubungqina obo bokuba urexexile lomfazi nenye indoda.

41. Ukufana komtwana nerexe:- Ukufana komtwana nendoda ekutiwa ibilirexe lake umfazi, bubungqina bokuba ngokwenene lomfo uberexezile nalo mfazi, kuyimfando yokuba adliwe nokuba selekanyela, xa umfazi esiti nguye omenze nzima, irexe abe enalo.

42. Urexezo luyaxolelwa:- Urexezo kwaXosa aluxolelwa, ngapandle kokuba umfazi umpumile akusamfuni mpela. Nokuba indoda ayina budoda, ayimitisi, nokuba kudala ingeko ingamhoyanga kufuneka agcine lomzi yena, kuba isiko liti, umfazi uzekelwa ukugcina umzi wakowabo ndoda, nabazali bendoda. Kufuneka ehleli ke wabagcina nokuba itenina yona.

43. Izinto ezibanga ingxabano pakati kwendoda nomfazi:- Izinto abadla ngokuxabana ngazo, kukurexeza komfazi, okanye indoda ngokwayo ihambe gqita emankazaneni, kanti yoti nokuba akupilwanga yintsapo ekaya apa, imshiye yedwa umfazi. Ukuba umfazi uyahiliza angabuyi ngexesha ide indoda imrorele uba uvela kurexeza, ize ke indoda isuke ixabane naye. Ubuvila, nobuxelegu bomfazi, kwanokunga yondli indoda yake. Nokuteta kakubi, ezozinto zikwadala ukungabi ko mvisiswano pakati kwabo. Indoda engxola gqita, nebetayo emfazini naselusatsheni apa, iye ixabane nomfazi bangavisisani.

44. Uyabetwana umfazi, ebetelwani? Umfazi uyabetwa yindoda, naxa lonto ingelilo siko lihle nakubanina olenzayo. Indoda umfazi wayo imbeta xa engayitobeli, iti indoda iteta apendule anganiki mbeko, naxa esenza nayipina into ecasene nomteto wendoda yake.

45. Uyakalazana? okanye abaleke? Umfazi uti akubetwa yindoda yake, akalaze kubantu bomzi wake, axele ukuba akapetwe kakuhle yindoda yake. Ke uti ukuba akeneli yinteto yabantu bomzi wake agqitele kuyis

s774

amzalayo. Uyise ke yena uti akubona ukuba indoda yonile, amteleke umtwana wake lowo, kanti yode irole inkomo indoda leyo, ukuze akululwe umfazi lowo ebukweni.

46. Iyatintelwana indoda? Ewe, kuyatetwa ngabantu xa umtu emenza ingqongqo umtwana womtu. Kuyabhekiswa endodeni le ngabantu bakowayo, kanti bona abakulomfazi, bateta beteleka umtwana wabo, bejonge nokuba ahlawule umfana ongenabantu emfazini wake.

47. Ukubetwa komfazi, abalekele kowabo:- Xa umfazi ebetiwe yindoda yake, wada wabaleka waya kowabo, kuhamba umyeni, namadoda akutshwe nguyise wake, baye kulamzi waze bukweni bomfana, baye kungxengxeza kuyise ukuba akululelwe umfazi wake.

48. Into ebizwayo, nomtu ovirolayo:- Uyise wentombi ubiza inkomo, yokuba umtwana wake epetwe njengenja, wada wabalekela kuye. Ade ati ukuba ubaruqule, kutiwe, "Yibuyisele kwakuti intombi yetu". Ke abaku losoka bozama ukungxengxeza, pofu imilowo ime kulonto. Ke kude kuku-tshwe inkomo ngusosoka iye kusontombi.

49. Amatyala pakati kwendoda nomfazi:- Amatyala apa kati kwendoda nomfazi ayaya enkundleni yamatyala (Court) kodwa ngamaxesha amandulo, oko inkosi zabantsundu bezisazipatele, zizigwebela, lomatyala ebetwa

184. agqitywe yinkosi, ide intimbe lowo unetyala.

Umzi wesitembu.

50. Uhlobo lokuzekwa kwesitembu:- Ayikolento kutiwa akuzekwa sitembu mzini mnye. Ike ihlale ihlale ibhakeke lonto. Umtuyedwa umfo ka Tebetu, wazeka intombi yika Sofuto, zada zambini ngokuzana kwazo. Yaba sisitembu esingaqelekanga ke eso.

51. Mkulu wonke na umfazi emzini?- Hayi, oyena mfazi mkulu emzini ngozekwe kuqala. Kanti uba bebebabini waza wafa omkulu kwaza kweze kwa omnye ubankulu lowo wesitatu xa etatwe wafakwa kundlu nkulu, xa kutiwe uzekelwe uba abe ngunina wabobantwana bomfikazi.

52. Into exela ukuba umfazi mkulu:- Ubukulu bomfazi buxomekeke eku-beni nguwpina ozekwe kuqala. Ozekwe kuqala unikwa w iwonga lokuba ngumfazi omkulu.

53. Ubankuluna umfazi ongumzala wendoda?:- Hayi bo, esixoseni, indoda ayimzeki mpela umzala wayo. Lonto itatwa ukuba ngumbulo.

54. Ubukulu ebafazini besitembu:- Ukuba intombi yenkosi izekwe tanci iba ngumfazi omkulu, kanti uba izekwe mva ayinako ukuba ngumfazi /omkulu.

s774

K11/40

omkulu nokuba izalwa yinkosi.

55. Umnqweno wendoda:- Ayingomnqweno wendoda ukuba umfazi abe mkulu, kuxomekeke ekuzekeni, lowo ute wazekwa kuqala. Yinkosi yodwa enokuti umfazi ozekwemva abe yinkosikazi xa ite yazizekela abafazi bayo laza ibandla lenkosi lafuna uba izeke inkosikazi, litsho lizirole ngokwalo

185. inkomo ezo iBandla kanti iti inkosi uba ayisafuni kuzeka, iti hayi sendipelile kutsho ke konyulwe kwababafazi benkosi oyena uzakuba yinkosikazi. Nokuba ngowesitatu ukuba konyulwe yena yoba nguye inkosikazi

56. Zizizalwane zentombina ezifuna uba ibe ngumfazi omkulu! Hayi, izizalwane zomfazi azinako ukuti intombi yazo mayibe ngumfazi omkulu emzini. Asiyiyo ndawo yabo leyo.

57. Kulungile ukuba ngumfazi omkulu? Ukuba ngumfazi wokuqala emzini kulungile, kubantu abamnyama, oko kukuti abangezizo inkosi, kuba nguye oba ngumfazi omkulu. Yinto etandwayo le ngumtu wayo, kuba iliwonga. Umfazi omkulu enkosini ngulowo usuke watandwa yinkosi, okanye ozekwe libandla.

Ewe, omkulu umfazi yena uzicingela ukuba onewonga, ngapezu kwabanye bonke.

58. Kuyangweneleka na ukuba ngumfazi wesitembu? Ukuba ngumfazi wesitembu, yinto enqwenelwayo ngabafazi, pofu xa indoda ifumileyo iyangwenelelwa nokuba inesitembu zintombi. Kodwa xa indoda le ingakwazi ukupata isitembu, akunqwenelwa kwendela kuyo.

59. Abafazi bayawakutazana amadoda azeke isitembu? Abafazi abacingi ukuwakutaza amadoda ukuba azeke isitembu, kuba abafazi bahleli benobukwele, kuvento yesitembu.

60. Indoda iyakutazwana ukuba itshate intombi ezizalanayo:- Hayi, ayenziwa lonto yokuba ikutazwe. Iyazenzela ngokutanda kwayo, kwaye yinto enqabe kakulu leyo uba yenzeke.

186. 61. Uhlobo lokondliwa kwendoda ngababafazi:- Abafazi bayo indoda, bayizisela bonke ukutya ize ke yona ikete esona sitya isitandayo. Ezinye ezi, zoti zityiwe nje lusapo lwasekaya apa. Bakuzisa miso le bonke okukutya endodeni.

62. Ilala endlini yayona indoda? Indoda enesitembu ibanayo eyayo indlu. Iti ke ipume ihambe ibabalela ngabanye. Iti ke xa ibalele lomfazi ilale endlwini yalomfazi, kude kupele xa ixesha elitile.

63. Uhlobo lokupatana kwabafazi besitembu:- Abafazi basesitenjini /bayambeka.....

bayambeka lo umkulu, njengokuba eyinkosikazi. Bona bodwa kuyafuneka ukuba babekane, ngokomyalelo wendoda yabo.

64. Bayancedana na? Kuyafuneka bamncede bamkonze lo umkulu umfazi, bamhlonipe. Kanti nabo bebodwa, bamele ukuba bancedane, basebenzisane emisebenzini yabo.

65. Bukleli bukona ubukwele? Ubukwele buko kakulu esitenjini, kude kusuke kuxatywane maxa wambi. Kutiwe omnye utandwa kakulu umfazi yindoda, atukwe, lonto ide idale ukulwa nokutiyana.

66. Ukugcinwa kwalifa lezizindlu:- Izinto zomfazi ngamnye ziyohluka kubo bonke ngabanye. Indlu yomfazi omkulu, yeyomfazi omkulu eyomncinci yeyake kwapela njalo njalo.

67. Bayapanana ukudla:- Abafazi besitembu batya kunye sityeni sinye. Abafazi baya ncedisana naseku kangeleni abantwana bonke bendoda yabo.

187.

19. Uqawule lwemitshato.

1. Umtshato uqawulwe ematyalenina? Ngokwesiko lwesi Xosa umtshato uqawulwa kungakange kuyiwe enkundleni yamatyala. Into emsayo umfazi enkundleni yamatyala, kuxa eyekumangala xa indoda ingampatanga kakuhle. Nangoko uti umfazi ukuze aye komkulu apo, ibe into yoyise, (ematile) ayimenelisi ngokwendlela ke agwetywe ngayo ngamatile.

2. Uqawulwa kuvipi inkundla:- (Ityala) uqawulo mtshato oluxonywa kwinkundla yamatyala lolu lwaxa bekutshatwe ecaweni ngokwesiko lesi Lungu. Esintwini ayinjalo lonto.

3. Izizatu zokuqawulwa komtshato:- Xa indoda impete kakubi umfazi wayo, okanye izipete kakubi irexeza, ihiliza, imtuka kakubi umfazi, naxa ite umfazi yamzisela ukufa okunje ngozicushuwa njalo-njalo, okanye xa engenanzala umfazi usuke maxa wambi afune ukuyala indoda. Indoda iti xa umfazi wayo erexezile wadawa fumana umtwana kwenye indoda elirexe naxa ete akayitobela, naxa atakatayo, okanye eludloloqazi, okanye engawenzi umsebenzi wendlu yake, nezinto eziyimfanelo yake, naxa ete wenka nenye indoda, isuke imale umfazi wayo kuqawulwe umtshato ke ngoko.

4. Xa indoda inxesha ingeko, uqawulwana umtshato? Lento yokuqawulwa kwemitshato yayinga siyonto ikoyo kwaNtu kudala. Ibisiti nokuba yindoda le ihleli inyibilikile kumazwe akude, kanti umfazi wohlala yena alindele lomini yoze ibuye ngayo. Namhla uti umfazi kwakuba

189. lituba, mhlawumbi elingange minyaka nokuba mitatu indoda ite nya,

asuke azendise okanye ayale indoda.

75. Xa umfazi.....

5. Xa umfazi esala indoda:- Xa umfazi efikelele ke kwituba lokuba ayale indoda usuke abekise kuyise omzalayo ati uyise makakupe inkomo zekazi lake zisiwe kulamzi zazivela kuwo, kulondoda. Kuye kutiwe ke lontokazi izikupile inkomo, abe ke umfo lowo waliwe yilontokazi ibingumkake. Umtu owayezakuzela lo ndaba yomtshato, uye axelelwe aziswe ukuba kuko into ekoyo, i.e., umtshato owayewuzakuzelela ucitakele. Namadoda alomzi ayaqokelelwa aziswe ukuba kuko into enje, okanye afuna ukwazi unobangela walonto yokokwahlukana. Intombi leyo iye ixele kowayo izinto eziyiruhle endodeni eziyenze yacinga ngokucita umtshato. Izizalwane zendoda le yaliweyo ziyacelwa ukuba ziyokuputuma elokazi kunye nonozakuzaku owayezakuzelela londaba. Xa ke iyindoda ngokwayo emalayo umfazi, inkomo zekazi azidli ngakubuyiswa.

6. Into eyenziwa ngempahla yendlu xa kugawulwe umtshato:- Xa ke seki vunyelwene ekubeni mawuqawulwe umtshato, impahla yendlu nezitya, umbona womfazi nezinye izilimo zake kwanezinye izinto ezizezake, ezozinto zonke zisala kulomzi, kungemki nanye into ehamba nomfazi.

7. Umnini bantwana:- Abantwana ngabendoda nokuba sekone banina pakati kwendoda nomfazi wayo, ukuze kucitwe umtshato, kuba ngokwasesi 189
190. Xoseni, indoda ikupa ikozinja, ijonge ukuzalelwa ngulomfazi wayo.

8. Zibuyiswa zonkena inkomo zekazi? Emva kokuba umtshato ucitwe, ikazi likutshwa lonke ngokweliya nani lalikutshwe mhla mnene. Pofuke lubako uhlehlengiso oluti lwenziwe ngokumayela nabantwana abazelwe ngumfazi lowo.

9. Into eyenziwa ngabantwana:- Abantwana ngabendoda nokuba sekone wupina ukuze kude kucitwe umtshato. Inkomo zijonge amasu omfazi. Ekuketeleni inkomo kujongwe amasu alo mfazi. Ilisu libetana nenkomo. Ukuba amasu angapaya kwenkomo, akuko nkomo zikutshwayo ukuya kulondoda. Futi abantwana abayimigqakwe ababalwa kwezi nkomo mpela bona. Nantsi imizekelo:- Ukuku ka Mdwaru wayezeke uNongazi ka Nenemba. Inkomo ewayelotyolwe ngazo zazilishumi. Ke uNongazi lo wayendele esitweni waza ke wabanobukwelegqita kwada kwalonakala uba Mabahlukane nendoda yake. Inkomo zazilishumi amasu ematandatu. Kwaketwa kwamkazane kwasala zantandatu. uMtose ka Galeni wayendele ku Mbi ka Baleni. Wati uMtose esazele umtwana wanye akayifuna indoda. Inkomo zekazi zazisi-bozo ke kwahamba zantandatu kwasala eyomtwana neyokucita indlu. uBon-swa Hoko wala uMatinini umfo ka Mswelantlori. Ikazi yayizinkomo

s774

K11/40

190
191.

ezisibozo ke elo tyala lagwetywa enkundleni. Anasu ayematandatu kodwa uBatayi watinjwa inkomo ezintlanu ngokwase ofisini.

10. Into eyenziwayo xa kubhubhe umtu:- Xa kuko obhubhileyo pakati kwendoda nomfazi wayo. Kulisiko lokuba lo ufelweyo azile, azipate ngokofelweyo osenzileni.

11. Imiteto yokuzipata kofelweyo:- Umfazi ukuba ubujelwe yindoda yake, kufuneka azile, acebe inwele zake nezosapo lwake lonke lwendoda yake. Kufuneka anxibe isinxibo esimnyama kulamaxesha ke sekunxitywa impahla yase mlungwini. Kanti amaqaba wona anxiba imibhaco emhlope engenalenti, umfazi ofelweyo uyagungxa xa etwele kwaye uzila isituba sonyaka wonke. Lonke ke elotuba kuruneka azile nokumetsha namanye amadoda angati sa emizini yabantu, nakwindawo ezinemigcobo, esembi. Impahla yake abe eyisebenzisa yokulala nendoda yake efileyo kufuneka ayilahle okanye ayitshise. Kufuneka kubonakale ukuba usebuhlungwini bokushiywa yindoda yake. Kanti kwanendoda xa ifelwe ngumfazi, kufuneka izile kwangoluhlobo, kuba nayo xa ite yazipata kakubi, isembi, yostu ke ihlelwe ngamashwa, kutiwe kengoko yaliwe lizila.

12. Ituba lokuzila:- Xa umtu ebhujelwe yindoda yake, umfazi uzila unyaka wonke. Ke uti uze ungapeli unyaka kube kufe umtwana, oko kuti noba ngumfana mdala solange eyintsapo.

191
192.

13. Izinto ezenziwa emva kwenzila:- Emva kokuba ixesha lenzila lipelile, kuye kuxelwe ngaba felwa abo imini yesikuzo. Ke iyaxelelwa nenkosi, eti ke yona yazise amapakati ayo ukuba baya apo ngalomini yesikuzo. Ke inkosi ngalo mini iyela ukuyala olosapo kunye namapakati ayo. Lenkonzo yezukileyo nebekeke kunene kwaXosa, kuba abafelweyo baqala emva kwayo ukuhamba pakati kwabantu, oko kukuti kwindawo ezinezizunguma, nokuqala ukonwaba.

14. Ukutshata kwakona:- Ukwenda komfazi okwesibini, okanye ukutshata kwendoda okwesibini, kuxo mekeke ekubeni elixesha lenzila selipelile na. Nase mva kwesikuzo, abalindelwe ukuba bayeke ukuzila lingapelanga ituba elingangonyaka.

15. Ungeno:- Xa indoda ibhubhile, umfazi wayo unako ukungenwa ngumninawe wendoda leyo. Umninawe lowo okanye umkuluwa wendoda yake amngene, amvusele inzala umtakwabo. Lento yongeno yayilungile mandu kuba kwakusandiswa inzala, nokunqumamisa umonakalo wobuhenyu. Xa umfazi wendoda ebhubhile, inako indoda ukutata udade bomkayo avuse amabele.

16. Inakona indawo yomfazi ukutatwa ngudade wabo? Ukuba umfazi ubhubhile, unako udade wabo ukuyitata indawo yake xa ete wafunwa yindoda leyo yodade wabo. Nomzala wayo, k nokuba ngumtwana womnakwabo, unako ukuya kulondoda ingumhlolo, xa ifunile yona.

17. Ikolisa ngokwenzeka lento? uba akunjalo k xela izizatu: Lento yokuya kuzeka ebukweni inqabile pofu, kungengakuba ilinyala konke, inqatyiswe kukuba asiyonto iqelekileyo, ihlala ihlale ibeko kumtu omnye ayenze, ayisetyenziswa ngabantu.

192
193. 18. Xa umtu ezake ebukweni bake:- Ukuba umtu uyokuzeka ebukweni bake, k kufe umkake wokuqala, kuqutywa ulwendiselwano olunje ngokuya bekuzekwa nabanina. Kaloku tentombi ifana nezinye.

19. Inkomo zekazi:- Inkomo zekazi zona azopulwa ngaba umtu upinde wazeka kwasebukweni bake. Ziyafana inkomo zesiko nakubani.

20. Ixesha emva kokuba atshate:- Emva kokuba umfazi efelwe yindoda ke kufuneke ake azile unyaka wonke aze ati ke emva kwelotuba abenako ukwenda.

21. Inkomo ziyapindiswa na? Ukuba umfazi ubujelwe yindoda yake uyahlala iminyaka, kodwa uti emva koko azendele xa etanda kwaye inkomo zona zekazi elo lokuqala azipindiswa.

22. Umtwana owendele kumyeni wodade wabo:- Umtwana oyekutata indawo yodade wabo, oko kukuti owendele kumyeni wodade wabo, ekufeni kodade wabo lowo, k ulotyolwa njengokufanayo nawu k pina umtu owendayo. Akupiswa ngaye, kun eko nabuyiso lwenkomo olwenziwayo.

23. Xa kungeko ntombi ingendayo:- Ukuba akuko ntombi seyikwixabiso lokutshata ebukweni balomfo ungumhlolo, ayinani lonto, kuba ayingommiselo nasiko letu lonto yokuya kuzeka ebukweni. Kuxa utandile nje kodwa ukuze uyenze lonto.

24. Ukutatelana indawo:- Elisiko aliko mpela kuti tina, ngoko ke asinto ikoyo le yokutatelana indawo kwabantu abazintombi ezini mnwe. Into esiyaziyo tina, umtu uyaya kuzeka nje ngoluhlobo luqelekileyo, avuse amabele.

193
194. 25-8. Ukutatelana indawo:- Njengokuba elisiko lokutatelana indawo komtu nodade wabo endodeni, lingeko kuti mpela, ezincukaca esingebi nako ukucacisa nto ngazo.

29. Umhlolokazi emva kokufa kwendoda yake:- Emva kokuba indoda efil umhlolokazi lowayo uhlala kulomzi wendoda yake, azilimele umhlaba

s774

K11/40

wendoda yake, arafe ishumi eliyimali yentsimi yendoda yake.

30. Uyagodukana:- Uhlala emzini wake umhlolokazi, uti aze acinge ukugoduka abe akazalanga ade ke maxa waambi atande nokupinda ende.

31. Kuxomekeke ebudaleni, okanye kwini labantwana? Akufunekanga aye & ndawo nokuba adala nokuba selezele abantwana abangapina. Ugcinwa yindlamafa yake.

32. Ugcinwa nubani? Akagcinwa nanguwupina umtu umfazi ofelweyo yindoda yake, ngopandle konyana omkulu, oyindlamafa yake.

33. Xa kungeko mtu wokumgcina:- Ukuba umhlolokazi akanantu wokumgcina, konyulwa umtu ongumzalwane yimilowo ukuba amgcine. Asingomhlolokazi ozonyulelayo.

34. Unokwala na? Ngokwesiko umfazi ongumhlolokazi, akanako ukwala umtu ekutiwe makamgcine. Umfazi lo unyanzelwa ngunteto ekubeni angamcasi umtu onyulwe yimilowo ukuba amgcine.

35. Xa engavumi ukugcinwa:- Aliko isiko eliti umtu makatatwe kowabo kwelokuzalwa ikaya, nokuba akasavumi ukugcinwa nguntu otila. Nenkomo zekazi, azinakubuyiswa kuba lomfazi uhleli egcine inkomo zomzi wake kwanosapo lwendoda yake.

36. Xa umhlolokazi endele kwizizalwane zendoda yake:- Lento igama layo kutiwa lungeno. Ke umfazi lo akawushiya umzi wendoda yake kodwa akahlali nalondoda imngenileyo kwindlu ebehlala kuyo nendoda yake, uhlala kwenye.

37. Ubangakanani na lomfazi? Lomfazi nje ngoko engenwe unobake ubukulu kuba indoda leyo sukuba ivusela umzalwana wayo inzala. Akacuku misi nto kubafazi balondoda abazekiweyo.

38. Ubizwa ngoba mkuluna? Xa ebemkulu kulondoda yake usemkulu, kodwa engenako ukutata ubukulu babafazi bendoda emngenileyo.

39. Into eyenziwa ngabantwana balamadoda:- Uba umhlolokazi ute wenda akendi nabo abantwana bendoda yake yokuqala, kuba abo bantwana bakulela lamzi ukuba bawake bawuvuse. Ke uba ute umhlolokazi lo wangenwa banye abo bantwana, kuba sukuba kuvuselwa umfinzala.

40. Umzalwane wendoda yake:- Uba umfazi lo ute wabanandoda imzalisayo, ingazalani nomyeni wake ufileyo, londoda ayibizwa ngokuba iya rexeza. Iyavunywa ngumzi ukuba igcine lomfazi, ade afe imgcinile. Abantwana ke bona abo ibazalis kulomfazi, balilifa lasekayapa, kodwa bengenakudla lifa bona.

s774

K11/40

41. Into abanokuyifumana:- "babantwana bazelwe kwesisituba, balilife lase kayapa, abanalifa. Banganazo inkomo xa ngaba bapawulelwe yindla mafa yomzi lowo womfi.

42. Uyayana umhlolokazi nabantwana bake kowabo? Umhlolokazi, uyahamba nabantwana bake ukuya kowabo lokuzalwa, kanti ke abobantwana, boti bakuba badala bakutshelwe inkomo yesondlo, ukuze babuye kulonina, baye kowabo.

195
196. 43. Umtu onokubalungiselela:- Ababantwana umtu onokubalungiselela into, yindlamafa, ngokuti ibapawulele, xa uyise efe engazange abapawulele. Izizalwane zona zingacebisana nje nendlamafa, lonto, kungoko

kuba zingalungisa nto.

44. Kungako bangona? Akuko bangona lonto xa sukuba konke kwenziwa indlamafa ikona.

45. Bapindela kumzi kayise na? Bakukula abantwana, banako ukubuyela kowabo, apo bazalwa kona.

46. Unako na umhlolokazi ukuhamba nempahla yake? Ukuba umhlolokazi uhamba nendlamafa yake uvumelekile ukuba anghamba nempahla yake ezinkomo, nayo yonke enye into kuba uhamba nenkosi yalomzi.

47. Ukumka komfazi enxoweni lake:- Umfazi xa emka enxoweni lake, akapiwa zinto zizizipo nezalupina uhlobo.

48. Xa umfazi egodukile:- Ukuba umfazi ugodukile waza wafika wazala kowabo, usazalela umzi wake nalapo, kuba kaloku akendiswanga.

49. Unako na ukwendela komnye umzi? Unako ukuti ngokwakowabo, endele komnye umzi, kodwa ke kufanele kuketwe, kubeko inkomo zokucita umtshato.

50. Wenda pantsi kwayipi imigangato! Umfazi ukuze endele kwenye indoda, engenabuhlobo kuleya yake yokuqala sube etandile, esatanda ukwenda.

51. Xa indoda entsha ingalobolanga:- Ukuba lendoda intsha ayirolang kazi, abantwana ngabalamzi wokuqala, lowa wawulobole.

52. Bangahamba abantwana nonina? Abantwana baleya ndoda yokuqala banako ukuhamba nonina, baye kulamzi wamva.

53. Une bangona kubo? Ababantwana akanabango kubo, kwaye engenako nokubiza nenkomo yesondlo.

196
197.

20. Impahla (Property).

Impahla yendlu ne yomtu.

1. Impahla:- Impahla yokunxiba, izihambiso, ingubo, impahla

yokusebenza, izixobo, imbiza, nezinye izitya zendlu nempahla, umtu unokwenza ukutanda kwake ngazo, kuba zezake. Okokukuti oxela eyake akabuzwa. Umtu into yake, yeyake, akanakubuzwa ~~ntu~~ mtu nento yake, angapisa nayo ukuba uyatanda, angatshintshisa ngayo xa etanda kodwa akanakuqangiswa mtu kuba uzenzela into ayitandayo ngezake izinto.

2. Abantu abanokusebenzisa lempahla:- Impahla le yendlu nayo ayilo luvakalala nje, inabaniniyo emzini. Izitya zokutyela zezomfazi, ungunininzi. Izitulo, nebedi zezomnini mzi, indoda ke ngoko, kwanetafile nezixobo njalo - njalo.

3. Umtu onetemba lalempahla:- Impahla yomtu ngokwesiko lesi Xosa yeyake qha. Mtu an'ati atembe kwizinto ~~zom~~ zom-numzana yindlamafa yake, nayo itemba xa ate wafa. Yazi ke ngoku ukuba elolifa lilunge naye. Akuko nto iyeyabantu ababini. Xa omnye womnyana epawulelwe ezinkomeni paya, lompahla ke ngoku ayiseyiyo yantu mnye. Lowo upawulelweyo iyongile ezizezake emhlambini lowo.

4. Impahla yomtu:- Ngokupeleleyo, impahla le yomtu xa efile ~~zom~~ yeyendlamafa. Asiyiyo eyosapo lwake. Umtu ongomnye ongunya kwenye into emzini, ngopawulelwe ngumnini ~~zom~~ mzi okanye yindlamafa.

5. Uhlobo lwezizinto:- Umtu impahla iba yeyake xa eyindlamafa, naxa eyisebenzele, ukuba ke lowo akanonyana mkulu.

197
198. 6. Ngokuzenzela na? Xa ngaba uyitengile iyeyake tu.

7. Xa ezenzele:- Xa ezenzele into iyeyake tu.

8. Xa epiwe:- Xa umtu eyipiwe into iyeyake tu.

9. Xa eyisebenzele:- Xa ngaba umtu uyifumene ngemisebenzi emihle ate wahlawulwa ngayo, yeyake tu.

Indawo yokuhlala.

10. Umtu wezizinto:- Umzi, okanye uvimba, okanye ubuhlanti bobomnini mzi ade afe, ati akufa ke bube bobendlamafa, uyena mtu uyinqununu emzini, nakwizinto zomzi ngulo wawakhayo ungunnini mzi.

11. Unahlulwana umzi? Umzi unako ukwahlulwa ube ngowabantu ngabantu ngalendlela yokuba ukuba indoda inesitembu, ezinye izindlu zezomfazi otile, neqadi lalo ndlu. Kanti ezinye zezo womnye, neqadi lake.

12. Kuyapiswa na ngomzi? Ewe umtu unako ukumpa umzi unyana wake, ahambe yena ayokwaka kwenye indawo.

13. Uyatengiswa umzi? Ewe, umzi ~~x~~ uyatengiswa xa umtu esinika efudukela kwelinye ilizwe, okanye xa etanda ukutshintsha elonxowa!

/Kodwa.....

Kodwa kuti bantu bamnyama, awuqeshisi umzi. Kanti ke nakulonto yokutengisa umzi umtu uyawutenga, kanti isiza esi sona usicela enkosini pambi kokuba angene ahlale kulomzi.

14. Ngowabantu ngabantu na umzi? Umzi ngo womtu omnye qa, kanti ke ukuba umtu uhlala nabaninawe bake, angabakela izindlu zabo ibe zezabo kanti yena mnye umnini mzi.

198
199. 15. Umnini zilimo:- Umbona, amazimba, icuba, ubisi, nako konke ukudla okuqokelelwa endle, kokomninimzi. Izinto ezilunge kwinkosikazi yomzi, zezi zilinywe egadini (esitiyeni).

16. Zezomtu osebenzileyona? Izilimo zezomninimzi kuba zilinywa nguye ezo zilinywa ngumnikazi mzi, nazo zilunge kuye. Wenza ukuqonda kwake ngazo. Pofu umtu nomkake, banto nye ke nalapa ezilimeni, emasimini nasempahleni banto nye.

17. Kuko ongenza ntona enje ngokutengisa engamxelelanisa omnye?.

Sisiteto nje sona esisiti, izinto ezitile zezendoda ezitile zezomfazi, kanti ke xa kufuneka omnye atengise, okanye apise, kufuneka amxelele omnye kuviwane, njengabantu abavanayo ngokumanywa ngumtshato.

18. Inako na indoda izinto zenye indlu izise kwenye? Izinto zalondlu zizinto zalondlu, ayinako indoda ukutata izinto zomnye umfazi, ilungi selele omnye umfazi. Into enokuyenza indoda kukuti indoda ngamagunya ayo, iyokulimela nawupina umfazi ngenkabi zayo.

19. Xa ite yatengisa indoda:- Ukuba ite indoda yatata okanye yate-ngisa, impahla yomfazi ongenguye omkulu, kufuneka yenze imbuyi selele etile kulamfazi, kuba ezizindlu azidlelani mafa konke.

Amakoboka.

20. Balengamakoboka abantu kudala? Lento ibubukoboka asinto ikoyo apa e Mbo kwakudala. Into ekoyo ngabantu abangabafiki elalini, abafika bengenanto yabo, abantu abanjaloke bebegcinwa zinkosi, nezikulu kutiwe ngabantu babo, abasebenga ukubusa. Babusela ukufumana umhlaba nenkomo.

199
200. 21. Ayekona amabanjwa emfazwe? Ewe, ayeko amabanjwa emfazwe. Amadoda, abafazi nabantwana. Ke abo yayingabantu abasabe emfazweni. Ke ababantu, bebegcinwa yinkosi, babe lixoba lakomkulu, kanti bosebeba lilifa lakomkulu.

22. Balilungelo likabani ababantu? Ababantu, ngabankosi yodwa, umzi awunagunya kubo. Ngabankosi, okanye sosikulu sibagcinileyo ngokugciniswa yinkosi.

s774

K11/40

23. Umsebenzi wabo:- Bebesenza wonke umsebenzi wenkosi. Bebesenga, behlakula, bevuna, belima, kanti kwakona bebezizitunywa nezijoli zakomkulu, ze Nkosi.

24. Babetengwa okanye betengiswa? Ixoba lomkosi, kwakunye nawupina, umtu akanakuten wa mtu, engena kutengiswa nayi Nkosi. Ngabantu abapeta bezintonga zekhosi komkulu, ekungafane kwahlukwane nabo.

25. Uhlobo abapatwa ngalo:- Abantu abanjalo babepatwa kakuhle, besondliwa, besambeswa bade bapawulelwe nenkomo, bapiwe nomhlaba bazilimele, bati ke ukuba babuse kakulu kakuhle, babizwe ngesiduko sakomkulu.

26. Babenakona ukuzi kulula? Ababantu babengazitengi nganto, ukuba bemke kwinkosi zabo kanti ke bebetengwa, baputunywe ngenkomo ngamawabo, xa bebanjiwe.

Impahla ezifuyiweyo.

27. Inkomo ezi zezomtu omnye? Inkomo zinako ukuba zezomninimzi qa. Kanti ko ikona inkomo eba yeyomfazi, le kutiwa yinkomo yobulunga, kwanzala yayo. Lonkomo, ayinakucukunyiswa nokuba sekutinjwa, kutinjelwa ityala lendoda. Umtwana yena uyapawulelwa, kodwa, ibekona indlamafa, xa epawulelwa. Inkomo asinto ike ibe yeyentombi, zidibene nabanakwazo

Amatombazana asinto iba nenkomo apo kowabo kuba, balilifa ngokwebo. Inkomo eyeyeyake umtu obinqileyo, yile yobulunga, ayinikwa nguyise mhla wenda.

28. Umtu ongenalungelo ukuba inkomo zezake:- Umtu ongenako ukuba kutiwe inkomo zezake, ngumtu osisinci, ongeyiyo ndlamafa okanye umnini mzi. Inkomo zibizwa ngomnini mzi qa. Isinci kwanomhlali emzini, nomqeshwa, bonke nokuba bapawulelwe, azibizwa ngabo inkomo.

29. Into ekufuneka umtu angayenzi:- Akufuneki ukuba axele engabaxele langa abaninawe bonke kwa nokutengisa, nokulobolela unyana wake. Lontu ke yenza imvisiswano pakati komtu nabaninawe bake okanye nabakuluwa bake. Ukubopa inkomo alime, nokuzidipa nokuzirafela, nokubolekisa, nokumnqoma umtu, nokupawulela omnye umtu, nokuba ngunyana, unako ukuzenza ezonto ngapandle kwabaninawe.

30. Angaxela, atengise, aboleke? Akangexeli nkomo okanye atengise ngapandle kwabaninawe.

31. Ukuba umfazi unenkomo yintoni ekungafuneki ayenze:- Hka Umfazi womzi, nokuba ngunyana, ongeyiyo ndlalifa, uti xa ezakuxela inkomo,

/ayi pawulelweyo.....

s774

K11/40

ayi pawulelweyo, nokuba yeyake (eyobulunga) kufuneka babhekise kumninimzi, bavumelane, bevane naye. Akangetengisi ngankomo engavumelana-nga nomnini mzi, engena kubo lekisa, nokunqoma mtu kanjalo.

32. Cyena mnini mpahla:- Impahla yonke yomzi, yeyomnini mzi, nguyemtumtu ongungwebi, nomlawuli ngempahla yomzi wake.

201
202. 33. Umfazi unako ukwenza ukutanda kwake ngenkomo? Inkomo umfazi ayipiwe nguyise (eyobulunga) akanakwenza ntando yake ngaye, ngapandle kokuba uvumelene nomnini mzi.

34. Efunyenwe ngobugqira:- Kwanenkomo efunyenwe ngumfazi ngokuhamba enyanga, kufuneka avane nomnini mzi, ukuze abenokwenza nayipina into ngayo.

35. Efunyenwe ngezinye indlela:- Nefunyenwe ngendlela ezizezimbi, ayingecitwe, ixelwe, njalo-njalo, kude kuviwane nomnini mzi, ngalondawo afuna k ukuyenza.

36. Indoda ingayenza into eyitandayo ngekazi lentombi! Indoda ivumlekile ngokupeleleleyo ukuba yenze intando yayo, ngenkomo zekazi lentombiyayo.

37. Anganzekelana unyana wake ngezinkomo? Indoda ingamlobolela unyana waye ngenkomo zekazi lentombi yayo. Nawupina unyana angamlobolela, ngezinkomo zekazi xa kufuneka ezekile.

38. Inkomo eyeyeyomtu ncam:- Umtu inkomo eyeyeyake yinkomo yalifa, nayisebenzeleyo, nayitengileyo, inkomo ayipiwe yinkosi nokuba upelwa ukubusa, okanye upelwa ixoba lemfazwe, nenkomo yokwenzelelelwa yeyake, nenkomo ayipawulelwe nguyise nokuba ngumzalwane wake, nenkomo yekazi lentombi yake.

39. Inkomo yomzi iyatengiswa na? Inkomo yomzi ayitengiswa, kungapiswa ngayo, okanye kwenaniswa ngayo.

40. Umnini tole:- Itole lenkomo yobulunga lelonyana oza mva komkulu. Itole lenkomo yomzi (yesinqulo) lelonyana omkulu.

41. Umtu wenkomo ebezibiwe:- Inkomo ezilahlekileyo nezibiweyo zizezalowa mninizo xa zitezabonakala.

202
203. 42. Xa zifunyenwe:- Ukuba zifunyenwe zizezalowa mninizo, ozifumeneyo azizozake uzifumanela umnini wazo yena.

43. Isingqinisiso:- Umnini wenkomo, ungqinisisa ngopawu, ukuba inkomo ebezilahlekile zezake.

44. Abafumani benkomo ezilahlekileyo: Abafuni, kufuneka baye kuzixe^{le}
/eNkosini.....

eNkosini inkomo, bangazigcini, baziqume, baya nazo komkulu.

45. Umtu ongowamatole enkomo ezilahlekileyo:- Amatole enkomo ebezi-
lahlekile ngawomnini nkomo.

46. Umnini nkomo ezifileyo:- Inkomo nokuba zifele endle, bezilahle-
kile, zifela umtu wazo, zisezezomninizo. Ziti zakufunyanwa, zifile
zihlinzwe, ziti ukuba azikaboli, zidliwe ngabantwana. Ukuba zifunya-
nwa sezibolile, ziyombelwa, zingwatye.

Ezinye izilwanyana.

47. Izinto ezinokufuywa ngumtu omnye:- Ihagu, izinja, negusha, ne-
bokwe, nenkuku, zingafuywa yindoda enye. Kodwa zona ihagu nenkuku,
ziyimfuyo elunge kumfazi. Umtwana anganayo ihagu, nenja, nenkuku xa
eyipiwe, kanti unokupawulelwa igusha nokuba yibokwe. Umtu angadibana
nomkake ngemfuyo.

48. Zingaxelwana bengazisananga:- Ukuze indoda ixele igusha nokuba
yibokwe, xa izakuxela kufuneka imxelele umfazi wayo, ayazi lonto.
Nomfazi xa ezakuxela ihagu yake kufuneka ayazise indoda yake.

49. Ziyabolekisa Izinja:- Inja ayizange ibolekise kwaye ayiqeshisi
futi.

Amasimi nezitiya.

50. Umtu womhlaba:- Umhlaba ngowenkosi, asinguwo wamapakati ayo.

203

~~264~~

51. Umtu onamagunya ngomhlaba:- Yinkosi eneliso namagunya ngokuma-
yela nokusetyenziswa komhlaba.

52. Apo izinto zicelwa kona:- Ukwaka ukwenza izitya nokucela ingqina
zonke ezonto zicelwa enkosini.

53. Umtu ongenkosi unawona umhlaba:- Umtu ongenkosi, unako ukuba
nomhlatyana omlinge neyo ukuba alime, adle. Kanti ngqobo lomhlaba
uwucele enkosini. Akanako ukuwutengisa lo mhlaba nokuwuqeshisa, kuba
ngowe-nkosi anganetyala ake wenza lonto.

21. Ilifa.

1. Unyana oyindlalifa xa kufe uyise:- Ukuba umtu uyafa, eshiya onya-
na abasebekulile, ngulowa uyinkulu ozelwe tanci oba yindlalifa.

2. Impahla:- Yonke impahla ilunge kwindlamafa, ngapandle kwezinto
ebezipawulelwe onyana, umnini mzi esapila.

3. Ayabatalwa amatyala? Amatyala alomfo ufileyo abatalwa yilo ndla-
lifa yake.

4. Izipo ezenziwayo:- Izipo zibako, ezipiwa lompakati ufileyo, ke

s774

zitatwa yindlalifa yake, isebenze ukungcwaba uyise.

5. Inxenye, okanye impahla iyohlulwana? Ilifa lona lonke tu, lele-ndlamafa yodwa, alahlulwa. Izinto ezimkayo xa kuko imfuneko, zinkomo ezazipawu lelwe lowo upawulelweyo.
6. Yintoni eno kubangwa ngu Mhlolokazi:- Umhlolokazi ofelwe yindoda akanabango kwizinto zendoda yake. Ibango lake likwindlalifa yake, angenakwenza nto ngapandle kwayo. Onyana, abangezizo ndlamafa, bayapawulelwa ngumnini mzi eseko, engekafi. Intombi zililifa lendlamafa, xa efile uyise. Abantwana bendlu encinci ~~h~~ bona bapila kukupawulelwa nabo. Abanabango ntweni, ukuba umninimzi ufe bengapawulelwanga, akukonto banokuyifumana.
7. Zikonana izinto ezibangwayo:- Yonke into iyabangwa pofu, kanti ke yonke into ililungelo kwindlamafa, ~~h~~ bakona nabanye ababangayo, ngapandle kwelungelo, umtu obanga engeyonkulu.
8. Kuko sabelo siya eNkosini? Xa kubanjwene ngelifa, ngumtu nezizalwane zake, kubako inkomo yenkundla, esala komkulu, ~~h~~ ukuhlawula enkundla. Akuko sabelo siya eNkosini sikutshwa ngumtu, ecapula elifeni lake. Izihlobo, azinasabelo nazo elifeni lomtu.
9. Ilifa lesitembu:- Ilifa lendlu enkulu, lelendlamafa enkulu. Elasekunene, lelonyana omkulu wase kunene. Intombi yokuqala, ezelwe apa ekunene iti yakwenda inkomo zayo ziye paya kwa ndlunkulu, xa unina ebezekwe ngenkomo zendlu enkulu.
10. Impahla yezindlu ngezindlu:- Impahla yezindlu zesitembu, isoloko igcinwe yohlukile, ayidityaniswa.
11. Xa ezinye izindlu zingenandlamafa:- Xa ezinye izindlu zincundlamafa, ezinye zingenazo, kutatwa onyana abapakati, kweziya zindlu, bafakwe kwezi zingenanyana, badle ke amafa ezozindlu banikelwe ezontombi, badle inkomo zazo nje ngenkulu.
12. Kuko zinto zenziwayo? Kudala bekungeko "will", umtu ubesuka ati, ukuba unemfihlelo yemali, ayi xebele unyana wake, pambi kokuba asweleke. Kwezimini ke abantu sebeyenza i"will", yabelungu kanti ke ngokwesi Xosa, i"will" nguye ngokwake umninimzi. Akuko lifa lahlulwayo konke. Lonke ilifa lilunge ne ndlamafa.
13. Kuko nteto icukunyiswayo na? ~~h~~ Inokucukunyiswa into yokwenza i"will", enkundleni yamatyala, ilahlwe i"will", kusetyenziswe amagunya esiko lesiXosa lelifa.

/14. Xa kungeko.....

14. Xa kungeko ndlamafa:- Ukuba akuvelanga ndlamafa, konyulwa lowo ufanelekileyo, kwezinye izindlu azokufakwa kulendlu, nokuba unxayipine ewongeni lobukulu.
15. Ike umfazi okanye intombi babezindlamafa? Umfazi, nokuba yintombi abazange benziwe indlamafa emzini, kuba kaloku abo nabegqiti emzini.
16. Umgcini uyonyulwa:- Kutl kwakuba umtu efile, umnini mzi. Konyulwa omnye kubakuluwa, okanye kuba ninawe, uba mabagcine olosapo. Xa kungeko mtu mpela usizalwane batatwa yinkosi ibagcine. Umtu ololuhlobo, unyulwa xa kungeko ndlamafa kulomzi. Ukuba iko, inelungelo, lokuba ilawule xa indala ngokwaneleyo. Umtu wokugcina usapo, wonyulwa zizizalwane zalomtu.
17. Konyulwa wupi umtu? Konyulwa umtu osondeleyo ngegazi, umninawe nokuba ngumkuluwa walowo, ukuba agcine usapo olo.
18. Uyakululwa ekugcineni kwake? Lomtu ube egcine usapo, uti akukula unyana oyindlalifa, akululwe kulomsebenzi, wokugcina olosapo. Ukululwa ngamatile. (Imilowo) ukululwa kwisizatu sokuba indlamafa ebeyigcinele ikulile. Uye ke abulelwe ngokwesi Xosa (ngemilomo).
19. Usebenze ntoni? Imisebenzi yake kulomzi, kukulimela olusapo, nokulwalusa, nokwenza zonke izinto ebezisenziwa ngumninimzi. Kufuneka ade ayaluse indlamafa ukuze ke emva koko ayinikele indawo yayo.
20. Kufuneka eyenze kubani ingxelo? Njengokuba ke egcine olu sapo kufuneka amane esiya ku yibikela inkosi inqubo yokugcina kwake olo lusapo, kwakunye nemilowo.
21. Umbambeli:- Ukuba umgcini lusapo lo usuke wazimosha, wazicita izinto ezitile zelifa, indlamafa inelungelo lokuya kumangalela umbambeli lowo, adliwe nokudliwa komkulu, atinjwe yinkundla.
22. Unawo amagunya? Amagunya kolusapo unawo onke, kodwa akangeciti nto yelifa, engevananga nendlalifa.
23. Ukungevani komhlolokazi nendlalifa:- Xa umhlolokazi ate akewana nendlamafa, unako ke unina ukutata amanyateto, ngokubekiselele kuye.
24. Indlalifa ingena pini endaweni yayo? NgokwesiXosa, indlalifa iti ize ingene endaweni yayo, yaluswe, iyalwe ngamadoda. Ngeloxesha kuboniweyo ukuba mayaluswe ngamatile inkwenkwe yongena endaweni yayo. Ukweluka, kuqalela kwishumi elinesibozo kude kuye kumashumi omabini anesihlanu eminyaka.
25. Ilungelo lempahla yomfazi ofileyo:- Impahla yomfazi akufa,

yeyonyana oyindlalifa. Iba nguye ke uti izinto zikanina, ezizezamankana, azabele odade wabo ngokwake. Odade wabo aba, ababangi nto, ngapandle kwayipiwe ngunyana lowo.

207
208

26. Xa kunseko ndlalifa:- Ukuba akuko ndlalifa, namtwana onguwumbi mpela, impahla yomfazi ilunge kulomtu usondleleyo, izininawe x njalo njalo kwa kulondlu.

27. Abanye abantu abafumana isabelo:- Akuko mtu wumbi unasabelo, ngapandle kokuba inkomo zobulunga zomfazi, zilunge kunyana oza mva komkulu. Kungenjalo umtu ozuza inkomo, nokuba zinkomo, ngote wapiwa, wapawulelwa.

28. Impahla yomfazi itiwani? Ukuba indoda yake iseko, izitiya zake namasimi ake ngawendoda yake. Ukuba ubube indoda ingaseko, indlalifa isuke iye enkosini iye kucela imvume yokuba ifumane la masimi kanina, negadi zikanina, awulahle owake umhlaba ukuba ube uko.

29. Indoda ingenza into eyitandayo na ngomhlaba:- Ukuba umfazi ufile indoda le yake ayinake ukunikisa ngentsimi yake, ingaqalanga idibane nenkosi icele kuyo. Xa iwulahla kufuneka ibekise enkosini umninimhlaba. Indoda ukuba ifuna ukumka omnye intsimi yomnye umfazi, kufuneka acele enkosini. Lonto yenzeka xa lomfazi ebengena mtwana mpela. Ukuba unomtwana oyindoda lo ntsimi ilunge kulo mtwana. Ulilungelo lake naye xa ewucelile enkosini. Umhlaba awulolifa.

22. Izipo. (Contracts).

208
209

1. Izinto ekupiwana ngazo:- Inkomo, izitya, izixobo ukutya, utywala kwa nempahla yokunxiba zonke ezizinto apa embo, zizinto ekupiwa ngesisa ngazo, Umtu uyabusa, oko kukuti acenge ukuba makapiwe into esemxelweni wake, kanti ke nopiwa nje n esisa sotando, ingalindele kubuyiswa lonto.

2. Izipo:- Zonke ezizinto zixelwe ngentla, kupiwana nje, kungajongwe mbuyiselelo. Ukuba ke umtu akube ekupile n nawe wanqwenela ukuke umpe nto nawe, lonto isisisa sake nje, ayisosinyanzelo mtwini into yokubuyekeza isipo ngesinye, nakubani na.

3. Izipo zomtu ozitobileyo:- Umtu ozitobileyo upiwa nokuba yinkomo, nokuba yimali, nokuba yimpahla yokunxiba njalo-njalo ngokutanda nokuqonda kompilowo. Umtu xa epiwe upiwe, akabuyisi. Ukuba yoze ibe ibuyiswe, kuxa iyinkomo yenqoma nokuba lihamhe, nokuba yiyipina ezimpahleni ezifuyiweyo.

/Ulwananiso.....

Ulwananiso.

4. Izinto ezitengiswayo:- Inkomo, amahashe, inkuku, nehagu negusha, nayo yonke imfuyo nezinto zakwa mLungu ezinje ngezitya, nembiza ziyatengiswa xa umninizo efuna imali, enento emxakileyo.
5. Xa kutengiswa:- Umtu onento afuna x ukuyitengisa okanye ukuyana-nisa, uyayixela ebantwini ati, "Ndinenkomo endiyicitayo ke madoda", njalo-njalo. Kanti ke nalo ufuna ukutenga uyatsho ukuti ukuba kuko umtu otengisa ngenkomo angezakum, ndiyayifuna inkomo.
6. Abarwebi bamanye amazwe:- Ukuba umrwebi uvela kwelinye ilizwe, ucela imvume eNkosini, yokuba arwebe, imhlabeni wayo, kodwa ke akabhatali mali, into ayenzayo kukucela, aze ati akuvunyelwa, arwebe.
7. Isimilo somrwebi:- Kufuneka umrwebi isimilo sake silunge, angabanyhukutyi abantu xa erweba pakati kwabo. Makalulame, angatuki, ukuze abantu bamtande, norwebo lake libe nebuyambo.
- 209
210. 8. Ukudla abantu:- Yinto embi kakulu ukubadla abantu xa utengisayo, ayisosihle lonto.
9. Uhlobo lentengiso:- Xa kutengiswa izinto ezinje ngomacuba, akuko zikali zakulinganisela. Kutatwa nokuba sisiciko sebhekile, kulinganise ngaso, sisinye, xa sizele, yitiki, kanti koqutywa olohlobo.
10. Ayafuneka amangqina? Akuko mangqina akoyo kuti, kuba asinazo incwadi zentengiso (receipts) ebe zingaba bubungqina. Ngoko ke akufuneki bungqina, siyatengiselana nje.
11. Impahla etengiswayo:- Xa impahla izakwenaniswa, iyadweliswa ngamehlo. Omnye uyaya kulibona ihashe lomnye alifunayo, kanti ke boteta, aze nalonto afuna ukulitenga ngayo ihashe elo, nokuba yinkomo, okanye elinye ihashe, okanye impahla emfutshane.
12. Imilinganiselo:- Xa kutengiswayo, kusetyenziswa imbiza neziciko zazo, neziciko zebhekile, nengxowa, nezikotile, nengobozi.
13. Amxabiso:- Ukuba igusha uyayitenga, ibetana nengxowa yombona. Xa kuyindlala, igusha ezimbini zibetana nengxowa yombona. Ibokwe nayo ikwanjalo. Lendawo yamanani, ayimi ndawonye, kuba tina njengabantu abanesisa, kuxutywa nokupiwana, ngezizinto, amanani ke angafani, kuba-nto abatengiselana bevana, x nabazalanayo.
14. Alindelakile na amabaso:- Amabaso alindeleke kumtengisi ngapezulu komtengisi, kuba kusoloko kulindeleke ulwaphulelo kumtu otengisayo.
15. Liyenziwana ityala? Ityala, oko kukuti ukutemba umtu ukuba woza nayo entlawulelo yako, liyenziwa kwa Ntu.

s774

K11/40

210

211. 16. Into yentlawulo ixelwa pambi kwamangqina? Into umtu atembisa ukuba wohlawula ngayo umtu, uyixela kuko abantu abangamangqina.
17. Siyenziwana isitembiso? Ubungqina bupelele kwinto yokuba kutenjw ngabantu. Uti lowo wenze esositembiso kuko abantu abangamangqina, kube kupelile, woti ke atenjwe uba uyakwenza ngokwesitembiso sake.
18. Xa into etengisiweyo ifile:- Ukuba into, okanye izinto zitengisiwe, azikatatwa, ze ife, okanye yehlelwe yingozi, okanye ilahleke, lonto, ifela lamtu ebe yitengile. Pofu asilotyala lamtu kumtengi naku mtengisi.
19. Xa kutengiswe inkomo ingekakululwa:- Ukuba umtu, uyitengile inkomo, kodwa akakayitabati, inzala yayo, ngoku kanye iselapa, * yeyalamtu uyitengileyo. Kuyimfanelo yake ukuba ayibange.

Ukwapula izigqibo.

211

212. 20. Sike sapulwe isigqibo? Yinto ekoyo ngokubanzi, nokuqelekileyo, ukuti umtu ugqibe naye, asuke yena asapule esosigqibo. Maxa wambi isigqibo umtu usapula emva kokuba sekugqitywe, kwapetwa konke.
21. Ike ipindiswe into eseyitengiwe? Into eseyitengiwe ayisabuyiswa kwaXosa. Etengisiweyo, itengiwe ayinakubasabuyiswa.
22. Uyahlawula umtu owapule isitembiso? Akuko ntlawulo yenziwa ngumtu owapule izigqibo. Akuko mteto utshoyo kuti luhlanga lase Mbo.
23. Ikona imbuyiselelo xa umtu eroxile? Hayi, akuko mbuyiselelo yant yenziwayo, neyalupina uhlobo. Xa k umtu aroxileyo, sube eroxile, enge nakuba sabuyisa nto, xa engatandi kwenza nto ilolo hlobo.
24. Inokwaliwana into ekuhlawulwa ngayo? Umtu uyala xa into ingalunganga, Oko kukuti, inkomo xa ibhityile nokuba ikangeleka ngati iyagula.
25. Linakona ityala ukubhatalwa iziqendu? Ewe, xa n nite nenza izigqibo navumelana, umtu unako ukubhatala iziqendu ngezi qendu.
26. Into eyenziwa kuntu ongabhataliyo:- Xa umtu engavumi ukubhatala, uyamangalelwa eNkosini.
27. Inzala iyamangalelwa? Inzala yemali ayiko kuti tina kwa Xosa, yinto yakwamLungu le yenzala. Kwezimini, ukuba umtu akabhatali, ufa kwa emaGqweteni. Kungenjalo woti mhlawabatala, abatale lonto ebemelwe kukuyibhatala, kungamikonzala, nanto yongezelelwayo.
28. Inako na into etengisiweyo ukutinjwa? Xa utengisa into, kufuneka ungamniki umtu, engaku nikanga intlawulo yayo. Ukuba ke umnikile, unako ukuya kuye, uyitate, uyitimbe, xa engabhatali, /Imbolekiso.....

Imbolekiso.

29. Izinto ekubolekiswa ngazo:- Kuyabolekwana ngamakuba, i-ere, inka bi zokusebenza, nezikofolo, neplanta, nefatyi zokuka amanzi, nempahla yendlu, xa umtu ezakufikelwa zindwendwe, nemali, Nenkomo zokusenga ziyabolekisa (inqoma) yonke into iyabolekisa eMbo, kuba inkomo uyanikwa umtu, apiwe amasi asenge kwelituba angekabinazo ezizezake.
30. Izinto ekungabo lekiswa ngazo:- Inkomo yomzi akubolekiswa ngayo, inkomo yobulunga, akubolekiswa ngayo. Impahla oyinxibayo yangapantsi akubolekiswa ngayo. Imikonto yomninimzi akubolekiswa ngayo. Umendlalac nempahla yokulala yomninimzi akubolekiswa ngayo.
- 212
~~213~~. 31. Izinto ekubuyiselelwa ngazo:- Lento umtu atanda ukubuyiselelwa ngayo, ilungile. Ukuba umbona ufuna abuyiswe kwangombona kuvumelekile.
32. Zibuyiswa njani? Umtu ubuyisa umbona okwangangalowo ebemtatile uwubuyisa nokuba kuninina. Kusentandweni yomtu ukuwubuyisa sowungapezulu, ejonge ukuba ampe umhlobo wake, kuba naye ebemncedile mhla mnene.
33. Kubuyiswa kwa elohlobo lombona? Ukuba umtu uboleke umbona, uvumelekile ukuba angabuyisa nalupina uhlobo lombona. Kufuneka awubuyise ube kwangako, nokuba ungapezulu, xa efuna ukuba ampe umhlobo wake, njengokuba sekutshiwe ngasentla.
34. Xa kubolekiswa ngenkabi zokulima:- Ukuba inkabi, zibolekwe zaya kulima, umtu akabataliswa, ngapandle koba ubeqashiselwe, angabolekwanga. Ukuba umbolekwa yatanda ukuhlawula, uyayenza lonto ngesisa sake.
35. Uboleko lwento ezipindiswayo:- Eletu isiko lokubolekana ngesisa. Umtu uyamboleka omnye izixobo zake, amakuba ake, nayo yonke impahla yokusebenza. Indawo yokuhlawulisana xa umtu umboleke into intsha, ivela kube Lungu. Siyitatile ke nati namhlanje, ~~ko~~ kuti. Kuya batallswana xa umtu umnike into eyeyako.
36. Iacinwa ixecha elingakanani? Ukubuyiswa kwayo impahla ebolekwe umtu, kuxomekeke emtwini obeyibolekile, okokuba umniniyo, uyifuna ninina. Xa eyifuna umnini wayo iyakululwa, igoduke, iyekuye.
- 213
~~214~~. 37. Xa inomoncekalo:- Ukuba impahla yemboleko yonakele okanye ilahlekile, omnye umtu usuke ati, mayihlawulwe, omnye ati akukonto, mayiyekwe kuba ibe ibolekiwe, xa yonakele, yonakele, asiliho tyala lamtu, kuba asiyonto yangabom leyo.

/38. Uyaxelelwa.....

s774

K11/ 40

38. Uyaxelelwa msinya umtu wayo? Ka impahla yemboleko yonakele, okanye ilahlekile, kufuneka umtu wayo, aziswe kwa ngoko.

39. Iyakandwa na? Ukuba umtu unesimilo uti, akuyapula into yomtu, akawuleze aye kuyikanda ilunge. Kungenjalo iyahlawulwa nsenye xa nivumelene nalomtu ungumnini wayo.

Inkomo.

40. Kubolekwa nsenkomo, xa zizakwenza ntoni? Inkomo umtu uziboleka xa ezakuzibopa aye kuteza, okanye xa efuna ukusenga, naxa azakulima n nazo, naxa azakuya kutabata impahla yake, njalo-njalo.

41. Kubolekwa bapi abantu? Kubolekwa abantu abapantsi, abaxakekileyo nabangenazinto, abasweleyo. Nongaswelanga uyabolekwa xa ecela ukuba makabolekwe. Kubolekwa abazalwana, nezihlobo. Abangonyana, nababusi abangenazinto.

42. Ikonana ibatala:- Ukuba umboleki akatandi kukuhlawulisa, akakuhlawulisi. Ukuba ufuna intlawulo, wokuhlawulisa ke.

43. Ixesha elingakanani? Eloxesha nimiselene lona ukuqashiselana kwenu, lilo ke eloti lakupela nihlawulisane.

44. Zingatatwa inkomo zemboleko? Zingatatwa naninina inkomo ezo zemboleko, ngumninizo, kodwa noko evane nombolekwa ukuze kube kuhle, bevisisane.

45. Kubuyiswa zona ncam? Kufuneka kubuyiswe zona ncam, kungabuyiswa ezinye mpela.

46. Xa kuko elahlekileyo:- Umnini nkomo, kufuneka aziswe kwangoko, xa kuko elahlekileyo, neyenzakeleyo.

²¹⁴
~~215~~. 47. Ivadliwa inkomo efileyo? Efileyo inkomo, kweziya zemboleko, ingatijiwa, xa umnini wayo evumile ukuba ifile.

48. Isikumba nenxaxheba:- Isikumba nenxaxheba yalonkomo ifileyo, kufuneka isiwe kumniniyo.

49. Ulwando lwenkomo:- Umnini nkomo yemboleko, kufuneka aziswe xa kuko ulwando lwenkomo zake.

50. Iyabuyiswa inzala? Lenkomo intsha izelweyo kufuneka ibuyile nayo mhla zibuyayo.

51. Xa ifile:- Ukuba lenkomo intsha, izelweyo ifile, kuxelelwa umniniyo, ukuba ifile ayazi lonto.

52. Iyabuyiselelwa:- Inkomo efileyo ayibuyiselelwa ngezinye, kuba zeke engelotyala lombolekwa.

s774

K11/ 40

53. Ayafuneka amangqina? Mayela nezinkomo, akufuneki mangqina, kuba yinto epakati kombolekwa nomnini nkomo.
54. Zingapawulwana ezinkomo? Lomtu ubolekwayo akanagunya lokuzitshisa nokuzi pawula kuba ubolekiwe asizozake.
55. Kuyabolekiswa ngenkomo! Ewe, inkomo umtu uyabolekwa xa azakulobola, ukuze ati akuzifumana azibuyise.
56. Ziyabuyiselelwa ngenye into! Umtu unako ukuzibuyisa ngenye into inkomo azibolekileyo, kodwa kufuneka ibe kwayinto ehambayo ngokwesi Xosa nokuba zigusha, nokuba zibokwe, azibuyiswa ngamali.

57. Ziyabuyiswa ngenkomo zikazi lentombi yokuqala? Inkomo abe ezibolekile unako ukuzibuyisa ngenkomo zekazi lentombi yake yokuqala.

215
~~216~~ Lilisiko letu tina uba umtu xa ebelotyolelwe azirole ezonkomo kwikazi lentombi yake yokuqala. Noba seyingunyana, xa elotyolelwa nguyise, intombi yokuqala yekayisa, oko kukuti inkomo ezo zalontombi zilunge kuyise omkulu ukubuyiselela iziya kwakulotyolwe ngazo.

58. Ziyadiswa ezinkomo? Inkomo nokuba zibuye ninina, zibuya zilelonani lamhla mnene, azibuyiswa sezinezala. Ayiko lonto kuti.

Imihlaba.

59. Izizatu zokubolekisa ngomhlaba:- Umtu ubolekisa ngomhlaba xa eqonda ukuba uyamoyisa, akawufezi. Uyaya enkosini atete nayo okanye acele kuyo, ize iti yakumvumela, abolekise ke ngawo. Ngaxa limbi xa epantsi engenazinto, ubolekisa ngawo kwangolohlobo.
60. Kubolekwa bapi abantu? Wonke umtu ocelwayo ukuba abolekwe uyabolekwa akukataleki nokuba, asingomzalwane wake.
61. Kuyahlawuliswa? Lomtu, ubolekiweyo, akahlawuli. Ukuba sisahlulo kuvumelekile ukuba bahlulelane ngemveliso yomhlaba lowo. Ituba lokubolekwa kwake lona, lisekutandeni komtu, ekubeni ebetete nenkosi.
62. Ixesha lesaziso elifunekayo:- Umtu xa ebebolekwe inkomo, unikwa ituba, lokuba azibuyise, azeke ati, lakuba lipelile elotuba azibuyise.
63. Abafazi bayabolekisa ngomhlaba? Abafazi abanamagunya okubolekisa ngamasimi, ngapandle kokuba, bavane namadoda abo, ukuze bayenze lonto.
64. Angabolekisa amadoda ngapandle kwabafazi? Amadoda nawo akanako ukubolekisa ngamasimi de abe avene nabafazi, ebuncinaneni, indoda mayivane nomfazi omkulu.
65. Inkosi okanye isibonda, iyamnyanzela umtu abolekise? Hayi, inkosi nokuba sisibonda, ayinako ukunyanzela umtu ukuba makaboleke omnye umtu

216. entsimini yake, engatandanga ngokwake.

66. Kuyabolekiswa na ngemali, amakuba nengwelo? Ewe.

67. Kuyahlawuliswa ngezizinto? Xa umtu eboleke omnye imali nokuba yinqwelo okanye ikuba, kusekutandeni kwake ukumhlawulisa nokunga mhlawulisi ngazo.

Inkonzo.

68. Ibhatala yenkonzo:- Ukuba umnini mali, umnini zinkomo, umnini nqwelo, uyatanda ukungamhlawulisi, lowo ube embolekile. Usuke ati makasebenze, nokuba yintonina apa ekaya. Nokuba uyalima, nokuba uya-hlakula, nokuba ulungisa ubuhlanti, nokuba ulungisa ucingo.

69. Angazaka izindlu? Ewe, ukuba unguntu ongumaki, angamenza ukuba amakele izindlu.

70. Angalima? Ewe, angamenza amlimele amasimi ake, xa ngaba uyatanda

71. Imisebenzi vendlu:- Unako ukuti makamenzele omnye kulemisebenzi yalapa endlwini, ukupeka, ukuvasa, ukulungisa izindlu njalo.

72. Angazalusa inkomo? Angamenza aluse inkomo zake ukuba uyatanda, ukuba yindoda.

73. Ibhatala yezizinto:- Ekwakeni indlu, uhlawulwa ngemali. Xa ngaba umlimele uhlawulwa ngemali, kungenjalo naye alinyelwe kwangezinkomo. Ekwaluseni uhlawulwa ngenkomo, okanye ngegusha nokuba yimali

74. Akona amangqina, xa kuyunyelwana? Akubizwa mangqina, kwinto yomtu nomqeshwa amqeshayo. Uziqeshela yedwa.

75. Ixesha lebhatala:- Umtu oyindoda uqashwa ngonyaka, ahlawulwe

217. inkomo enye ngonyaka.

76. Babhatalwa ntoni abatunywa? Abatunywa bona ababhatalwa, basuke bona babulelwe nokuba kungomlomo, nokuba unikwa imalana nje yecuba.

77. Amagqira:- Amagqira enkosi akabhatalwa nto. Kuqala linikwa iponti nokubazigusha ezimbini zokuvula ingxowa. Kanti ke emva koko akuba epilile umtu kurolwa inkomo izeke emva koko live ligqiza lomzi, elonyanga njalo. Kudala ingxowa yayivulwa ngebokwe ezimbini, okanye ngegusha ezimbini. Ke ngelixesha lesilungu sekuko imali iyavulwa ngeponti, xa umtu etanda.

78. Xa kubetelelwa:- Ekubeteleleni, nasekulungiseni umzi, igqira linikwa inkomo. Ukuvula ingxowa yiponti ebomvu ngokwakudala. Okanye zibokwe ezimbini.

/79. Emfanelo.....

79. Emfanelo ezinziwayo:- Ukuba elogqira lizakwenza izinto, ezinje ngokulungisa umzi, kuqale kuvulwe ingxowa ngebokwe ezimbini, izeke kuhlawulwe ngenkomo, ibe ligqira lomzi ke ngoko. Xa kubetelelwa, kube telelwa ngegusha emnyama, kurolwe inkomo ke emva koba kugqityiwe.

23. Inkosi.

Bala ngohlamba lako.

1. Igama le Nkosi:- Igama lenkosi yalapa, nguJulius ongunyana ka-Bushula Makalima,
2. Amadoda ebandla anamapakati:- Ngonyolo Ngambu, Archie George, Faku Mbhantshu, Sikade Magenu, Dwayi Mlonyeni, Mzwanywa Nomgogwana, Piyose Tyolela, Mlungu Njoza, Levi Mzazi, Xayimpi Sigodi, Ngcane Sigodi, Mqushekwa no Dinwa bakaMazitshana, uNgxidi Caza, Cekiso Sigodi, Gwadiso Diba, uWillie noTimothy bakwaNenemba, Mbi Nkumanda, Nana Metula, Nozakuzaku Sipala, Elijah Ngcikiza, uMkunukelwa noBonakele baka Mhlambiso, uGeorge no Horace bakaMdikane, uBulawayo no Ngqosana no Kametshata bakaMqatu, uMtakati, uNdwanyana no Ginyizembe bakaAponi, uDingezweni Ngxokolo, Mkwambi ka Boyi, uMendisi, no Rupu no Macizana, baka Kozelo. uMvaka Pungwayo, uHesi no Mangeli no Paul bakaMatutu. uMxokozeli ka Nzuzo, uBaby, no Walter no Nguza bakaMagwevana, uMncameni ka Sojingose. uDukile ka Xabanisa. uDyantyi no Manxiweni baka Matyoboza, uTshemese no Mtuse baka Mvoweshumi.

Induna.

Ngu Futshane Nenemba, Talitenjwa Jongilanga, Lutoli Ngambu, Tukela Makalima, Mpati Makalima, Tsetse Zenzibe, Kamisile Monti.

Izibonda ezincinane:- Ngu Ngxidi Caza, Babana Jongilanga, Zwelifile Ngambu. Amos Bhoxoza, uDyubele Mpapama, uMjongeni Sibuta, Sikebekebana Mchti.

3. Abazali babo:- uFutshane uzalwa nguMlonyana ozalwa nguNenemba. uFalitenjwa uzalwa nguJongilanga ozalwa ngu Ndzawuse.

uLutoli uzalwa nguNgonyolo, ozalwa ngu Ngambu.

uTukela uzalwa ngu Tshalisi ozalwa ngu Dingana.

uMpati uzalwa ngu Nkwenkwe ozalwa ngu Kolisi.

uTsetse uzalwa ngu Zenzile, ozalwa ngu Nyhikitya.

uKamisile uzalwa ngu Dovudovu, ozalwa ngu Siyeleyele.

4. Izinsulo zabo:- Bebonke ababantu, abanquli zilo ezinje ngenyoka. Banqula uTixo kupela bona. ~~Abananto~~ Abananto bazilhonipayo nabazinquleyo ezilwanyaneni.

s774

K11/40

5. Indawo abahlala kuzo:- uFutshane Nenemba uliliso le Nkosi use Ndlebendlovu. Upatele iNkosi aze ayivele yonke into ingaba ikona. uFalitenjwa Jongilanga. Yena use Jojweni. ulutoli Ngambu yena uSesi. zindene kwa ndlu Nkulu.

uTukela upete eMdeni uhlala apo.

uMpati Makalima uhlala e Sigingqini ke upete kona.

uKamisile Monti uhlala e Gwali ke upete kona.

uTsetse yena uhlala eFranisi, upete kona.

6. Zipantsi kuka bani? Ezinduna zonke zixeliweyo zipantsi kweNkosi. Izibonda ezincinci (sub-headman) zona zipantsi kwezi nduna sezixeliwe.

7. Indlela eziyifumene ngayo lendawo:- Ukuze ezi nduna zibe zinduna ze nkosi, zonyulwa yi Nkosi e Nkundleni, ukuze lendawo yokuba zinduna ze nkosi zibe ziyidle ilifa kuba noyise babezinduna nezibonda njale-njalo. Abazange bonyulwe ngu Rulumente konke na.

220
~~221~~ 8. Zipete pi? Ezinduna zipete kwezindawo sezixeliwe, zihlala kuzo. Zigcine izinto ezonakalayo pakati kwabantu ababapeteyo. Ka kuko ityala liziswa ngabo komkulu, enkundleni yamatyala, balingenise eNkosini.

9. Bayazalana ne Nkosi?- Abanye kwezibonda bayazalana ne Nkosi, kodwa abona baninzi ngabangazalaniyo ne Nkosi.

10. Ziyazalana zona? Ezinduna nezibonda azinabuhlobo begazi, zizalana ngokwendiselana.

Chief.

11. Intlonelo eNkosini:- Imbeko ye Nkundla, kutiwa ngu Mbuso. Umtu ukuze abe unentobeko eNkosini, makayihlonele, ayitobele, ayilulamele iNkosi. Enkosini kutiwa, "Mhlekazi," okanye kutiwe, "Tole lesilo", okanye ke kutiwe, "Nkosi Dumalisile". Inkosi ibizwa ngegama lobukosi bayo.

12. Isibuliso sayo:- Xa ibuliswayo le nkosi yetukutiwa, "Ah, Dumalisile".

13. Izicabelo ze Nkosi:- Ngu Nguni, Mpafane, Nontshiza, Sicocombela, ngati kukuza kokwindla, Butelezi nkomo zika ngubinolaka, Mabizela, wena wase Lutukela. Kunzima ukupuma kwelanga nkomo zika Makalima.

14. Igama le nkosi:- Igama lokuzalwa le nkosi liyahlonitshwa, liyoyikwa ukubizwa. Umtu oliluzayo angatatwa njengomtu ongenasimilo, oyitukayo inkosi.

15. Abantu pambi kwe nkosi:- Xa kubuliswa inkosi, kumiwa ngenyawo,

222/kotulwe.....

s774

K11/40

221

~~222~~. kotulwe iminqwazi umtu apakamise isandla sokunene. Abantu xa be komkulu kufuneka bazipate ngembeko, batete ngokucolekileyo, babulise iNkosi yodwa, bakahlele kuyo yodwa. Bona bodwa kufuneka banga wasazeli, bangangxoli, batetele pantsi, bapendulane ngentlonelo.

16. Imiteto yokudla kwe Nkosi:- Ukudla kwe nkosi, kufuneka kungapata nangubani na. Kufuneka kupatwe ngumtu omnye, oyinduna epambili enkosini.

17. Umtu olungisa ukudla kwe nkosi:- Umtu olungisa ukudla kwe Nkosi nokupatayo, yinkosi kazi yake, apa ekaya. Kanti paya eBandla (enkundleni) nakwindawo ahamba kuzo inkosi, ipekela yinduna yayo eyitembeleyo, esemxelweni we Nkosi. uNkosi uJulius Makalima upekela ngu Falitenjwa Jongilanga.

18. Kuqale kuviwe? Ewe, ukuba umtu uzakupa iNkosi ukudla, kufuneka induna ike ikuqome ikupe ubuti, pambi koba idle ke inkosi.

19. Idla yodwa? Ewe, inkosi idla yodwa, imane ibasikela abo ibatandayo. Ngelinye ixesha idla nenduna yayo.

20. Ka itata indlela:- Xa inkosi itata indlela, itata nalipina iqegu elitandileyo kubantu bayo. Ungeva kute nxwe, imbongi ikwaza isiti, "Vulani indlela, kuhamba umtwana wenkosi apa." Xa inkosi itabata indlela.

21. Izinto ezisebenzisayo:- Izinto ezisetyenziswa yinkosi, azinamagama ahlukileyo kula siwasebenzisayo sonke imihla, ngemihla.

22. Abantu abayigcinayo:- Inkosi igcinwa zinduna zayo (amapakati) azintloko) abobantu kwakusi tiwa kudala, ngamafa, na nkosi.

222

~~223~~.

Intsapo yenkosi nezizalwane zayo.

23. Intsapo yenkosi:- Intsapo yenkosi imingolu hlobo:- uJulius uzalwa ngu Bushula, ka Lize, ka Mawosha, uJulius uzeke uGertrude intombi ka Robert Honono. Lomfazi ke uzele uNombulelo, uSilumko (indla-mafa) uNontutuzelo no Nontombizanele kupela.

24. Isingulo se Nkosi:- Inkosi le, ayizange ibenasi nqulo simbi, ngapandle ko Tixo.

25. Ihlala ndawonye? Ewe, intsapo le ye nkosi, ihlala ndawonye, apa komkulu. Mtu ohlala e Tyeni ngu Silumko, kuba uyafunda kona, pantsi kwento ka Mzazi, umfo wakwa Gqunu.

26. Elona cala libalulekileyo:- Elona cala libalulekileyo kulendlu ka Makalima, leli lika Bushula, kuba uyinkulu, nenzala yake. Ke

/uBushula.....

uBushula yiyona ndlamafa, kulomzi wakomkulu.

Indlalifa ka Bushula ngu Julius lo uyinkosi kanti ke eka Julius endlalifa ngu Silumko unyana wake, abanye abantu abasondeleyo ngu Futshane Nenemba olilifa kulendlu yakwa Nguni, kuba wayefunyenwe emfazweni uko ke uBillius Makalima, ongumninawe wenkosi ote ngo. Kukwako no Brinning ozalwa ngu Teni ongunyana ka Dingana - Makalima.

27. Umsebenzi abawenzayo:- uFutshane Nenemba ubambela inkosi, unguncedisi nesandlase nkosi, kuba ngokwesiko lesi Xosa, inkosi iyabanjelwa nanguntu ongenagazi ebukosini. uBillius yena usetyenziswa ekubenisijoli apa komkulu. uBrinning yena akananto ayenzayo yena komkulu.

223.
224. 28. Indlela abancedisa nayo ekulawuleni:- Umtu onayo indawo yokuncedisa ekupateni ngu Futshane Nenemba. Naye upatela inkosi xa igula xa ixakekile, naxa ingeko ekaya.

29. Enye into abayenzayo:- Ababantu banje ngo Futshane Nenemba no Billius Makalima, bayatunywa yi Nkosi amatyala, bayimisila yeNkundla.

30. Emzini wenkosi:- Bayabakangela abantu bangabi nakulwa. Xa beyenzile lonto, baqutyelwa eNkosini kutetwe ityala.

31. Kuko msebenzi utile wamatyala? Owona msebenzi wake uFutshane, kukubambela inkosi. uBillius Makalima yena ngumtshutshisi ematyaleni enkosi, kuba engumninawe wenkosi, ekwangumtunywa wenkosi.

32. Nje ngamadoda ebandla:- Lamadoda ango Futshane no Billius Makalima, bangabantu abahlonipekileyo ebandleni. Ngamadoda ati xa engeko kubeko izinto ezifinyelelo enkundleni yamatyala.

33. Isibonda esigcinele inkosi:- uFutshane Nenemba yena uliliso eNdlebandlovu, ugcinele inkosi. uBillius yena akayonduna ipeteyo ndawo.

34. Abenzi bemvula:- Apa komkulu akuko mtu uligqira lemvula konke.

35. Awona madoda azicakasana enkundleni:- Enkundleni yomteto namaatyala balibandla, awona madoda azicakasana, awona wona, kuti xa eko kube kulungile.

36. Abantu abalawula esutwini:- Ososutu bamekwenkwe, ngoyise bamekwenkwe, abona bantu balawulayo esutwini. Bona ababantu bazizihlonitshwa zakomkulu, abananto yokwenza nesutu.

224.
225. 37. Ekulimeni:- Lamadoda akapatanga apa ekulimeni, nasekufuyeni. Apa ekufuyeni akabhekelanga paya. Akangabo balimi nabafuyi babhekele paya.

/38. Bangabefundisi.....

s774

K11/ 40

38. Bangabefundisi bokunqula izinyanya? Hayi, akunjalo.
39. Bangonogada bamangwaba? Ewe, bangonogada bamangwaba akomkulu, kanti ke kulonto, bahlangene nebandla ekuyenzeni.
40. Banolawulo kwidini lakomkulu? Lento ilidini yinto yomtu namawabo Ke njengoko uFutshane no Billius besondele kangaka enkosini ngokuza-lana, banemfanelo uba balilawule idini lakomkulu, kunye nenkosi umnini mzi.
41. Ziko Izanuse? Apa komkulu akuko namye osisanuse.
42. Ziko imbongo? Kwaba balapa komkulu, abantu, akuko namnye oyibongi yenkosi ngu Ngonyolo Ngambu umfo wase Mamfengwini.
43. Bazizityebi bonke? Hayi bo, ababantu bakomkulu batyebile abanye abanye bayalamba noko kubo, abanye abazozityebi, ngabantu nje banezintu nje ezincinane, zokubanceda, noku baxasa, imipefumlo.
44. Apo babufumana kona ubutyebi? Ubutyebi obu, babufumana koyise, ke babudla ilifa kubo. Abanye ke bati bahusebenzele ngokuti babile ngendlela ngendlela.
45. Bayevana ne nkosi? Induna zenkosi ziyevana ne nkosi zonke, kuba iti uba ayivani nenkosi, igxotwe. Lonto ke yokugxotwa iyoyikwa ngabantu. Ziyevana nazodwa, kuba eyoni leyo, iyamangalelwa enkosini.
46. Ziyehlulelana? Induna ziyevana, azehlulelananga, zaye zingenanto yakungevisisani nenkosi.
47. Into ebekiswa yinkosi kubaninawe:- Akukonto ngokumayela nokulawula abantu, ibekiswayo yi nkosi kubaninawe, nezihlobo zayo zegazi. Yonke imiteto ipuma enkosini ibhekiswe kwi nduna, ibe zizo eziyifakayo esizweni.
48. Ka bengaxelelwanga nto:- Izizalwane zenkosi zihlala nje, zihlonipekile. Asingobantu bokutunywa yinkosi, kuba balibandla (amapakati axabisekiley) Abakatazeki yilonto, kuba bayayazi indawo yabo.
49. Ibhinqa lingalawula? Ngokwesiko, enkosazana ezelwe tanci, inokuncedisa ekulawuleni uhlanga lakowayo. Lento ibeko futi - futi, kwintlanga ezimnyama. uNovili waka wapata, epeke aBatembu, kuba uyise, inkosi, yayingena ndlalifa eyindoda. Nakwa Xosa lento iqelekile, kanti nase Mbo.
50. Zihlala pi xa zendile? Intombi zakomkulu, ziti zakwenda zihlale emizini yazo. Ezinye ziyabuya, ezinye zihlale zonwabe emizini yazo.
51. Zendiselwa kwezinye inkosi? Ewe, intombi zenkosi, zendiselwa /konyana.....

225

226.

konyana bezinye inkosi. Pofuke xa umfo esisikulu, engalambi, enezwi enkundleni, okanye engumpakati opambili komkulu, unako ukwendiselwa intombi ye nkosi okanye unyana wake azeke intombi yenkosi.

52. Ziyendisela kubantu abamnyama? Abantu abamnyama (commoners) bayanikwa intombi zenkosi, xa etandiwe yi nkosi, njengokuba ke sekutshiwo ngapambili.

Isifazi se nkosi.

226
227. 53. Inani, namagama abafazi benkosi:- Umfazi wenkosi okopo nguNoman-tyi igama lake lomzi. UGertrude, intombi yomtu ongeyiyo nkosi umfo ka Honono kwa Tshutsha.

54. Igama likayise:- Igama lika yise ngu Robert Honono, eBencuti, kwisitili saku Qumbu.

55. Isizalo sake:- Lomfazi wenkosi, ngumzukulwana ka Mpambukeli, ozele uHonono, ozele uRobert uyise walentombi ingumfazi ka Julius Makalima - inkosi.

56. Inani lenkomo zekazi:- Lomfazi walotyolwa nge nkomo ezilishumi linesitandatu, nangehashe elinesali yalo. Elokazi lika Matshutsha, larolwa libandla, (amapakati, nenduna) ■ zenkosi.

57. Umfazi omkulu:- Lomfazi wenkosi ungu Matshutsha nguye umkulu ikwanguye nomncinci, kuba kaloku ngapambili ndike ndacaza ndisiti ndandizeke uMandlovu intombi ka Petros Poswa. Ke ndayishiya ndaya emfazweni ka 1914. Ke ndati ndilapo yamitiswa ngamanye amadoda ■ ndaza ndayigxota, ndawucita nomtshato. Wayenonyana ogama lingu Mawosha ke naye wabhubha ngo 1932.

58. Uhlobo lwesitembu:- Umfazi wale nkosi mye ayinasitembu.

59. Apo Bahlala kona:- Umfazi wenkosi mye, uhlala endlwini yenkosi. Ngokwesiko, inkosi iba nendlu yayo, nomfazi abe neyake. Elowo ke uhlala kweyake, isuke inkosi imana ukuya endlwini yomkayo xa itandayo.

60. Bahlala kwindawo ezahlukileyo? Abafazi benkosi abahlali ndaweni nye. Bahlala kwilali ngelali, elowo akelwe umzi kulolali, inkosi isuke imane ibabalela ke kulomizi yabo.

227.
228. 61. Uhlobo lokwakiwa kwezindlu zabo:- ~~Uku~~ Ukwakiwa kwazo ■ izindlu zenkosi ziyadweliswa. Ke inkosikazi engumfazi omkulu eyayo indlu iba yeyo kuqala izeke zidweliswe ngohlobo lokuzekwa kwabo.

62. Amalungenlo abafazi benkosi:- Abafazi benkosi bebepatwa ngokwahlukileyo, kwababantu nje. Bebeqeshelwa yindoda yabo, ati lomfazi

/uqeshiweyo.....

s774

K11/40

uqeshiweyo ahlawulwe ngempahla ehambayo emfutshane. Bebesetyenzelwa abafazi benkosi, ngabafazi benduna zabo, bebusa kungeko nto bazakuni- kwa yona, ngapandle kwamalungelo okuhlala elalini. Amakosikazi ebe- siba nemihlaba emikulu, kuneyabantu nje, kuba bengabafazi babanini mhlaba. Amakosikazi apatwa kakuhle, abe ngumzekelo elalini ngempato.

Akabetwa konke, kuba inkosi yoyika ukuba umfazi wayo angateleka, ize idliwe inkomo. Kudala isinxibo senkosikazi besisahluka kuba ama- kosikazi ebenxiba izikaka zenyama kazi, ziti ezankomo zilunge kuba- fazi babantu abamnyama zinxitywe ngemihla emikulu yogayi. Namhlanje, njengoba sekunxitywa impahla yesilungu akuko yantluko kusike abafazi benkosi begqitwe ngababantu abamnyama abasebenza ezindleleni ngesiza- tu soba onolongo (abembi bendlela) bona bayazi fumana iponti ezintatu ngenyanga kanti inkosi ifumana iponti ezintatu nge nyanga ezintatu. Ngelixesha abafazi benkosi bayegqitwa ngabafazi babantu abamnyama ngokunxiba.

63. Amalungelo omfazi omkulu:- Umfazi wendlu enkulu onamalungelo amaninzi, kunabanye abafazi. Uyasetyenzelwa zinduna zake nangababafa- zi bancinci. Intsimi yake ibankulu kunwabanye bonke. Uzekwa ngenko- mo zamapakati, waye ke ezakuzala indlamafa lomfazi. Lomfazi, yiyona nkosikazi yalomzi, nokuba uzekwe kuqala, pakati okanye kamva xa eze- kwe ngama pakati enkosi. Umfazi omkulu nje, ezizekeleyo inkosi kuti- wa, sisosulamdaka. Akanalifa, nenzala yake, ngapandle kokupawulelwa yilendlu inkulu. Ezinye izindlu zonke, eyasekunene, neqadi lendlu enkulu nelasekunene, zipantsi kwale nkosikazi inkulu ngokwewonga. Kanti ukunene akudlelani mafa randlu enkulu, ngokwesiko lesi Xosa.

228.
229.

64. Amalungelo abafazi abatandwayo:- Umfazi otandwayo, uye apawule- lwe yindoda, okanye ngamanye amaxesha, indoda imbele, impawulele ngase se. Indlamafa yendlu enkulu iyabizwa ibeko xa epawulelwayo. Ngeli xesha lase m Lungwini, indoda ibangati gwiqi, ibuye selimtelence into, nokuba yilokwe, nokuba ijiquya nokuba yilema. Indoda ikakulu ihlala kulendlu yake, imbalele intsuku ezininzi kunabanye.

65. Umpekeli wabafazi benkosi:- Abafazi benkosi bayazi pekela, ba- ncediswa zindunakazi zabo nosapo.

66. Abahlakuli benkosikazi:- Emasimini abo, basetyenzelwa zinduna zabo, namapakati ngokubanzi kanti kwanosapo luyasebenze emasimini.

67. Abaki bezindlu:- Ke bona abaki bezindlu kuqeshwa lomtu unesandla

/sokukwazi.....

s774

K11/40

sokukwazi ukwaka nokulungisa izindlu, nokubiya umzi umtu ogcina izindlu, zicocekile, yinkosikazi nendunakazi zayo - nabantu abaqeshiweyo nosapo.

229

230. 68. Mkulu umsebenzi wenkosikazi:- Umsebenzi wenkosikazi, ungapantsi kunowomtu nje. Akufuneki inkosikazi isebenze nzima ihlupeke, kufuneka isetyenzelwe ngabafazi benduna zenkosi le yakwayo.

69. Umtu owongameleyo:- Umtu owongameleyo kwisituba sabafazi nezindlu zabo, nempahla yabo, ngumfazi omkulu. Udade bo nkosi akanagunya lanto kowabo, kuba uyintombi, akanalulawulo kowabo, ngapandle koba naye alawule kowake umzi.

70. Induna ejonge imisebenzi yakomkulu:- Iko induna eyindoda ejonge ukuhambiseka kwezinto zakomkulu. Igama lalo nduna ngu Falitenjwa Jongilanga.

71. Usebenza ntoni? uFalitenjwa lo, ulimela inkosi, ngokongamela amapakati, aze nenkabi zokuzakwenzela inkosi ilima, nokuyityalela emasimini, kude kuye ekuhlakuleni nasekuvuneni. Ugcina inkosi xa ihamba, nokuba iya pina. Uyayisengela, ayicandele ayenzele neminye imisebenzana inkosi.

Abafazi benkosi:

72. Uhlobo abazekwa nalo:- Owokuqala umfazi owaye ngu Mandlovu wayeko. Inkosi yayizi zekele ngenkomo zayo. Ke kwabako ukungevisisane nengxabano pakati kwabo, ngokusuke azuze umtwana ongengo wendoda yake. Waqawulwa ke umtshato, yaza ke inkosi yazeke uMatshutsha, okoyo ke ngoku. uMatsutsha ke yena yinkosikazi ngokwesintu, kuba wazekwa libandla, amapakati enkosi.

230

231. 73. Ngulowo unemisebenzi yake? Umfazi wenkosi mnye, inkosi ayinasi-Tembu. Njengokuba ke emnye usebenza yonke imisebenzi yasendlwini,ancediswe zindunakazi zake. Ka inkosi inesitembu, abafazi bahlala basebenze, elowo endlwini yake. Blowo wenza owake umsebenzi, oko kukuti, owendlu yake.

74. Abafazi bapatana njani? Kwinkosi enesitembu, abafazi bapatana, kakuhle, batete ngemvisiswano, kube ngakumbi kwinkosikazi, umfazi omkulu. Kuba nguyena uyintloko. Indawo yesibini kufuneka babonise imvisiswano esizweni, babe ngumzekelo omhle, kona ukuze nabantu babonele empatwano entle. Zibako inteto ezingati kukurwingxilana pakati kwabo, kanti ke bayaqulane nje, abenzi nto yangxabano.

/75. Bahlala.....

s774

K11/40

75. Bahlala kunye? Bayaxabana? Ka umzi uyingqili, abafazi bayatandi ukuya kuhlala kulendlu yenkosikazi, badlele kona, bapekele kona, kuncokolwe. Ingxabano asinto iqelekileyo k pakati kwabo. Buba indoda yabo iyabayala uba babekane, batandane, bahlonelane ingakumbi bamazi omkulu kubo.

76. Abantu abahlala komkulu:- Abona bantu bahlala komkulu, zinduna zenkosi, ezihlalele ukugcina inkosi. Nendunakazi ke ngoku njalo, zihlala kwalapa, zigcine inkosikazi, zenze nemisebenzi etile yalapa. Abantu abalixoba lemfazwe, nabangamahlwempu, abangenandawo yokuhlala, nabacolwayo bengaziwa imvelapi yabo, bagcinwa komkulu. Abantu abangenangqondo, amageza, adla ngokugcinwa komkulu. Abaqeshwa komkulu babako abaqeshwa ngenkomo njalo-njalo. Induna ezi, ngabantu ababuza amatyala, pambi koba aye enkosini.

231.

~~232.~~ 77. Bahlala komkulu futi? Ewe, abantu abagcine inkomkulu ngabantu balapo. Bahlala apo k bade bafe, bazekelwa yinkosi nentsapo yake. Okokukuti, bebonke balilifa lenkosi. Nokuba umtu umkile, ubuyela kwalapa, kulondawo ebekuyo.

78. Abantu bohlanga bayahambela komkulu? Ewe, kuyimfanelo yabo ukuba bamane besiya komkulu ukuya kuvelela inkosi, baqonde nokuba inkosi iyapila, nokuba idla ntonina. Bahlala paya enkundleni bafumane nesixaso, kanti ke ukumka kwelanga, boti bagoduke, Ka befike kukonto efuna ukwenziwa, bayayisebenza ngesimahla.

79. Bake bahlale umzuzwana? Ngamanye amaxesha nokuba umtu yindoda nokuba libhinqa uyaya ahlale intsukwana paya komkulu, abuye agoduke mhla ate wakululeka. Ukuba umtu akayi komkulu, aze ati mhla axakwe yinto aye, inkosi iye iti kuye, "Uvela pina, lento uti wakuxakwa uqale uti tu, kanti xa wonwabileyo akulazi ikomkulu.

80. Bakona abasebenzi? Ikomkulu, alipelelwa ngabantu. Omnye uyaya aye kusebenza afumane umbalo, afumane umbona, afumane itakane nenkomo njalo-njalo. Lonto ke ixomekeke ekubuseni kwake, kungenakuba uyahla wulwa. Omnye uti kanti ubusela ukuba efuna ukupiwa inxowa nokuba yintonina ke. Omnye ubusa kuba atanda inkosi yake.

81. Abantu abamnyama bayazitumela intombi zabo? Abantu abamnyama (amapakati) bayazitumela intombi zabo ukuba ziye kwenza imisebenzi komkulu. Imisebenzi enje n okulungisa ~~ix~~ izindlu ukuhlakula, nokuvuma, njalo-njalo.

232. 82. Baninzi na, abantu abapuma kumnombo wenkosi? Abantu abapuma kumnombo wenkosi baninzi kanti, inkosi ibanye ekudalweni ngu Tixo. Banemizi yabo bonke engapandle kwekomkulu.
83. Kukona mzi womtu omnyama okonze kuye? Umtu ongowegazi lenkosi, uhlonipekile esizweni, into ~~uk~~ ke leyo eyenza ukuba abenamzi ukonza kuye, okanye nokuba yimizi emelene naye.
84. Into ekufuneka yenziwe kwinkosana:- Lontu ke kuyimfanelo ukuba lonkosana (umtu wegazi) makayenzele nayipina into, engumsebenzi, ukuyinceda, uyatunywa nokuba kupina yilo nkosana, enze nezinye izinto zikubusa.
85. Owona msebenzi kanye awenzayo:- Usebenza yonke imisebenzi, amsele ukutya, ampe utywala, kanti ke utywala bona xa umtu azakubenza, ucela enkosini enkulu, le ipeteyo. Uyampa inxaxeba xa exelile igusha nokuba yinkomo.
86. Kufuneka ixelwe yonke into eyehlileyo? Izinto ezenzekayo, ezizixelwa enkosini, zitunyelwa enduneni, ibe yiyo esa enkosini paya komkulu. Abantu nje begazi, abaselwa zingxelo, ngababusi babo, ngapandle kwezinto ezincinci nje zabo.
87. Abafazi no nyana benkosi bayafihlwa? Abafazi benkosi abafihlwa, bahlala apa komkulu, kwizindlu zabo. Umtu ofihlwayo ngunyana wenkosi oyindlamafa, ayokukulelela nokuba kukulonina, nokuba kukwayise kazi okwelinye ilizwe. Lonto yenziwa xa inkosi ibingafumani bentwana, ikatazeka inzala yayo aye kufihlwa ukuba makakulele apo, abuye selemdala lonyana.
- 233
234. 88. Umtwana wenkosi ozakupata:- Umtwana wenkosi uyafihlwa xa eselula, abuye xa kufike ituba lokuba apate. Uzinyeliswa ukuba angadibani nomoya abangalunganga bahantu abazintshaba zikayise nezake. Naye kufuneka angagelwa sisizwe ukuze oyikwe ahlonelwe.
89. Isizwe siyamazi umfazi oyinkosikazi? Isizwe sonke jikelele, siyamazi umfazi oyinkosikazi (umfazi omkulu) kwaye naxa inkosi ingekoyo lomfazi usala enguyena imicimbi ibekiswa kuye. Nonyana oyindlamafa wenkosi waziwa ngumtu wonke. Akuko ungamaziyoy ukuba ngubanina.
- Abantwana benkosi.
90. Bahlala kowabo:- Abantwana benkosi, bakuliswa ngonina, bahlala ezindlwini zonina. Abasekunene bahlala kulondlu yasekunene abandlu enkulu bahlale kuyo njalo-njalo.

s774

K11/40

91. Bagcinwa ngabantu abatile? Abantu abahleli bebalusile zinduna zenkosi. Induna ezi ke zisebenza ukugcina ikomkulu, nosapo, nempahla yenkosi. Kodwa induna yona ehlala komkulu ibanye kupela.

92. Bayafundiswa umhlawumbi baqeqeshwe? Umtwana ofunda lukulu ngulo uyinkosi, noko kwabanye aba, akukonto ingako, ikwangabo abasuke bafunde kwakulo uyinkosi. Lo, uyindlamafa ufundiswa zonke izitete, nama-siko, indlela yokuteta nokuzipata kakuhle, ukuze ahlonitshwe luluntu. Nesizukulwana sake uyasifundi sa kakuhle betu. Nenduna zake uyazifundiswa, ukuze akule ebazi ababantu.

234
235. 93. Bayadibana nabantu abamnyama? Abantwana benkosi, bayadibana bonke ngamaxsha atile bayadibana nabantwana babantu nje, kwa nabantu ngokubonzi.

94. Bapatwa njani abantwana benkosi? Abantwana benkosi basoloko - behlonelwe, ngabantwana babantu nje, bayoyikwa, babekwa ewongeni loku-ba kunenziwa nayipina into, xa abantwana benkosi beko.

95. Bateta nabo njani? Xa beteta nabantwana benkosi bateta nabo ngentobeko, kude kuti xa kutetwa nomkulu, ewe kukalwa ngenkosi okanye ukuba yintombi enkulu kutetwe nge nkosazana.

96. Bayabuliswa? (ukukahlelakubo) Ngapandle kokuhlonelwa nje, abantwana benkosi abanazibuliso, ngapandle kokuba bade bafikelele kwituba lobudala. Babuliswa ngesandla njengomtu wonke. Akuko mtwana uke abongwe kuba uzeke engenaziganeko ake wazenza, kuba use ngumtwana. Umtu obongwayo nguyise inkosi.

97. Baqeqeshwa njani? Umtwana wenkosi, lo, uyindlamafa, uqeqeshwa ukuba akwazi ukupata, ukulawula, nokukwazi ukukokela abantu. Nalo uyinkosazana, uyaqeqeshwa kwa ngolohlobo. Baqeqeshwa nguyise nonina, kwanenduna ezi zenkosi.

98. Bayaya enkundleni yamatyala? Hayi abayi bona enkundleni, kuba akufuneki bapazamise. Bona baqeqeshelwa kwalapa endlwini nguyise nonina kwanenduna ezo.

99. Uhlobo abaqeqeshwa ngalo:- Bayaqeqeshwa ngomteto, nangezinye izinto, ezinokuti zibake.

235
236. 100. Bayalusana inkomo? Ewe, abangamakwenkwe bayalusa, oenze nezinye izinto ezingumsebenzi obafaneleyo. Nabazintombi bayasebenza nonina apa endlwini. Kaloku ezizinto kufuneka bezazile, kona ukuze bakwazi ukufuya nokusebenza imisebenzi yekaya.

101. Bayabetwa okanye bohlaywe xa kufanelekile? Yinto enqabe kakulu leyo, yokubetwa komtwana wenkosi ngumtu nje. Nokuba inkomo zenkosi zingene entsimini yendoda, bezaluswe ngumtwana wenkosi, into angayenzayo lowo, unentsimi etagi weyo, kukuya kukala kuyise, angamsi sandla ngokwake. Nasekwaluseni paya kwamanye amakwenkwe, umtwana wenkosi akasiso sisulu sokugxizwa, ukutelekiswa nokufumana abetwe nje.

102. Umtu omnyama uyababeta? Umtwana wenkosi akabetwa mpela ngumtu omnyama. Angadliwa yinkosi, xa umtu angasuke ohlwaye umtwana, engakange abekise kuyise. Nguyise omakohlwayo.

Inkosi ibuzuza njani ubukosi?

103. Umtu ubayinkosi ngokonyulwa? Nguban? njani? Ngokwesiko lesintu inkosi ayonyulwa, konyulwa unina, onyulwe libandla (amapakati enkosi) Lenkosikazi ke ihleli isaziwa, ukuba umtwana emzeleyo, woba yinkosi. Uyamiselwa ke lomfazi ngetambo lengonyama, ukuba aze azele inkosi.

104. Yonyulwa zizinyanya zabangasekoyo? Inkosi yonyulwa ngoluhlobo seluxeliwe kulombuzo we 103. Zona izinyanya zabangasekoyo, zinqulwa nje, kuba yinto esesikweni, eyinkolelo ukuba nakolomiselo, ukuba izinyanya azivumi, akusayi kulunga nto. Asiziso ezalata inkosi. Zona zizinqulo, amaton o ayo.

105. Inkosi iyonyulwa nendalo? Inye indlela yokonyulwa kwe nkosi, lumiselo, akuko yimbi ikoyo apa kwa ntu. Igqira liyafunwa lokumisela azale inkwenkwe, eyakuba yinkosi. Eligqira sisanuse esi senkosi, esingummiselo kuzo zonke izinto, ezifuna iyeza komkulu.

236
237.

106. Wonyulwa nguyise? Umtwana oyinkosi ezalwa nje, selesaziwa. Uti ke akukula asokwe libandla lake, ukupuma kwake umiselwa ngalo mapakat kayise ebukosini, edibane noyise uti ke ngoku atiywe igama lesibulisc owati nokuba akakade apate ncam, abuliswe ngalo ngumtu wonke. Lomsebenzi wokumsoke nalo wokumtiya igama (isibuliso) uwiselwa inkabi yenkomo, idliwe izeke bankahlele bonke. Lowo ke ungakahleliyo uyadliwa

107. Ibayinkosi xa izelwa ngumfazi otila? Inkosi izalwa ngulomfazi wenkosi, wonyulwe ngamapakati.

108. Inkosi izalwa ngumfazi omkulu? owokuqala? okanye owokugqibele:

Umfazi omkulu, okanye owokuqala, okanye oyena usemxelweni wenkosi, okanye ozekwe mva, angonyulwa libandla xa kubonakele njalo. Lowo ke uzala inkosi, imiselwe nje ngokuba sesitshilo kulombuzo we 103.

s774

109. Isizatu soba enzelwe imbeko:- Into ebangela uba lomfazi abe newonga kwabanye, yile:- ngokwesiko uzekwe libandla.
110. Uhlonelwa kuba engunozala wenkosi? Umtu oyinkosi nongeyiyonkosi akayi kumzeka umtu ongu mzala wake. Xa sekwenzekile, lomfazi ango nyulwa abe yinkosikazi, xa kubonakele ebandeni. Kodwa ke lonto ayiko sikweni letu. Umtu oligazi akazekwa ligazi lake mpela.
111. Xa elotyolwe libandla:- Xa ke inkomo zekazi zipume esizweni, nalomfazi eketwe kwasesizweni libandla, lowo ke kusesikweni ukuba abe yinkosikazi, umfazi omkulu ke, oyakuzala inkosi.
- 237
238. 112. Uketwa nguyise wenkosi? Okanye amapakati? Uketwa nguyise wenkosi kunye namapakati enkosi, azintloko. Induna zenkosi ke. Uketwa ngokuba ezalwa ngabantu abanegama.
113. Konyulwa okudidi olupezulu? Inkosikazi yonyulwa zinduna zenkosi, ingakati kuba ibindawo nina ngewonga.
114. Uke unyana wenkosi angabiyiyo inkosi? Umtwana ongeyiyo ndlamafa, ongamiselwanga kunina, akanako ukwenziwa inkosi. Kuti ukuze kutatwe umtwana onguwumbi, enziwe inkosi ibe lo uzelwe kuqala ngokumiselwa ufile, kufakwe umninawe wake ke, kulo ndawo.
115. Ikona into eyenza umtu angabiyiyo nkosi? Ziko izinto ezenza ukuba umtu angaze abuti nkwe ubukosi. Intombi nokuba yinkazana, ayipati, ngapandle kokuba akuko mtwana wasebunlanti ukoyo, ukuze ke lo nkazana kukolekileyo kuyo, yenziwe inkosazana, ipate. Lonto yenziwa xa umzi upelileyo, kungeko mtu ungomnye unokupata. Ongapilanga ngenengqondo uyapatelwa ngomnye. Xa elinxila uyayalwa okanye apatelwe, ade ayeke lentlondi. Xa enesifo sokuwa akapati. Ukuba uyaruqwa, akaboni okanye engalukanqa ngokwesiko akanakupata abantu. Akuko sikweni ukupatwa yinkwenkwe, umtu ongazange ayalwe. Olimele nje, enengqondo, uyapata. Umtwana oyinkosi akafumane abe ligwala, kuba kwamhlawamiselwa, umiselwa ngemiti, aze avele seleyinto imehlo angajikiyo. Uti naxa selezelwe abuye ahlutshezwe, into ke leyo etsho abe sisilo esi ukukalipa. Ukuba ke kwezimute zizonke, apete yena eligwala kodwa ayifuneki mpela inkosi eligwala. Umtu owapule imiteto yobuhlanga, owenze izinto ezilisikizi, nezingenziwayo, uyakutshwa ebukosini, nokuba ubusele eyinkosi. Obulele umtu ake nziwa nto, uyayalwa zinduna zenkosi, kanti ke uba ngaba unento abeyonile lomtu, ayikutshwa ebukosini inkosi. Yanela nje ukuyalwa zezinye inkosi, kwa nenduna

238
239.

s774

K11/40

zayo. Xa ke inkosi isuke yangenwa bubugebenga, inebala xa ingwinte umtu, yaye ke asenakuba yenkosi. Umtu onamanyala, akanakwenziwa nkosisi, kuba kwasesibhalweni umtu olala nomfazi womzalwane wake kwanomfazi kayise akazelwe nto.

116. Inkosi le, yaziwa iseyinkwenkwe? Inkosi yaziwa kwamhla yazalwa, kuba lamhla yamiselwa kwakumiselwa ukuba lomfazi, aze azale inkwenkwe, eyakuba yinkosi.

117. Inkosi le ingapatana engekafi obepete ngapambili? Ukuba uyise utanda ukuba kupate unyana, ngokubona ukuba unyana lowo, seleqonda, okanye naxa yena selalupele, kuvumelekile ukuba umtwana apate, nokuba uyise akakafi.

118. Pantsi kwazipi imeko? Unyana ukuze apate uyise eseko, kuxa uyise etanda, okanye ezibona ukuba mdala, ugugile. Kuti ke xa unyana selemdala ngokwaneleyo, enako ukupata abantu, apate.

119. Umiselwa xesha nini emva kokufa kobepete? Umtu umiselwa ebukosini emva kokuba uyise efile. Kodwa pambi kokuba amiselwe, kufuneka kuke kudhlile inkonzo yezila, aqale ke afakwe sisizwe sake.

239

~~240~~

120. Unako ukusibona isidumbu? Inkosi xa ifile iyabonwa ngabantwana, nalo lonke usapo lwayo, pambi koba ifihlwe. Elisiko lenziwa ngumtu wonke, oyinkosi, nongeyiyo, kuba umtu kufuneka ambone umzalwane wake okokugqibela, pambi kokuba angcwatywe. Lento ayinamahluko enkosini injalo nakubanina. Inkosana nayo, ayinyanzelwanga siko ukuba mayimbone umtu obeyipatele, akube efile.

121. Wenza into kuso? Akuko nto umtu ayenzayo, xa kufe uyise. Umtwana akampati uyise xa selefile, ngokwesiko. Nokuba ubebanjelwe ngomnye umtu, akuko siko eliti makaye kwenza nto kulo mtu, okanye esidumbini salomtu.

122. Uyanceda ekungcwabeni? Umtu obepete, unyana akuko siko limnyanzeleleyo ukuba makambone, ngapandle kokuba ke, xa inguyise kufuneka emkape ngokumxelela. Lonkomo ke ayixelwa lemini yesingcwabo, ixelwa ngemini yezila.

123. Siyatshitywa isidumbu? Akuko siko eliti umtu makatsibe isidumb somtu abempatele.

124. Kuko nto zitatwayo kuye? Akuko nto zitatwayo kumtu ofileyo, kuba izinto zomtu obhubhileyo zifakwa kunye naye, encwabeni lake, kubo kuko inkolelo yokuba umtu uyavuka, ukuze ke afune ukunxiba izinto abeqele ukuzinxiba xa abesapila.

s774

125. Ezizenzo zingamenza abe yinkosi? Ezizenzo zingentla azenziwa mtu, zaye nokuba umtu ube ezenza, ayizo zinto bezingamenza ukuba abe yinkosi. Akuko nto yenziwayo, isenzelwa ukuba umtu abe yinkosi ubukosi umtu ubufumana mhla wazalwa waye umtu akabutengi nganto. Ubukosi obu yinto efana nemimiselo ka Tixo, umdali wento zonke. Akuko nanye inkosi enokulanda apo mali be laqala kona ixesha lokungena kobukosi ku Bantu. Zonke inkosi zizizukulwana zezintlanga zixela nje ukavela kwazo bantsi kobukosi.nenkosi kodwa ngendlela engenasiqalo esino kuxela.

240

~~241~~.

126. Ukumiselwa kwe Nkosi:- Xa kuzakumiselwa inkosi kubizwa amapakati, enkundleni. Kutatwa inkabi yenkomo, ixelwe ityiwe ngamadoda. Kuti kuba umfana lo wayesele piwe isibuliso sake, kutiwe ke amadoda makasuke akahlele ngesosibuliso, i.e. ("Ah! Twalikulu") Ukubake omnye kulomadoda, akakahlelanga ngoko, nananina emva koko, uyamangalalwa, kutiwe unetyala. Uyise ke lonto yokumtiya isibuliso, uyenza mhla wapuma esutwani unyana. Uyise, uyazikulula ke ekupateni, anikezele unyana, abe ke namhla unyana lo umiselwe ebukosini.

127. Izinto ezenziwayo, kwakonyulwa:- Xa inkosi le seyi miselwe, ezinto ezenziwayo n okupandle, kukuyalwa zezinye inkosi, namapakati, awona azintlako. Iqala izekelwe, ukuze ibe nomncedisi wayo xa izakupata abantu. Ukuba kuko imfuneko, kwasenkundleni apo, konyulwa induna zayo, inkosana leyo xa se ipete.

128. Izinto ezitetwayo:- Iyayalwa, ixelwe ukuba ize ibapate kakuhle abantu bayo, ibahlonele, ukuze bayihlonele nayo, bayihlonele kananjalo. Kutiwe, maze iwupate kakuhle umsebenzi ka Rulumente. Kutiwe, "Uze usipate kakuhle mtana omhle." Udalelwe ukuba usipate, uze usibonelele ke, ugcine nentsapo zetu. Kuyaxelwa kusilwe indywalwe kwezimini ke, kusuka uMantyi, uze kummisela enkundleni, omtwano'omhle, kupinde kuxelwe kusilwe okwesibini, kuba kwakunjalo, namhla umfana wapuma etontweni.

130. Isidlo esenziwayo:- Isidlo sesixeliwe kulombuzo ngentla. Kuyaxelwa inkabi yenkomo idliwe, kusilwe nendywala kuselwe, ibe sisiyunguma somgidi omkulu kunene.

241

~~242~~.

131. Ukuba inkosi isencinci, ibanjelwa ngubani? Xa inkosi isencinci iselula ukuba ingapata, iyabanjelwa ngomnye, uyisekazi nokuba ngunyanawake.

s774

132. Ubanjelwa yindoda? Ewe, ukuba unyana wenkosi, uselula ubanjelwa yindoda.
133. Wonyulwa ngubani? Lomtu ubambela inkosi, unyulwa ngamapakati, ukuze asiwe ke emtetweni e Ofisini, aziwe nakona.
134. Impawu zomtu owonyulelwa ukupata:- Kuketwa, umtu otembekileyo, onesimilo esihle. Angonyulwa umtu, nokuba akangomtu wegazi, uyinduna yenkosi nje. Kodwa umtu owonyulwa uba makabambela inkosi, kufuneka, kuqalwe kuNkosikazi, xa ngaba yena useko, ibe yiyo eti ndi yakolwa ngubani, angonyulwa, kuba yona izazi ngokupandle intshaba kwanezihlobo zenene ze Nkosi leyo. Ke akufuneki konyulwe utshaba lwenkosi.
135. Umtu ongenakuyibambela inkosi:- Umtu ongenakuyibambela inkosi, ngumtu ozipete kakubi, umtu ongenambeko enkosini, nasenkundleni, ozipete kakubi ngobusela, nobunxila, nobudlwengu lomtu unjalo, akanako ukubambela inkosi.
136. Ubanjelwa kude kubenina:- Umtwana lo wenkosi, ubanjelwa ade aluke, uti ke akwaluka azekelwe aze ke ngoku anikezelwe indawo yake..
137. Umbambeli angaxotwa, kufakwe omnye? Ewe, unako ukugxotwa kufakwe omnye, xa engakolisani nonina wenkosi, kwanonyana lowo, ambambelweyo, nenduna zenkosi.
138. Uwaxhamla onke amalungelo enkosi? Hayi, bo umbambeli nkosi akawaxhamli onke amalungelo enkosi. Uhamba esiti xha kwezinye izinto.
- 242
243. 139. Uyazenza izinto ebezisenziwa yi Nkosi? Ewe, uyazenza izinto ebezisenziwa yinkosi, naxa engenakude ati gingci kuzo zonke, kakuhle.
140. Unobugqi obufana nobenkosi? Umnye uba nabo xa edaliwe walumka, kanti ke asiyonto iqelekileyo ukuba umtu abe nobugqi, nawandla angangawenkosi.
141. Uyazalana nenkosi? Umtu obambela inkosi ibangu lomtu ukolekileyo ku Nkosikazi ukuba useko, nasezi nduneni zenkosi. Kuketwa nje umtu ote waqondwa, nokuba akazalani nenkosi.
142. Xa isencinci, ihlala pi inkosana? Umtwana lo wenkosi logama eselula, uhlala kulonina, nasesikolweni ngoku kulamaxesha okanyo lwemfundo.
143. Umtu omfundisayo:- Ngelituba ke umtwana wenkosi abanjelweyo, ebukosini, ufundiswa ngunina amzalayo, kwakunye nenduna, ebezisondele kuyise. Kwezimini zokanyo, zemfundo, utunyelwa esikolweni, asiwe

s774

sisizwe sikayise, amadoda abete ezipajini, nasezintlanti, kutunyelwe umtwana wenkosi esikolweni.

144. Uyaligqeshelwa ixesha elizayo? Njani? Uyaqeqeshwa nguyise, ukulungiselela ukuba maze akwazi ukupata. Ukuba uyise akaseko, ngunina, namapakati amakulu, amqeqeshayo kwizinto zombuso. Umanexelelwa isiko lokupata, nembeko, ukuba ayicase into engcolileyo, nelinyala. Lemfundiso, uyizuza ngokuxelelwa, ngobahantu baxeliweyo.

145. Ukufa, umhlawumbi ukukutshwa kwenkosi:- Ukugula, oko ukuti, xa inkosi se ingumkuhlane okanye seyifile, lonto ibikelwa sonke isizwe sayo de kuye kuma nakwezinye inkosi. Ayifihlwa indaba yokugula nokufa kwenkosi.

243
~~244~~

146. Batini abantu? Kuye kutiwe inkosi itshabile, kuhanjwe kubikelwa sonke esizwe, nenkosi ezimelene naso isizwe eso nezizalwane.

147. Ingcwatya njani inkosi? Naxa kwezimini sekungcwatywa ngokwasemLungwini, ngokwesiko lasemzini, kwimini zamandulo zokoko lento indlaka nokungcwaba ibiyinto enesiko layo elite qampu, ukuqalela kwaku bantu nje kude kuye ezinkosini. Bekuti kwakufa inkosi, amapakati ahambe ebika eqalele kinkosi ezingabamelwane, kude kuye kwezite qelele ngakumbi ezizalanayo nenkosi. Bekuzilwa apa komkulu ngesiko eliqelekileyo. Ke xa kungcwatywa, ngokwesiko kwa Xosa kuko inkomo zabantu abangabagcini mancwaba enkosi. Abahantu ke bangabagcini mancwaba, bebehhlala bodwa kwindawo yabo ete geqe emangcwabeni enkosi nentsipho zabo nemfuyo yabo kuba kwa Xosa, indlaka eli, yinto ekutiwa lishwangusha emakati nomtu onento yokwenza abe likeswa ebantwini njengomtu wonke nonjani, inkosi ibingcwatywa ngengubo yayo, nokuba ngeyokulala, kuba zazingeko ibokisi ngalomaxesha. Abantu ke abosa isidumbu esi senkosi paya engcwabeni ngalo mapakati angabagcini mangcwaba, kanti umtu owoyifaka inkosi engcwabeni lipakati elipambili neyonduna ihlonipeke kakulu enkosini leyo. Yoti ke kwayona lo nduna ifake kwalapo inqawa, amazembe, idosha, nazo zonke izinto abe izisebenzisa inkosi isapila. Ibiyinkolo eyokuba umfi wowuka aze asebenzi se izinto zake ezo zingcwatywe naye. Lo mpakati ke yena uqetshulelwa inkomo ezitile akelwe indlu kufupi nencwabu lenkosi elo, ahlale apo alilinde. Umninimzi ungcwatywa ecaleni kwexanti lasekunene ebuhlanti, kanti umtu nje ungcwatywa ati qelele ekaya. Lowamzi ke womlindi, okanye abalindi-ncwaba waziwa nje ngenqambi kwakunye

244
~~245~~

/nemfuyo

memfuyo yawo. Uti ukuze ubuye ufane neminye imizi uhlanjwe ngokuti kuxhelwe eyona nkomo ingunozala kweza nkomo zake, zibe ke nazo emva koko, zotatwa njengenkomo zomtu wonke.

Ukufihla:- Lento ibiqutywa n okupandle, ingafihlwa mtwini, emini nokuba kukusasa. Ibe ixome keke ikufeni kwenkosi, nasekufikeni kwabantu, ababiziweyo abamele ukuba ko edlakeni. Xa befike kade bekungati kungcwatywe ukumka kwelanga. Eyona nto ipambili, kufuneka isidumbu singahlali tuba lide kakulu, de sifute sonakale. Wonke umtu uyaya efihlweni. Kudala ke, bekungeko baqubi nkonzo, intsha lento yabakokeli base Lizwini. Inkosi, bezisuka nje zinike imiteto emapakatini kwenziwe. Umzi wonke ubujonga nje, kusebenze lomadoda onyulwe yinkosi. Bezibako iziteti eziba namazwi uve kusitiwa, "Hamba kuhle. Uze ube usikomzela pambili apo, siyeza, sizakukulandela, uze usikumbule nalape uya kona". Kuvakale ke nezingqale, nencwina, eziti, "Au, yahamba into ka bani bani," Abafelweyo bebezila bacebe intloko ezi, kwakuba kuvelwa. Kuhlanjwa emlanjeni. Kwezi mini kunxitywa isinxibo esininyama, ngoku asemLunzwini. Isidumbu besilaliswa, ubuso bujonge ngasekaya ukuze ayibone lula indlela eya kwa-ke mhla avukileyo. Le ibiyinkolo yokuba, umnumzana uyavuka azihambe ihambo zake aye emzini wake njengesinyanya, necamagu (umoya olungileyo) umngxuma ubusenziwa ube buselera, nesidumbu silungiselelwe lonto, engekaqawuki umniniso. Inkomo yokukapa inkosi ibixelelwa ekaya ngomhla woku kutshwa ehlatini kwalo mzi (ukuzo) Izixobo, imikonto, intsimbi, nezinye izinto zenkosi, bezingcwatywa nayo, njengokuba sekuxeliwe. Isizalu salonto sesixeliwe ngasentla. Ibingeyiyo nto ikoyo ukungcwaba abanye abantu kwalapo. Inkosikazi nosapo belungcwatywa kwawawo amangcwaba kufupi nje. Ingcwaba belisikwa ngamatye pezu komhlaba lo ugangatiweyo, beligqunywa ke nangemiti enameva, n enje ngemina n nemiqaqoba, ukunqanda impahla ekulixovuleni. Nokutintela abatakati, ngapandle kokulindwa okwetuba elitile ngcwaba ibingento itandwa kutyelelwa mtu kuba lisoyikwa luluntu. Elenkosi belinqulwa ngamapakati, akuko siko kwa Xosa lokugcina ndawo yomfi, nokuba litambo landawonina lake. Indawo yokungcwaba inkosi ibisaziwa, ibancizi eyakelwa abalindi nje ngokuba sekutshiwo ngentla. Indawo enamancwaba, ibiyindawo enesitunzi eside sigqite kwakuhlwa nje ngokuba kunjalo nanamhla.

245
246.

Umahluko.

Ukungcwatywa kwenkosi, nabantu nje, abafazi, abantwana, namawele akufani, kuba intlonipo abayinikwayo besapila ide iye kufikelela ekungcwatyweni kwabo. Amawele wona luhlobo olulodwa apa ebantwini. Kuti kwa ukuzalwa kwawo, kutyalwe imihlontlo emibini apa ekaya kanti kuyinkolo enkulu ukuba xa omnye usoma nelinye iwele loduda (ukufa) Abantu abafele emkosini bebengcwatywa ngenyameko, ngoku ngakumbi xa ingamagora apambili anje ngo Khwa kuma Gcaleka. Noko ke bekungeko zikumbuzo, nalunonopelo lungako emangcwabeni abantu abanjalo. Ka ²⁴⁶~~247~~ umninimzi angcwatyweyo ebuhlanti, bekunyuselwa ngasentla, inxowa eli, ukuze nesange lobuhlanti litshintshelwe kwelinye icala, livaleliya lidala linengcwaba. Abantu ke abalinda amangcwaba, baziwa njengokuba sekucacisiwe ngentla. Xa kubhubhe inkosi, kuzila usapo, nezizalwane zayo zipela, kanti nesizwe sayo ngokunjalo siyazila. Abafazi bagugula inwele, kuzilwe indywala nezinto zokonwaba, okwetuba elitile. Inzila, malunga nezizalwane, seyicaziwe. Kukuzila indywala nendawo ezinendibano ezinkulu, apo kuko izisusa neziyolo, ukungateti gqita xa umtu esembi. Umsebenzi wona awumi ngenxa yoba umtu esenzileni ukuba kuyalinywa, uyalima naye. Ukuzila ke kuxomekeke emtwini, entandweni yake. Kodwa umfazi obujelwe yindoda yake, kufuneka azile unyaka wonke kodwa omnye otandayo, uyediulisa enyakeni. Liti lakupela ixesha lenzila abafelweyo baqale bahambe pakati kwabantu. Bahamba emva kwesikuzo.

148. Inkosi ikutshwa ngazipi izizatu? Kudala inkosi zange yakutshwa nokuba se ibulele umtu, kuba bekuse kutiwe, ibuleleinja yayo. Lentiyobukosi yindalo ka Tixo njengoba besenditshilo kwimibuzo engapambili. Lisiko lakwamLungu eliliti inkosi mayikutshwe ebukosini bayo. Xa inkosi igula ipambene, iyabanjelwa yinduna ehlonipekileyo ihlale endaweni yenkosi, xa isagula. Xa inkosi inxila ngokungeko sikweni, iyayalwa, ayikutshwa, eze iti uba ayiva, ibizelwe ezinye inkosi ezikwindawo ngendawo. Ngezimini, xa ite inkosi yaginyela abantu imali nempahla, ngoku ngeko sikweni, iyakuthwa ebukosini. Ngokwelixesha ²⁴⁷~~248~~ lokanyo iyakutshwa.

Nanku umzekelo wenkosi eyakutshwayo uQunqu, inkosi yase Zingcuku yadla imali yesikolo yaza ke yakutshwa ngesosizatu yakuba igwetyiwe kulonto. Yayiyinkosi yamampondomise leyo. uAlfred Mdingazwe yena

wakutshwa ngokwenzelwa iyelekenge yenye yenduna zake ezipambili. Lenduna itenjiweyo, itunywe ngu Nkosi uAlfred endlwini, babehleli ngasebuhlanti. Iyile ke apo endlwini iyokutata umnqwazi wenkosi yake isifa lilanga, yayibona incwadi yerafuka nkosi pezu kwetyesi, yayitata yayifaka epokotini. Ka isekaya induna leyo izame ukushikixa igama eli lenkosi, yaza ke yabhala igama layo. Emzuzwini njengoko kupuma ono timba berafisa, babiza nakuye irafu, wati yena warafa. Wayiveza loncwadi. Ke kwafunyanwa igama ilele nduna i number ye receipt yerafu iyeka nkosi uAlfred. Kwabuzwa isizatu, yati ke induna bendinike unkosi imali yam uba ayokundirafela ke wandinikale ncwadi (receipt book) ke mayibe imali yam idliwe nguye. Ngesosizatu wakutshwa uNkosi Alfred wase Mampondweni.

149. Ikutshwa njani inkosi? Iyabulawa? Ngokwesiko, enkosi ayicitwa mpela, kuba idalwe ngu Tixo. Ngoku ke iyakutshwa okwexesha. Ayibulawa mpela.

248
249.

150. Izizatu ezibangela uba ingakutshwa inkosi:- Isizatu sokuqala engenakukutshwa inkosi, sesokuba, inkosi ngumtanjiswa ka Tixo, umtu owonyuliweyo, ongenakufumane akutshwe mtu ngapandle ko Tixo, ngokumtata, ke xa efile. Esesibini isizatu, kuxa ibandla (amapakati) esiti, "Lenkosi, ayikasiruquli nganto, ngoko ke asiboni sizatu soba mayikutshwe ebukosini." Liyayimela ibandla nakubanina, ingakutshwa. Ngala maxesha, kuko ukuyingcatsha inkosi, njengoko sesitshilo kumbuzo we 148 uAlfred owangcatshwa yinduna yake. Abantu belixesha, bahleli besinqwenela esisihlalo senkosi.

151. Inkosi iyabulawa? Inkosi ayibulawa, kuba ihleli ipahlwe zinduna zayo. Kuyoyikeka ukufumane umtu aye kusondela enkosini. Kwane nkosi ayizibulali, ngapandle koba kufike umhla wayo wokuba ibizwe ngu Tixo, uMdali wayo.

152. Inkosi iyaroxa ekupateni? Inkosi iyaroxa ebukosini, xa sukuba ihanda ukuyeka ukupata. Ngelixesha lakwa m Lungu, inkosi isuke ibone ukuba lomsebenzi wobukosi, awunantlawulo, kuba inkosi, azinikw ntlawulo yeneleyo. Suke ke ibone uba mayifune misebenzi yimbi, enentlawulo eyeneliso ngokomvuzo. Kudala bezisondleka, kuba umhla ba ubulilungelo ezinkosini nokupeleleyo, zisenza intando yazo ngawo. Ka inkosi yalupeleyo, iye x ishenxele unyana, ngokuqonda ukuti, yona ayisenamitsi, yokuyifinyeza yonke imisebenzi yayo. Endalweni, inkos

s774

K11/40

asinto ifumane iroxe ekupateni, iroxa kwezimini, ngenxa yempateko embi yabasemagunyeni.

Amalungelo, imali nempahla yenkosi.

153. Izinto ezipiwa inkosi:- Inkosi iyayipiwa nayipina into, asukube lowo nalowo etanda ukuyipa inkosi yake. Inkomo nemali kwezimini iyapiwa inkosi ngamapakati ayo, kwanempahla emfutshane, enje ngegusha nebokwe. Ezizipo, zizipo nje zotando nobubele, azilonyanzelo mtwini. Xa inkosi imtandile umtu, isuke itume induna zayo, ziye kucela inkomo zisuke zize ziyiquba lo nkomo. Into engummiselo kukuti xa umtu

249
~~250~~. exhelile inkomo, atumele isixhanti komkulu, kuba lonyama ngokwasesi-kweni isisabelo sakomkulu. Xa esilile umtu kufuneka aye kubeka ilala pambi kwenkosi, ukuze inkosi, iti ukupendula, itumele ama-polisa okuya kulinda ukuba kungabiko zipitipiti kobo tywala. Xa indoda ibe iyokuse benza emLungwini, mhla yabuya iroxa uswazi, oluswazi ke luba yimalana engange shumi, ngezi mini, yokubulisa, noko nwabisana nenkosi. Elinye isiko elisigxina nom-miselo, kukuti ukuba inkosi ite yahambela nakuwupina umzi wompakati, kanti kopalala igazi, kudliwe konwatyiswane nenkosi.

154. Upiwa ngabantu bonke? Ngamaxesha akudala, kwituba amahlali la yayise ngawenkosi, inyamakazi ebulewe engqina ibe isiwa komkulu idliwe kona ngamadoda, kanti isikumba sayo, sakwenza ingubo, nezikaka zamakosikazi nenkosi ngelixesha ke amahlali selengawomlungu, (uRulumente) umtu ozingelayo wenza ityala, ahlalele ukuba adliwe ngalo. Nempahla yendlu, ingcaza nengqayi, ziyapiwa inkosikazi. Ukudla okunj ngombona, namazimba, netywala, ziyasiwa enkosini. Izixobo, yiyonanto isiwayo komkulu enkosini, nezitya zendlu. Impahla efuyiweyo ke yona, seyi xeliwe ngasentla.

155. Upiwa kangapi ngenyanga? Izipo, azimiselwanga zinyanga, akuxomekekanga xesheni, kuse kutandeni komtu, lowo upa inkosi, lonto ayipa yona.

250
~~251~~. 156. Ngalipi ixesha lonyaka? Xa kuvunwayo inkosi ipiwa amaxawe eziswenye zombona, namatanga, iyapiwa inkosikazi xa kuvunwayo.

157. Ubangakanani? Akusikwanga siquma singaka nani, inkosi yotata oko ikupiwayo, ngulowo mpi unesisa, nokuba kungakananina.

158. Benziwa ntoni abangenzi sipo? Abantu abangenzi zipo enkosini, abenziwa nto, bajongwa nje, njenga bantu abaswele imbeko nengqondo

s774

K11/40

yokwenza, imimiselo, nezipo enkosini.

159. Imali ehlala ihlale ifunyanwe yi Nkosi:- Ukubizwa kwalomali, ihlala ihlale ifunyanwe yinkosi kutiwa yibonasi lomali, ingapandle komvuzo lo usisigxina wayo. Lomali ingumbulelo, ngokukwazi ukulawula abantu ezirafini zabo baziqube kakuhle. Lomali ifunyanwa kanye ngo nyaka ngo March. Ibaziponti ezintandatu nokuba zisibozo. Okanye ngapantsi koko. Ngapaya koko, inkosi iyapiwa igusha nokuba yibokwe nguntu idle, kuye kutiwe, "Xwita mtanomhle nantso intaka."

160. Izinto ezivela kubatengisi (onovenkile) Xa umrwebi, engene esikweni labantu, wazipata ngokobuntu, uyayenza yonke into eyenziwa ngabantu. Izinto ezinje ngokulobolela inkosi, nabo baposa isandla kulomcimbi. UmLungu ekutiwa ngu Norman, wakupa itokazi elingqukuvakazi mhla uBushula Makalima wayelobolela unyana wake lo ungu Julius inkosi, kwakuzekwa lomfazi ungu Nomantyi igama lake lomzi. Isiduku uMatshutsha, uGertrude intombi ka Robert Honono umfo waku Qumbu.

251

~~252~~. Abanye baye bati xa inkosi inomsebenzi bagide nabo, ngemigubo, nangeswekile, nangemali.

161. Ulwaluko:- Utywala bokojisa buyatwalwa busiwe enkosini xa anentsuku ezisibozo esetontweni amakwenkwe alukileyo. Akuko nto zizimali zisiwa enkosini kwesisituba.

162. Ifayini zenkundla:- Xa inkosi ikululwe ukugweba amatyala nokubeké itimbe, zima ngoluhlobo. Izinto eziti xa umtu agwetyiweyo adliwe zona, zinkomo, negusha nebokwe. Kuti ngobubanzi betyala umtu adliwe zibe liqela kwezimpahla, nokuba zinkomo ezimbini, nezintatu kwanempahla emfutshane njalo-njalo. Xa ete wadelinkundla wati mhlawumbi ebizwa yinkosi ekaya, udliwa igusha ngalamaxesha umtu uyadliwa nemali ingene enkosini.

Xa umfazi emiti, lowo ummitisileyo udliwa inkomo ezintlanu, eyesihlanu isale enkundleni. Ukubanjwa komfazi engamitanga zinkomo ezintatu, kusale inkomo enye enkundleni. Ukumita kwentombi, zinkomo ezintlanu, kusale inkomo enye enkundleni. Ukuhewulwa kwentombi, uyi kanye, ugwetywa inkomo ezimbini. Le yesibini isala enkundleni.

Ukungaceli mvume xa uza kusila utywala, inkosi iyakugweba mangalupina uhlobo, kuba utywala bungum-miselo kuyo. Bobo kulawula amabandla ayo.

163. Amabaso avela kubahambi, Namadoda avela emsebenzini:- Xa

s774

K11/40

beyikumbule abahambi, bayayipa inkosile. Umtu usuka nakwelinye ilizwe aye kupa inkosi yake kwelinye elikude. Xa indoda ifika ivela emsebenzini kwelase mLangwini emaColi nasemaKimbili, iti yakufika inike inkosi imali engangeshumi, ekutiwa luswazi.

252
253.

164. Inikwa malini inkosi? Umtu xa esipa inkosi uyinika lonto atanda yona, nokuba yimalana nina atanda yona. Akuko mali ingummiselo xa umtu ezibusela enkosini yake.

165. Izinto ekufuneka zenzelwe inkosi xa izifuna:- Iti inkosi xa ipelelwe zizinto zokukwela, ibize imali ehantwini, bayitengele ihashe lokukwela ngalomali. Kwakona, xa inkosi ifuna unyana wayo asiwe esikolweni ayokufundiswa, iye itsho emapakatini ayo akupe imali etile umzi ngamnye, kanti ke ngalomali, kofundiswa umtwana lowo wenkosi.

166. Zibizwa njani? Le irolelwa ukutenga ihashe kutiwa yimali yenyawo zenkosi. Le yokufundisa umtwana yona, kutiwa yimali yesiko.

167. Zibatalwa ngumtu wonke? Ezimali, zirolwa ngumtu wonke orafayo nje ngokuba inkosi itshile.

168. Zirolwa nini? Ezimali zirolwa ngeloxesha inkosi ifuna ngalo ngoku jonga ingxaki zayo ezo.

169. Ibizwa pantsi kwazipi imeko? Lemali ibizwa xa inkosi ixakekile, ingenaqinga lokuyenza ngoku nokwayo, into, ifune uncedo ke ngoko.

170. Ziba zezenkosi ezimali? Ezimali zinikwa inkosi zibe zezayo ngokupheleleyo. Inkosi yenze ukufunda kwayo ngazo.

171. Nguwuphi umsebenzi owenzelwa inkosi? Lonto umtu ayitunywe yinkosi nayipina uyayenza engalindele kuhlawulwa. Isizwe sayo inkosi iyasi biza, size kuyenzela nayipina into ngekaya, ngapandle kwentlawulo.

Wonke umsebenzi wakomkulu, ukutalelwe ngabantu ngokubanzi, nabasetyini abafazi, bayayenza nayipina into, abayitunywa yinkosikazi.

253
254.

172. Lemisebenzi yeyabantu abatile bodwa? Lemisebenzi yenzelwa inkosi ayiketi, yenzelwa isizwe sonke, ayikoti bani. Lisiko ukuba wonke ubani ahambe aye kusebenzela inkosi - komkulu.

173. Kusebenza abantu abasendaweni etile? Hayi, bonke abantu abape-teyo inkosi kufuneka beyisebenzele inkosi yabo, xa itandile uba benjenjalo, akuko zinqila ziketwayo kulonto.

174. Abanye basebenza ngapezulu kwabanye? Wonke umtu usebenza ngokufanayo apa komkulu, bebonke, bakokelwa zinduna. Umtu onento ayibusayo usebenza nokuba zinyanga zimbini, ebusile enkosini.

s'774

175. Kusetyenzwa ntoni, kuyakiwa? Umsebenzi wokwaka izindlu zakomkulu wenziwa sisizwe senkosi.

176. Kuyalinywa? Abantu bayayilimela inkosi yabo, ngetuba elifanelekileyo. Kumiswa usuku, inkosi ibize izipani zize kuyilimela.

177. Bayalusa? Inkosi iba nomalusa wayo, eti ukupela konyaka imnike inkomo.

178. Umsebenzi wesisa enkosini:- Xa inkosi izakusetyenzelwa, kubizwa induna etile, ixelwele ukuba, "Makupume ibandla layo" Zibizwa nganye izibonda zenkosi, zitunyelwe ukuba mazixelele abantu bazo. Xa abantu bate abeza, kutiwa, badele inkundla badliwe, ke badlelwa ukungayi Tobeli inkosi yabo. Badliwa igusha umtu ngamnye.

179. Bayapiwa ukudla, okanye utywala? Bayapiwa, ukudla notywala, baxelelwe yinkosi.

180. Intengiso:- Ukutengisa akuvalwanga esi Xoseni. Xa inkosi ezitulele, botengisa nje ngokuqonda kwabo. Kodwa xa inkosi itefile, ²⁵⁴ ~~255~~ bote xhwenene beme bonke bangatengisi. Inkosi itengisa ngokwabantu bonke. Ayidleleleli bantu nentengiso yayo.

Inkomo zenkosi.

181. Inkosi izifumana pina inkomo? Inkosi, inkomo izifumana ngokuzitenga, ebantwini nasebe Lungwini abatengisayo nempahla. Maxa wambi iyaya iye kubusa kwenyinkosi nasebantwini, iti, "Ndizokubusa inkomo." iyipiwe ke. Inkomo zoyise wenkosi ziba lilifa layo inkosi akuba efile uyise wayo. Inkomo zekazi lentombi yenkosi nazo zongeza kwakwezinkomo zomnumzana.

182. Isipo sabantu bayo:- Kulisiko elidala eliqelekileyo, nelidaliweyo, ukuba inkosi le ipiwe ngubantu bayo, inkomo xa ibusile, kanti nokuba ayibusanga, umtu otandayo usuke ayinone ngenkomo inkosi yake.

183. Intlawulo:- Inkomo ezidliwa abantu abagwetywe ematyaloni zingena enkosini. Umtu xa ete watinjwa, inkomo ezo zingena enkosini, iti inkomo yomsila inikezelwe kulomtu ubetunyiwe, ukuya kutimba.

184. Imali epiwa inkosi:- Ezimali zipiwa inkosi, ezinje nentswazi, nezinye imalana. Inkosi iyakwazi ukutenga imali ngayo.

185. Impahla ebambisileyo:- Impahla eti ingene enkosini, kuxa ate umtu wabambisa ngenkomo enetyala komkulu. Uti ke ayikulule lonkomo, nokuba yintonina abambise ngayo mhla eze kubhatala. ~~Ukuba~~ Ukuba akanandlela yokuyikulula, iba lilifa lakomkulu itshone.

s774

K11/40

186. Zigcinwa pi inkomo zenkosi? Inkomo zenkosi izigcina ebuhlanti apa ekaya. Kungenjalo inxalenye yazo iye igcinwe ematanga, zaluswe apo nguntu oqeshelwe lomsebenzi, nokuba ke akaqeshwanga njalo.

²⁵⁵
~~256~~. 187. Kwimizi azalana nayo:- Xa inkosi itanda, iyazi gcina inkomo zayo kwimizi ngemizi ezalana nayo, ziti sa ukuze zande.

188. Ziyaziwa inkomo zenkosi? Inkomo zenkosi ziyaziwa ngamadoda nama. kwenkwe elalini apa. Xa zihlala kwindawo ngendawo. Umtu ozaziyo inani lazo ngumninizo yedwa, kuba nguye omane ejikeleza ezibala.

189. Zidla zodwa? Inkomo zenkosi zidla nezabantu kunye, zidityaniswe aziketelwa ndawo iyodwa ukuba ziketelwa isikota, zoketelwa kunye nezaabantu bonke.

Izitiya (igadi) zenkosi.

190. Zibandawonye okanye ziti sa? Igadi zenkosi, ziti sa, xa inabafazi abaninzi, elowo umfazi ehlala kowake umzi wake, enzelwe igadi yake.

191. Mangapi amasimi ayo? Xa inkosi ikululwe, okokukuti, izipete ngokweziya zakudala inkosi, ibanawo nokuba mabini nokuba matatu amasimi.

192. Makulu kunawabanye? Inkosi ngokwesi Xosa ayitintelwa, ayimelwa ngapambili, kuba umhlaba ngowayo. Ngoko ke awayo amasimi abamakulu kangangoko ifuna. Abangapezulu kude le kwawabantu, njengokuba inkosi ingumgcini wenkedama, nabantu abangenandawo nabahambi. Nazo zonke izibadubadu zabantu abangenandawo zizezakomkulu. Inkosi nguyise wezihlwele (Father of the Multitudes) Ngoko imelwe uba owayo umhlaba ubemkulu. Mhambi utshonelwe lilanga, ungamva ebuza, "Upi umzi wakomkulu" Sidenge sifunyenwe elalini, sisiwa komkulu. Mapolisa ka Rulumente, atya komkulu xa ate apumela ngapandle ezilalini ngokomsebenzi.

²⁵⁶
~~257~~. 193. Lamasimi ngawenkosi, okanye abafazi? Lamasimi ngawenkosi kunye namakosikazi ayo. Elowo kumakosikazi enkosi unentsimi yake. Le inku. lu inkosikazi, ibanawo, ade aye nasesitatwini, kuba kaloku yona, ngunina wabantu bonke, ugcine lonke usapo lwesizwe. Inkedama zipila kulomasimi ke.

194. Alinywa, ahlakulwe, avunwe ngubani? Lamasimi alinywa zinduna zenkosi. Kwenziwe amalima esizwe sonke. Nasekuhlakuleni, nasekuvuneni kuhlakulwa, kuvunwe, ngabafazi nentombi, nabafana kwenziwe amalima esizwe sonke. Namadoda amakulu, abafazi abakulu, babako kulomsebenzi Bazunase umsebenzi wakomkulu.

s774

K11/40

195. Ngubani obajongayo? Induna zenkosi, zitumela indunakazi, abafazi bazo, ukuba balinde amasimi akomkulu, bancedisane nosapo lwenkos.
196. Kulinda inkosi okanye inkosikazi? Inkosi ayizilindeli, njengoba sekuxeliwe ngasentla, iketa indunakazi zayo, ukuba ziyo kulinda, nokuba ngabantu nje abamnyama. Abafazi benkosi bayalinda nabo, naxa pofu bona bengatanga ngxishi emsebenzini, njengabantu abakulu.
197. Kulinywa ntoni kwezigadi? Kwenziwani nesivuno? Kwezigadi kulinywa umbona, namazimba (amabele ka Bungane) namatapile, nembotye nengqolowa otandayo, nerasi, nehabile, namatanga, ne-erityisi, kwane-mifuno yasemLungwini. Ziti ezizilimo, zakuba zivutiwe, zivunwe zigcinwe, zidliwe ezityiwayo. Umbona namazimba ufakwa ekoyini. Imbotyi zenzelwa isanda entsimini zibhulelwe kona, zitutelwe ke ekaya kovimba.
- 254
258. 198. Kuyagcinwa komkulu? Izilimo, ezilinywe egadini zenkosi, ziti zakuvunwa, zigcinwe kwakomkulu apo, kovimba benkosi.
199. Kugcinwa ngabantu? Inkosi iyazigcinela isivunisayo. Iti ke xate yabona ukuba ivune kakulu itume omnye wenduna zayo ukuba makayigcimele esiseleni.
200. Iyakutengisa inkosi? Xa itanda inkosi, isuka izitengisele ukudla kwayo, izigcinele imali nendzuzo ezenzi leyo ngalontengiso.
201. Kuyagcinelwa elinye ixesha? Ukudla okuvuni weyo, iyakugcina inkosi, ekugcinele ixesha elizayo, xa kulanjwayo, njengomtu wonke. Inkosi iyakugcina ukudla, kuba inguyise, nomgcini womtu wonke. Ngoko ke, wonke uhani olambayo udliwa yinkosi, nembacu ezifikayo, zizuliswa yindlala, zifika zondliwe yinkosi, kuba zifikela komkulu. Nokuba zifikele emzini wabantu.nje, ziye zikonjiswe umzi wakomkulu, zigqitiswa.
202. Zigale zilinywe, zihlakulwe igadi zenkosi? Igadi zenkosi, zigale zilinywe, zihlakulwe kuqala kwezabanye abantu nje. Lonto yenziwa ngamalima, kuxhelwe, kusilwe komkulu.
203. Ziyanyangwa na? Ewe, igadi ezi ziyanyangwa, ukusukulwa ke, nokuqunyiselwa kwamazimba yinto eyenziwayo kakulu. Pofu lonto ayiketigadi yankosi kupela, yenziwa kuzo zonke ngokufanayo. Ewe, kona ukuhlakula ngokucecekileyo kuyenziwa, naxa kuvunwa ibe kwangamalima.
204. Ukudla okugciniweyo kwenziwani? Ukudla okugcinwa kovimba, kuyatengiswa kubantu abafuna ukutenga, okanye kusetyenziswa apa komkulu kudliwe lusapo. Kugcinelwa nabahambi abegqitayi.

s774

258
~~259~~

- 205. Kuyasilwa okanye kupekwe? Yiyona nto yenziwayo ukusilwa kotywala komkulu. Kuselwe libandla nabahambi. Futi kuyapekwa kudliwe ngabantu
- 206. Kugcinelwa ixesha laxa kungabile? Ewe, inkosi iti ngexesha le-ndlala, imane ibakangeza, abo bantu bazi mbacu, abangenandlela yakuzinceda n'emali, nangempahla. Abanye ke abazendlela bayatengiselwa bona
- 207. Banikwa nesisa? Ewe, kubantu abazintsizana namahlwempu kupiswa fele-fele ngokutya kwakomkulu, akutengiswa kubantu abaswele kangako.
- 208. Kuyatengiswa? Ewe, kuyatengiswa kubantu abanako ukutenfa, abangaxakekanga.
- 209. Bayatengiselwa bonke abantu? Abantu bona ababiziweyo yinkosi abatengiselwa bayapiwa ukudla badle, kwanabahambi ngokunjalo.
- 210. Ikona iyantluko pakati kwegadi zenkosi nabafazi bayo? Akuko yantluko pakati kwegadi zenkosi, nezabafazi bayo. Lonto yonke bayilimileyo, bayilime ngemvano.

Incito yenkosi.

- 211. Busetyenziswa njani, bucitwe njani ubutyebi benkosi? Ubutyebi benkosi, busetyenziswa ngokutanda kwayo. Kuyatengiswa, okanye kupiswe kubantu abalambayo, n'amaxesha endlala, kuyasilwa xa kuko imigidi komkulu, kucitwe ke nangezinye indlela ezite zabonakala zifuneka.
- 212. Into eyenziwa ngombona, utywala, izikumba njalo-njalo:- Ukudla kona kuyasilwa, kutengiswe, kudliwe. Kondliwe abahambi, namahlwempu, nenkedama utywala bona buselwa ngamadoda ahleli komkulu apa, ekuti naxa kufike umhambi apiwe utywala xa kungekabikonto iyenye idliwayo.

259
~~260~~

- 213. Budliwa ngubani, ubutyebi nezinto zenkosi? Ubutyebi, nezinto zenkosi budliwa yintsapo yenkosi, ngapandle kwezozinto kupiswe ngazo, okanye ezitengisiweyo.

214. Abazalwana nabanye abantu bayapiwa? Izizalwane, nabalandeli benkosi, (amapakati) bayapiwa ukudla yinkosi, xa bate bazibika ngokulamba. Abantu abahlala komkulu bayondliwa apha komkulu, kwanezicaka ngokunjalo. Abatunywa benkosi bayondliwa nje komkulu, njengokubulelwa Abahambi bayondliwa komkulu, xa bafikileyo. Ke bona abantuabasebenzela inkosi - imisebenzi enje ngokwalusa, ukulimela inkosi, ukuyekela ukuyenzela nayipina into, bayapiwa ukudla komkulu, njengento ababulelwa ngayo okanye abeqeshwe ngayo abanye.

260

261. 215. Umtu ngamnye ufumana ntoni? Izizalwane zipiwa umbona, akangezwe xa umtu ezekuzibika. Kuko into ekutiwa yinqoma. Inqoma le uti umtu nokuba akanazinto anqonywe nokuba litokazi lehashe nokuba lelegusha okanye elenkomo kude kuye enkukwini. Lenqoma ke iti ke yaluswe ngenyameko ngulo mtu unqonyiweyo, kuba usekeleze ukufumana naye kwinzala yalo mpahla. Inqoma le, ayiketi mtu uteni, uyanqonywa nokuba akazalani naye umtu, nokuba uyintonina ngokwasembusweni. uBushula wanqoma uManqina ibokwe, waza wati roqo wamana empawulela, zakwanda.

Abahlali bakomkulu bafumana yonke into edliwa komkulu, njengosapo lwenkosi, bayanqonywa nabo yinkosi, balinyelwe amasimi abawapiweyo, okanye abawabolekiweyo yinkosi, balinyelwa kwangenkabi zakomkulu.

Izicaka nazo ziyanqonywa, zihlawulwe ngombona nokuba kungemali nokuba kungenkomo omnye. Ziyanikwa namasimi okulima, kanti ke ngaxeshi limbi yoba yintlawulo yake leyo.

Izizoli zipiwa nokuba yintonina, leyo icingiweyo inkosi. Uyapiwa umtu imali, nokuba yibokwe, nokuba yigusha ngokutanda kwenkosi.

Abahambi bona bayagcinwa kakulu ngotywala, amarewu, inyama, neningqusho njalo-njalo. Bondliwa kakuhle ngobubele.

Abalusi, abalimi, nabaki bezindlu zakomkulu. bahlawulwa ngemali, nokuba kungombona, nokuba zinkomo, amasimi okulima njalo.

216. Inkosi ngexesha lendlala iyapisa ngombona wayo? Ewe xa kulanjwayo inkosi inombona iyabapha abantu abangenandlela, bakhangezwe. Pofu bona abo banako ukuwutenga umbona bayawutenga nakubanina.

261

262.

217. Inkosi iyapisa, ibolekise ngenkomo zayo? Kubani? Ka kuteni?

Inkosi iyampa umtu inkomo nokuba yigusha njalo-njalo, xa ate wayakuyicela (ukubusa) enkosini. Amapakati amakulu ngombona bantu bafumana kakulu, izinto ezinje ngenqoma, nembongi yenkosi iyapiwa impahla (inkomo nokuba lihashe) ngokubusa nokubonga kwayo. Inqoma ke yona, asinto iketa mtu xa ate wabusa komkulu.

s774

K11/40

218. Kupiwa amadoda amakulu okanye amakalipa? Izihandiba, ziyapiwa inkomo yinkosi, ngokukodwa xa zivisisana nenkosi, zibusa. Ewe, nama-gora amakulu asemfazweni, ayapiwa, okanye anqonywe yinkosi, ahlonyu-lelwe nakwizinto ezilixoba lemfazwe. Akuko bantu benza imvula apa ema Mfengwini. Abo banezinto ezintle, nezinkulu, abazenzela inkosi, bayabulelwa ngenkomo. Uhlanga olu lwenkosi ludla ngokuti lona, luxhe-lelwe inkomo yinkosi, apa komkulu, kuzale ke kuzokudliwa luhlanga lupela. Yindlela abapiwa ngayo abantu inkomo yinkosi yabo leyo. Abantu basemzini, abazokubona inkosi, baye bapiwe inkomo yinkosi, indoda ibuyese iquba xa ibiyokubona inkosi. Nezinye inkosi ziyapiwa inkomo yinkosi, xa zivisisana. Yinto elula le, yokupiwa komtu inkomo yinkosi kuba inkosi ezi ngabantu abanemfuyo kakulu, kuba lemilandu, nempahla ezidliwe abantu abanamatyala, zingena ebuhlanti bakomkulu.

262

263.

219. Iyalobola na inkosi ngenkomo ezidliwe abantu? Ewe, inkosi iyalobola ngenkomo, ezidliwe abantu abanamatyala. Iyazizekela inkosi, ngezinkomo xa itanda, kuba zizezayo.

220. Zihlala ndawonye inkomo zenkosi? Inkosi, iyazisasaza inkomo zayo xa itanda, ezinye izibeka kwizizalwane, ezinye, kumapakati, nakubantu abanqonyiweyo nje kodwa. Zinkomo ezo ezihlala kumatanga akomkulu, nenkomo zenqoma kubantu ngabantu. Xa inkosi itanda ukugcinelwa inkomo zayo, izibona ukuba zininzi apa ekaya, iyazisasaza ke kubantu bayo, abatembekileyo.

Inkosi njengompoti (umlawuli)

221. Amagunya, namalungelo enkosi:- Amalungelo namagunya enkosi, nje ngomlawuli wohlanga kukuba yenzelwe imbeko nguntu wonke, nakwizinto zonke, kufuneka yohluke inkosi kumapakati ayo. Inkosi ivumelekile ukuba iyenze into ingabungisanga mtu, kanti yoti emveni koko ibazise lonto iyenzileyo. Kodwa eyona nto entle enkosini kukuti ibazise kuqala abantu bayo, yonke into ecinga ukuyenza, nokuba akuko mtu uzakuyipikisa, kuba ilizwi lenkosi alimelwa ngapambili kakade. Ilizwi lenkosi nokuba alikolisi mtu alipikiswa kodwa nje, inkosi etanda izwi layo yodwa idla ngokungavisisani nebandla layo.

222. Imisebenzi venkosi njengomlawuli:- Kukuteta amatyala amasiko onke nawamafa, onke amatyala nawokulwa pakati kohlanga ngawenkosi. Iti ke iwatete, iwagwebe, imdle lowo imdlayo njalo. Kukugcina ubuse-la, ubugebenga, nobulayita eluhlangeni.

264/223. Kufuneka.....

s774

263
~~264~~

- 223. Kufuneka ihleli izilungiselele ngento eyenzekileyo? Ewe, inkosi kufuneka isoloko iyazi into eyenzekileyo, yonke.
- 224. Kufuneka ipambili ezintweni zonke? Ewe, kufuneka isoloko ipambili inkosi, kwizinto ezipalelele kubantu bonke.
- 225. Kufuneka ijonge ingapulwa imiteto? Ewe, kufuneka, kwaye kunyanzelekile, futi ingumsebenzi wenkosi ukuba ijonge ukuba imiteto ayopulwa, ibe neliso elibukali.

Inkosi njengomgwebi.

- 226. Yenzani inkosi ngamatyala? Inkosi, umsebenzi wayo kukugweba amatyala, abetetwa enkundleni ngokwesiko lesintu.
- 227. Kufuneka kuko bantu batile lokumamela ityala? Inkosi yonyula izibonda zayo, eziti zipatele yona kwinqila ngenqila zalomhlaba wwenkosi. Ezizibonda ke, ziliqumru laxa kutetwa amatyala apa enkundleni, eziti ke amatyala ziwavavanye kwazona, engekaye komkulu enkosini.
- 228. Kufuneka inkosi igcinile ukuba imiteto iyaqutywa? Ewe, inkosi ngumsebenzi wayo, ukugcina ukuba imiteto yequmru iyaqutywa ngohlobo lwayo.
- 229. Kufuneka inkosi iqondile uba amatyala aviwe kakuhle? Ngumsebenzi wenkosi ukuti lakube ityala lite lavavanywa sisibonda sayo, ilitete, iligwebe enkundleni yayo, iqonde nokuba ke litetwe kakuhle, sisibonda eso kanjalo.
- 230. Kufuneka inkosi iqonde izinto ezingalunganga? Ewe, inkosi ngunogada wokungcola elalini apa.
- 231. Kufuneka iyivile inqubo yesibonda? Ewe, inkosi kufuneka iyive yonke inqubo yesibonda, xa besivavanya ityala.

264
~~265~~

- 232. Inako ukuti ityala maliviwe kwakona? Ityala, ligwetywa yinkosi ngoko ke, yiyo ekufuneka nanjanina ipinde, ilitete, iliqale ekuqaleni lakube lizisiwe komkulu sisibonda. Nanku umzekelo wetyala lonyana owayefakwe kwenye indlu, kuzindlu zikayise, kwaza ke kweyakwa Manzolo akwabi ko nyana. Kulondlu ke yakwa Manzolo kwafakwa uMraji owayengunyana ka Lutshiti. Ke kwabako ukungevisisani apa ku Mraji nonina omncinci uManzolo. Ke elotyala lavavanywa ngu Dyubele Mpapama osisibonda senkosi uJulius Makalima ngokubambela uMpati Makalima apa eSidwadweni. uDyubele, elityala walivavanyela ku Cingoo (inqila asibond kuyo) Walizisa ke enkundleni, latetwa yinkosi. Yaliqalela ekuqaleni. Ke, kwagwetyelwa uMraji oyindla lifa yalondlu, yayingenanyana. Wati

/ke uManzolo.....

s7:4

ke umanzolo wabhenela kwabamhlope, kodwa nalapo, wagwetywa ngesasi-
gwebo wayegwetywe ngaso enkundleni.

233. Kufuneka ite abatakati mababulawe? Ewe, kudala abatakati bebe-
bulawa, ngokuxhonywa, ngokuntywiliselwa esizibeni, babotshelelwe eli-
tye entanyeni abanye babazelwe izinti bangcutwe. Kunoku ke, ekuti
xa kumangalelweni ngobugqwira, eBotyala liye ezimantyni, litetwe zizo
zide ziligwebe.

234. Kufuneka inkosi eko kwenkundla epezulu yamatyala? Inkosi kufu-
neka iko, okanye yongamele, kwinkundla epezulu yamatyala.

235. Sivegqitwa isigwebo senkosi? Nakanye, isigwebo senkosi asigqitwa
bani.

265
266

236. Ingasamkele esinye isigwebo samalungu equmru? Ewe, inkosi iyasa-
mkela isigwebo samanye amalungu equmru, xa ingamalungu agweba ngoko-
mteto, napantsi kwenkosi.

237. Inkosi iyavitata imali, nentlawulo yamatyala? Ewe, ngokupele-
leyo, imali, nentlawulo zamatyala zazilunge enkosini. Ibiyiyona nto
izondla ngayo leyo inkosi, kodwa ngeloxesha akusenjalo kuba kaloku
akuseko matyala enkosi, atatwa onke ngabe Lungu. Ke ngoko intlawulo
zisezimantyni.

238. Inkosi nendlela zokulwa:- Inkosi, yiyo eti xakubonakele uba
makuyiwe emfazweni, okanye makuhlaselwe isizwe esitile. Kulento ke
inkosi igqiba nequmru, namapakati ayo. Imisa abantu bokupata imikosi
ke.

239. Iyazoniyula injengele? Injengele, nabapati mikosi bonyulwa
yinkosi.

240. Umkosi wamakalipa uyaketwa? Ewe, umkosi opambili wamakalipa,
namafanankosi, uyaketwa. Bati nabapati bawo babe ngamagora akwakali-
pileyo.

241. Ayagqeqeshwa? Amakalipa kufuneka agcine inkosi, ukuba makaqeqe-
shwe ukuze achane ngomkonto, abete into ewayo. Umfo ka Kiva wakwa
Gcaleka, wayeyincani yakwa Gcaleka ko Rili. Kuba Mbo apa kuti, into
ka Kome uSipala ube chana ngomkonto, ubebeta into eya pantsi.

242. Bakona abantu abasebenza ukuqeqesha umkosi? Bakona abapati abase-
benza ukuqeqesha umkosi wemfazwe.

243. Inkosi iyapuma nomkosi? Hayi,bo, inkosi ayiyi konke emfazweni,
iyahlala apa eBotwe yoluswe, igcinwe ngamapakati ayo, ati akubona uba

/emfazwe.....

s774

K11/40

emfazwe iyasondela, ayibalekise inkosi.

244. Iyakokela ukuya emkosini? Hayi, inkosi ayihambi yona ukuya emko sini. Isoloko igciniwe, ilondolozliwe apa ekaya.

266
267. 245. Ihlala ekaya? Ewe, inkosi ihlala ekaya, ingayi emfazweni, kuti ke xa kubonakala ukuba utshaba luyasondela, ibalekiswe ibhekiswe kude le.

246. Iyayinika imiyalelo, nendlela yokuhlasela? Inkosi, imana izakuxelelwa indaba zintlola, ibe yona lonke ixesha inika imiyalelo yezinto emazenziwe, nendlela yokuhlasela, kwanendlela emabazikusele ngayo.

247. Iyazinika izigqibo zoba makuliwe, okanye kuxolwe? Yinkosi enika izigqibo zokuba makuliwe, kunge njalo makuxolelwane, lixole.

248. Kuko zinto kufuneka zilungiswena ukuze basinde? Inkosi, ewe, kufuneka iwafunele itola, amadoda omkosi. Itola eloke linyanga izixobo zamadoda omkosi, kwanamadodalawo omkosi ngokwawo, ukuwakusela xa esilwa.

Inkosi uingombingeleli nepingalisa.

249. Inkosi ingayenza imvula okanye iyitandazele? Inkosi ayinamandla okwenza imvula. Into eyenzayo kukuyitandazela imvula.

250. Inako ukuba qinisekisa ngesivuno esihle? Inkosi, iyakwazi ukubaqinisekisa abantu ngesivuno esihle esizayo. Pofu lento ayiketi nkosi zodwa.

251. Kufuneka ibanike umbona osukulweyo? Inkosi, ngabantuabebeketa imbewu elungileyo, esukulweyo, lembewu ke, ibinqwenelwa ngabantu bayitenge apa enkosini.

252. Inkosi iyazitandazela na izinto ezitile? Iti inkosi xa kuko imbalela, indlala nokuba sisifo nezinye izinto ezikwanjalo, itandaze kungenjalo kumenywe isizwe, kwenziwe amadini okanye kwenziwe imitandazo yalonto ngabantu bonke. Kaloku, inkosi nguntu otenjiweyo luluntu lupela.

267
268. 253. Amayeza enkosi:- Inkosi inalo ikubalo, elihlala emqaleni, inawo namayeza anje ngobulawu nentelezi.

254. Ezizinto zililifa? Ewe, ezozinto zililifa lokoko bokoko. ~~xxxx
xxxx
xxxx~~

255. Inkosi inawo amandla obugqi, obungekoyo ebantwini? Ewe, inkosi inabo ubugqi, abangenabo abantu nje.

256. Izigonya ngantoni ukuzisindisa kwimimoya embi? Ukuze inkosi

/yomelele.....

s774

K11/40

yomelele, iyazigonya, kumaxwele ayo, ukuze yomelele, ingafane ingenwe yimimoya engcolileyo.

24. Ukulawula, Iqumru, Izibonda.

1. Inako inkosi ukumika imiyalelo engangcinelani nesiko? Ayinako inkosi ukuyenza lonto.

2. Inkosi ingayinika imiteto, engabekisanga mtwini? Inkosi inako ukunika imiteto, nokuba ayiqala nga ibhungise zizalwane, nezibonda, namapakati, kwanomzi ngokubanzi, kuba kaloko, inguyise wabo bonke abantu.

3. Ingawisa umteto ingabhungisananga namtu? Hayi, xa inkosi, iwise umteto ingabhungisananga namtu, kufuneka ibaxelele emva koko ukuze bevane nayo.

4. Intlawulo yokungatobeli imiteto yenkosi:- Intlawulo ati umtu ongevayo, ongawutobeliyo umteto wenkosi yake adliwa yona, yinkomo okanye igusha nebokwe, ngokuma kwetyala, nenqubo yalo. Kulemihla, sekungenelele nentlawulo yemali, ekuti ke inkomo itatwe ngomlinganiselo weponti ezintlanu, kude kube ngapezulu.

5. Ekulawuleni kwayo inkosi, incedwa ngubani? Inkosi incedwa zinduna nezibonda, kwanamapakati apambili ekulawuleni, nezizalwane zinoncedo xa zibekiwe, zidla ngokuteta indawo yobutshotshisi (ukutshutshisa amatyala).

268

269.

Izizalwane zenkosi:- Futshane nenemba, Brinning Makalima, Charles, Billius no Mpati bobatatu baka Makalima.

Amapakati:- Ngonyolo Ngambu, Archie Joji, Bulawayo, Sikade, Mncameni, Ngqosana izinto zika Magenu zone. Xametshata Mqatu, Mvoweshumi Jack, Gavin Dinga, Robert Yaso, Piyose Tyelela, Elijah Ngcikiza, Kayimpi, Nkongolwana no Cekise baka Sigodi, Falitenjwa Nzause, Walter Magwevana Dyantyi Matyoboza, nabanye.

Izibonda:- Futshane Nenemba, Lutoli Ngambu, Falitenjwa Jongilang Dyubele Mpapama obambeke umpati Makalima, Amos Boxoza obambeke uTukela Makalima, Kamisile Monti, Tsetse Zenzile.

6. Iqumru likona? Ewe, likona iqumru lamadoda.

7. Amagama amadoda equmru:- Archie Joji, Ngonyolo Ngambu, Robert Yaso, Kayimpi no Cekiso baka Sigodi, Futshane Nenemba no Falitenjwa Jongilanga.

8. Ezizatu zoba babengamalungu equmru:- Bonyulwa ngokuba omnye /nomnye.....

s774

K11/40

nomnye, ingamadoda anengqondo epangaleleyo, anobuciko, nawaziyo amasiko esiXosa, nabayaziyo emvelapi yesizwe esi sabo, abanolwazi ngezi gwebo zamzuzu. Ubulungu bequmru, babufumana ngokonyulwa libandla (inkundla).

9. Bayazalana ababantu? Amalungu eliqumru, bangabantu nje, boluhlanga lamaMfengu. Abazalani bonke, ngapandle kwababini kubo, abazalanyo.

²⁶⁹
~~270~~. 10. Ayakutshwa lamalungu equmru? Umtu olilungu lequmru unokukutshwa xa engapilanga, kufakwe omnye endaweni yake.

11. Umtu uketwa ngoba esityebi? Umtu ulandelwa ngokuvakala kwentetole yake, abenobuciko abenengqondo. Ubutyebi bona abusebenzi nto kulongangato. Kwanoba selebuswa ■ zizihlele lonto ayisizi luto.

12. Badibana bodwa entlanganisweni yabo? Amalungu equmru ahlangana odwa, kodwa ngamanye amaxesha babako abantu abangabamameli nje pofu bengenazwi bona equmrwinini.

13. Ibizwa ngubani intlanganiso yequmru? Lentlanganiso yequmru, imenywa yinkosi.

14. Aziswa njani amalungu? Xa kumenywa intlanganiso, kupuma isitunywa komkulu, sijikeleze, sihambe sixela ukuba yintlanganiso ngosuku olutile.

15. Kufuneka baxelelwe bonke? Ewe, kunyanzelekile ukuba baxelelwe bonke.

16. Kufuneka bekona bonke? Kuyafuneka beko bonke, kanti ote ■ aka-biko, kufuneka asixele isizatu esibangele uba angabiko entlanganiswer.

17. Xa umtu engeko entlanganisweni?- Xa umtu ubengeko, waza wazixelwabeka isizatu se mpilo mbi njalo-njalo, akenziwa nto. Xa esuke akabiko ngapandle kwesizatu, uyadliwa igusha nokuba yibokwe.

18. Ingako intlanganiso ngapandle kwenkosi? Intlanganiso inako ukudibana nokuba inkosi ayiko, xa amapakati egunyaziwe yinkosi lide libeko elisesihlalweni, elosuka xa kuko inkosi. Ngelinye ixesha inkosi ihlala bucala nokuba kusendlwini kuxoxwa nje, ize iphume ngexeshalayo. Iyahlangana nokuba amapakati ambalwa.

²⁷⁰
~~271~~. 19. Kuxoxwa ntoni kwezintlanganiso? Izinto ezixoxwayo kwezintlanganiso zebandla, ngamatyala nezinto zelizwe, imicimbi nemiteto emitshavela enkosini. Izinto ezichasiweyo yinkosi (intlondi nobugebenga) iziteta apo kwezontlanganiso.

/20. Inako.....

s774

K11/40

20. Inako inkosi ukulawula ngapandle kwe qumru? Inkosi inako ukulawula nokuba ayinalo eliqumru lamapakati. Ngokwesikosa kudala amadeda amakulu (inkonde) ebenceda ukucombulula, xa kubanjwene, okanye ityala lisisintsompoti esinzima.
21. Ihlangana pi intlanganiso? Ivafihlwa? Intlanganiso le yequmru, ihlanganela komkulu yinto ebandla, ayifihlwa.
22. Kuteta wupi kuqala? Omdala okanye omncinci? Oteta kuqala equmrweni, ~~khlanganisa~~ ngulowo uziva enokuqala nokuba ngongekananina kweloqumru ngobuntanga.
23. Xa kupikisana inkosi nequmru, kupeta ngabani? Ukuba inkosi iyapikisana nequmru lamadoda, izwi ekupeta kuhanjwe ngalo lelenkosi, umtu oyinkunzi.
24. Kukona omnye wabo ongabiza intlanganiso? Akuko namnye umtu ongunya lokubiza intlanganiso yebandla, ngapandle kwenkosi. Nokuba kutenina ilizwi lenkosi liyomelela kupele kulo. Akuko nto yenziwayo ke nokuba iqumru alisatandi.
25. Iqumru liyawalinga amatyala? Iqumru eli liyawalinga amatyala, pambi kwenkosi likolisa ukuhlangana k lona xa kuza kubekwa isigwebo ematyaleni, ize ke inkosi iwise esosigwebo sifikelelwe apo.
26. Iqumru eli liyabhatalwa ngezizinto? Iqumru eli alibhatalwa ngalomsebenzi, ngapandle kokufumana nje, amalungelo afunyanwa ngamapakati apambili apaya komkulu.
27. Ingeniso efunyanwa liqumru:- Ingeniselo yomtu olipakati, okanye ilungu lequmru, kukubusa enkosini ati ke ukuba ubusela inkomo, ayinikwe yinkosi yake.
28. Iqumru eli ngowupi omnye umsebenzi eliwenzayo? Umsebenzi omnye awenzayo amalungu equmru kukusa izinto ezizingxaki paya komkulu, nokuya kuxela izinto ezonakeleyo apa elalini.
29. Abantu abahambisa imiteto yenkundla:- Imiteto evela enkundleni yamatyala, abantu abayihambisayo, zizibonda (induna) zenkosi.
30. Amalungu equmru ayabesa abafiki komkulu? Hayi, abanako ukusa bafiki komkulu. Ngumsebenzi wezibonda zenkosi lowo.
31. Bayawucanda umhlaba? Amalungu equmru, akacandeli bantu mhlaba.
Izibonda.
32. Ngobani izibonda? Izibonda zenkosi ngu Futshane Nenemba opete eNdlebendlovu kwaye uhlala kwalapo. Esesibini ngu Falitenjwa Jongi-

/langa.....

s774

langa, opete eJojweni uhlala kwalapo. Esesitatu ngu Lutoli Ngambu opete isizinde uhlala e Tshisane. Esesine ngu Amos Bhoxoza emdeni, opatele uTukela uhlala apo e Mdeni. Esesihlanu ngu Dyubele Nyangiwe obambebe uMpati ka Makalima e Sigingqini uhlala ku Cingco. Esesitand tu ngu Fiyekile Majongile Gwali, uhlala apo. Esesixenxe ngu Tsetse ka Zenzile obambebe uZwelinzima Sibuta e Franisi uhlala kwakona.

272

273.

33. Batini ze bo bezibonda? Ububonda babo babufumana ngokonyulwa yinkosi ngokudibeneyo nebandla. Imihlaba abati bonyulwa ngayo eubondeni, kungenxa yokukwazi ukugcina umyalelo wenkosi, nokunyamekela inkundla, imiteto yayo, nekomkulu, ukubusa enkosini, nengqondo eti bayibonakalalise xa kuxoxwa imicimbi, namatyala komkulu enkundleni. Indlela abamiselwa ngayo, kubizwa imbizo yohlanga lonke, ize inkosi ibanyule, ibamisele kwezo zipaluka baza kupata kuzo.

34. Ziyalingana zonke? Izibonda ezi azilingani ngento yonke, ukugalela engqondweni, ebutyebini bempahla, kanti oligazi lenkosi uxabisekile kunabo bonke abangelelo igazi lenkosi.

35. Ukuxabiseka, nomahluko:- Ukuxabiseka nomahluko, abahluke ngawomnye komnye, yingqondo epanqaleleyo, nenobulumko nobuciko. Ewe, nobudala esiXoseni yinto kuba indoda eseyindala iba namava kakulu, izinto ezininzi ezixakileyo, ibe nokuzi kulula enkundleni, nasematyaleni njalo.

273

274.

36. Yintoni umsebenzi yezibonda! Imisebenzi yesibonda kukugcina ukuba kungopulwa miteto kulo lali, okanye lonqila sipete kuso. Kukuti abanetyala zibase komkulu, kutetwe ityala, ukutunywa yinkosi e ofisini nakwezinye inkosi, Amatyala ziyawavavanya, pambi kokuba asiwe enkosini, kanti nasenkundleni zizo ezomana zimjikajika, ukumngcombola uNdimangele. Zikwa ngabatshutshisi enkundleni kwabo banetyala Xa zigunyaziwe yinkosi izibonda ziyawacanda amaxowa namasimi.

37. Zinto zini ekufuneka ezanzile ngokwake? Into eyeyake kukusa amatyala enkundleni, upantsi kwenkosi: ukuba ubone ubani esopula umteto. Yindawo yake ukumsa enkundleni aye kum-mangalela kuyo, nje-^{gunya}ngeliso layo. Isibonda sinama~~kuxoxwa ngakixoxwa~~ atile, kuba umtu ute wasila engacelanga mvume yokwenza oko enkosini, siso esiti simse enkosini apo.

38. Kufuneka sigqitisele ntoni enkosini? Izinto isibonda ekufuneka sizigqitisele enkosini, ngamatyala onke amasiko, izimangalo, nokulwa

/kwabantu.....

s774

kwabantu, namatyala ebesike sawavavanya. Abantu abacela umhlaba, baye kuso, size ke sona sibase enkosini apo ke balungiselelwa kona, yinkosi Abantu abapelelwe yimizi, abazinkedama basiwa komkulu zizibonda, kulo lonke ituba ekungekaveli zizalwane zabo.

39. Kufuneka zitumele izinto okanye siye ngokwaso? Isibonda, xa sixela into enkosini, kufuneka, siye ngokwaso, sime pambi kwenkosi, singatumeli. Kukancinci uba situmele umtu opantsi kwaso, okanye ke, ²⁷⁴~~275~~ singayibhala incwadi siyitumele ngomtu, xa sixakekile okanye sigula.

40. Siyakutshwa isibonda? Ewe, siyakutshwa.

41. Sikutshwa xa siteni? Isibonda singakutshwa etubondeni, xa site sadela imiyalelo yenkosi, senza intando yaso, satya amalungelo enkosi, naxa singezi sakubizwa yinkosi ngapandle kwesizatu, naxa sinikise ngomhlaba wenkosi ngasese, ngokufuna inzuzo ngawo, naxa sifake umoya ombi eluhlangeni naxa sikweletela inkosi.

42. Zikona ezinto ezifunyanwa sisibonda ebantwini? Isibonda akuko zinto zininzi sizinikwayo ngabantu, ngapandle kokuguqa enkosini, ke sipiwe yinkosi, kwezozinto zezizi. Into elilungelo kuso butywala (ibhekile, okanye ingqayi) xa sikutshwe yinkosi, ukuba sibe ngumgcini wengxabano etywaleni, oko kukuti sigcine imbeko nje ngomlomo neliso lenkosi.

43. Sifumana inyama? umbona? utywala? imali? Into efunyanwa sisibonda yileyo seyixeliwe, kulombuzo ungentla. Akuko zinto zingu m-miselokubantu, emabazinike isibonda. Yinkosi yodwa epiwayo ezinto ngabantu bayo.

44. Kuko nto siyisayo enkosini? Ukuba isibonda sipiwe into nje, kodwa ngumtu obusayo, nofuna ukutetelelwa enkosini asisi nto enkosini, siyazityela. Ezipiwa inkosi izinto ziyangqo komkulu, ati ukuba yinkomo, umfo ati tu eyiquba nje ukuya komkulu. Ewe, usibonda naye njengomtu oli pakati lenkosi, uyasetyenzelwa ngabantu bengaqeshiwe, ²⁷⁵~~276~~ bebusa, kuba lomtu ukwamkulu naye apa esizweni, njengomtu wakomkulu.

Ubuzalwane nezinye intlanga.

45. Iyenziwa imvume yokurweba nezinye intlanga? Ewe, intlanga ezingabamelwane, ziyavumelana ukuba kurwetywe, abanye, nabanye, kungeko mbambano yanto. Nendawo yokupata kakubi abahambi iyacweywa zinkosi ezimeleneyo, yoluswe ingabiko, ngokunjalo ke, nokusetyenzwa kwamanzi emilanjani, nokudlisa impahla, kuyavisi swana ngayo.

s774

K11/40

46. Isizwe esingapantsi kwesinye senzani? Isizwe esingapantsi kwesinye, sinenfanelo ekufuneka siyenzile kweso singentla kwaso. Kuyimfanelo ukuba sibuse ngenkomo, nentombi, kubezizipo, zisiwe kulankosi inkulu, kanti koti kwenziwe namalima, okokukuti, imisebenzi yokunceda la nkosi kude kupatelele ekukupani abantu bokuya kuncedisa paya kulo nkosi, xa, kuko imfazwe, edaleke pakati kwalankosi inkulu, nesinye isizwe esisesinye.

Ubumi.

47. Umhambi angapatwa nje ngom-mi? Ewe, umfiki ote afika esizweni senkosi uyamkelwa, apatwe nje ngomtu welali.

48. Wenza nto zini lomhambi? Indoda xa ifikayo, isuka iye esibondeni icele ukungena elalini. Ke sona isibonda siyayitata siye nayo enkosini, iti ukuba inkosi iyatanda imamkele, ukuba ayifuni ingamankeli. Kwelinye ixesha indoda ike ibuse apa komkulu, ilime, isenge, kanti yode ilungiselelwe yinkosi eyayo indawo elinxowa layo. Nasemfazini ofuna umhlaba uquba kwa ngolohlobo ekuti ke naye abe yinto ewa ivuka, isebenza apa komkulu. Inkosi yobiza amapakati ayo, ixoxe ngaye ukuba angamkelwa na apa elalini nokuba akangemkelwa.

49. Ka iyindoda nentsapo yayo:- Indoda xa ifika nomkayo, nosapo, nayo, inako ukuba n um-mi opeleleyo apa elalini. Nayo iqala izise esibondeni, esiti ke sona siyise komkulu. Yoti ke xa inkosi isacingayo isebenze ihleli apo komkulu ibusa kwa nosapo olo lwayo.

50. Iqela lonke labafiki? Abantu abafikayo bephalele kwelinye ilizwe mhlawumbi, bayamkelwa bade babe ngabemi xa bekolekile kwesosizwe senkosi yaso, bangena esibondeni nabo, sibaqubele komkulu, boti ke ukuba bayamkelwa, babizelwe imbizo, bayalwe ngamapakati. Logama ke bengekabi nako ukwaka, bahlala komkulu, bayabusa ngazo zonke indlela abati ke lomini, bade balungiswa, banikwe amanxiwa.

51. Bapatwa nje nesizwe? Ewe, bapatwa ngokufanayo nesizwe sonke, kwendiselwane nabo.

52. Amalungelo abantu abangabemi:- Izinto ezingamalungelo kubantu abangabemi belizwe. Indoda inegunya lokuma itete enkundleni yembizo naxa kutetwa ityala, ibe nombuzo kundimangele, okanye abanetyala.

Inelungelo lokuba nentsimi iyilime, iyivune, yondleke yiyo. Inelungelo lokufuya impahla ezinkomo njalo-njalo zokuyondla, izirafele e Ofisini isiqu sayo kwanalo mpahla nentsimi yayo. Kufuneka iyigcine

s774

imiyalelo yenkosi. Kula maxesha, kufuneka ibafundise abantwana bayo, ukuze bondleke ngokwaseburulumenteni, kumaxesha azayo. Kufuneka ibuse enkosini, kona ukuze ibenako ukufumana inkomo enkosini, namanye amalungelo angamanye.

53. Lamalungelo angahlutwa? Amalungelo ake umtu akanako ukuba angahlutwa & ngapandle komtu ote wanukwa, okanye wati qho weba izinto zabanye abantu, okanye wenza intlondi enje ngokugebenga abanye abantu njalo.

54. Amalungelo ahlutwa ngazipi izizatu? Izizatu anokuba ahlutwe amalungelo ake & umtu, zezi zingentla, ukuba, ubugqwira, nobugebenga.

55. Benziwani abantu abalo lohlobo? bayabulawa? gxotuxe? Umtu onjalo uyagxotwa elalini, okanye abulawe. uBokleni inkosi yamampondo ibisakubeyelisela eliweni bonke abantu abatakatayo - iliwa ekutiwa liliwa, lamagqwira. Abayekwa elalini nangalemihla yokanyo, bayabanjwa basiwe amatyaleni bagwetywe, bagwetyelwe ukubulawa netolongo, naxa sebesinda abantu abangcolileyo kwamLungu ngenxa yamagqweta akoyo kulemihla.

278
279.

25. Inkundla zamatyala.

Unkundla.

1. Inkundla yamatyala:- Inkundla yamatyala, yinkundla yenkosi, neye nkosi enkulu, okuti xa onetyala ebena, abenele kuyo. Iko eyezibonda, iziduna, neyezibonda ezincinci, ibekoke naleyo yamatyala, apo kutetwa kona amatyala, nendaba zomzi, oko kukuti imicimbi yalomzi.

2. Amagama ezibonda ezinenkundla:- Izibonda ezinenkundla zamatyala nazi:- Futshane Nenemba, Falitenjwa Jongilanga, Lutoli Ngambu, Dyubele Mpapama obambeke uMpati Makalima, Amos Bhozoza, obambeke uTukela Makalima, Tiyekile Majongile no Tsetse Zenzile. Kwezonkundla ayavavanywa nje amatyala, aze agqitiselwe enkosini.

3. Amagama amapakati kwezonkundla:- Endlebe Ndlovu, apo kupete uFutshane Nenemba amadoda enkundla ngamapakati nje. Amagama alomapakati ngo:- Fountain Mcetywa, Sigcawu no Willie baka Nenemba, Gwadis Finini, Ciki Kuku, Philip Mahamba no Koto Sibuta.

Ku Falitenjwa Jongilanga:- Laliso Didi, Hlungulwana Shinta, Nozakuzaku Sipala, Gutse no Mjokani baka Xabadiya, Keke Adonisi no Babana Jongilanga.

Ku Lutoli Ngambu, ibandla lenkundla yake ngu Archie George, Nkonyolo Ngambu, Bulawayo, Sikaade, Kametshata no Macameni abafu baka

s774

Magenu, Faku Mbhuntshu no Nontswabu Yolwa.

279
280.

Ku Dyubele Mpapama:- Ngu Gavin Dinga, Mkwambi Boyi, Makwenkwe Mqatane, Dingezweni Ngxokolo, Robert Yaso, Ginyisembe Aponi, Ngalipi Breakfast, Somawala Mzantsi, Tomi no Nozalintlakantlaka abafu baka Jonas.

Ku Amos Bhozoza:- Ngu Mxokozeli Nzuzo, Hesi Matutu, Kayimpi, Ngcana, Nkongolwana Cekiso abafu baka Sigodi, Mtshazi Bhozoza, Futyana no Private abafu baka Qweleka.

Ku Tiyekile Majongile:- Ngu Foyi Makalima, Ruphu Mendisi kwa no Macizana Mendisi, Mpayipeli Sikutete, Mshiywa Siyeleyele kwano Gwadise no Matole abafu baka Menze.

Tsetse Zenzile:- Ngu Vububi no Nkwekwezi abafu baka Mlonyeni, uWalter noNguza abafu baka Magwevana, uRichard no Alex no Situmzi abafu baka Mdoda, no Tukutezi Yolwa, no Horace Mdikane.

4. Bayintoni? Abobantu baziziduna zenkosi oko kukuti, ngamapakati amakulu akomkulu.

5. Batini zebabe ngamalungu enkundla? Ubulungu benkundla babuzuza ngokonyulwa yinkosi, namadoda enkundla, ancedisana nayo.

6. Kufuneko beko maxa onke enkundleni? Kungum-miselo ukuba babeko qho enkundleni apa.

7. Kufuneka bexelelwe xa izakubako? Kufuneka bexelelwe yinkosi, xa izakuhlangana inkundla.

8. Baxelelwa njani? Ukuxelwa kwentlanga niso yenkundla, kukutshwa umtunywa komkulu ahambe ezibondeni zibe zizo ezixelela abantu intlanganiso leyo, nexesha ayodibana ngalo. Seso isibonda sixelela esaso esipaluka.

280
281.

9. Into abayenzayo, xa bengapumeleli:- Ukuba abapumeleli, bati bakupe abameli, abaza kuya kubamela enkosini, njengokuba bangazuku bako bona iziqu, kodwa baxelele izizatu ezibalulekileyo, nezifanelekileyo.

10. Bangakutshwa? Ewe, banako ukukutshwa kwelowonga.

11. Ngazipi izizatu? Izizatu abangakutshwa ngazo ebulungwini benkundla, kuxa bezipete kakubi, bengenayo intlonipo enkosini, naxa bengawukatalele umteto wenkundla.

12. Umtu owengamela inkundla:- Umtu ongumhlali ngapambili wenkundla yamatyala yinkosi enkulu.

s774

13. Uhlobo lokuqutywa kwamatyala:- Amatyala aqala kwizibonda, eziti ke zona ziwavawanye tanci. Ke lomatyala asiwa zizibonda enkosini atewe kona. Yoti ke mva inkosi, ikupe isigwebo sayo esingatintelwa bani Isigwebo eso yebifikelele kuso ngokudlanindlebe nequmru layo. Uti ke ogwetyiweyo ukuba akeneli abenele kwinkundla epezulu, epantsi kwenkosi enkulu yohlanga - umtu oyongameleyo.

Umteto nokulawulwa kwinkundla zamatyala:-

14. Ngawapi amatyala atetwa yinkundla yenkosi? Amatyala ekufuneka atetwe kwinkundla yenkosi ngawokubulalana, awoqawulo mitshato, nawobugwinta, nawobudlwengu, nawamafa, nokudelinkosi.

15. Isibonda sinako ukuteta ityala labantu bendawo ezahlukeneyo?

281
282. Isibonda sinako ngokomteto ukuba silitete ityala, ngapandle kokub abantu abo banetyala bangabenqila esipete kuyo.

16. Isibonda singalivavanya ityala elilunge kwesinye isibonda? Hayi bo, isibonda asinamvume yokuba sivavanye ityala elilunge kwesinye isibonda. Lonto ingalityala enkosini, sidliwe nje ngompambanisi.

17. Isibonda kufuneka siwavile orke amatyala? Isibonda sinemvume nemfanelo ukuba siwavavanye onke amatyala, sitshutshise, pambi kokuba lomatyala agqitiselwe kwinkundla yakomkulu.

18. Kufuneka sihambe nabo! Umteto utsho kanye ukuba isibonda esi, siye nabo abantu abanetyala siye nabo komkulu - singabaqubi nje singay nabo.

19. Izohlwayo nezinto ezingavumele kanga ukugwetywa zona sisibonda sodwa:- Ukudla inkomo umtu, isigwebo sokuza, nokubetwa aziko mandleni esibonda.

20. Bakona abantu abangeko pantsi kolawulo lezibonda? Bako abantu abangapandle kolawulo lwezibonda ngokwasematyaleni - abantu bakomkulu, usapo lwenkosi, nabantu abahlonipekileyo - iziHANDIBA zelizwe.

Into eyenziwayo xa kuhanjiswa umteto wenkundla.

21. Ngabapi abantu abamangalayo komkulu? Abantu abamangalayo komkulu ngabantu abadala basebuhlanti, amabhinqa akamangali wona, amangalelwa ngoyise. Kwangokunjalo abantwana abanakumangala.

282
283. Indlela yokumangala:- Umtu omangalayo, usuka aye komkulu enkundla ni, akwaze elapo ati, "Ndimangele," Kojuma omnye wenduna ezihlala komkulu, nokuba yiyipina indoda ekoyo komkulu apo. Woti ke lowo abuze ati, "Umangalele bani?" Ahambise ke axele, abuzwi intsusa, acaze

s774

K11/40

konke. Wohambisa, ahambise ke aye kuti tyabomjikajika ke ukumbuza oku abantu abakomkulu abangamadoda - nabafikayo baphindelele ukumbuza. Um-mangali ke woti akuba ede wavakala kuxelelwe inkosi eyoti ke yona ikuphe umsila wokuya kubiza ummangalelwa, namangqina axelelwe nomhla wetyala.

23. Ummangali lo, uqale amazise um-mangalelwa? Um-mangali, pambi koba aye kumangala enkosini, uqale amazise um-mangalelwa ukuba uya kum-mangalela ngoku.

24. Uqale aye esibondeni umtu xa amangalayo? Ewe, umtu xa amangalayo uqale aye esibondeni ibe siso esiti ityala malitetwe.

25. Ngubani umtu omisa umhla wokulivavanya? Umtu omisa umhla wokulivavanya ityala sisibonda.

26. Kumiswa ituba elingakanani? Pambi kokuba ityala litetwe, limiswa intsuku ezintatu ukwenzela ukuba, abo banetyala, baqokelele amangqina abo.

27. Likona ixesha ekungamangalwa ngalo! Akuko xesha linjani ematyaleni, izibonda ziwavavanya nokuba kuxesha linina lonyaka.

28. Kumangalwa xesha nini? Amatyala amangalwa kusasa, ukufudumala kwelanga xa sekuvukiwe komkulu.

283
284. 29. Xa liziswe kade, alimanyelwa? Lingeviwa ityala, nokuba lifikiswe emveni kwelotuba. Into engayifuniyo inkosi kukuziswa kwamatyala iselele, okanye ebusuku, ivuswe ilele.

30. Um-mangalelwa uyaxelelwa umhla wetyala? Um-mangalelwa kufuneka exelelwe ukuba umangalelwe ngokwenza oku lo kuya, axelelwe ke nomhla amakabeko ngawo etyaleni.

31. Ngubani oxelela um-mangalelwa? Umtu wokuya kuxelela elacala limangalelweyo, ngumsila - umtu okutshwa yinkosi ukuya kuxela umhla wetyala njalo - njalo.

32. Uyaxelelwa ngamalungiselelo? Ewe, um-mangalelwa uyaxelelwa ngezinto ekubanjewe ngazo.

33. Angacasa xa usuku letyala lengenakumlungela? Um-mangalelwa, akanagunya lokulucasa usuku letyala elimisiweyo. Umele ukwenza njengoko kutetiwe ngolo lusuku lumisiweyo.

34. Linokujikwa usuku? Ngubani? Usuku letyala alunakujikelwa olunye usuku, ngenxa yom-mangalelwa konke. Umtu onokulimela olunye usuku yinkosi, ngenxa yemeko ezitile.

s774

K11/40

35. Ngubani omele kukuza namangqina? Umtu, omele kukuza namangqina, ngum-mangali, nom-mangalelwa. Ngalowo uzizela nawake amangqina.
36. Kwenzekani xa amangqina esala ukungqina? Ukuba amangqina ayala ukuza, lowo ungenamangqina uyakulahlwa enkundleni, nokuba uteta inyaniso, xa engena mangqina.
37. Umtu angabacele abantu bokumceda etyaleni? Kuvumelekile ukuba umtu onetyala acele amangqina okumcedisa etyaleni lake. Kodwa ke, akuvumelekanga ukuba atate nabani, obengoko xa bekusenzeka elotyala. Kufuneka umtu obeko, onobungqina obuyinyaniso belotyala.
38. Angqina kuba efuna ukubhatalwa? Umtu amangqina ake akanabhatali ngokwesi Xosa. Amngqinela ngotando, nokufuna ukumela, nokufela inyaniso ayaziye ngokusemhlotsheni.
39. Kuvumelekile ukuba isibonda sitengwe ngezinto? Hayi, ayivumelekanga konke into yokuba isibonda sitengwe ngezinto. Lonto ingacacisa ukuba esosibonda siyatengwa ukuba singayiteti inyaniso. Ke ngoko asengevani nenkosi yaso.
40. Ikangeleka kakubi lonto? Ngokuqinisekileyo lonto ayilunganga. Kuba kukusitenga isibonda ukuba masitetelele ubuxoki.
41. Inosohlwayo lonto? Ewe, inkosi ingamohlwaya kakulu umtu osibonda oyenzileyo lonto ide ingqumbo yayo ipatelele nekulomtu uyenzileyo lonto. Xa nje kunokufumaneka ukuba isibonda sitengiwa ngezinto.
42. Nomnikwa unetyala? Liko kulowo usisibonda kanye, xa ete wafunyanwa esemkela izinto zokumtenga, ezivela konetyala.
43. Umtu onetyala uyateta namangqina ake lingekatetwa ityala? Ewe, umtu onetyala uyateta namangqina ake, ngoku ityala lingekatetwa. Kuti ke xa sekula pa enkundleni, lizakuqalwa ityala, abizwe ngamagama amangqina, aketwe, agxotwe, logama kutetwa nonetyala.
44. Kutiwani xa engeko um-mangali? Ukuba um-mangali akeko namangqina ake ngomhla wetyala, ityala elo liyacitwa. Ukuba um-mangalelwa namangqina ake abako, bogwetywa kugwetyelwe lowo ukoyo um-mangali, aze agwetywe ngokudela inkundla.
45. Uyalahlekwa lityala lake? Ewe, ongekoyo ngomhla ivetyala, uyalilahla ityala lake.

Ingubo enkundleni.

46. Iba ni inkundla yamatyala? Inkundla yamatyala iba komkulu, pambi kobuhlanti.

284
285285
286

s774

K11 / 40

47. Kuhlalwapi? Kuhlawe njani? Inkosi yona ihlala ngasexhantini kusebuhlanti, ixhakwe zinduna zayo. Amapakati wona aka isangqa enkundleni apa, ajonge ebuhlanti paya enkosini. Um-mangalelwa, nom-mangali bahlaliswa pambi kwenkosi, pambi kwesangqa samapakati. Amangqina wona ahlaliswa kude, agcinwe, angasondeli apa enkundleni, amamele. Wona amana ebizwa ngamanye, xa azakunika ubungqina bawo. Abafazi abatandiloyo ukubako, bahlala bucala, bangadibani namadoda.
48. Ngobani ekufuneka beko ematyaleni! Ematyaleni abantu abanemvume yokubako, ngamadoda onke angabamameli, kwanabafazi bakho ukuza kuva isigwebo, nenqubo yetyala, ke bona bahlale bucala. Into engafunekiyo mpela enkundleni ngabantwana.
49. Bake bashenxiswe abamameli? Abantu abashenxi bona enkundleni. Abantu abashenxiswayo, xa kufunekile, ikwa ngaba bamangaleleneyo, xa kuza kuhlelwa ityala.
50. Amangqina agcinwa kude? Ewe, amangqina akasondeli apa enkundleni ahlala qelele paya, amane ebizwa ngamanye, xa afunekayo.
51. Yiyipi imiteto yaseenkundleni yokuzipata? Imiteto emisiweyo enkundleni yimbeko, nenzolo kwaye zilunyanzelo, akuvumelekile ukuhlelwa kakulu, nokudanduluka, nokutshaya, nokubazamisa nangayipina indlela. Umtu owenze oko uyadliwa yinkosi nangayipina indlela.
52. Livulwa njani x ityala? Ukuvulwa kwetyala, kubizwa um-mangali, emva kokuba inkosi ite yavakalisa ukuba ubani umangalelwe ngubani, ngetyala oluloluhlobo lutile, njalo-njalo.
53. Ngubani ocaza isimangalo kugala? Emveni kwilonteto yenkosi ikumbuzo ongapambili, um-mangali nguye owolulayo, acaze isimangalo sake, nomtu am-mangaleleyo.
54. Isimangalo siyashunqushunqulwa? okanye solulwe? Um-mangali lo, uyavunyelwa olule, acacise isimangalo sake, nemihlaba yake yokuzicacisa ukungabinatyala.
55. Um-mangali uyabuzwa? Akufuneki ukuba um-mangali apazanyiswe esateta, uti akugqiba abuzwe ke ngu lowo nalowo utandayo, emadodeni ngokubanzi. Um-mangalelwa naye uyanikwa ituba lokuzibuzela, inkundla imamele apa kum-mangile.
56. Amangqina abizwa xesha? Ewe, amangqina abizwa kwesisituba wona.
57. Kugala kubizwe elinye icala linike incaza? Njengoko sekucaziwe kulombuzo we 47 um-mangali no M-mangalelwa bahlaliswa pambi kwenkosi,

286

287.

s774

pambi kwesangqa samapakati. Uyabizwa uM-mangali, abizwe no-m-mangale lwa. U-m-mangali, umangala esiva um-mangalelwa ize anikwe ituba loba apikise inteto yom-mangali.

287
288

58. Abamangali, bavumelekile uba batete ukutanda? Abantu abamangale leneyo abavumelekile ukuba mabatukane, okanye batyolane, okanye batyole abanye abantu.

59. Abizwa njani amangqina? Amangqina ukubizwa kwawo, abizwa ngamanye.

60. Ake ale amangqina ukunika ubungqina? Akona amangqina ake ale ukungqina, umfazi angatandi ukutshonisa indoda yake, umtana angatandi ukutshonisa uyise, okanye ati umtu ngoko kungeko kuzalana kwabo bantu baxabeneyo, ale ukungqina ngenxa yokuswela inyaniso, nokukolisa um-mangali okanye um-mangalelwa.

61. Anganyanzelwa? Akuko lunyanzelo ebungqineni, into efunekayo kukuba ubungqina mabube yinyaniso. Ukuba ke umtu akanyanisi ebungqineni bake, uguqulwa ngemibuzo ukuziswa enyanisweni.

62. Buyumelekile ubungqina bomtu engangqineli indoda yake? Ka umtu ebona ukuba unokungqinela icala elingelilo lomyeni wake, uvumelekile uba enjenjalo, ngakumbi xa eza kungqina inyaniso.

63. Kuko bungqina bungavumelekanga? Abuko ubungqina obungavumelekanga, ngapandle kobungqina bobuxoki.

64. Buyahluka ubungqina bomtu oyivileyo into nobomtu oyibonileyo? Into yokungqina into umtu angayibonanga iyavakala, kwaye iyohluka kubangqina bento ayibonileyo umtu.

288
289

65. Ubungqina bokuzitshutshiso bubona buqinileyo? Ubungqina bokuzigweba, buyinyaniso, bubona buqinileyo, kungafuneki namangqina kulonto obubungqina, bubungqina obuteta ukuti umtu uyalivuma ityala lake.

66. Amangqina la ayakokelwa ebungqineni? Ingqina libuzwa into ibenye, kutiwe am malixele into eliyeboni leyo, ngemini etile. Alikokelwa ngambuzo.

67. Iyabuzwa imibuzo emangqineni? Amangqina ayabuzwa imibuzo nangubani na apa kula madoda alibandla.

68. Kufuneka betete inyaniso? Pambi kokuba umtu wasematyaleni atete enkundleni, uya yalwa ukuba atete inyaniso angateti into engeyonyaniso.

69. Bayafungiswa? Sipi isifungo? Ewe, bayafunga, isifungo siti,

"Ndiyafunga, ukuba ndizakuteta inyaniso ka Tixo kupela,"

70. Benza ntoni enye, ukubonakalisa & ubabazakuteta inyaniso? Enye into eyenziwayo, kukumisa isibozo seminwe, umtu afunge epakamise isandla sasekunene, emise isibozo, ati, "Ndiyafunga ndizakuteta inyaniso."

71. Wohlwaywa njani umtu otete ubuxoki enkundleni? EsiKoseni, umtu otete ubuxoki uyadliwa, atinjwe.

72. Ityala liviwa ngemini enye? Ityala eli, liviwa ngomhla omnye. Liti ukuze libe liyemiswa kube kuko ubungqina obusafunekayo obunye, ngokuba mhlawumbi kubeko umtu ongekoyo olingqina, elifuneka ngamandle Asinto ifumane itetwe izinqam ityala, ngapandle koko.

73. Liyemiswa ityala xa amacala evumelana? Xa amacala evumelana ngenteto, into eyenziwayo kukuba um-mangali agwetyelwe, ityala alimi-selwa lonto.

289
290. 74. Bayabhatala ke? Ewe, kungum-miselo kona ukuhlawula lowo unetyala ugwetyiweyo. Lonto iyenzeka nokuba ugwetye njani na.

75. Uba ubingqina bunikiwe, liyagwetywa ityala:- Ukuba ubungqina bucacile, yaze yonke imeko yayeyokuba ityala lingagwetywa, ligwetywa ngoko, alimi nakancinci ekugwetyweni.

76. Inkundla iyalihlela ityala? Amadoda la angabateteleli benkundla abashenxi enkundleni, basuke baxoxe ukuhlela ityala kwalapa pambi kwabantu bonke, abati ke bona bamamele betule.

77. Abahleli betyala, bateta beko abamameli? Ewe, abahleli betyala aba, baxoxa beko abantu & aba bangabamameli (amapakati).

78. Amalungu enkundla bayasixela isigwebo? Abahleli betyala abaxeli sigwebo, into abayenzayo kukuxoxa nje, inkosi itule, imamele, elowo nalowo uxela olwake uluvo, mayela naba ninityala bebonke.

79. Kugweba inkosi? Mhlawumbi isibonda? Umtu owisa isigwebo yinkosi ngokwayo.

80. Inkosi igweba ngesigwebo ebesonyulwe libandla? Inkosi igweba ngesigwebo esipume apa kwaba bahleli betyala. Inkosi itata kule ngxoxo, owona mxolo umelwe kukuba sisigwebo esipumeleleyo.

Ityala elaka latekwa apa.

uTobise, wangalelwa ngu Nomaxegwazana umfazi ongumka Marele Gwama, ngoku mtuka kakubi. uNomaxegwaza, weza enkundleni wamangala. Inkosi yayi ngu Julius Makalima. Kukutshwe umsila oka Nenemba ufu-tshane, ukuya kuxelela uTobise intombi ka Shinta, ukuba umangalawe,

s774

K11/40

290

~~291~~. nokuba maze eze namangqina ake, enkundleni yamatyala komkulu ngomhla otile, omiselwe elotyala. Wafika ke lomhla, latekwa ityala ngokwesiko lesiXosa. Inkosi ihleli ngasexhantini ingqongwe zinduna (Abahleli tyala) zayo. Ngapambili kutetande amadoda aze kumamela. Abanini betyala bahlala kwindawo zabo nabo. Kwabizwa uNomaxegwazana wateta incaza yokuba utukiwe ngu Tobise. Amangqina ake awayeko amngqinela. uTobise akabanga namangqina kwelake icala. Wacela ukuba makapiwe ituba, azifunele amangqina. Lamiswa ke ityala. Kute ngomhla wesibuni wetyala eli, kwatetwa enkundleni, kwacaca ukuba amangqina ka Nomaxegwazana ateta & ngokufanayo, abe aka Tobise, esiwa ngokuwa. Kwacaca ukuba akuko nyaniso, ku Tobise, lakuba ityala lihleliwe ngabhleli. Wagwetywa ke uTobise, wadliwa igusha ezimbini. Lapela ityala. Wapuma umsila, ukuya kuhlawulisa.

Elinye ityala:- uMatinini umfo ka Mswelantloni, wamangalela umfazi wake owaya kuhlala kowabo, enkundleni yamatyala komkulu. Kwakutshwa umsila oka Ngambu uLutoli, ukuya kubika esosi mangalo ku Batayi umnakwabo mka Matinini, nokuya kuxela ityala elo, kwindlalifa uBatayi, kwanosuku olumiselwe ityala. Ngemini yokuqala, lamiswa ityala, kuba um-mangali wayengena mangqina kakuhle, kute ukuze ligwetywe elityala, n osuku lwesibini kwacaca ukuba umfazi uyayala indoda le, apa enkundleni. Wayicacisela inkundla, xa kufuneka ukuba makapindele endodeni yake, uba akayifuni indoda le yake. Isigwebo esawiswayo ke kwatiwa, "Makuketwe". Inkomo ezazilobole zazilishumi. Amasu alomfazi ayematandatu, kute ke kwezinkomo ziseleyo zine, enye yayeyenkundla, enye, yayeyokucita indlu wati ke um-mangali wagoduka nazo ezimbini. Kuba kaloku eziya zintandatu zamela lomasu omfazi, kuba kaloku ilisu libetana nenkomo.

291

~~292~~. Elesitatu ityala:- umfombi wamangalelwa ngu Jonisini, ngokumitisa umkake. Iyala litetwe komkulu ngokwesi Xosa, waza & walivuma enkundleni ityala umfombi. Waye m-mitisile umfazi ka Jonisini. Wagwetywa ke enkundleni apo, wadliwa inkomo ezintlanu. Ke umfombi wazi hlawulela apo enkundleni. Inkomo ezine zaya kum-mitiselwa uJonisini. Enye yasala enkundleni.

Umteto osetyenziswayo.

81. Inkosi & nenkundla ziwazi njani umteto? Umteto esiKoseni, wavela nomtu, yinto edaliweyo, kusetyenziswa amava ezinto ezadlulayo, izigwebo, namatyala, nezitete zakudala, ngokwasekudalweni g ngu Tixo.

s774

82. Ityala liteteka ngokuva amatyala angapambili? Ewe, ityala liteteka, ligwebeke n okwamasiko nan okwezigwebo zamatyala edlulayo. Okukona umtu akulileyo enengqondo yokuva amatyala, nendlela agwetywa ngazo, kokukona anengqondo nobucule bokuhlela ematyaleni.

292
293.

83. Zifunyanwa kumatyala akudala? Ewe, umteto wesixosa wakiwa ngokwezinto ezenzekayo, ngokwesiqelo, ngemihla, ngemihla.

84. Abadala bayafuneka? Ityala njengoku sekutshiwo libuzwa kwabadala indlela yalo ukuba laka lakona ngapambili, laza lagwetywa njanina. Kanti ke ayenelanga lonto, kuba nolula umtu, usuke abe bukali ngengqondo, abe nembono oyisa kuzo etyaleni elitile.

85. Abantu abadala bayazixela izinto zakudala? Ewe, ziko inkonde zamaxego anamava, ekubhekiswa kuwo abuzwe indlela ekwaqutywa ngayo mandulo zinkosi ezafayo, ngokumayela namatyala nomteto. Lento ibangwa kukuba isiko nomteto wakwa Xosa wona awuzange ubalwe ndawo, ugcinwa ngentloko iye ngamava nobudala bomtu.

86. Umteto owamiswayo uka uyekwe? Umteto owamiswayo asinto ike iyekwe. Kuhlalwa kuwo nokuba sekutenina, kuba nguwo olunqisa ilizwe nentlalo kulo. Pofu ngamanye amaxesha inkosi iyakwazi ukuti umtu onetyala, iti kuye, "Ungabe uyipinde lento, uyakwenzakala, uyakudliwa ndiyakuxolela." Idla ngokutsheo kumtu onembiko, nongaqele kwenza nto imbi. Umbozwana ka Finini, wamangalelwa ngokusila utywala engabuce-langa ukuba makabusile (imvume enkosini) yamngxolisa nje kodwa inkosi yaza yamlumkisa njengokuba sekuxeliwe ngentla, waxolelwa.

uRupa ka Xozelo wamangalelwa ngokuti kuko umgidi kwa Mendisi akutshwe ukuba ayokuba lilico apo agade ukulawulwa kwamabandla kwati ngenxa yoba kwala wulwa kakubi wamangalelwa. Ke naye wangxoliswa akadliwa esitubeni soba abamangali zange batete ngoko. Wati ke yena andenzanga nga tshova kwaye akuko namtu oke wakalaza. Wangoliswa uRupu kodwa waxolelwa.

293
294.

Isigwebo, indleko zenkundla.

87. Ngobani abavumelana ngesigwebo? Abantu abavumelana ngesigwebo, asililo ibandla lonke lipela, ngamadoda angabasesixhenxeni, ate aketw yinkosi ukuba abe ngabahleli betyala.

88. Abaligela elingakanani? Lamadoda angabahleli betyala abamatanda tu, nasixenxe, nasibozo, ngokutanda kwenkosi leyo. Akuko voti itatwa yo xa kuzakuwiswa isigwebo.

s774

89. Sixelwa ngubani isigwebo? Isigwebo esisixelwa yinkosi, apa kubahleli, iti ke kwayona inkosi ibabize abaninityala, isigwebo ityala elo, ibandla lonke limamele.
90. Liyemiswa ixesha lentimbo? Umtu, akube egwetyiwe, akalindwa, kukutshwa umsila uye kutimba ezonkomo (indleko) adliwe zona, kwakunye nendleko zenkundla. Ukuba umtu uyaziqonda ukuba akakalungi, ngokwasentlawulweni, uyazicelela enkundleni apo. Uti ke amelwe ngamadoda, ukuze amiselwe ityaba elitile, ekufuneka lingendluli, engekahlawuli. Ukuba ute akalunga lada ladlula elotuba, uyatinjwa yinkosi.
91. Kuyacaciswa into eyohlawulwa, enkundleni? Ewe, kuyacaciswa kwangoko, ukuba enkundleni kohlawulwa ntonina, okanye, kangakananina.
- 294
295. 92. Uba ubhatele ngeneno kwesigwabo kwenziwani? Ngokwesiko, umtu ogwetyiweyo, akanako ukufuna ukuhlawula ngeneno kwesigwebo seNkosi kuba, angaba wenza elinye ityala - elokudela inkosi.
93. Yeyipi intlawulo engabatalwa kwangoko? Ukuba ke intlawulo ayifinyelelanga kwa ngoko ukuza komkulu, umtu uyatinjwa yenkosi.

Ukubenela kwindla epezulu.

94. Umtu xa ezakubena, uxela kwa ngoko akugwetywa? Umtu obenayo ebegwetyiwe, ubena kwalomini wagwetywa, akalindi nosuku olu.
95. Unako umtu okubenela kwinkundla epezulu? Umtu ofuna ukubena, ngenxa yokungakoli seki sisigwebo, akanasitintelo, usuke abane ngokufuna oko kwake.
96. Angalelwa ukuba abane? ngubani? Umtu mnye angamqandayo umtu ofuna ukubena ngumtu ozalanayo naye, amqande ngezizatu azibonayo, ezinje ngokuqonda ukuba uzakudleka ngento engasenamsebenzi, njalo-njak
97. Isibeno siyapelelwa lixesha? Umtu xa ete wema isidala engabeni, uyapelelwa lixesha lokubena.
98. Ngubani umtu omisa usuku lesibeno? Umtu omisa usuku letyala elo lesibeno, yinkosi leyo inkulu abenele kwinkundla yayo. Inkundla epakamileyo ngokwesi Xosa yinkosi enkulu.
99. Sitatelwa amanyatelo isibeno setyala? Umtu obenileyo akatatetwa manyatelo kwisigwebo sake, setyala kude kube sesipelweni sesibeno sake. Oko kukuti, uyalindwa abene, agqibe, agwetywe okanye ogwetyelwe apo.
- 295
296. 100. Xa ebenile umtu, ityala liqalelwa ekuqaleni ukuviwa? Ewe, ityal ngokwesi Xosa liqalelwa ekuqaleni akutetwa, lakufika kwinkundla epezulu.

/101. Xa kubenelwe.....

101. Xa kubenelwe kwengapezu ko, lipinda liqalelwe ekuqaleni kwakona?

Nokuba isibeno esisitetwa kwinkundla yesitatu, kwakutetwa ngokungati, lityala eliqalwayo, sitetwa siqalwe ekuqaleni.

102. Ityala elabanela enkosini:- uFalitenjwa Jongilanga, wayebambene no Manune unina amzalayo, ngelifa. Unyana lo wamangalelwa ngunina, kuba esiti unina, lempahla, yimpahla yendoda yake, unokwenza ke nantoina ngayo xa etanda nokuba kange abhekise nto kunyana wake. UManune wamangala tanci ku Futshane Nenemba ongumpateli nkosi, okanye, isibonda esiyinduna epambili enkosini. Ekumangaleni kwake wayesiti ezinkomo zimelwe kukubalwa ngaye, zingabalwa ngendlalifa, emveni kokuba indoda yake ifile. uFutshane yena ute ukuligweba elityala, impahla imelwe uba ibalwe ngendlalifa uFalitenjwa. Ute ke uManune akenela sesosigwebo waza ke wabinela enkosini uJulius ka Makalims. Elityala libuye latetwa enkundleni yamatyala komkulu, litetwa yinkosi leyo namapakati. Kwangokunjalo inkosi ibuye yangweba umfazi ngeliti, "Ilifa lilunge endlamafeni". Yatsro esiti xa indoda ifile isiko lihamba apo. Yati

296
297. ²⁹⁶ ~~297~~ mfazi yeka ukulawula into zendoda yako, yeka unyana alawule izinto zikayise. Kodwa ke, xa bequba imvisiswano unyana ka makamazise unina xa ezakwenza into. Kwakona uManune ubenele enkundleni yase Ofisini kuMantyi, kodwa waba wagwetywa nalapo. Egweba ngeliti yena uMantyi, "Andina Kugqita esigwebeni senkosi." Waba uyancama ke uManune.

Elesibini ityala:- uMaxaba wamangalela indoda yake, ngokungamembatisi. Wamangala esibondeni sake uLutoli ka Ngambu. Wateta wagweba kwabonakala uba uMaxaba ake neliswanga naye ke wabhenele enkosini. Latetwa ke ityala, kwafumaneka uba isizatu esibangele uba ati akatengelwa, yinto yoba engafuni uba indoda le itengele odade bayo. Wangweba uNkosi, wati, "Maxaba ungumendi, awuzelanga kucita lomzi wakwa Gasela." Wati endodeni ungaze ubalahle odade wenu ngenxayalombfazi. Wati akugwetywa uMaxaba wancama.

103. Ayengantoni? Kulamatyala, elinye kwakuxatywana ngelifa. Elinye kukungevisisani kwe ndoda nomfazi wayo.

104. Kwatini ze kubenwe? Into eyayibange ukuba kubenwe, kukuti umangali acinge ukuba ugwetywe kakubi, angeneli sisigwebo esiwisiweyo kuye.

105. Abateti betyala kwinkundla encinci, bamelwe ukubako kwinkundla epezulu? Ewe, kufuneka beko, xa ityala litetwayo kwinkundla epezulu.

/106. Inqubo.....

106. Inqubo kwinkundla epezulu:- Ityala kwinkundla, epezulu litetwa kwa njengetyala lonke. Litetwa yinkosi namapakati ayo enkundleni. Aze amangqina ahlale qeke bucala. Litetwa kanye njengawo onke amatyala.

Inkundla yenkosi.

107. Inqubo yalenkundla iyafana neyenkundla yezibonda. Ewe, inqubo enkundleni yenkosi iyafana neyezibonda.

108. Ayahluka amatyala aviwe kuqala? Ityala liyafana ngokwesi Xosa, xa litetwa okokuqala naxa selipindwa lisisibeno.

109. Ibako ngokwayo inkosi? Ewe,

110. Unokungabiko uNkosi? Hayi, inkosi ayinako ukungabiko xa iteta ityala lesibeno.

111. Utata yipi indawo unkosi? Into eyenziwa yinkosi ngalomhla wetyala lesibeno, kukongamela ukuhlala k esihlalweni sake sobukosi, uyaxoxe kancinci kodwa.

112. Uyawabuza amangqina okanye atete namalungu enkundlu:- Ewe, inkosi iyabuza apa kubanini tyala nakumangqina, into ezitile.

113. Inkosi yiyo exela isigwebo? Ewe.

114. Intlawulo vetyala:- Intlawulo ayilindi, uti nje akugwetywa umtu, kukutshwe umsila, ukuya kutimba, eze nazo ezonkomo, nokuba yintonina, kwangoko. Asinto ilindayo intlawulo.

115. Inkundla iyalimisa ixesha lokuhlawula? Ewe, inkundla imisa ixesha lokuhlawula ngoko, ayimi ukutimba - kutinjwa kwa oko.

116. Ukona umtu ohlawulisayo? Ewe, umtu okutshwa yinkosi, ukuya kutimba, ngumtu okutiwa ngumsila wenkosi.

117. Umsila uyabatalwa? Ngubani! Umsila lowo uyahlawulwa. Uhlawulwa yinkosi. Uhlawulwa nokuba kungantoniwa, ngokutanda.

118. Ukuba kufuneka amandla kwenziwa ntoni? Ukuba kufuneka amandla, kukutshwa amadodana aye kutimba ezompahla. Ukuba umgwetywa uyelwa uyabetwa ade afe ukuba uyafa okanye ade ancame lowo wenza inkani.

119. Xa umtu enqahambi nomteto wenkundla:- Ukuba umtu akahambi nomteto wenkundla, uyadliwa inkomo nokuba yigusha. Lonto kuye isiso hlwayo esikutshwa yinkosi.

120. Ukuba umtu ugwetywe ikatsi, ukatswa ngubani? Ukuba umtu ugwetyelwe ukubetwa, unikelwa komnye wenduna, kutiwe mayimbete.

121. Xa umtu egwetyelwe ukufa, kuqutywa njani? NgokwesiXosa umtu ogwetyelwe ukufa utatwa yinduna iye naye eliweni. Uti ke apo abo-

/tshelwe.....

tshelwe ilitye entanyeni. Uti ke atyalelwe ezantsi yinduna leyo, afele apo. Kungenjalo umtu uyangcutwa ngoluti olubazileyo afe. Kanti unako ukubetwa ngenduku ade afe.

26. Izigqito, amatyala, izono.

Unobangela.

1. Ikona iyantluko pakati komtu owone nabom okanye ngengozi:- Umtu ekute kwacaca ukuba into akayenzanga nabom, uyenze ngempazamo, uya-pulelwa esigwebeni, angadliwa kakulu. Wumbi ide inkosi imxolele imyale ingamdli mpela.
2. Xa enomsindo okanye ovikile? Ewe, xa umtu ezunywe ngumsindo, okanye ukoyika, uyavelwa opulelwe esigwebeni.
3. Xa evenze into engavicincanga:- Ukuba umtu uyataruzisa ematyaleni esiti, into uyenze en akange ayicinge, okanye akayenzanga nganzondo, nabom, uti axolelwe opulelwe nasesigwebeni.
- 299
~~300~~ 4. Xa ebezikusela:- Ukuba umtu uti akube enze itipla azitetelele ngokuti ematyaleni, ubezikusela. Kufuneka enayo into ecacisa ukuba, ngokwenene ubezikusela egwintwa. Ukuba akananto yobungozi ibonakalayo kuye, kufuneka edliwe nje ngokwetyala lonke (nje ngomlwi), Kufuneka kucacile kakuhle ukuba uzikusele, ebesenziwa into, akalimazanga nje.
5. Xa ecatshekisiwe:- Ukuba umtu ematyaleni uzitetelela ngeliti ube ecatshekisiwe ngulo amenzakalisileyo, akateteleleki ngalonto. Usuke agwetywe ngamandla ngesosenzo.

Imfanelo.

6. Imfanelo zendoda xa kone umfazi wayo nokuba ngabantwana bayo:- Xa ate umfazi wanetyala nokuba ngabantwana banetyala, ityala elo lelo-mnini mzi, indoda leyo eti ihlawule. Xa begwetyiwe, kufuneka intlawulo. Izicaka zihlawulelwa ngumnini mzi, kwanabalusi ngokunjalo. Abanta kwabo umtu ubahlawulela xa bexakekile bengenandlela yokuzihlawulela.
7. Imfanelo vomalusi ngedemesha yempahla eyalusile:- Umalusi kudala ubeti xa empahla abeyalusa yenze umowakalo, asuke umnini ntsimi ambete into ke leyo emenza abe nenyameko engapezulu umalusi lowo. Ngamanye amaxesha umnini mpahla usuke atate into eyeyomalusi lowo, nokuba yigusha yake nokuba yinkomo nokuba yimali ke kulamaxesha emali, ahlawule umonakalo ngayo.

- 300
~~301~~
8. Xa umtu eyeke into eyingozi:- Umtu esiXoseni uti mhla waluka, ayalwe ukuze angayiyiki ingozi eyazi, enokuti yenzakalise abanye abantu neyalupina, uhlobo. Ukuba uyibonile into eyingozi engati yenze ingozi kwabanye abantu. Kungum-miselo ukuba abazise, abalumkise kulonto ukuze bangenzakali. Nawupina umtu omkulu ke kuyimfanelo ukuba agcine kwizinto ezinge nangozi kwabanye. Abantu ke bona bati ngemfeko yobuntwana bazenze noKuzenza izinto ezinengozi kwabanye, bangaxeli xa bebona ingozi kuba betanda ukuyibonela isenzeka. Kuti ke kwakufunyaniswa ukuba ngabapi na abantwana abenze lonto, basuke bohlaywe ukuba yekisa lonto.
9. Izigqito ezibekiselele emtwini ukubulala umtu:- Xa umtu obulele umtu, isiko lesintu ubebulawa naye ukugwetywa yinkosi, atinjwe nenkomco ezozake. Imizekeliso. Ezozinto zenzeka entla ke tina asinamzekelo ngayo. Kuba ezizinto zazisenzeka kudala engekabiko umlungu. Ke tina Mamfengu sehle nomlungu ukuza apa zati ke izigwebo zabantu ababulele abanye azabi zezenkosi, zazezabelungu. Njengoba netyala lokulwa nelegazi sebalitatela kubo.
10. Ukwenzakalisa umtu afe ngengozi:- Xa kute kwacaca ukuba umtu ubulele ngengozi, umtu ubexolelwa kudala yinkosi kuba kucacile ukuba into ihle ngengozi.
11. Ukubulala ngabom:- Lowo ubulele omnye ngabom, uyabulawa naye, kuba umteto uti, "Igazi malipindane". Oko kukuti makafe naye umbulali
- 301
~~302~~
12. Indoda ebulele omnye, umfazi obulele omnye:- Indoda ebulele omnye ngoluhlobo seluxeliwe. Iyabulawa xa ibulele ngabom, ixolelwe xa sukuba ibulele ngengozi. Kucaca oko ematyaleni. Indoda xa ibulele umfazi inetyala lokubulala. Ngokwakudala iyagwetywa igwetyelwe ukubulawa, xa ibulele umtwana igwetywa kwangesisigwebo sokufa. Umfazi obulele umtwana:- Unetyala lokubulala. Ugwetyelwa ukubulawa, xa kute kwacaca ukuba ubulele ngabom. Xa iyingozi ecacileyo uya xolelwa. Umtwana obulele omnye Ebuntwaneni, umtwana utatwa ukuba akakabi nabubi bakukulala ngabom. Itatwa ngokuba bayenze ngengozi lonto. Ohlwaywe lowo wenze ingozi leyo, aze ayekwe.
13. Liyaxelwa enkosini? Ewe, ityala lokubulala lisiwa enkosini, ukuykuxelwa zinduna zenkosi.
14. Ityala lokubulala litetwa yinkosi yodwa? Ityala lokubulala litetwa yinkosi yodwa. Induna zilisa enkosini xa zite ~~xx~~ zaliva.

15. Iba yintoni isohlwayo? Isohlwayo somtu obulele omnye, kukubulawa, nokutinjwa umzi lo wake. Intlawulo:- Utinjwa inkomo zomzi wake zonke zipela, zitatwe yinkosi. Imbuyiselo:- Akuko nto izuzwa okanye enikwa obulaweleyo. Abantu bangabenkosi, ngoko ke kule ntlawulo yenkosi. Akuko nempunde le eya nakubanina ngapandle kwe nkosi. Umzekelo Besenditshilo kumbuzo we toba ukuba ezizinto zagqibela ko kokoke ngoko tina sipantsi komlungu ke asikululwanga kugweba bona kumatyala egazi nawokulwa nalawo okubulala ke.

302
303. 16. Xa umtu ubezikusela, okanye ebulele indoda erexeza nomfazi wayo:-

Xa kuko ubungqina bokuba umtu ube ezikusela ebeqaliwe ngapandle kwesizatu isenzo sake sokubulala siyaxolelwa emva kwetyala. Xa umtu ebulele omnye abembambe emfazini wake embambe erexeza, lowo uya gwe-tyelwa nakomkulu kutiwe akanatyala. Xa umtu acatshukiswe ngomnye nangalupina uhlobo. Kufuneka aye kumangala enkosini angalwi. Xa ete walwa x waza wambulala lowo ube emkatazile, unetyala kwaye ke ezakugwetywa ngokubulawa naye ngokwasesikweni lesintu.

Ukulimaza.

17. Kwenziwani xa umtu elimaze omnye? Xa ete umtu walimaza omnye lomtu uyadliwa. uTukutezi ka Dumiso walimaza uNgonyolo ka Ngambu ngokuti amapule ingalo nge bunguza. Ke laya kubelungu wadliwa uTukutezi. Ke wati xa ebiza ingalo yake wacela uTukutezi uba mabazokuteta ekaya. Ke tabuya bateta waza uTukutezi wayivusa ingalo ngenkabi yenkomo.

18. Umtu owapule omnye ingalo:- Udliwa inkomo.

19. Umtu onqumlu ingalo nokuba ngumlenze womnye:- Umtu owenze lonto naye utinjwa inkomo.

20. Okupe omnye iliso:- Naye uyatinjwa yinkosi inkomo.

21. Ote waroboza omnye indlebe wasisitulu:- Naye uyadliwa inkomo zentimbo. Lento yolutimbo lwenkosi, ibiqubeka kakulu kudala, kuba inkosi bezizenzela, zizipatele ngokupola nangoko wazo umteto, abantu bazo. Namhlanje amatyala anjalo selesisiwa kwi ofisi yabelungu, ekuti ke ezozizi zonke zityiwe apo yilo nkundla.

303
304. 22. Indoda elimaze enye:- Eti iyilimaze ngokuti mhlawumbi yapule enye ingalo, isiwa eOfisini ematyaleni. Apo ifika igwetywe ukubanjwa ukuze ibuyiselele lomtu imlimazileyo ngokuti irole nokuba ngamashumi atile eponti. Kodwa ke esi Xoseni umtu owenze lonto ube tinjwa

s774

K11/40

yinkosi umtu onetyala. Loke ulimaze omnye. Indoda elimaze umfazi:- Isigwebo, sikwanje ngasentla, indoda idliwa paya e Ofisini kakulu kanti yona yoke walelwe paya etrongweni ngelixesha (Gaol) Indoda elimaze umkayo:- Umfazi indawo angabulekela kuzo xa elinyazwe yindoda zintatu, yinkundla yakomkulu, kukowabo, nase Ofisini yamatyala. Xa ebalekela komkulu, indoda leyo yake iyadliwa inkomo. Xa eba lekele kowabo umfazi indoda idliwa inkomo nguyise wenkomo. Kukwangokunjalo nase Ofisini indoda iyabanjwa idliwe imali eziponti ezintlanu nokuba lishumi leponti. Yonke lomali ingena e Ofisini apo, akuko nto ayibuyiselelwayo umfazi kuba akalwanga yindoda. Indoda evenzakalise umtwana Indoda ete yalimaza owake umtwana iye ixolelwe, xa ite yamenzakalisa ngengozi, kutiwe, imenzakalisile.

23. Ukwenzakalisa ngengozi, ngabom, nangokufumana enze umtu:- Ingozi yinto engeyiyo yangabom. Kutl ke xa kude kwacaca ukuba into yenzeke ngengozi, ati umenzi wayo axolelwe. Okwangabom xa umtu ate wacaca ukuba uyenze ngabom into yokulimaza omnye unetyala. Uyagwetywa uhlwaye, okanye adliwe, ade enze nembuyiselo kulamtu alimaze yena.

304
~~305~~ Ukufumanenze umtu:- Xa umtu enze ingozi ngenxa yokuswela inkatalo, nobuhem-hem lomtu uyaxolelwa, kodwa ake ayalwe yinkosi imlumkise Nasemtetweni kukwanjalo, nase Ofisini uyayalwa acaciselwe ukuba wodliwa xa ate wapinda wafumana wenza.

Amanxeba okubetwa.

24. Umtu owenzakalise omnye:- Xa ate umtu wamenzakalisa omnye wampalaza igazi, uyabanjwa, agwetywe ukuba ahlale etolongweni inyanga ezintile. Uti ke akupuma adliwe imali, nokuba ngamashumi amabini eponti, imali ke enikwa lomtu wopulweyo okanye ulinyaziweyo, ukuhlawula igazilake. uTsibiyane Ntozini wambeta uNana Metula, wamcanda itambo lentungo. Babe bangisana ngenkomo ababetenziselene yona. Emtetweni, kutiwe uTsibiyane ngeyenga mbetanga, ngeyem-mangalele. Vafakwa etrongweni ke uTsibiyane, wagwetywa inyanga ezintatu. Ute ke akupuma wamangalele uTsibiyane, ngu Nana ngegazi lake. Wadliwa ke amashumi amabini eponti e Ofisini.

25. Xa enze amanxeba:- uBonakele yolwa wahlaba uDyantyi ka Matyoboze ngomkonto, kodwa akafa. Elotyala laqutywa kwanje ngeli lingapambili. Umtu uyabanjwa, kanti xa umenzakali emangalela ukupalaka kwegazi lake uyahlawulwa.

/26. Xa umtu.....

s774

305
~~306~~

26. Xa umtu obetwe ngamanqindi okanye ekatyiwe:- Xa umtu enzakalise omnye ngenduku, okanye ngamanqindi okanye emkabile uyadliwa nokuba ziponti ezimbini, nantlanu, ngoko lohlobo inkosi intande ngalo, ngokwehlobo letyala.

27. Ingozi:- Xa umtu x eyenze ngengozi into uyabonwa, acaciswe ngobungqina obunikwa ngamangqina. Kuti ke xa kucacile uba yingozi lonto, axolelwe yinkosi.

28. Into yangabom:- Xa umtu emenzakalise ngabom omnye, uyagwetywa enkundleni yamatyala, ohlwaywe ngokudliwa inkomo yinkosi. Ezonkomo ziti ke zihlawule igazi, zityiwe yinkosi ngokwesiko lesi Xosa.

29. Xa ebezihlanganisela:- Ukuba umtu upalaze igazi, pantsi komgca wokuzihlanganisela lomtu uyagwetyelwa, xa kubonakele ubungqina obucacileyo. Kungenjalo, ugwetywa nje ngokwetyala lokupalaza igazi.

30. Umzekelo:- uBabana no Daliwonga abafu baka Jongilanga babeta uRwebezi umfoka Flekisi, bamqeqeza itambo lomlenze, bamqeqeba nenduma, bomhlanganyele. Bamangalelwa, baza babanjwa bafakwa etolongweni.

Ekupumeni kwabo badliwa. Emnye wadliwa ishumi leponi, ngenxa yokupalaza igazi. Indoda nomfazi wayo: uBaby Magwevana wabeta umfazi wake uMantembu, wantsho wazinduma entloko. Umfazi wamangala komkulu laza ityala elo lagqitiselwa e Ofisini. Lite lakuba litetwa elotyala kwacaca ukuba uyayituka indoda. Lacitwa elotyala akwabiko ntlawulo Macala onke.

306
~~307~~

Umtu omdala nomtwana:- Umfo ekutiwa ngu Ngquba wati ebeta umfazi wabeta nomtwana wake, watsho walala ngendlu umtwana zintlungu. Unina womtwana uMangcombolo wamangala enkosini, laza lagqitiselwa e Ofisini. Lati lingekatetwa ityala wafa umtwana kwaza kwati kanye ngalemni yetyala wafa uNgquba ekuseni ke kwaziswa e Ofisini uba uNgquba ufile laza ke laba liyapela ityala lingatetwanga.

Umtu nomtwana ongengowake:- uLucas ka Mxoyana wabeta umtwana ongengowake. Elotyala lesiwa komkulu, nalapo labuya lagqitiselwa e Ofisini. uLucas wadliwa e Ofisini iponti ezintlanu. uKwedi umfo ka Honono wabiza igazi lomtwana wake elafana lapalazwa ngu Lucas. Ke umfo ka Mxoyana wawangedolo, wacela uxolo, warola inkabi emnyama yenkomo ukuxolisa umzali womtwana. Wati ke kuba uKwedi wayengenasixiba naye uLucas waxola. Lapela ityala.

Umtwana owalimaza omnye:- uTamsanya Ndwanya wabeta uKolakele umfo.....

umfo ka Nobala Yangapi ngezembe, watsho wafa kwangoko. Pambi kokuba afe kwayiwa enkosini ingasenako nokuteta inkwenkwe. Yaya kwangoko inkosi yafika yayipakamisa, yati, "Kwedini, kuteni?" Kwaqala ukuviwa izwi layo isiti, "Lomtu undenjenje, ngu Tamsanqa, undixabele ndinga lwanga naye, ndingenasizatu." Elityala lasiwa e Ofisini, laza late-twa kakulu apo seyifile lonkwenkwe laza ke lalindela ijaji (abagwebi basemLungwini) Ke elotyala litetwe ngomhla wesine kulonyaka ka 45 yagwetywa ke iminyaka elishumi (Hard labour).

- ³⁰⁷
~~308~~. 31. Ityala lokufa like liyekwe? Ewe, ityala lokufa like liyekwe, kodwa ke ngalamaxesha akudala.
32. Ka umtu ezikusela? Ka bekusiliwa udiwu utmu ezikusela, kusiliwa ngabantu abaninzi, umtu obulele omnye ubengenatyala ngokwakudala, kuba ubezikusela.
33. Ka egaliwe:- Umtu xa ebekatazwa ngomnye emqala, akanatyala, kantⁱ ke ngoku ubanetyala, kuba umteto uti makaman ale enkosini.

Ubudlwengu.

34. Ityala lobudlwengu livasiwa komkulu? Ewe, ityala lobudlwengu lisiwa esibondeni esiti ke sona ngokuk~~wa~~ kawuleza liligqitisele enkosini umtu olitetayo aligwebe, ngokwakudala. Ngoku ityala lobudlwengu inkosi itata amanyatelo ngalo iligqitisele e Ofisini.
35. Ka umtu odlwengulweyo enaxelanga kwangoko:- Ukuba umtu odlwengulweyo ute akaxela kwangoko, akubiko tyalo.
36. Ubungqina bomtu odlwengulweyo benele? Ewe, ubungqina bomtu odlwengulweyo benele xa ate wakala kwaza kwati kwakuba kusukelwe, wabanjwa k lomtu, kwacaca ke ukuba wenze njengokuba umdlwengulwa exela akube ekangelwe.
37. Kufuneka iko imigudu yemizamo ebona kalayo? Ewe, kufuneka ibona-kale imigudu abeyenza umdlwengulwa lo.
38. Elityala ligwetywa yinkosi? Ewe, ngokwesiko umdlwenguli uye agwetywe yinkosi, ngokungakumbi xa inkosi wunyelwe ngo kwasehu Rulumenteni ukuba iwagweke amatyala ayo onke.
- ³⁰⁸
~~309~~. 39. Wohlwaywa njani umtu oqomfileyo? Ukuqomfa nokukupa isisu yinto engeninzi noko yona. Iti ukuba ite yenzeka, ngokwesi Kosa lomtu ugwetywa ngokwesi Kosa, njengamagqwira aposwe eliweni afe, okanye abulawe nangezinye indlela. Kwelishesha ufakwa etolongweni aze kodwa anaxonywa, kuse kutiwe, "Isono sokubulala umtwana wako, siyekelwa kuweno Tixo wako".

40. Isigwebo xa umtu ebete umfazi wapuma isisu:- Umtu obete umtu omityo, ufana nqwa na lowo ubulele omnye ngokwesixosa. Uyabulawa okanye agwetywe nangalupina nhlobo, agwetywa ngalo umtu obuleleyo. Ngokwesilungu umtu uyabanjwa agcinwe etolongweni, kungabiko nandlela yakuba anga kutshwa apo.

Addendum to page 22 Section 26.

41 (a) Ukubulala usana:- Ukubulala umtu nokuba mdala kangakanani-na, nokuba lusana, yinto ebityi ukugwetywa kwayo, igwetywe kwangokuti, abulawe nalomtu ubuleleyo, ngemini zakudala. Abanye abantu bati ngokufumana umtwana ongumgqakwe, azame ukumbulala nangayipina indlela. Amawele nezilima azifane zingafunwa ngangokude kufunke zibulewe zona. Omnye umfazi wazala umtwana ongumgqakwe. Ute akamazala eyedwa egadini, wamembela wamngcwaba ehleli wafela pantsi komhlaba. Kwati kwakufunwa, wafunyanwa umtwana embelwe egadini. Umfazi ufakwe ityala, elati lasiwa ejajini. Ejajini ugwetywe inyannga ezilitoba etolongweni. Emveni koko ukutshiwe kwatiwa ityala lake, nesono sake siyekelwa kuye no Tixo wake. Ukululwe ke ukuba azamazamane nesazela sake.

Umzekelo wesibini yintombazana eyayi tisharakazi eyati yamita. Ngesizatu soku ngafuni ukwahlukana nomsebenzi wayo yaya kwilizwe elikude, yafika imini yoba izale. Yati yakuzala ingumhambi yazama ukugoduka. Endleleni ite kxe yamtata umtwana wayo yamfaka epileni yayibopa yambeka yamshiya. Yahamba indlela yayo se iyakuvula isikolo. Bate abahambi bendlela bayibona ipila w nomtwana pakati sefile. Ngokuka Tixokwati kanti uMistress lo walibala iteta yake kulo pila waza walandeka umkondo womtwana ofileyo. Kwa xelwa eNkosini yaza yaya e Ofisini. Bapuma o Nonqawe ayipuzwa abantwana baka Rulumente (policemen) baya bamfumana uMistress esikolweni efundisa. Bamtata baya naye e Ofisini wagwetywa unyaka etolongweni ehleli nesosidumbu sosana lake. Kusasa ubemnikwa amvase; amncancise nge dinner anikwe amncancise awake naye esitrateni. Ngesosizatu wafa uMistress luvalo, lokuhlaliswa nesidumbu.

42. Xa umtu etete kakubi komnye:- Xa ate umtu wateta kakubi komnye, uyamangalelwa enkosini, adliwe, isigwebo sake seso sokudliwa ngenxa yokutuka. Nanku umzekelo:- uZulu ka Didi, wamangalelwa yinkosi yake uJulius Makalima ngokuti amtuke, ammele ngapambili,

/ehamba.....

s774

ehamba nenduna yake uLutoli ka Ngambu. * uNkosi lowo ke wamsa emtetweni uZulu, ke wagwetywa ngokuteta kakubi enkosini yake. Wadliwa ke iponti ezimbini. Umzekelo wesibini:- uZingiwe, uNomfumaneko no Nyenjiwe batukwa nguBonakele waza wadliwa enkundleni igusha ezimbini.

43. Umtu oxoke ngomnye:- Umtu oxoke ngomnye uyadliwa, ekubeni emangalelwe ngobuxoki.

44. Umtu opoxe omnye:- Lento iyimpoxo, oko kukuti, ukuhlekisa ngomnye umtu, asinto intle konke. Umtu oyenzayo uyabetwa, okanye amangalelwe, kanti ke ematyaleni paya komkulu woti adliwe. uBatayi wapo xa isibonda uLutoli ehamba nepolisa emasimini, ngokusuke abe ekwaza esiti, "Heyi, akuhlanjwa kulontsimi". Wadliwa uBatayi ishumi lesheleni ngalonto.

45. Imeko ezenza ukuba umtu opoxwayo atate amanyatelo:- Xa umtu ecatshe kiswa ngomnye nokuba kungokupoxwa, nokuba kungokutukwa nokuba kungandlele nina, lomtu angatata amanyatelo xa ete wanomsindo, wacapuka.

311
312. 46. Umtu ucapuka maxesha onke? Ewe, umtu utata amanyatelo xa oniwe ngomnye.

47. Xa kutetwe njani? Umtu ushukuma xa ehletyiwe, kwatetwa uboxoki ngaye, kwaza kwako amangqina okuba lomtu abe eyitetile lonto ibubuxoki.

48. Utata amanyatelo xa epoxwe njani? Umtu utata amanyatelo akuba kuhlekiswa ngaye xa omnye ete qho ngokumqhula ngento angayifuniyo efana nesituko kuye.

49. Ezingxabano zipeliswa njani? Ingxabano leyo ayipeliswa ngabo bantu baxabanayo bodwa, bayanqandwa ngabanye.

50. Pakati kwentsapo zabo:- Xa abantu okanye abazali babo bevene, ingxabano yabo iyatetwa ipele yimilowo, oko kukuti, izizalwane zabo macala omabini ziyawuxoxa lomcimbi ugwetywe upele.

51. Zitetwa enkundleni:- Ezizinto zokuxokana okanye ukuhlebona, ziyatetwa e (Ofisini) xa zite azabinakutobozeka enkundleni, okanye xa omnye ebenile emva kwesigwebo esiwiswe yinkundla yakomkulu.

52. Zigwetywa njani? Indlela ezigwetywa ngayo ezizinto kukudliwa, nokohlwaywa, nokutetiswa, ayalwe. Ixomekeke enkosini ngokubona kwayo uhlobo lwetywala.

53. Uyahlawuliswa? Ewe, umtu uyahlawuliswa umonakalo wake awenzileyo.

54. Xa etaruzisa? Ewe, umtu uyaxolelwa xa etaruzisa, yinkosi ngokuqond^a indlela yetyala nokuzitoba kwake um-mangalelwa.

/55, Ngokubetwa.....

s774

K11/40

55. Ngokubetwa? Ewe, isigwebo somtu ngelinye ixesha siba kukubetwa, ohlwaywe.

312

~~33~~

56. Inkosi yona ifaniswa nabantu? Inkosi yona ayifani nabantu nje, Kwinto yonke yona nesibonda, ipatwa ngahlobo lumbi, nokuba yenze ntonina. Inkosi iyamtuka umtu yona kanti lonto asinto yanto, kuba ngumtu omkulu. Nezibonda zipatwa ngentlonelo nembeko, kuba kaloku zingumlomo weNkosi. Lonto yenza ukuba iti nokuba yomile induna esayo isigwebo singayidlakazelisi nje ngabantu nje.

57. Ukutatwa kwamanyatelo kubazali:- Umtu kuti zekutatwe amanyatelo, ngezinto zake kubazali bake, oyise nonina, abe akabaniki mbeko umtwana lowo. Kudla ngokubizwa imilowo imtetise umtwana lowo, kanti ukuba akeva, womangalelwa enkosini, kude kuye nase Ofisini, apo wogwetywa kona.

Ukonakala Kwentombi.

58. Kuhlalulwa bani xa konakele intombi? Xa umtwana oyintombi, onakaliswe ngumfana, kusuka abafazi bonke belali, bayo kutata inkomo yesihewula. Lonkomo ke iqutywa ngabafazi, baye nayo kokwabo ntombi leyo yoniweyo, ixelwe apo ngabo. Isiko lelokuba idliwe ngabantu abadala bodwa. Ayidliwa mpela lulutsha.

Umzekelo:- uJanuary Lufundo, wonakalisa uNomantombazana Tungata. Zesuka imazi zolusu (abafazi) zava kala zisombela ingoma yesihewula zayizakufika kwa January enkundleni, zaziketela eyona ityebileyo nentle inkomo. Intombi yayiko nayo, ihamba ze. Bafika bayiquba lonkabi intlobo ilubelu yaya kuxelelwa kwa Babana Jongilanga, apo intombi yayihlala kona.

313

~~34~~

59. Xa intombi yoniwe, ingamitanga, iyahlalulwa? Ewe, isiko liti xa intombi yonakaliswe ngumtu, kufuneka ihlawulwe ngokwesiko lesi Xosa, nokuba ayimitanga intombi leyo. Umzekelo:- uJanuary lo uxelwe ngentlo wayengam-mitanga uNomantombazana lo. Kodwa wadliwa inkomo yesihewula ngoko kanye engamitanga.

60. Kutiwani xa lomtu wone intombi engelukanga? Ukuba umonakalisi wentombi leyo, akalukanga (uncircumcised) kuqutywa isiko lesihewula, elicazwe kulombuzo we 58 ungentla. Umzekelo:- uXegwana ka Nongcula, wati eyinkwenkwe wona uMevi Tyekola. Yatata inkomo yesihewula ngabafazi njengesiqelo nesiko. Kwaqutywa ke ngolohlobo seluxeliwe. Ukuba intombi ibanjiwe ibelele nomtu, iyakangelwa ngabafazi uba ayonakalanga na. Ukuba ifunyanwa yonakele intombi, imonakalisi lowo uyadliwa. Ukuba.....

s774

K11/40

Ukuba kufumaniseka engayonanga, akenziwa nto, kuba yintombi ahambisana nayo eyaziwayo.

61. Ubungqina bokonekala kwayo intombi:- Nga xa limbi, intombi iyazixela ukuba yonakele okanye ibonakale kwasegazini layo, xa ijongwe ng bafazi, bati ke bakuyiranela bayikangele, bayiqonde. Xa ummitisi eyi kanyela, kudla ngokujongwa usana mhla lavela, ukufana kwalo noyise olu kanyelayo. Ukubanjwa komtu esenza isenzo eso akuteti nto, xa umtu ebanjwe ~~umtu~~ nomtu ametsha naye. Into eyenziwayo kulomeko, kukuyikang la intombi leyo, kuti ukuba yonakele bube ubungqina bonele. Ubungqina bona bofuneka xa umfana ekanyela, naxa kude kwesiwana ematyaleni nge nxa yokukanyela kwendoda leyo.

62. Imihlaba yokukanyela ityala lokumitisa:- Umtu unawo umhlaba woku kanyela, xa ebe ngaziwa uba intombi uyametsha nayo. Uyakanyela naxa ebengeko yaza intombi yayeka ukuya enyangeni esemlungwini yena emseben zini ekude nayo. Unako nokuti ubenge yedwanga entombini epo.

63. Amatyala okoniwa nokumita kwentombi esiwa kwa senkosini? Ityala lokonakala kwentombi nokuba ayimitanga, litetwa yimilowo emakaya. Ukuba kuvisiwene ngabazali babantwana abo, lonto ipelela apo pakati kwemilowo leyo. Ayide iye * enkosini nasesibondeni, xa kungabangako mbambano nakupika, kumenzi walonto.

64. Ukumita ekaya:- Ukuba intombi imitele ekaya iti yakuzixela kuni na, kubizwe intlanganiso yabo bonke abafazi balomzi, nabo bonke abazalana nomzi lowo. Iyabuzwa, incinwe, ide ixele umtu oyimitisileyo, pambi koba lonto isiwe kubazali bomtwana abangamadoda.

65. Kufuneka intombi imxele umtu oyimitisileyo? Ewe, xa intombi imiti iyanyanzelwa uba mayumxele umtu oyimitisileyo. Ngamanye amaxesha, amantombazana ayabatyala abantu bengenzanga nto. Intombi iti ngelinye ixesha kanti ibe imetsha nabentu abaninzi. Iti ke ngelinye ixesha ingabisamcana oyena uyenze nzima, ifumane ixele nokuba ngubana nina. Ngelinye ixesha iti kanti itengiwe ngumtu oyenze nzima, esiti maze ingamxeli ixele omnye ubani, ezama yena ukusinda etyaleni. Kungenjelo intombi le isuka itande umtu otile ebimetsha naye, iti ke ngokuqonda uba ingafumana ukwenda okuhle kuye, imtyole nokuba akenzanga nto

66. Xa umtu one intombi:- Intombi xa yonakele, lonto ilityala elihlawulwa n enkomo, ngulowo uyonakalisileyo, nokuba ite yaba imiti oka nye yonakele nje ayimitanga. Uti unina akuyibona ukuba yonakele,

/abize.....

abize abanye abafazi, baputume inkomo yesihewula kulo mzi wakulo ndoda yenze lonto. Umzekelo:- uMlungu ka Hlosi, wadliwa ngentombi ka Ngwenangu owayeyonile. Abafazi balomzi, bati x bakuyeqonda ukuba intombi leyo yonakele, pofu ingamitanga, bayakuquba inkomo yesihewula eyati yayakudlelwa apo kwaNgewangu.

Umzekelo 2:- uJonathan Makalima, wamitisa intombi yakwaMiya, waselenyuka nengalo, ~~nya~~ eyizeka, yabangumfazi wake.

Umzekelo 3:- uElias Nongcula, wamitisa uJanet Mzimba, Ke wamkanyela uba akamitisiwanga nguye. Ngenxa yobungqina wahlawuliswa uElias. Laza igama lomtwana kulonina wangu Mpikwa. Ute umtwana akuba mdala, wafuna ukuya kuyise uElias. Ute akafika wabanga ngoku uyise wada wamolusa wakupa nenkomo yesondlo. Ukuba intombi yonakele kuhlawulwa inkomo yesihewula. Intlawulo iba yinkomo enye yabafazi, eyesihewula.

316
~~317~~

Akuko sohlwayo simbi ngapandle kwenkomo yesihewula. Akanyanzelwa ukuba umtu makatshate nentombi xa eyonile kanti xa etanda ukunyuka nengalo ayitshate njengo Jonathan lo, kunyanzelekile uba ayirole inkomo yenqutu. Ukuba abatshati bayayekwa, abanyanzelwa. Kuqutywa intlawulo nje, kuhlaliwe. Umitiso nesondlo:- Ukuba umtu umitisile, uhlawula inkomo ezintlanu. Kanti kwakona kunyanzelekile ukuba arole inkomo yesondle yomtwana lowo wake. Akuko sondlo sisesinye, ngapandle kwalo nkomo isiwa kulonona womtwana aze ke akululelwe kowabo umtana.

67. Iba ngokabani lomtwana? Umtwana wesisu ngowoyise wentombi, ulilifa lalomzi wakulo ntombi leyo, kodwa xa angahlawulwanga. Uti ukuba uhlawulwe ibe ngowendoda leyo imitisileyo. Iti ke akuba mdala imlande umtwana, lowo kulonina, ikupo inkomo yesondlo, imtatele kuyo.

68. Inkomo zentlawulo zezikabani? Inkomo ezizentlawulo, ziyakulo-ntombi ezine, kanti eyesihlanu isala komkulu, xa ityala lide leza enkundleni. Kutiwa lonkomo inye isala komkulu, yinkomo yenkundla ukubizwa kwayo.

69. Kuhlawulwa ntoni, xa ite intombazana le yapuma isisu, okanye yazala umtwana wafa? Ukuba intombi ipume isisu, okanye yazala umtwana ongasekoyo, ityala liyapela um-mitisi akahlawuli, xa ebengekasihlawuli esosisu. Ukuba uyatanda angahlawula, kodwa xa engatandi akana-kunyanzelwa bani. Yiyo lento idala ukuba sti umtu akuba emitisile, acebise intombi leyo ukuba mayiqomfe kupele ityala.

317
~~318~~

70. Xa intombi imitise okwesibini, iyahlawulwa? Ukuba intombi imi-

/tise.....

s774

K11/40

tiswe nguntu, lomtu uhlawula inkomo ezintlanu. Ukuba upindile wayimifisa urola zibene, xa epindile kwakona zibantatu. Emva koko akuhlawulwa uzalela ikowabo, ke ngoku lontombi ibizwa ngoba yinkazana.

71. Bakona abantu abayumela uba intombi zabo zonakaliswe, ngenxa yoba befuna intlawulo? Hayi, akuko mtu uke avumele intombi yake imite, ngenjongo zokufumana inkomo zesisu. Wonke umtu ufuna intombi yake yende kakuhle, ukuze ifumane ikazi. Akuko mtu uke ayifune mpela into yomito emtwaneni wake.

Urexezo.

72. Indoda yenzani xa irerela uba umfazi wayo uyarexeza? Indoda xa iranela ukuba umfazi wayo uyarexeza, iyamlinda, ingade, ide imbambe, ifumane intlonze kulomtu uberexeza nomfazi wayo. uNopoliti wati kanti uyarexeza no Mangwane umfazi ka Paul. uPaul warora waza waya emsebenzini, ekubeni elapo, umfazi usuke wamita, kwati kwakubuzwa waxela ukuba ngu Nopoliti lo um-mitisileyo.

73. Yenzani indoda xa imbambe nendoda umfazi wayo? Ukuba umfazi ubanjwe orexeza nenye indoda, uyabetwa, kutatwe nentlonze. Kudala bekungeko tyala nokuba ufile xa indoda leyo inentlonze isiqinisiso paya ematyaleni. Umrexezi lowo uti abanjwe asiwe esibondeni esiti ke sona simse enkosini kutetwe ityala, ukubangumhambi utatyatwa asiwe enkosini yake kowabo apoityala litetwa kona. Ukuba lomtu uzalana nendoda, ubanjwa ukuze ati akube odliwe, arole nenkomo emdaka yokuhlamba umbulo lowo bawenzileyo. Umbulo ke kukulalana kwabantu abazalanayo benze inyala. Nawupina ke umtu ozalanayo nomfazi nokuba yindoda, ote walala nalomfazi, wenze umbulo, oti ke uqutywe kwangoluhlobo seluxeliwe ematyaleni paya.

74. Litetwa pi ityala lomtu orexezileyo:- Ukuba kuko umtu obanjwe orexeza nomfazi womnye, elotyala litetwa enkundleni yamatyala komkulu paya. Ukuba kuko obenayo enkundleni, elotyala litetwa ke ngoku e Ofisini yasesiLungwini apo ke lipelala kona. Umzekelo 1:- umfombi ka Yolwa wabanjwa orexeze nomfazi ka Jonisini wabetwa wabaleka kungafumanekanga ntlonze. Ityala livele mva ngokusuke ngoku am-mitise. Wadliwa akube elivumile ityala komkulu inkomo ezintlanu. Umzekelo 2:- uNopoliti wamitisa umka Latsukutsa. Ityala lisiwe e Ofisini spo ade walivuma ityala waza ke wadliwa inkomo ezintlanu.

75. Isiqinisiso sorexezo:- Nasi isiqinisiso sorexezo sesokuba umfazi

\ /ankombe.....

s774

K11/40

amkombe lomtu, okanye amite amxele, okanye kubanjwe intlonze (Into yomrexezi lowo uyindoda) Kukufana komtwana nalomtu uzindlwayo okanye ukanyelayo kanti ke nokumita komfazi indoda ingeko ikwa sisiqinisiso.

76. Indoda iyamenza omfazi wayo axele umtu am-mitisileyo? Indoda iti ukuba umfazi umiti, embete ade axele lomtu am-mitisileyo. Oko kuti uyamnyanzela ke ukuba axele. Lonto ke ibubungqina xa ade wavuma umfazi.

319

320.

77. Uba ibihleli ixesha & elide ingeko, iyamangala xa emiti umfazi?

Ewe, umfazi akufuneki arexeze, nokuba indoda seyihleli iminyaka emininzi emLungwini. Ukuba urexezile elo rexe lake liya kudliwa, lakubanjwa.

78. Kuhlawulwa ntoni xa umfazi erexezele? Ukuba umfazi ute akurexeza wamita, irexe lidliwe inkomo ezintlanu. Ukuba akamitange zintatu.

79. Amadoda enza ntoni ukukusela urexezo ebafazini bawo? Urexezo emfazini wake umtu ulutintela ngokumyala umfazi xa ngaba uyemka uya emLungwini. Abanyeke abantu bayayenza into yokuti kanti xa amkayo, umshiya emnyangile umfazi, ukuze ke iti indoda eke yalala naye ife, okanye yenzakale. Endlwini xa umtu selebonile ukuba ma kanyange unyanga isikundla esi sake ukuze ati umtu oke walala nomkake esikundleni sake afele apo. Lonto yokubekela umtu yenzeka kakulu xa umtu ate waroreleka ekubeni uyarexeza nomfazi womtu, mhlawumbi eke wabanjwa, waza akayiyeka lonto. Isikuselo:- Umtu xa efuna ukuba angaze wabanjwa ekurexezeni, unxiba imiti anyange isiqu esi sake ukuze abe nentelezi. Naxa ayayoke kumhlobokazi lowo wake, uyazibila, aziqumisele esenzela ukuze angakonkwa kwa zizinja, asinde nasekubanjweni kanjalo.

80. Bohlwaywa njani abantu abarexeze nabafazi benkosi? Isohlwayo somtu obanjwe erexeza nomfazi wenkosi, uyatinjwa, ade & ngamanye amaxesha agxotwe elalini yenkosi leyo, abacele kwindawo zimbi. Kanti ngokwesiko akutinjwa lomtu urexeze nenkosikazi yedwa kutinjwa nezi zalwane zake zonke ezikulolali.

320

321.

81. Ukurexeza nenkosi:- Inkosi kwa Xosa ngumtu ohlonipekileyo kakulu ekuti nokuba yenze ntonina, kanti akuko mtu unokuze abekise nelindaka. Ukuba inkosi irexeza nomfazi womtu omnyama, indoda yalomfazi isuke itule tu kuba lonto yenziwa yinkosi. Ukuba wumbi ubani ute wayibamba inkosi kutiwa ukuvakaliswa kwalonto, kuxelwe mtu wumbi, kutiwe kubanjwe yena, naye ke angakanyeli. Ayidliwa inkosi ukutsho oko.

/82. Ukurexeza.....

s774

K11/40

82. Ukurexeza komhlolokazi:- Ukuba umhlolokazi obujelwe yindoda, uhambisana namanye amadoda, lonto ibizwa nje ngokuba kukurexeza. Isiko ke lona umtu ofelwe yindoda, kuqokelelana imilowo, aketelwe umtu kwalapa kulomzi amlale ukuze azalele kwalomzi (enzele umfi inzala) Elilisiko loku Ngena elisuka kude ko Koko betu.

83. Likona ixesha oluti uxexezo luvunyelwe? Ezisuseni? Hayi, akuko nasinye isisusa esivumelayo ukuba umtu lo angoxexeza. Into elisiko yona kukuti, paya kwa ntonjane, intombi zabuwe, zilalwe ke ngabo bantu zabelwe bona. Kanti nangoko ote wayona intombi yomtu wodliwa. Abanye ke basuke benyuke nengalo, ibe intombi leyo izuzana nokwenda njalo. Akuko kurexeza apo, kuba zintombi ezi. Kona, akuvunyelwe neku yipina imeko ukurexeza, umtu ade aye kufa.

84. Likona ixesha eliti urexezo libe netyala elibi? Ewe, kuti xa ate umrexezi walwa nomnini ~~xx~~ mfazi, ngokungakumbi xa ate lo ungumninimfazi wazuzana nokwenzakaliswa ngulowo ungumrexezi naxa ate umninimfazi wazuza intlonze paya eseleni. Ngezozizatu, x urexezo luba netyala elibi.

321
~~322~~

Ukugcagca.

85. Amatyala abantu abagcagca nabafazi babanye:- uNdlela Gwama wabaleka nomfazi ka Mangali Yena. uMangali wati akumfumana umfazi ukuba uku Ndlela wam-mangalela enkosini uBushula. Wagwetywa uNdlela, wadliwa inkomo ezintatu ukuba eyaliwe, kwatiwa wodliwa ngapezulu ukuba uke wapinda wamtata. Kwati kwasematyaleni apo, kwacaca ukuba uyise walomfazi, akamfuni uNdlela kakade ufuna intombi yake iye kwakumyeni wayo uMangali.

86. Isizatu sokugcagca kwabo, nalapo babalekela kona:- Isizatu salento, yayilutando, pakati ko Jessie umka Mangali no Ndlela. Basuke batandana (they fell in love) kwabonakala ukuba umninimfazi lo, uya-shiywa ngu Ndlela ngesoya, lase litateleka ke ihulekazi elo. uNdlela wabaleka naye lomfazi, waya kumfihla eMhlakulo.

87. Abazali baka Ndlela nabomfazi:- Bonke abazali (imilowo) babobant bayicasa lento, kangangokuba, ute umyeni akuya kuyixela lento ebukweni bake, kwesuka uyise wentombi wahamba nonyana (umkwenyana) weza naye enkosini, ezokuxela lento. Inkosi ikupe induna zayo zayakumtata uNdlela nalomfazi, bafika komkulu bexeshwa ngamahashe, uyise, eselapa komkulu.

/88. Elotyala.....

s774

K11/40

- 322
323. 88. Elotyala latetwa pi? Njani? Ityala latetwa komkulu. Wagwetywa uNdlela kwaza kwakutshwa umsila, ukuya kutata intlawulo ka Ndlela.
89. Kwahlawulwa? Ngantoni? Intlawulo yaba zinkomo ezintatu.
90. Yaba yintoni isohlwayo sendoda? wohlwaywa njani yena umfazi?
Isohlwayo endodeni, yaba kukudliwa ezonkomo qha. Akazange ohlwaywe yena umfazi, wayalwa nje qa yinkosi, kwatiwa maze angabe apinde ayenze lonto.
91. Wabuyela endodeni yake umfazi? Ewe, wabuyela endodeni yake, uMangali.
92. Benziwani abantwana:- Abantwana abo babangabendoda, akukonto yenziwayo ngabo.

Izonakalo, empahleni yomtu:- (Ukotyoboza).

93. Kwenziwa ntoni ngomtu ongene egadini yomnye:- Ukuba ubani utyoboze entsimini nokuba kusegadini yomnye, lowo unetyala. Umninintsimi usuke aye kum-mangalela enkosini, lowo wenze lonto, agwetywe yinkosi, nangalupina uhlobo.
94. Xa impahla e idle okanye yasela apo Kungavumelekanga:- Ukuba impahla idle okanye yasela apo kungavumelekanga, iyabanjwa ngabantu bakomkulu abazinduna. Abantu bazo ke bayakuhlawula komkulu, ukuze zibe nokukululelwa kubantu bazo.
95. Kwenziwani ngomtu ofunyenwe egadini yomnye? Ukuba umtu ufunyenwe selengene entsimini nokuba kusegadini yomnye, unetyala. Uyamangalelwa ngumninintsimi enkosini ngokumfumana entsimini yake engamazi into x aye kuyenza.
96. Umtu oye emzini womnye ebusuku wenziwani:- Ukuba umtu ubanjwe emzini womnye, kungeko mvume yoba lapo ebusuku unetyala xa angakange azise kum-ninimzi okanye umnikazi mzi. Uyamangalelwa. Umninimzi
323
324. umsa esibondeni esiti ke sona simse enkosini, ~~xxx~~ amangalelwe.

Umonakalo.

97. Wenzani umtu owonakalise impahla yomnye? Ukuba umtu wonakalise impahla yomnye kufuneka arole intlawulo ekwafana naleyo ayonakalisi-leyo. Kufuneka avuse kwayona ngento ekwalolohlobo, okanye xa evumele ne nomnini mpahla, unako ukuyibuyisa nangenye.
98. Kuko umahluko kwinto eyenziwe ngabom, okanye ngengozi? Ewe, uko umahluko wamaxa into yenzeke ngengozi okanye iyinto eyenzeke ngoku ngabinankatalo, kulamtu ube eboleke, okanye etate into yomnye, yaza yonakala.

99. Ukona umahluko xa kutetwa ngesikade eso? Ewe, umahluko uko xa kutetwa, ngesikade eso, kuyacaca xa into umtu eyenze ngokuti ngqo naxa engayenzanga ngohlobo olucacileyo.

Umonakalo, owenziwe yimpahla, nosapo lomtu:- Umtu unetyala ngomnakalo owenziwe yimpahla, nezinja, nabantwana bake. Ingcebiso:- Xa umtu ecebisa omnye, uze lo ubecetyiswa ahlelwe yingozi, akanatyala umcebisi kuba yena uzeke engayazi into yokuba elocebo lingadala ububi.

100. Unetyala umtu xa ayeke isikade engeyesitintele? Hayi, akanatyala umtu, xa ayeke into esisikade angesitintele singenzeki. Pofu umtu omdala, ngakumbi indoda, kuyimfanelo yake ukuzikupa inkomo xa ezibona zisenza umonakalo entsimini yomnye. Lisiko nesiyalo asinikwayo mhlawaluka, kutiwe, "Ke namhlanje, uyindoda nje," Xa ufike inkomo ibutisa, yivuse, xa impahla ufike ingene, yikupe, nokuba yeyapina, kuba bulapo ubudodo." Akuzange kwabako tyala kulonto. Umtu onetyala ngumnini mpahla.

101. Unetyala umtu ocebise omnye kakubi? Hayi, umcebisi akanatyala, nokuba amacebo abe wanika omnye abengeko nyanisweni, kuba ubengamnya nzelanga ukuba makawalandele lo macebo. Uwatate naye, ngokuwaqonda ukulunga umcetyiswa.

102. Umonakalo emasimini:- Xa umtu onakalelwe zizilimo zake emasimini. Kukutshwe induna zenkosi ziye entsimini apo, ziyokubona uhlobo lomonakalo lowo. Kuti ke kufuneke umnini ntsimi ehlawulwe imali elingana nexabiso lalomonakalo. Mandulo bekuhlawulwa nangempahla, enje ngegusha nebokwe.

Umonakalo ko vimba:- Xa umtu onakalelwe nguvimba wake, lowo ungumnini konakalisa uyadliwa okanye abuyise ukudla okukwangako, akuse kumnini sisele njalo.

Umonakalo wezindlu:- Xa umtu enze umonakalo ezindlwini zomnye, nokuba kungalupina uhlobo, uyazivusa azake ngendleko zake.

Umonakalo elucingweni:- Xa impahla yomtu yonakalise ucingo lomnye, umonakalelwa uyamangala, aze lowa ungumnini mpahla, adliwe yinkosi, lonto adliwe yona, iyakulamtu wonakalelweyo, kusale indleko zenkundla komkulu apo.

Umonakalo kwimpahla:- Xa umtu onakalise impahla yomnye, kufuneka adliwe, ayibuyisele kumnini wayo, okanye arole kwa impahla ekwa njalo.

/Ubusela.....

Ubusela.

103. Kwenziwa ntoni xa inkomo, ibokwe, izinja zebiwe? Xa kubiwe impahla enje ngenkomo, ibokwe, izinja, nokuba zinkuku, ziyafunwa ngabanini bazo.
104. Zifunwa njani impahla ezibiweyo:- Indlela yokufuna into ebiweyo kukuhanjwa kubuzwa kubelusi bemihlambi ngemihlambi, kwilali ngelali, ezo kufunwa kuzo. Kuyayiwa ngabanye nakosiyazi, ukuva umkondo. Inkosi naye iye iqokelele amadoda elali, ekuti ke apo kubeko mfo utile, uti axele ukuba uyamazi umtu obe lonto, ngokuti abe x ubebonile, okanye evile.
105. Ubugoi bokunganda ubusela:- Amadoda amaninzi afuyileyo ati ukuqonda kwawo ubusela emizini yawo, anyange utango olu lwempahla, kanti isela loti lakufika, libajiswe, kuse limi apo, liti ukuba beselibambe igusha, kuse liyibambile, Ukufunyanwa komtu owebileyo ukuba ngubanina kuyiwa emagqireni kuyokuvunyiswa.
106. Ubuggi bobusela:- Into ekuqondwa ngayo ukuba umtu uyibile impahla yomnye kukuba ifunyanwe kuye okanye emzini wake, zibe impawu zicacile ukuba zezomtu etile. Isikumba nentloko le inopawu lomnini-mpahla nazo xa zifunyenwe emzini womtu kuba bubungqina obo bokuba nguye isela. Ewe nomkondo xa uhamba waya kupela emzini womtu, inika ubungqina naleyonto, bokuba umnini walomzi uko kobo busela balonto. Xa umtu eboniwe udla ngokusuke antanywe ngulowo umbonileyo.
107. Lipatwa njani isela:- Umtu obanjwe esiba akabetwa, ngapandle koba usuke walwa tanci. Uyabanjwa asiwe komkulu enkosini ematyaleni. Lonto ayinako ukupelala pakati kwemilowo, kuba ubusela lityala lenkosi emalitetwe yiyo ke. Indleko zenkundla:- Ngapandle kokubuyisa okanye ukurusa into umtu ayibileyo, ziko indleko umtu azihlawulayo, ekutiwa zindleko zenkundla, eziba yimali, nokuba yimpahla ehambayo. Ukohlwaywa ngokubetwa:- Inkundla iyakwazi ukuti isigwebo sayo umtu olisela makohlwaywe, anikwe ikatsi (ngokwenteto yangoku). Imbuyiselo:- Xa umtu ebileyo kufuneka avuse kwalonto abe eyibile, arole inkomo ukuba ube ebe inkomo, njalo-njalo. Pofu ukuba inkundla ibonile, usuke adliwe nje nangalupina xx k uhlobo.
108. Ukuba inkomo eyebiweyo ~~xa~~ idliwe lazansela alayihlawula, kwenziwa ntoni? Ukuba umtu ugwetyiwe, ekubeni ebebile kwafikwa isilo eso selesityile uyagwetywa. Ukuba akanandlela yokuhlawula,

ulihlwempu elingenazinto mpela, uyalindwa ade afumane impahla, kanti nokuba seyilikazi lentombi yake koti lakufika zitatwe ezonkomo kwelo kazi, kubuyiselwa la mtu. Udla ngokunikwa isigwebo soko hlwaywa kuqala.

109. Ubusela ekaya:- Xa ubusela bupakati kwabantu abazalanayo, lonto itetwa yimilowo (abantu bomzi) isiwe komkulu ibe lityala lifane nama-nye, adliwe arole imbuyiselo yalonto kwanendleko zenkundla. Ukuba litetwe ngamakaya elotyala isela elo liyayihlawula lonto liyibileyo, lingxoliswe ngamadoda kakulu kungabiko ndleko zankundla.

Izigqito zokuvukelumbuso.

110. Kwenziwa ntoni ngomtu ofuna ukubukuqa inkosi yake? Ngokwesi Xosa xa umtu ate wacaca, ukuba uzame ukwenzela inkosi imigibe, ngenjongo zokuba ibukuqeke ebukosini, naxa umtu ate wazama ukuba inkosi mayikubeke emsebenzini wayo wokupata, lomtu, uyagxotwa yinkosi. Imgxota ukuba apuma elalini x yayo, ayekuma kulomazwe atanda ukupatwa zinkosi zawo. Xa umtu ezama ukwenzela isibonda kwa amayelekenge anjalo, uyagxotwa yinkosi le inkulu, ngokungawululameli umbuso.

111. Ukungatobelumbuso kwabazalanayo nenkosi:- Umtu ongumninawe wenkosi, ote akayitobela inkosi, uyadliwa paya ematyaleni (enkundleni) Adlelwe ukudela inkosi. Udliwa roqo, ade ayiyeke lonto. Umzekelo:- Ngeeluba ekwakupete inkosi engu Bushula ka Makalima, umtshana wake ongu Faku into ka Mbuntshu, wasuke wayidela inkosi, akayiva xa imxelela nayipina into. Wabonakalisa ukungayikataleli, waza ke wadliwa inkomo yinkosi leyo, ekubeni belitetiwe ityala.

Umzekelo 2:- uSojingose ka Magenu, owaye nguninalume wenkosi uBushula, wati akubizwa yinkosi akaya. Inkosi yam-mangalela ebandleni. ngokudela inkundla, wadliwa ibokwe esake isigwebo.

112. Kwenziwa ntonina ngomtu ongayitobeliyo imiteto yenkosi yake? Eyesibonda, eyesitunywa senkosi? Ukuba umtu akayinanzi, ayenze imiteto yenkosi, uyadliwa. Kukwanjalo naxa ate akayitobela imiteto yesibonda, nokuba sisijoli senkosi esingumlomo wayo, kude kuye nakuwupina umtu, obekwe emagunyeni, yenkosi. Yonke imiteto ekutshwa yinkosi, kufuneka itotyelwe, yenziwe kanjalo. Akuko mvume yokuba umtu angawenzi umteto wenkosi, asuke ayekuhlala enkundleni yokusompa amatyala.

EsiXoseni, akufuneki mpela uba kugqitwe ezivini lenkosi, kufuneka nabamina alitobele ilizwi lenkosi, enze lonto itetwe yinkosi.

Akukatalelekile nokuba inkosi iteta into abangayifuniyo abantu, kodwa nje ngoba beyimisela, inkosi iyintloko, kufuneka belandeli ilizwi lenkosi.

113. Kwenziwani ngomtu ongenambeko, afumane atete, enkosini nasesibondeni? Umtu ote wayidela inkosi, ngenteto, nangezenzo, uyamangalelwa adliwe yinkosi nasesibondeni ke ~~kk~~ kukwanjalo, xa umtu eswele imbeko nentobeko. Uti ke xa engayekiyo ete roqo, ukwenza izinto ezingenantobeko, agxotwe yinkosi, emke emhlabeni wayo.

Ukutakata.

114. Benzani abantu xa bacinga uba ukona umtu obabulalayo? Ukuba abantu emzini banenkolo yokuba umtakati uko emzini wabo, bayasuka bay ko siyazi, baye kuvumisa. Into ebanga ukuba abantu bacinge ukuba umzi lo uyatakatwa, kukugula kosapo, nokuso loko impahla le ibutyuza igula isifa, kude kube koke, nezifana ezingaqondakaliyo, eziti zicacise ukuba umzi upetwe. Enkosini, bayaya bafike baxele ukuba ubani paya usiruqule ngokutakata, kawenze icebo nawe.

115. Bamxela ngokwabo umtu ongumtakati? Ukuze bamazi umtu ongumtakat kuyiwa kosiyazi abantu abanolwazi nengqondo yalonto.

329
330. 116. Igqwira eli linukwa pi? Njani? Igqwira liye linukwe paya emzini wegqwira okanye kulondawo kuvunyiselwa kuyo. Kupuma amadoda nabafazi kupatwe iminqayi emnyama nemvubu. Endleleni apa akubuzwa mtu mpilo kungeko nancoko yanto. Kuti kwakufikwa, kudityanwe nesanuse, esiti sombelelwe, kuqwatye izandla, elogqira ke lilo elixelayo ukuba umzi lo ubulawa ugumtu otile, oluhlobo olutile, bazandisele ke abantu, bamazi.

117. Igqira eli liyambiza ngegama umtakati? Igqira indlela elimxela ngayo umtu oligqwira, kukumane lixela umzi wake, isitome sake, ibala lake, nento ayayo, enje ngobuhlobo kwelikaya. Licaze nezinto awake wazenza lomtu, zize ezizinto zizonke, zimenze acace lomtu. Ngelinye ixesha limbiza ngegama.

118. Kungqinwa njani uba umtu uligqwira? Igqwira lidla ngokubanjwa emzini lihamba ze, okanye libanjwe ebuhlanti, liye ezinkomeni. Omnye ubonwa ngokozela imini le, ukuze ke kucingelwe ukuba akalali ebusuku. Omnye uba notikoloshe, oyindoda uba nenyoka, nempundulu. Omnye umtu ungambona eteta yedwa nokuba uhleli, kuye kutiwe ke onjalo uteta nezi nto zake.

s774

119. Kwenziwani emtwini ongqinwayo uba uligqwira? Ukuba umtu uyangqi nwa ukuba ligqwira, uyabanjwa angcutwe, ukuba uxeliwe enkosini, yona iyangxota elalini yayo, okanye uyatshiselwa izindlu zake indlela yokumgxota, omnye ayokweyeliselwa emaweni. Likona iliwa lamagqira apo eyeliselwa kona.

120. Uka anikwe ituba loba ajike esimeni sake? Ewe, uke ayalwe kutiw makabuyeke ubugqwira, kodwa suba ikukuzidla imizuzu ngokwenje njalo, kuba umtu otakatayo akayaleki. Qonda xa umfazi enokuzibulalela abantwana bake nendoda yake.

330

~~331~~

121. Kwenziwa ntoni nentsapo yegqwira, xa libulewe? Ukuba igqwira libulewe, usapo lake xa lute alabulawa, luyayekwa lubacele ezihlo-tyeni zalo. Impahla ehambayo yona itinjwa yinkosi, iyifuye.

122. Zike izihlabo zegqira zifunyanwe zibubuxoki? Ewe, igqira ngamanye amaxesha liyaxoka, lifundwe ukuba lento beliyiteta asiyonyani. Ukuba igqira lifunyenwe ukuba lixokile, alinikwa mkonto, okanye nayipina intlawulo.

27. Indlela zokulwa nemfazwe.

Izizatu zemfazwe.

1. Iqala njani imfazwe? Into eqala ngayo imfazwe, isukela ekubeni, zisuke izizwe zixabane, zize zilwe ke.
2. Kuliwa ngantoni? Ngosezo okanye ukudlisa impahla? Indawo zokutyisa okanye ukuseze impahla, kwanembambano zemihlaba, impindezelo ngokubulawa komtu, okanye abantu besinye isizwe kwanokutukwa, kude kuye ebuseleni bokubiwa kwenkomo, zonke ezizinto bezidala imfazwe ngexesha lamandulo.
3. Imfazwe nsumdlalo wabafana? Imfazwe le, ayingomdlalo wabafana abaselula. Yinto eti xa yenzeke ngokudalwa lulutsha, ixoxwe, ipeliswe, kuba izanokufa, nokuciteka kwesizwa. Iti xa ide yenzeka, itwalwe ngamadoda angamaqina.

Ukulungiselelwa imfazwe.

4. Bayayilungiselela imfazwe abantu xa bakayo? Ewe, imfazwe iyalungiselelwa ukwakiwa kwelali.
5. Yakiwa isondelelane imizi! Imizi, ibisakiwa nje iti sa, kwangolu-
~~332~~ hlobo kulilo namhla, ibiko into yokuzaka ilali ezindadeni, kenti ke ilali ezikwindawo ezinjalo azilula ukuhlaselwa lutshaba.

331

/6. Bakona.....

s774

K11/40

6. Bakona abagadi? Hayi, akusoloko kugadiwe, into eyenziwayo kukugada xa seliko imfazwe eliwayo, kubeko abantu ke bokusoloko begade ukuza kotshaba.
7. Bahamba bexobile? Ewe, ngexesha lemfazwe, abantu bebehamba bezi lungiselele ukulwa notshaba, ati umtu ehamba abe elindele ukuhlatywa komkosi.
8. Amadoda alwa xa aminyaka mingapi? Imfazwe iliwa ngamadoda aseleqinile, amadoda angase bafana, akwaziyo ukubinza.
9. Amadoda ayanyanzelwa emfazweni? Ukufunzwa kwamadoda omkosi, asinto inakunyanzelwa bantwini. Kusuke kuhlatywe umkosi kutiwe, "Ilizwe lifile!" Onke ke amatshawantliziyo ayatukutela, aziwe elunywa, kungeko kuhlala, akude kucengwe mtu ngokuya emfazweni.
10. Amadoda angaviyo emfazweni:- Amaxego akayi emfazweni, neziqwala nezilima. Amagqira ayaya emfazweni ayokunyanga. Abizwa ngokuba ngamatola, lawo anyanga amadoda emfazwe. Onyana benkosi bayaya. Ukuya kukupa izimpi, babe ngabapati bamabuto, nemikosi.
11. Abafazi bayalwa? Okanye bayancedisa emfazweni? Xa sukuba imfazwe itunyelwe izigidimi zokuxela ube imfazwe ifika ngemini etile, abafazi bagcinwa ndaweni itile nosapo. Erahlatini paya, nasemiqolombeni Inkosi leyo ixelwe ngemfazwe yenza baqokelelwe. Xa ite imfazwe yaqubulisa, abafazi bayanceda emfazweni ngokuti bahlale umkosi ngokuti,
- 332
333. "Wayekela! Zibambene ngazo endaweni etile." Kuti ke ngoko basukele nabe bengazi nto, ngenxa yokuva ukuhlatywa komkosi. Enye indlela abanceda ngayo abafazi kukuti xa kuko amadoda awileyo bazame ukuhlala pezu kwayo, ukwenzela ukuba kusela abawileyo bangabulawa. Okanti nabapukelwe zintonga kwicala labo bayabanceda.
12. Zifunyanwa pi izixobo? Izixobo ezinje ngemikonto, namakaka, ziyakandwa zingcibi ezingamacule alonto.
13. Indoda nganye iyazigcinela ezayo izikalali? Ewe, indoda nganye izigcinela izikalali zayo ekohlombeni layo.
14. Ezizixobo ziyagcinwa? pi? Indoda nganye iyazigcinele izixobo zayo zokulwa mhla lafa. Ziko ke ezizakomkulu zinikwa londoda ingenazixobo zokulwa. Ezo ke izixobo zigcinwa komkulu.
15. Zizipi izixobo zokulwa? Imikonto zizixobo zokulwa.
16. Amagqudu nawo.
17. Amakawu.

s774

K11/40

18. Izapeta nentolo.
19. Imela nayo iyasetyenziswa.
20. Amazembe asemkosini nawo ayasetyenziswa.
21. Intlobo zazo nokusetyenziswa kwazo:- Imikonto:- Owokugala lu-
dini, umsebenzi wawokukugwaza. Asingomkonto wakubinza kuba usisixwe-
xwe, mkulu. Owesibini umkonto lizaka ngumkonto oneqoqo (ameva) oti
ukuba ungene ibe yinqaba ukupuma, upuma nesihlanu ukupuma kwawo em-
twini. Ngumkonto wokubinza, kuba ulula awunzima.

Owesitatu yingcola. Ingcola ngumkonto omtibilizi, obukali paya
pambili. Wenziwe kwangentsimbi, indawo yokubinza, ize isipato ibe
333
334. sesomti, ekutiwa ukubizwa kwaso sisirayi. Nawo lo, ikwangunkonto wo-
kubinza. Owesine lirwane, lo ngowokubinza nawo. Liyafana nodini
ukusetyenziswa kwalo, unoluti olude olubazwe laluncinci, ukwenzela
uba zeluba leke, xa kubinzwayo ngawo.

Indlela yokubinza:- Xa umkonto ubinzayo, ubanjwa pakati apa entonger
ize indoda iwupose pezulu, kwicala olunotshaba, iwojolisile, uti ke
wona utyityimbe ukubheka emtwini, sowungasachaneki nokuba uzakubi-
nza pina, usuke umzuze lowo umzuzayo afe. Akube ehlatyiwe kufuneka
ati lo umchanileyo amrazule amtumbu, ukuze angabinaqungu.

Amabhunguza nenduku:- Ibhunguza yinto yokubeta umtu xa kuxatyenwe,
nenduku neminqayi yokubetana. Asizonto bezingako paya emfazweni.
Into ebihamba nemikonto le yimipu yamatye. Lemipu izingxogxo ezinde
ezenziwe ngamacule njengezikali ezi ukuba zinengcibi zazo. Xa ulwa
ngawo ubungeva kusitwa indoda inxapile, kanti yinto yokuba lompu awu-
vumi kudubuleka, unzima, into eyenza notshoba lude lukwele, ulibele
kukunyikanyika wona, uwuzama usala ukudubula. Amanishini ayo le
mipu ibizintsinjana ezingxalwa ngelastokwe. Kanti ke xa ude wadubu-
la koba zizo ezo chana utshaba bengekudanga nabo kuba asimpu ube
uwasakono ukuhamba kwawo.

Amakaka wona enziwa ngesikumba senkomo, esiti sibetelelwe solulwe
ngezi konkwane sibe lugqoto. Kufunwa ke ingcibi ezakusikanda esosi-
334
335. kumba, sibe ngamakawu amahlana. Kwenziwa ngesikumba senkunzi nokuba
sesenkabi yenkomo, ingabi yimazi. Ikawu elomeleleyo lenziwa ngesi-
kumba senkabi nokuba yinkunzi etyebileyo, inganqini. Senziwa ngama-
cule la abantu abazisikayo. Amakawu asingawabantu abalwa bekwele
ngabempi ekutiwa "lufele" abantu ke abayimikosi yenyawo. Ikawu

linendawo yokufaka imikonto, nendawo yokubamba eyenziwe ngomti. Pofu ekawini apa imikonto ibamibini nokuba mnye. Apo ihlala kona ihlala kwinto exwaywa apa emagxeni, ekutiwa likohlombe.

Ikohlombe lenziwa ngesikumba senkomo, situngwa kwazingcibi. Liba nomngxuma wokufaka izikalali nokuba lishumi elinambini ufike seletsho ngelo hlokondiba lezikali umfo emhlana.

Utolo nesapeta lelusenziwa ngentsimbi lusenziwa ngabatwa ezona ngcibi zalo. Inkomo ibitolwa ibulawe nglotolo. Amacule abengaposi bezisetyenziswa kufe abantu emfazweni. Lentsimbi yenza utolo iphiselwe mtini onje ngenzane, osuke ubazwe ngokoluti olu lomkonto. Ukoke umti ogoso onocingo oluwudibani sileyo ekubanjwa kuwo ke kutsalwe utolo, kutolwe ke. Kutiwa ukubizwa kwawo sisapeta. Ababatwa bebhala emaweni nasemiqolombeni besitya igqwaba, umti abawudla oku komvubo, bati njengabantu bemvula, batunyelwe mzini utile, ke apc bati bahlale kona, badle njengomtu wonke. Nawe xa ufuna ukuba yimbeti nokuba yeyentonga, ubucela iyeza kubatwa bakuqapule kanti woba yimbeti nencani njalo empini ngokubanzi. Umtu ngeloxesha ebesahlutshezwa efakwa zonke izilwanyana ezingcolileyo, ezinje ngengwo.

335
336.

Imela noko emkosini ayingako, kuba udini luko, into yokugwaza xa umtu engenene notshaba. Into efile isobenze yona imela, kukusika inyama, nazo zonke izinto ezifuna ukusikwa.

Izembe lemfagwe: Izembe elalisetyenziswa ngabantu abamnyama xa besilwa, ibilizembe ekutiwa sisizengxe, izembe elenziwe ngasinyiti, zingcibi zesiswe. Xa kusiliwa ngalo kuyaxatyelwa, xa abantu besondelelene besilwa.

22. Amadoda la axoba ngokufanayo? Ewe, amadoda axoba ngohlobo olunye, akahluki kwindlela yawo yokuxoba.

23. Ayahlulwa amabuto xa kusiliwa? Amabuto okulwa ayaketwa yinkosi, lomabuto akokelwa zimbulambete (abapati mikosi). Amabuto la, aketwa ngokobuntanga, amaqela ngamaqela, ngokobudala bawo. Izixobo ke zona ziyafana kuwo onke.

Ukucwangciswa komkosi.

24. Ayacwangciswa amadoda okulwa? Ewe, amadoda okulwa enziwa amabuto.

25. Ngokwendawo ahlala kuzo? Ewe, onyulwa ngokwendawo ahlala kuyo lomabandla.

s774

K11/40

26. Ngoko buntanga? Ewe, ayonyulwa ngokobuntanga amabuto la.
27. Aqetshulwa njani lamabuto? Emkosini wama Mfengu amabuto akabuyela aqetshulwe, enziwe imikosana.
- 336
337. 28. Amagama amabuto:- Iqela lokuqala lelincinci ekutiwa likaba. Likaba ke ngabafana abaselula. Emva kwekaba eli, ngabafana abasebeqinile. Emva kwabo ngamadodana. Amadodana la ke ngamaqina. Emva kwawo ke libuto lokugqibela, amadoda amakulu.
29. Isinxibo:- Isinxibo samadoda emfazwe sisibeshu ekutiwa sisitobo, esenziwe ngofele lwenkomo olusukiweyo kakuhle lwatamba. Apa ngapambili luyacazwa luti ngemva luyekwe lute baca nje. Akukonto isisinxibo simbi ngapandle kwalonto.
30. Imiboniso yoburoti:- Imibonise yoburoti iko emkosini. Intshinga iyatwalwa entloko. Engalweni ungafika kufakwe imixaka yezinjo, lendlovu. Ezonto ke bezibonisa uburoti kulowo uyitweleyo okanye uyinxibileyo.
31. Ayafana amakawu ngebala? Amakawu akalilo bala linye. Angamabala ngamabala ngokwezikumba zenkomo.
32. Ikawu liyazotywa? Akukonto iqatywayo ekawini apa. Lisuka nje liqatywe ukulenza izihombiso.
33. Imbula mbete ziyonyulwa:- Imbulambete ngabapati bemikosi abanyulwa yinkosi ngokwayo.
34. Bohlulwa njani? Abapati bemikosi bayahluka ebantwini apa, kuba umpati mkosi utwala isidlokolo sofele lengwe nokuba sesecelezi. Ukwela ihashe elinebala eloti lahluke kwamanye apa. Ezizidlokolo ke, nalamahashe anamabala zizo izinto ezenza ukuba abapati mikosi mabohluka omnye komnye.
- 337
338. 35. Babanabancedisi? Abapati mikosi babanabancedisi. Umpati wonyulwa indoda engumpati mkosi omcinci, isekela lake. Ngapandle kwabancedisi akuko bapati bambi emkosini.
36. Intobeko nengqesho kubapati mikosi:- Abapati mikosi banikwayonke imbeko nokusuka msinya akuxelelwa ulowo nalowo.
37. Isohlwayo sokunganyaniseki:- Xa umtu ete wabonakalisa ukunganyaniseki emkosini uyaroxiswa emkosini, adliwe yinkosi paya.
38. Isohlwayo sobugwala:- Igwala lohlwaywa ngendlela ngendlela, kulwapaya emkosini lomtu uyatukwa anyenjwe, okwake ukutya kugalelwe amanzi abandayo. Maxa wambi igwala liyahlatywa okanye liposwe iquku

s774

kutiwe ufile kungatshiwo nokuba usele nje ngokuba amadoda afelemfawweni kuye kutiwe asele, akabuyenga. Uti adliwe nokudliwa yinkosi akufika ekaya.

39. Umvuzo wegora:- Iqaji lipiwa inkomo ezimbini nantatu ngokwezenzo zake zobukalipa. Ezinkomo uzinikwa yinkosi enkundleni ngokukokuba imbongi iyinto epiwa inkomo komkulu. Imikonto (izikalali) namasimi (umhlaba) otenyi kwabanye abantu. Lomhlaba kutiwa yimfunda ukubizwa kwawo. Imixaka eyenziwe ngezinyo lendlovu, iyanikwa kubantu abangamaroti, yinkosi komkulu.

338
339.

40. Ukubonakalisa ubukalipa:- Ubukalipa emtwini bubonwa ngokuba indoda ingaze yabuya ngamva, iti nokuba kubi ingene ingaze yaro xa empini. Ungafika ke se itwele intshinge inxibe imixaka negama elilayo kusitiwa sisinxiba mxaka nesitwala ndwe igora elikulu.

41. Ingqeqesho yemfazwe:- Kukubinza ngezi khali indoda ibenako ukubinza inyamakazi ibaleka. Ukugibisela ngesagweba, ukubeta ngomnqayi yingqeqesho yemfazwe. Umguyo yinto efana nokutamba oku kwesiLungu kuba kombelwa ingoma yemfazwe, amagwatyu njalo nemiguyo, kusinwe ngamaqaji.

42. Uqeqesho ekubalekeni:- Ewe, ukubaleka yinto eqeqeshwayo ebantwani, ikakulu amadoda aqeqesheka ngokusukela inyamakazi. Ukutamba indawo yako itatwa kukusina oku, kuba inyawo ziya kunye, yonke into eyenziwayo ibeta kunye, nengalo ziposwe kunye xa kubinzwayo.

43. Ukulwa:- Abantu bayazilwela nje xa bebadala. Eyona ngqeqesho kuxa abantu basengamakwenkwe, bemane besenza amadabi ngengxabano.

44. Ukubinza ngomkonto:- Ukubinza ngomkonto kuyaqeqeshwa, kuko nokubinza inyamakazi njalo-njalo.

45. Ukucatsha (ukuzimela komkosi) Yinto ebisenziwa paya emiqolombeni, amadoda acatshe, aze ati wakugqita umkosi, alandele ngemva awombilele, umkosi ewuvela ngemva.

339
340.

46. Imfazwe pakati kwabantu abatile:- Amadabi yinto eninzi nebiqelekile pakati kwesizwe, kuhlale, kuhlale kudibane icala elitile nelitile lesizwe, kubinzwanwe kupabaligazi kakubi. Nabantu ababini, yinto ebilula ukuba badibane baxomane, bejongwe nje, kungeko mtu unqandayo.

47. Amazwi okufunza impi:- "Pakati mabandla kabani kabani". Kubi-zwe ke inkosi le yawo nokuba ngumpakati welobuto. Kutiwa, "Oligwala

makapindele esiswini kunena", lihlatywe life nokufa igwala. Ka umi-
swayo umkosi, kutiwa, "Roxani, mabandla atile, tile". Abizwa ke
yimbongi ngezicabelo zewo lomabandla.

Amalungiselelo emfazwe.

48. Abafazi nabantwana endaweni esindileyo:- Abafazi nabantwana xa
kuzakuliwa imfazwe batunyelwa komkulu, kanti ke boti yakubonakala
icala engakulo impi, babelekiswe ukusiwa kuzinyeliswa emahlatini
nasemiqolombeni.

49. Kwenziwa ntoni ngenkomo, nokudla, nempahla? Inkomo, nokudla,
nempahla eyeyenye yabantu isiwa komkulu igcinwe, kanti kosatywa nayo
xa abafazi nosapo basatyiswayo zisiwe paya emahlatini. Ukudla oku-
sala emakaya koko kuseziseleni.

50. Ukuselo lemizi:- , Akuko nkuselo yenziwayo elalini, ngapandle
kokuba impahla zisiwa komkulu nje, ziyekugcinwa ndweni nye.

51. Indlela ziyanyangwa? Ewe, indlela zokuhamba ziyanyangwa, nga-
magqira akomkulu.

52. Liyaxelelwa utshaba ixesha lokulwa? Ewe, utshaba luyaxelelwa,
ukuba malulunge, kutiwe, "Ndakuwela ngesiziba" okokukuti, andikuza
ngandlela-ndoza ngokulwa.

340
~~341~~

53. Kuko bantu batunywayo? Bako abantu abatunywayo yinkosi, ukuya
kuxela ukuba kuzakulwa. Akukonto isiwayo yakwenza bungqina, zizitu-
nywa zemfazwe, akukonto benziwa yona, abanatyala, abenzanga nto.

54. Kubako zingxoxo? Ingxoxo ngamaxesha emfazwe, iqutywa ngekutu-
mela izitunywa ezitunywa yinkosi. Kanti ke kobekwa, ngelotuba aku-
liwa kuba ngamatuba engxoxo.

55. Intola nokuhamba elizweni:- Xa sekusiliwa intola zibako ezifun-
funana nezinto ezicebekayo ezizweni ezimeleneyo.

56. Babakona onogada? Onogada, ekutiwa ngonobomisela, bayakutshwa
yakuqala imfazwe.

57. Zixelwa njani indaba? Ngokwesi Xosa indaba zihamba ngokukutshw
kwendoda elikalipa, itunywe yinkosi njengesitunywa.

58. Kubako imiqondiso? Akuko miqondiso isetyenziswayo esi Xoseni.

59. Kuko imililo? Akuko mililo ngapandle kwemililo ebaselwa uku-
qumisela umkosi ngamayeza. (ukunyanga).

60. Umsi? Umsi wona yiyonanto isebenza ukutyafisa elacala. Yinto
efika idale ukuciteka komzi ngexesha loxolo, kanti ngexesha

lemfazwe inyange utshaba ukulutotisa.

61. Imigondiso:- Ewe, imigondiso iko xa kusiliwa, kuba ati amadoda xa esiya emfazweni kugqite ingqanga ingqale elutshabeni, lonto itela uba utshaba lakoyiswa, kanti uba ivela ngaselutshabeni igqite kubo itsheke itela uba bayakoyisiwa mababuye umva. Kanti ke enye indlela izitunywa zikona xa kuko imfazwe ezipuma kwelinye icala zitunywe kwelinye.

341

~~342~~

62. Kuko imigondiso efihlakeleyo? Ezinto ezenziwayo emfazweni ziko zona pakwati kwabapati bomkosi zenziwa ngendlela ngendlela ezipantsi ezaziwa ngabo bazanayo.

63. Akona amazwi okugqita pakati kotshaba? Amagama okugqita xa umtu efika elutshabeni ukupakamisa isandla ati, "Ndingowasekaya" okanye "Ondilwi".

64. Imikwazo yemfazwe:- Intlaba mkosi yenziwa ngabafazi, kutiwe, "Iwu!" Ilizwe lifile!" Wayekela, ihlangene ngazo e Nciba!" Amagora ahamba ekwaza esiti, "Tshi!" okanye esenza neminye imikwazo.

Amalungiselelo emfazwe.

65. Uzipata njani umkosi? Umkosi pakati kwemfazwe kufuneka utobele imiteto, nemimiselo yabapati, amadoda kufuneka atobele, xa angawasazeli.

66. Ahamba njani amadoda? Xa kuhanjwayo, kuhanjwa ndawonye, kuguywe ngamadoda abe libubu.

67. Alala njani? Kuti ngokuhlwa kubeko amadoda angamasentile, asoloko egcine ukuza kotshaba. Wona ke, akalali konke. Amadoda emfazwe, alala pandle, abe zizigcuma ngezigcuma, ezisoloko zilinde ukuhlutywa komkosi. Kulalwa nje gilili, pandle komkulu apa ngamadoda kungeko ntc yandlelweyo.

68. Izinto ezingenziwayo ngexesha lemfazwe:- Izinto ezingenziwayo ngexesha lemfazwe kukwambata ebinqeni. Indoda, akufuneki yembate ebinqeni. Kuko izinto ezingatyiwayo ngamadoda nasenyameni apa. Itumbu, nempundu aziqiliwa ngabantu abatsha, ngexesha, lemfazwe amatanga ke wona akatyiwa, ngapandle kokuba kekcilwe kuqala ludodana.

342

~~343~~

69. Bapata ntoni? Izinto ezazipatwa ekulalwa ngazo zingega, oko kukuti ufele lwenkonyana yenkomo. Akuko nto ingumpako yayipatwa, kuba bekusuka kubanjwe nokuba yibokwe paya & endle, ihlinzwe ijojiwe, ipekwe ngokwasemkosini, ngendlela ezikaulezayo.

70. Zibangapi izintlu? Izintlu emkosini yiyona ndlela kwenziwa ngayo. Kubako izintlu ezintatu ezipetwe ngabapati mkosi zontatu. Olunye x uluhlu lubapakati, olunye lube secaleni, nolunye kwelinye icala. Kuti ke kwezizintlu kubeko amahlalo amabini, nangapezulu.
71. Zikona intlaselo ebusuku? Ewe, ngamanye amaxesha, kubako intlaselo zobusuku ekuzeni kokusa.
72. Ikona imfazwe yasemini? Imfazwe iliwa emini kubonwana, ilanga lihlabane umhlaba.
73. Kulwelwa ematafeni? Ewe, imihlaba ekulwelwa kuyo ngamatafa, indawo ezite tabalala.
74. Akona amaqubulo? Amaqubulo ngexesha lemfazwe aqelekile.
75. Xa ku outyulwa isizwe:- Xa kuqutyulwa isizwe, kuzingelwa emasi mini, kuze kutunyelwe amatutu aye kuvulela inkomo emakaya. Amadoda ke apuma asukele ke lomatutu, aze aye aye kufika paya emkosini apo, ati ahlaselwe ngamandla.
76. Indlela yokumisa umkosi kwimfazwe ezimisiweyo:- Kutunywa isijoli, kuqala kutiwa maze sixele ukuba kwakuhlangwana kwizibuko elitile. Kuza kukutshwa amabandla atile ukuba aye kvingca lomazibuko kwelinye icala. Lizakuti ke elacala lenze amaziko paya ligqite liye limise ndaweni yimbi. Akulungiselelwana apo, kuti kwakuviwa ngomfazwe selewuhlaba umkosi, kusekubalekwa ngamadoda esiya kwelocala, zingoze apo.
77. Umkosi uhamba ndawonye? Ewe, xa umkosi usiya empini, uhamba ulibubu, inquma elikulu ekutiwa libandla. Lomabandla ke, anabapati bawo.
78. Umiswa njani umkosi? Amapiko amabini, anebandla elipakati, yiyona ndlela yokumisa umkosi.
79. Bakona abalandeli? Ewe, abantu abalandela ngemva bakona, amaxego aseleqinile.
80. Umkosi wenza uludwe? Ewe, xa umkosi uhlasela, wenza uludwe, ungangeni unqumbene.
81. Kuqala kuhlangane amaqaji? Ewe, kuyenzeka ukusuka kwaqaji, nokuba mabini, ahlange namabini ~~ma~~ eliyacala, kanti ke emva kokub eruqulene, woti umkosi wonke ngoku utyikityane.
82. Ibapi inkosi ngelixesha? Inkosi ngokwayo ayiyi mpela emfazweni igcinwa ngamadoda atile amane eyisabisa xa kusondela imfazwe. Umpati

343
344

s774

K11/40

mkosi yena uba pambili awakuze ngokwake amadoda epaya pambili. Ngamanye amaxesha uti abepaya emva, kanti ke unantu amjongisileyo, oliliso lake apo empini.

344
~~345~~

83. Xa kufunzwa kwenziwa imigondiso? Xa kufunzwayo, kufunzwa ngomlomo ngumpati mkosi ati, "Pakati zinkomo zikabani, mhlawumbi, Maba ndla akwabani."

84. Kuti cwaka xa kusiliwa? Xa kusiliwa kutiwa cwaka, ngapandle kokuba umane usiwa kukuzwa, kusitiwa, "Hi! Hi! Hi!" xa kusiwa abantu Akubiko ngxolo ngapandle kwalowo nalowo untyontyayo.

85. Angoma:- Ingoma zemfazwe yiyonanto yombelwayo. Nange amazwi azo:- Uyamzonda undlela, uNdlela ngo ka bani. Umzondelani uNdlela ngoka bani! Enye ngu"Magwaza" yemagwaza, Magwaza ye hehe. Enye "ligwatyu" Enye iti, "Yahlula abantu bako Nkosi, uzungavumi nabo". Enye iti, "Uyingwe leyo yingwanemfutshane, nanko ke uyahlasela - Au Au ji, au-au!"

86. Inxwelera nezidumbu:- Izidumbu zotshaba nabangxweleriweyo, batatwa kwa ngoko ukubhekiswa ngemva ngamawabo.

87. Ziyatatwa izidumbu zotshaba? Ezotshaba izidumbu zitatwa ngamawabo, kanti ukuba utshaba luyabaleka, amane amadoda ezihlaba, ezirazula ezozidumbu zotshaba.

88. Kukona ndawo zitatwayo kwabafuleyo nabenzakeleyo? Izidumbu zotshaba xa lubalekile lwazishiya, ziyaqangqululwa, zishiywe apo, ukuze abagwazi bangabinaqungu.

89. Kwenziwa amayeza? Ngantoni? Amagqira atata intloko ezi, ayokusebenzela amayeza awo enze isihlambezo.

Ubugqi nezinto ezinqabileyo.

345
~~346~~

90. Yintoni eyenziwayo nengenziwa ngamadoda emkosi? Pambi kokuya emkosini amadoda ahlamba ngentelezi, eyenziwa embiza ngamagqira. Lomagqira ke ngabantu abangafuni nto zingcolileyo, abangafuni milazi Umtu otshatyelwe ngumtwana nokuba ngumfazi, akufuneki awapate amayeza emkosi. Xa sekutiwe lifile, akuseko ndoda inokube idibane namabhinqa kuba iyakutamba. Ekudleni, ziko izinto ezingadliwayo ngamadoda ezinje ngempundu netumbu. Akudliwa nto zitambileyo. Umtu opakayo kufuneka ibe ngumfazi ongasayiyo exesheni (isifo senyanga).

91. Xa sekusiliwa:- Xa sekusemkosini sekusiliwa, amadoda emfazwe enza kanye ezizinto zixeliweyo kulombuzo ungasentla. Agcine kanye

s774

K11/40

lemiteto, nalemimiselo, ukuze aqine elutshabeni.

92. Xa ebuyile:- Emva kokubuya emfazweni amadoda akufuneki aye ezindlwini zawo, ahlala komkulu paya alale kona. Ukuzila kona akasa yi kukuyeka ide ibe imfazwe ipela.

93. Kufuneka bazipate njani abafazi nabantwana? Logama amadoda asemkosini, abafazi kufuneka bazipate kakuhle, bangarexezi mpela babesenzileni, nabantwana bazipate kakuhle. Kufuneka kungatshayelwa ezindlwini xa amadoda emkayo ukuya empini, nje ngokuba isisitete eso akufuneki zitata zemililo ezindlwini kwa kuhlwa.

346
~~347~~

94. Uyanyangwa umkosi xa uzakupuma? Ewe, umkosi uyanyangwa wonke pambi kokuba uhambe. Unyangwa litola, liwubile. Amadoda ahlamba ngentelezi, ebazimbiza ezenziwe litola elo, igqira lomkosi. Ngelinye ixesha itola liya emlanjeni kunye nomkosi. Umkosi ubekwe kwicala elingezantsi iyeza ligcwayelwe ngentla sisanuse. Ati ke amadoda lawo ahlambe ekwelocala lingezantsi liya iyeza.

95. Into epatwayo emfazweni zekubeko uloyiso:- Into epatwayo emfazweni zekubeko uloyiso ngamayeza:- Intelezi, nemfingwane.

96. Xa indoda yomkosi ibulele utshaba:- Xa indoda yomkosi ibulele enye yotshaba, kufuneka iyiqangqulule ikupe iqungu. Yoti ke yakufika ekaya igajiswe ukuze lipume mpela iqungu elo.

97. Abafileyo kwenziwa amayeza ngabo? Njengokuba seke satsho, izanuse zitata intloko ezi zotshaba zenze izihlambezo ngazo. Akukoyeza likoyo lenziwayo ngezidumbu zotshaba.

Ingoma nemixhentso.

98. Zikona ingoma zemfazwe:- Ewe, zikona ingoma zemfazwe ezombelwa xa lifile kupela.

99. Imixhentso yemfazwe:- Ikona nemixhentso yemfazwe, xa kuxhentswa umxhentso wemfazwe, amadoda enza isangqa epetimikonto namakaka kwa nenduku. Kuti ke kombelwe ingoma eti, "Masiye enkumandeni, apo ilizwe lafela kona." okanye eti, "Yeho, xeledani amakosi izwe lafa, nomkosi uzakufa." Ungafika sekuquma utuli kuba inyawo ziyakhandwa pantsi ngamandla, zisuke kunye zibe ziwe kunye.

347

~~348~~

100. Ikona imikwazo yemfazwe? Imkwazo yasemfazweni iyafana jikelele kulo lonke uhlanga akuko mahluko ukoyo pakati kwamabuto ohlanga olunye. Apo yohluka kona kupakati kolunye uhlanga nolunye olusesinye isizwe.

Inqaba namakusolo emfazwe.

101. Zazisakiwa inqaba zokuzimela? KwaXosa, kwa kungeko nto yaziwayo ngokwaka inqaba zokuzimela, inqaba yomtu omnyama ngumqolomba nehlati, amawa, nemixawuka.
102. Kuketwa umhlaba onjani? Sesite inqaba zazingeko kwa Xosa, ngoko ke akuko nto yamhlaba uteni, uketwayo.
103. Zakiwa njani? Azizange zibeko kuti inqaba. Into ebide yenziwe kukufuna amatye asicaba okuvala ucango lomqolomba.
104. Ebefunyanwa pi amanzi? Amanzi ebefunyanwa emlanjeni, kuba kaloku amawa nemiqolomba kakade ngokwendalo amelene nendawo ezinamanzi paya endle.
105. Bekuko ukutya okugcinwa apo? Ewe, emiqolombeni apo kuzinyelwa kona, bekubako ukutya okudinjazwe eziseleni, amazimba nombona. Ibokwe ke zona negusha bezisuke zihlinzwe, zingene seziyinyama, kutyiwe
106. Basoloko behlala apo abantu? Abantu bebehlala apo emiqolombeni xa besabile, lide lixole ilizwe.
107. Bezingeniswa inkomo? Inkomo bezingangeniswa zona emiqolombeni, bezihlala emahlatini zaluswe ngamadodana atile, kanti ke komaka kucatshulwa kuzo xa kuxelwayo.
108. Zihlaselwa njani inqaba? Inqaba ezi bezihlaselwa ebusuku ngamatutu ati abulale nabantu abazolusileyo, kwakunye nalomadoda ate aya kuhlanguka. Ubuti ke wakuhlatywa umkosi nangobusuku kanti lokeleka ke iviti, zinqoze kwa oko.
109. Inqaba zibasemhlabeni onjani? Inqaba zokuzimela umkosi ziba kumhlaba osemdeni, umhlaba ongenguwo lo wabo, owenyi nkosi. Kaloku, xa kusiyiwa enqabeni, zeke kusatywa ngumkosi, ubaleka. Nabo ke basukelayo abanako ukugqita baye kungqinga abantu enqabeni, ekwelinye ilizwe yokuzimela yotshaba. Ayenziwa lonto.
110. Ukungqingwa kwendawo yokuzimela kutata ixesha elingakanani?
Ukungqingwa kwendawo yokuzimela yesizwe, asiyonto ikoyo. Ayizange ibeko kuti babo.

Ukuxola kwelizwe.

111. Ababaniwa bayatinjwa? Ewe, ababanjwa, okokukuti abantu abate batinjwa babanga bakomkulu. Babe ngonyana nentombi zenkosi. Elinye igama ababizwa ngalo kutiwa, (ngamatikita.)
112. Benziwani? Bayabulawa? Bayakululwa? Abobantu batinjiweyo

s774

bagcinwa komkulu ibe babantwana bakomkulu, kutiwe ke xa kutetwa, inkosi izele emini. Bahlala komkulu bade babe ngabantu absngabemi belozwe. Ekuhambeni kwexesha bade bapiwe namaxowa okuhlala, bafane nabanye abantu bonke.

113. Bagcinwa nje ngabameli? Hayi, abatinjwa abagcinwa njengabameli bangabantwana benkosi, kuba inkosi izalemini.

349
~~350~~

114. Abafazi abatshatileyo? Ewe, bayenda abafazi babantu abatinjiweyo.

115. Bayatshintshisa abatinjwa? Hayi, abatinjwa abatshintshisi nje ngenkomo, bapatwa kakuhle bagcinwe ngentlonelo, kuba bangabantu.

116. Itini imfazwe ze ipele? Ngokwesiqelo ibiti imfazwe ize ipele, utshaba lutshise ibotwe lenkosi enkulu, iti ke inkosi isabe, libe lixolile ke.

117. Kukoyiswa kwelinye icala? Ukweyiswa kwelinye icala k akusiso sigqibo nesipelo semfazwe. Into exela ukupela kwemfazwe kukutshiswa kwe Botwe eliye.

118. Ipeliswa kukufa kwabantu abaninzi Macala omabini? Ukufa kwabantu abaninzi Macala omabini asinto ide ipelise imfazwe, nokuba akufanga bantu xa ibotwe litshisiwe, imfazwe iyapela.

119. Ipeliswa kukufa kwenkosi? Inkosi ayinako ukubulawa emfazweni, kuba isoloko ikuselwe. Iti xa kukubi isatyiswe n iye kuzinyeliswa ngabantu abayigcinileyo kuba kakade inkosi yona ayiyi konke emfazweni. Ngokwesiko kufa induna zeke kutiwe kufe inkosi.

120. Kukutiniwa kwenkomo? Ukutinjwa kwenkomo kukupela kwemfazwe, kuba abantu bayazinikela.

121. Kukumoshwa kwamasimi? Hayi, ukuzinikela kwetu kukutshiswa kwe Botwe. Ezinye izinto ezi zingenzeka, kanti lonto ayimki bungqina be kuba imfazwe ipelile. Izisele ziyadinjazwa umbona, amasimi, adli-swa ngamahashe.

350
~~351~~

122. Kuyaliwa xa kuhlakulwa? Ewe, n xa kuliwayo akuko kulima naku-hlakula, nokuba sekufike ixesha lokuhlakula, ukulwa akupeli, de kutshiswe ibotwe lenkosi.

123. Ipeliswa kukungaba kokudla? Ukupela kokudla akupelisi mfazwe, kuba intsenge, namagontsi kokudla, nenyama zebokwe, nezinye izinto ezininzi.

/124. Izizatu.....

s774

K11/40

124. Izizatu zoxolo:- Xa kutshe ibotwe lakomkulu luyenziwa uxolo, kanti naxa lite elinye icala leyiswa liyazinikela liaise ilapu oko kuti, licele uxolo. Ngelinye ixesha bati xa bebulewe kakulu abalinye icala basale bembalwa bacele uxolo, babone uba boyisakele amandla apelile kubo.

125. Uyatinjwa umhlaba? Umhlaba uyatinjwa, ngokududulwa kwabantu bawo yimpi, bati baye bebhekela paya, de bawushiye.

126. Ukohlutwa komhlaba ngentimbo:- Senditshilo kulombuzo we 125. Ipendulo yalombuzo iyafana.

127. Ukutinjwa kwamakoboka:- Abo bantu batinjwe xa kusiliwa kutiwa ngabantwana benkosi akuko makoboka ngokwetu.

128. Ukutinjwa kwenkomo:- Inkomo zona ezitinjweyo xa kusiliwa zezakomkulu. Kutiwa ukubizwa kwazo lixoba lakomkulu. Eti ke inkosi leyo ipe induna ezitandayo zisale ke komkulu.

129. Ukutinjwa kwentombi kwicala eloyisiweyo:- Intombi ezitinjiweyo zezakomkulu zibizwa ngoba ngamakosazana, intombi zakomkulu.

130. Lenziwa njani uxolo? Uxolo lokupela kwemfazwe kwa Xosa luqalele paya ekutsheni kwe botwe, kuba ko ke aba cwecwayo ukuya enduneni uba ³⁵¹~~352~~ ibase komkulu enkosini.

131. Ngubani umtu otetela inxolazwe? Uxolo alutetelwa mtu ngapandle kwenkosi, nazo azixoxi kunye, kusuke nje kutunywe izitunywa. Kuku-tshwa inkabi yenkomo yoxolo. Kodwa ezo zinto zitinjiweyo azibisapi ndiswa.

132. Ziyahlangana ngokwazo inkosi? Inkosi kwa Xosa azidibani ngant Ziyisebenza ngokutumela izijoli, yonke imicimbi epakati kwazo.

133. Zibako izicengo? Akubiko zicengo, ngapandle koba bazinikele ngokuti bakupe inkabi yenkomo etyebileyo yoxolo.

134. Kwanziwani kutetwe ntoni emva koxolo? Emva koxolo inkosi iti ibulele abantu bayo, ibahlinzele itete nabantu bayo abavela empini.

135. Ukubonakalisa uxolo:- Into ebonisa uba unutshaba bupelile, kukuti kuqale kuhanjelwane zizizwe. Maxa wambi ke inkosi eyoyisiwey yoti icele inkomo nokuba zinkomo, kwenye, isuke izipiwe yinkosi, kube yinto emnandi.

136. Amadini okubingelela:- Kuxhelwa inkomo yokunqula izinyanya pay komkulu, kudunyiswe abo bafo baseleyo emfazweni, oko kukuti abafele-mfazweni.

/137. Umboniso.....

s774

K11/40

137. Umboniso wokubekwa kwezixobo:- Ukubekwa pantsi kwezixobo, kuboniswa lamhla kwatshiswa ibotwe lenkosi. Ke yona lonkosi yoyisiweyo, ihlemba abayo abantu iqungu kwakuba izixobo zibekiwe endlwini yazo.

352
~~353~~

28. Ubukolwa. Umpefumlo.

1. Igama lawo:- Igama lompefumlo linye leli lokuba ngumpefumlo. Ngapaya koko umpefumlo ngu moya owapefumlelwa umtu ngu Tixo endalweni yokudalwa komtu.
2. Umtu opilileyo angake angabinawo umpefumlo:- Hayi, umtu opilileyo akanako ukungabinawo umpefumlo.
3. Umtu unemipefumlo engapezu komnye? Hayi, umtu akanako ukuba nemipefumlo emininzi. Umpefumlo womtu mnye qha.
4. Kukolelwa uba unjani umpefumlo? Umpefumlo womtu ukolelwa ukuba ungumoya owapefumlelwa umtu endaleni ka Tixo. Yinto eti ukujongeka kwayo icingelwe njengomoyanje qha.
5. Ungena nini emzimbeni? Umpefumlo womtu ungena engekazalwa. Uti kanti unina lo epefumla nje upefumlela nomtwana wake lo usesiswini.
6. Umpefumlo upuma xa efile umtu? Umpefumlo womtu upuma kwangoko akuba efile. Umtu xa elele uyapefumla, akapumi mpefumlo.
7. Umpefumlo ungabonwa okanye uviwe? Umpefumlo womtu awubonwa ngeliso. Uyaviwa nje ngendlebe xa upumayo emtwini.
8. Umpefumlo umile njani? Umpefumlo ungumoya, ngoko ke awubonakali unasimo siteni, ngumoya nje.
9. Ubonakala xa umtu epupa okanye enxilile? Hayi, akuko mpefumlo uke ubonakale nasema pupeni, nokuba umtu selenxililena awubonwa.
10. Umpefumlo womtu unako ukungena esilweni? Umpefumlo womtu awunako ukungena esilweni.
11. Ikona imipefumlo ezilwanyaneni, emitini, ematweni:- Izilwanyana zonke zinawo umpefumlo, ziya pefumla. Imiti, nemilambo, namatye ayipefumlu.
12. Emveni koba umtu efile, umpefumlo uyatshabalala? Akuba umtu efile umpefumlo awutshabalali, ubaselugcinweni lika Tixo. Uyapila ngolohlobo.
13. Uyazi? Umpefumlo womtu akuba efile, uya eHadesi, kwelabafileyo, kwilizwe lokulinda umhla womgwebo.
14. Uhlala intlalo enjani? Umpefumlo womtu wakuba upumile emtwini,

353
~~354~~

/uhlala.....

uhlala intlalo entle, yokulinda umhla womgwebo. Kuxa umtu ebengumori ekuti umpefumlo wake uhlale uxalile, uxalile umhla womgwebo.

15. Umtu unako ukuteta nezinyanya? Umtu unako ukuteta nokucetyiswa zizinyanya zakowabo, apiliswe ngamatongo izinto azixelelwa ngamatong emapupeni elele.

16. Ziyatya okanye zisele izinyanya? Ewe, izinyanya ziyatya, zisele, uti umtu nokuba uyadla nokuba uyasela, ukuze x iwe lonto okanye iciteke, kutiwe ibizwe zizinyanya. Iyayekwa ke ngulowo ebesitya okanye esela, akolelwe oko kuba idliwe okanye iselwe zizinyanya zakowabo.

17. Ziyondliwa, zikonzwe ngabasapilileyo? Ewe, izinyanya ezi, ziyondliwa, zikonzwe ngabasapilileyo.

354

~~355~~

18. Uke ukatazeke umpefumlo xa umtu selefile? Hayi bo, umpefumlo womtu osebefile awukatazeki, nokuba ungewatywe njanina. Kaloku umtu oselefile akazinto, akaseva nto.

19. Xa izinyanya zingakoliswa:- Ewe, ukuba izinyanya aziqutywa ngendlela, azikoliswa konakala izinto ezininzi emzini, nempilo zingemi ngendlela kolosapo lalomzi.

20. Xana zilityelwe:- Ukuba umtu ulibele ukuzilungiselela izinyanya, akulungi apo emzini wake. Izinyanya ezi kufuneka zitotyelwe luluntu.

21. Umpefumlo womtu uyabuyela komnye? Umpefumlo womtu ofileyo awubuyi ukomnye, asinto yaka yako leyo.

22. Ikona indawo eyakuyo imipefumlo? Ewe, iko indawo eya kuyo yonke imipefumlo yabantu abafileyo, emva kokuba ifile.

23. Ipi londawo? pantsi komhlaba? Londawo iya kuyo imipefumlo emva kokuba ifile iya pantsi komhlaba apo ke kusemlindweni, apo kulindwa umhla omkulu womgwebo.

24. Bahleli ubomi obunjani? Ababantu basembindweni eHadesi bafana nabantu abafileyo, abangazi nto, yimimoya nje ehleliyo apo eselilindele umhla wo womgwebo. Apo bahleli abalambi, abadli bahleli nje apo bonwabile.

25. Ikona x ebhetele kuneminye? Imipefumlo yabantu ayifani. Eminye ikudidi olungentla kuneminye, njengokuba nabantu bayo bebefe beshiyana ngokulunga nokungalungi.

26. Bohlwaywa ngenkohlakalo abantu? Ewe, ngenkohlakalo umtu uyohlwaywa kanti ngo bulungiswa x uyavuzwa.

s774

K11/40

355
~~356~~

27. Itini yona imipefumlo yentsana? Imipefumlo yentsana iti yakupuma iye kwasemlindweni apo. Koti ngomhla womgwebo igwetyelwe iye ezulwini kuba yimipefumlo yabantwana abangekenzi zono leyo.
28. Eyabantwana? Neyabantwana imipefumlo iya kwasemlindweni, apo yoti ilindele umhla womgwebo kona.
29. Eyamawele? Neyamawele imipefumlo iya kwa semlindweni.
30. Eyabantu abangalukanga? Eyabantu abangalukanga imipefumlo iya emlindweni nayo.
31. Eyabantu abafe bezala? Imipefumlo yabantu abafe bebeleka iya * emlindweni.
32. Eyamaqeza? Eyamaqeza nabashiywe yingqondo, iya kwasemlindweni.
33. Eyamasoka? Iya emlindweni neyamasoka.
34. Eyabantu abafele emfazweni? Eyabafele emfazweni nayo * iya emlindweni.
35. Eyabantu abatshonileyo nabatshileyo? Abaraxwe emlanjeni nabatshileyo iya emlindweni.
36. Abangangcwatywanga kakuhle? Nabo abebangangcwatywanga kakuhle baya emlindweni.
37. Amakosi? Nayo imipefumlo yamakosi iya * emlindweni.
38. Abantu abamnyama? Nemipefumlo yabantu nje abamnyama iya emlindweni.
39. Amakoboka? Kwa neyamakoboka imipefumlo iya emlindweni. Yonke lomipefumlo ihlala apa emlindweni, ilindele umhla omkulu womgwebo, ayakuti umtu ngamnye agwetywe ngokwemi sebenzi yake aye ke apo ebebenzela kona.
40. Abafuleyo bayazifuna izicaka, izinja, nezixolo? Abafuleyo abafuni zinja, nazicaka, namikonto. Into eti akuba umnumzana efile ingcwatywe naye, zingxowa zake zebokwe, inqawa necuba nedosha, icepesesitya sake, imixaka kwane zinto zake ezizimbi. Ingubo zake ke zona umnumzana utandelwa ngazo, angcwatywe ngazo.
41. Ezinto zingcwatywa naye? Ewe, ezizinto umtu ungcwatywa nazo, ngapandle kwezinto ezinge nako ukungcwatywa naye.
42. Ezinye umana eziselwa? Hayi bo, xa kute kwagqitywa ukugcwaba, akupindwa kumbiwe. Akuko zinto zenziwayo edlakeni ngapandle kokuba kumana kubekwa amahlahla amatsha, akoma lawa ebebekwe tanci.

356
~~357~~Ilukuqubuda kwizinyanya.

/43. Izinyanya.....

s774

43. Izinyanya zinomdla kwizinto ezenziwa ngabantu? Ewe, izinyanya zinomdla kwizinto ezenziwayo ngabantu abasapilileyo (isizukulwana).
44. Ziyabakusela? Ewe, izinyanya ngabakuseli babantu abati ngelinye ixesha abantu uve kusitiwa ngomnye, "Namhlanje, ndisindiswe zizinyanya zako wetu."
45. Bayayitumela imvula? Hayi, imvula siyinqula ku Nkulunkulu, uSonini-nanini uSomandla, umdali wako konke. Ayibuswa kwizinyanya yona.
46. Zenza indyebo? Hayi, izinyanya azinanto yokwenza nemvula nendyebo. Indyebo siyipiwa ngu Tixo.
47. Zikusela wonke umtu? Izinyanya zikusela wonke ubani, aziketi mtu wesosizukulwana sodwa, okanye osisizukulwana sakubo kupela, wonke ubani uyanqula akuselwe.
48. Zilindelwe ukubhatalwa ngantoni? Into ezibulelwa ngayo izinyanya kukuxhelwa kwenkomo kwenziwe ideni, kunqulwe, kusilwe nendywala kube sisiwili-wili nje, kunqulwe izinyanya.
49. Ziyatshikila izinyanya xa zinganqulwa? Njani? Ewe, ukuba izinyanya azinqulwa, akulungi. Zisuka zitshikile, zidale amashwangusha emzini apa, kufa abantu, abantwana, kwanempahla kanti namasimi akalungi koba butyubutyu kuyo yonke into ngekaya eli. Unobangela ke mnye, izinyanya azilungiswanga, "amawabo".
50. Ziyakudala ukufa, imbalela, namashwa? Ewe, ziyakudala ukufa kulomzi. Imbalela noko yona asinto idalwa zizo, kodwa wona amashwangusha adaleka kakulu, xa abantu bengazenzi imfanelo zabo kwizinyanya.
51. Kubonakala njani xa izinyanya ziqumbile? Kutu ukuze kuqondakale ukuba izinyanya ezi azixolanga, zinomsindo, kubonakale ngokonakala kwezinto ezininzi apa emzini kube bububutyu-butyu kwizonto zonke zekaya.
52. Zixoliswa njani? Xa izinyanya zixabene kuyanqulwa kutandazwe zona, kupalazwe igazi, kubizwe, kunqulwe nasenkosini. Indywala ziyasilwa kuselwe ke. Igazi eli lipalazelwa ukuba batye abantu abakulu, bacanyagushwe.
53. Zisoloko zingqulwa izinyanya? Izinyanya azisoloko zingqulwa. Kunqulwa xa kukubi nje ngamaxa kuyiwa emfazweni, naxa kutatwa uhambo olunengozi nokuba kuxa umtu ekuyipina imeko enzima.
54. Kucanyagushelwa pi? Njani? Idini lokunqula izinyanya yinto eyenzelwa kulomzi, ebuhlanti paya, Indlela yokunqula kukucamagusha,

357

~~358~~

358

~~359~~

s774

K11/40

umtu ati, "Camagu". atsho ke abize bonke abantu abafayo bakowabo.

55. Kunqula bani? Oyena mtu utetayo (ukunqula) yinkosi yesizwe.

56. Ngasipi isizatu? Xa kugula umtu, uye kumbona, ufike unqile izinyanya zakowabo. Lento ikolisa ukwenziwa yinkosi. Xa kuza kuyiwa emfazweni, kuyanqulwa kakulu, kusetyenzelwa ukuba imambane zeziqine.

Xa libalele ilanga, inkosi ibiza isizwe sayo, kusinwe komkulu, kuvunye ingoma zemiguyo yempi, kunqulwe, kubingelelwe, isuke ine imvula.

57. Kangapi ngonyaka? Idini alenziwa ngamaxsha ateni enyakeni. Into ekoyo kuti ngeloxesha umtu aqondayo ukuba liyafuneka ukuba malenziwe, asuke alenze, abingelele.

58. Xesha lipi? Ixesha lokwenza idini kusemalanga xa ilanga lijiki-leyo, lishenxileyo ezintloko apa.

59. Kuko ndawo lenzelwa kuyo? Indawo elenzelwa kuyo idini kusebuhlanti paya.

60. Lilungiselelwa njani? Kubanjwa inkomo, ihlatywe apa esiswini ngomkonto ukuze ike ikhale. Kutl ke ngoku ikalayo, kunqulwe ke, kubizwe okoko abafayo. Umtu lo ufayo, usiwa esangweni lobuhlanti.

359

360. Uti ke umguli anxibe umhlelo entanyeni, afake inyongo entloko, kanti ke inkolo yeyokuba wopila kunqulwe amawabo nje.

61. Kwenziwa malungiselelo mani? Xa kuzakwenziwa amadini, kubikelwa inkosi, kuzeke kusilwe, utywala kucelwe enkosini imvume yokusila. Emalanga ke kuyaxhelwa (elona xesha ke kunqulwa ngalo).

62. Kongamela bani? Umtu owongamela idini eli, ligqira elibiziweyo ngumninimzi lowo ugulelwayo.

63. Utini okanye wenza ntoni? Into eyenziwa ligqira kukunyanga isifo esi, nalapo sisukela kona. Liqale ke elinye lombele, livumise kanjalo kanti ke imihlola izakulibonisa into agula yiyo umtu wasemzini. Liyanyangake nokunyanga ekaya apa.

64. Ngabapi abanye abantu abatata inxaxheba? Abanye abantu abata-ta inxaxheba edinini ngamadoda amakulu omzi, ekutiwa ukubizwa kwabo yimilowo.

65. Kuko bantu bangafunekiyo:- Akuko bantu bangafunekiyo edinini, wonke umtu otandayo ubako. Alinamtu ulizilayo idini. Abantu abangasondeliyo nabangalenziyo idini ngama Kristu.

66. Umtu ngamnye tiyacamagusha, anqule? Ewe, umtu ngamnye uyacamagusha, anqule kwizinyanya.

/67. Lento.....

s774

K11/40

67. Lento inabantu bayiqubayo? Ngobani? Ewe, ukwenza idini nokunqulu kwizinyanya, yinto enabantu abatile abayiqubayo, abobantu ke ngabantu bomzi, imilawo.

360

~~361.~~ 68. Uyanqula umtu xa esiya emfazweni? Xa esengozini? Naxa asezinkatazweni? Ewe, xa kuzakuyiwa emfazweni, kuyanqulwa, kubilwe kananjale Ezingozini, umtu uyanqula ngentliziyo, kanti woti apo asinde kona akolelwe uba usindiswe ngamatongo akowabo. Naxa umtu asezinkatazweni uyanqula amatongo la akowabo.

69. Zizipi izinyanya ezingulwayo? Izinyanya ke ezingulwayo, ngamadoda omzi, amadala, awafayo. Abantu abagcine umzi lo.

70. Zibizwa ngamagama? Ewe, izinyanya zibizwa ngamagama.

71. Kufuneka amagama abantu abafileyo akunjulwe? Lamagama abantu abafayo, kufuneka akunjulwe, angalityalwa, kuba kaloku, kunqulwa ngawo, mhla kunqulwayo.

72. Kufuneka kubedeshwe sasinye okanye zonke? Xa kubedeshwa izinyanya, zibizwa zonke.

73. Kuyanqulwa xa kuzala ufazi, xa kutshintshwa igama? xa kufudukwa xa kufiwe? Naxa kuxatywene? Ewe, xa ukuzala komfazi kuhamba nzima, kuyanqulwa, kusiwe inkomo emnyango, kucanyagushwe xa kutshintshwa igama kuyanqulwa. Xa kufudukwa kusiyiwa kwelinye inxowa kuti kwakuba kwakiwe, kwagqitywa, kuxhelwe, kusilwe, kubingelelwe, kuba kaloku amawetu makazi ngoku apo sikona. Xa kuxatywene, naxa kufiwe naxa kuko into elahlekileyo, kuyanqulwa izinyanya.

361

~~362.~~ 74. Unqulo lwabafileyo ludibene namangcwaba? Unqulo lwabafileyo, aludibene nganto namangcwaba abo.

75. Ayegcinwa amangcwaba? Amangcwaba agcinwa xa asematsha kupela. Akuba madala akukonto yenziwayo ngawo konke. Abantu abawalindayo bawalinda ngoko ke asematsha. Abahlali kufupi xa selemadala.

76. Kufuneka egciniwe? Ewe, agcinwa ngoko asematsha, onke nje akuketwa mangcwaba ateni.

77. Kufuneka akunjulwe indawo akuyo? Ewe, kufuneka asoloko ekunjulwa amangcwaba, indawo akuyo.

78. Kuko zinto zingwalisiweyo ezigcinwayo? Ewe, ziko izinto ezitile ezingwalisekileyo ezigcinwayo emzini ngamnye, ekuti ke xa kwenziwa amadini nenkonzo, zokubingelela, zisetyenziswe. Imikonto yenye yezinto ezisetyenziswayo kulamadini okubingelela.

/79. Izidanga.....

s774

K11/40

79. Izidanga? Ewe, izidanga nentsimbi ziyagcinwa ukuze zisebenze xa kubingelelwayo.
80. Izihamba? Ewe, imixaka nezinto zokuhomba ziyagcinwa ukugcinelwa imihla yamadini.
81. Izinto zokwenzela imvulu? Izinto zokwenza imvula ziyagcinwa, ukugcinelwa lomihla yokunqula kwizinyanya, ngokubingelela.
82. Zigcinwa ngubani? Ezimpahla ke zonke zigcinwa ngumtu omkulu kulo womzi, okanye xa kungeko mtu mkulu zigcinwa yimilowo yalo mzi.
- 362
~~363~~. 83. Zikona inkomo zokunqula? Ewe, zikona inkomo zokunqula ezinje ngenkomo zobulunga.
84. Izinyanya ziyayazisa into eziyifunayo? Ewe, izinyanya ziyayazisa into eziyifunayo, neziyinqwenelayo.
85. Amatongo ayalata abonise kwimicimbi enje ngokonyula inkosi entsha? Ewe, amatongo la ayimimoya, ayalata, ebonisa kwimicimbi enje ngokunyulwa kwenkosi entsha.
86. Liyavela igama ngokwasematongweni? Ewe, xa umtu ezakutiywa igama ulibona ngokwake azicingele, kanti ke izinyanya zimxelele igama elo, nokuba kusematongweni nokuba kungokukanyiselwa ngandlela zimbi.
87. Ziyabahambela abantu abasahleliyo? Amatongo ayabatyelela abantu abasapilayo eze nje ngesilwanyana nesalupina uhlobo.
88. Amatongo ayamkelwa? Njani? Amatongo ati akufika amkelwe ngobubele. Apalazelwa igazi ngokuti kuxhelwe inkomo, nokuba yigusha nokuba yibokwe.

Isitixo esiyintloko.

89. Ikona inkolo kwisitixo esiyintloko? Uko u Tixo wesintu ogama lingu Qamata, uKumkani wohlanga nabantu jikelele. Lo ke, yintloko enguyise, nomdali woluntu lonke lwehlabati.
90. Uhlala pi? uQamata lo, uTixo wohlanga, ungumoya ongabonwayo ngeliso, kwanje ngo Tixo lo ukonzwayo namhla. Unguyise wazo zonke izinyanya, elona shologu liyintloko kwamanya onke amatongo la. Akanandawo kuyo yaziwayo, kuba ubonwa ematongweni akube umtu elele. Uhlala kwelemimoya, indawo ke engabonwa ngalise lanyama.
- 363
~~364~~. 91. Unawo umandla? Ewe, ngu Somandla lo Tixo, kuba kukonzwa yena yedwa, kutenjelwe kuye, kuyo yonke into.
92. Ngumdali? Ewe, ungu Mdali lo Tixo, kuba kukonzwa yena yedwa kuba kaloku abantu bakudala babekolelwa ukuba umtu udalwe ngokoko,

s774

K11/40

ekumeleleke ukuba makabe uQamata, yayililona tongo likulu, lavela tanci kwamanye, emakube lalingu Mdali woluntu ke.

93. Ulawula yonke into? Ewe, uQamata waye lawula lonke uluntu.

94. Wenza kunete, okanye kubalele? Ewe, imvula, abantu babekolelwa ukuba isina nje, kungokuba kutande okoko, okanti ke xa okoko abafayo betshikile, ublanga loba kwimbandezelo, enje ngembalela ezi, kwenezinye.

95. Izinyanya ziyavijonga into eyenziwa luluntu? Ewe, izinyanya, ziyavijonga kabukali, izinto ezenziwa luluntu.

96. Kufuneka isimilo esihle? Isimilo esihle yinto efunekayo, kuba uQamata uyamtshikilela lowo ungenasimilo.

97. Uyabohlwaya abonayo! Abone njani! uQamata, uyamohlwaya umtu xa esenza izono. Xa umtu engazili xa efelwe, uyohlwaywa. Xa umtu efeketa ngazo inkomo zake umbona wake, nelifa lake, uyohlwaywa zizinyanya, oTixo.

Eminye imimoya: engengabo okoko:

98. Imimoya emitini:- Emitini akuko mimoya injalo. Emilanjeni paye ezizibeni nasemacibini ikona imimoya engezozinyanya.

364
~~365~~

99. Amagama azo:- Icanti, abantu bomlambo, isiporo, umamlambo uTikoloshe, uHili, impundulu, ingwenya.

100. Imbonakalo nenkangeleko, nesimo sayo lemimoya:- Icanti yinto ehlala emlanjeni, liti apo lipume kona, kanti olibonileyo uya kwenza kala, elame. Liyajika libe yimali, okanye libe zibhekile, okanye izitya, okanye amaqanda, okanye ibhayi emhlope. Yinto ekwaziyo ukuzenza nawupina umhlobo wento. Linengozi ke xa umtu lo elamile. Icanti likwangumamlambo, kuba kaloku lihlala emlanjeni, yinyoka ezijikayo ibe zizinto ngezinto.

umamlambo ke licanti elingasahlali mlanjeni, elite lafuywa ngumtu. Liti ke lizenze umfazi walomzi, kanti ke, kolunga yonke into kulomzi, inkomo, amasimi, urzi, iti into esuka ingalungi ibe yintsapo yalomzi. Naye umamlambo uyajika abe yinyoka, kanti uyakwazi nokujika abe yintombi entle elubhelukazi elumanzendonga.

Abantu bomlambo:- Ngabantu nje, bafana nomtu bahamba ze, bahlala ezizibeni, banomzi wabo apo ezizibeni, kwenziwa yonke into eyenziwayo ngabantu. Ababantu ke, kutwaswa ngabo kuba umtu ozakuba ligqira, usiwa kona esizibeni ligqira, afakwe, kanti ke wotweswa ngabo bantu.

/Ngabantu.....

s774

K11/40

Ngabantu ekutiwa bamhlope, banenwele ezinde eziti wambu ngemva apa. Babonwa ngamagqira, nabatwasayo.

365
366.

Isiporo:- Yinto engunalilo, ebonakala ngati nguntu otshayo. Imbona kalo ingamatambo onke omtu ohamba engenayole, bubugoxo bamatambo atshayo. Lento ibonwa ngokuhlwa. Iyamsukela umtu imbete ngempama, idlale ngaye ubusuku obu. Sitanda emangcwabeni, nasezicaweni, kuba kutiwa nguntu ovuke ebefile emangcwabeni. uTikoloshe ikwa ngu Hili uGilikanqo. Lento ayibonwa nokuba ingene apa endlwini, ibonwa ngabantwana bodwa kuba inembokotwa ehlala emlonyeni, ebanga angabonwa mtu. Mfutshane ungangabantwana, pofu emdala. Lisela elibela abantu elo. Uba imali, amaqanda, nezinye izinto. Ubela umtu wake lowo umfuyileyo. uTikoloshe ukolisa ukufuywa ngabafazi. Impundulu yintaka yezulu. Ifuywa ngabafazi, batakate ngayo. Iti xa ibulala umtu nokuba yimpahla kududume izulu, kutiwe ke yiyo iyadlalisa, ibeta amapiko ayo. Ihlala emafini. Xa ikona emzini, kubonwa ngokuti umzi ugubeke, upele ukufa oku, kanti ke yiyo iyababulala. Ingwenya sisile samanzi nasemacibini amakulu. Yinyoka yaselwandle le. Ihlala kwezoyikekayo iziziba. Umtu uyabizwa yingwenya xa ezakuba ligqira, kanti nenkomo iyabizwa. Kutiva usuke umtu abone iliso elibomvu okwesobane, aze ke alitande ekudele, aye kulo ke umtu, kanti wode angene esizibeni esinengwenya, engaziva.

366
368.

Imilozi:- Yinto ati amagqira atwase ngayo. Yinto ekutiwa imilozi (amaKosi ngagama limbi) ihlala paya pezulu endlwini xa kuvalelwe ukukanya, kumnyama, iye itete yonke into inyama le, bubugxokolo bamatambo atshayo. Lento ibonwa ngokuhlwa. Iyamsukela, imbete ngempama, idlale ngaye ubusuku obu. Itanda emangcwabeni nasezicaweni kuba kutiwa nguntu ovuke ebefile emangcwabeni.

uTikoloshe ikwa ngu Hili uGilikanqo lento ayibonwa nokuba ingene apa endlwini. Ibonwa ngabantwana bodwa kuba inembokoto ehlala emlonyeni ebanga angabonwa mtu, mfutshane ungangabantwana, pofu emdala. Lisela elibela abantu elo uba amaqanda nemali nezinye izinto abele umtu wake lowo umfuyileyo. Ukolisa ~~uk~~ ukufuywa ngabafazi uTikoloshe Impundulu yintaka yezulu. Ifuywa ngabafazi, batakate ngayo. Iti xa ibulala umtu nokuba yimpahla, kududume izulu kutiwe ke yiyo iyadlalisa ibeta amapiko ayo. Ihlala emafini xa ikoyo emzini kubonwa ngokuti umzi ugubeke upele ukufa oku kanti ke yiyo iyabulala.

/Ingwenya.....

s774

Ingwanya sisilo samanzi nasemacibini amakulu. Yinyoka yaselwandle le. Ihlala kwezoyikekayo izizba. Umtu uyabizwa yingwenya xa ezakub ligqira, kanti nenkomo iyabizwa, kutiwa umtu usuka abone iliso elibomvu okwesibane, alitande, ekude le, aze ke aye kulo umtu kanti wod angene esizibeni esinengwenya engaziva.

Imilozi yinto ati amagqira atwase ngayo. Yinto ekutiwa imilozi(amakosi ngagama limbi) ihlala paya pezulu endlwini, xa kuvalelwe ukukanya, kumnyama, iyitete yonke into pofu nokuba kuyakanya, xa sukuba umtu eyokuvume sa, kwigqira lemilozi.

367
~~368~~

101. Ziyabonwa ngabantu? Icanti, imilozi, ntikoloshe nempundulu, ziyabonwa ngabaninizo, azibonwa ngumtu wonke. Icanti libonwa ngumtu owelamileyo. Umamlambo ubonwa emzini apa ngumniniwo, omnye umtu nje ombonileyo udla ngokwenzakala. uTikoloshe ubonwa paya endle, xa amakwenkwe esalusa impahla, amane ecela izapolo. Impundulu ibonwa ngumnikazi wayo yedwa ꞑ apa ekaya.

Imilozi ihlala entungo kulondlu inomnikazi wayo, kanti uti uba uye-komnye umzi umnikazi wayo ivakale iteta nakulomzi.

Ingwanya yona ibonwa ezizibeni ngulowo zike ebiziwe ezakuba ligqira, nokuba zeke ebiziwe nje. Isiporo sona siyabonwa nje paya endle ebusuku, sikolisa ukubonwa ngasemangcwabeni. Abantu bomlambo babonwa ngabantu ngebhaqo, pofu uti nje abonwe aphoseleke esizibeni, azimele. Umamlambo akabonwa, ngapandle koba abonwe ngumnini-wo. Abanye abantu abambonileyo bayelama.

102. Zibonwa pantsi kwazipi imeko? Impendulo yalombuzo sele ixeliwe kumbuzo we 101.

103. Zenzani ebantwini? Umsebenzi, ꞑ owenziwa yimimoya, yingozi, inkatazo, ukukataza abafazi entlalweni yabo, nkoyikisa abantwana, ukwenzakalisa inkomo, ukugibisela amatye (izitunzela) nokubizwa kwa-bantu nenkomo emlanjeni (ingwenya, abantu bomlambo).

368
~~369~~

104. Indlela abantu abazipata ngayo kulemimoya:- Imilozi:- Umt oligqira lemilozi, uyihlonele, uteta nayo ngembeko. Icanti yinto ehlonitshiweyo ngumnini walo. Umamlambo ikwa licanti, upatwa ngentlonelo ngumnini wake. uTikoloshe upatwa kakuhle ngentlonelo ngumnini wake. Yonke lemimoya ipatwa ngentlonelo, ngapandle kwesiporo into ke yona engenamtu iqhelene naye. Soyikwa ngumtu wonke osibonileyo.

/105. Uhlobo.....

s774

K11/40

105. Uhlobo azikusela ngalo umtu:- Umtu kulemimoya uzikusela ngama-yeza, neziqhumiso.
106. Uhlobo lokuteta nazo:- Umtu uteta nazo ezizinto ngumtu ongumninizo. Abanye abantu abatetinto nazo, kuba abaziboni, kwaye ukusuka apo, bayazoyika.
107. Zitandazwa njani? Ezizinto zitandazwa ngokuhlinzelwa (zenzelwe igazi).
108. Zigcinwa njani? Zigcinwa ngamakubalo uba zingezi emzini.
109. Ziyasetyenziswa ngabantu? Ewe, ezizinto ziyaqeqeshwa, zisetyenziswe ngabatakati (amagqwira).
110. Zibenzela ntoni? Ziyatunywa, ziyahlakula, zibulala nabantu abatiyiweyo, zichumisa nemfuyo namasimi abaninizo, iyaxilonga imilozi.

Indawo ezintloni.

111. Indawo ekungayiwa kuzo:- Indawo ekungayiwa kuzo, ngamahlati, intsunguzi, ingxangxasi intaba, ingxingwa, amacibi nemitombo.
112. Izitete ezibanga zihlonitshwe ezindawo? Zihlonitshwa kubako kwezitonzela, no Tikoloshe ezintsungu zini, nasemahlatini, nasezingxangxasini. Ezingxangxasini nasezizibeni, kuti kanti yindawo ehhlala ingwenya, nabantu bomlambo. Apo ke kuko ingozi yokuti umtu abizwe, atshone apo xa engakange ati esekude apose ilitye esizibeni ati, "Qwanyaza ngwenya". Kufuneka iqwanyaze ukuze ingamjongi ngeloliso layo libizelayo.
- ³⁶⁹
~~370~~. Intaba:- Zindawo ekutiwa zikufupi noQamata, uTixo wohlanga, ekukhohlwa ukuba xa kunqulwayo, mkuyiwe entabeni, kutandazwe kona. Yindawo enesiduma leyo kwako koko, bekuko namadini enzelwa ezintabeni mandulo. Imitombo, namacibi zindawo ezihlonitshwa ngokuti kubeko imizila ebonisa ukuba kuko icanti elihhlala apo, elingeti lenze ingozi kuntu otile.
113. Kuyayiwa kwezindawo? Ngubani? Ewe, kuyeyiwa kwezindawo, Kuya amagqira.
114. Pantsi kwayipi imigangato? Ngani? Kusenziwa ntoni apo? Amagqira wona aya kwezindawo xa kubonakele imizila ebonisa ukuba kuko into kulomitombo, naxa kuko umtu owelamileyo ozakunyangwa. Wona amagqira ngabantu abanyangayo, abangenakwenzeka nto, kwezondawo zinjalo. Lomtu ke yena uti aye kwezindawo, uyanyanga, azame nokuphilisa ezingozi zokwalama kwabantu.

/115. Izinto.....

s774

K11/40

115. Izinto emazenziwe nemazingenziwa:- Xa umtu esiya kwezindawo kufuneka umtu azinyange kuqala kanti kona ezizibeni umtu uqala agibi sele ilitye xa esondela.

116. Isiqhamo esenzekayo xa ezizinto zithe azenziwa:- Xa umtu athi waya apho kukho ingwenya uyalama, ukuba akazange alungiswe okanye akanqulanga, okanye ke akazenzanga ezizezinye imfanelo. Ukuba uye entsunguzini ekuthiwa akuyiwa kuyo, eluhlaza, uya fa ngumothuko awufumana kwizinto athi azibone apho. Emancwabeni aneziporo uye ebulawo ngumothuko okanye aphambane. Ezi zinto zimtsho amkelwe yingqondo xa engafange.

370
371.

Ukungenwa yimimoya nokuba nayo.

117. Abantu abangenwa yeminye imimoya:- Abantu baqhelekile uba bangenwe yimimoya emibi okanye ibahlasele.

118. Isimo sayo:- Imo yomtu ongenwe zindimoni kukuphelelwa yingqondo nokuba novalo (ukoyika).

119. Le mimoya imenza umtu agule? okanye apambane? okanye abe nesimo esahlukileyo? Ewe umtu ongenwe yimimoya emdaka uyagula, okanye apambane, maxa wambi abenokwahluka kwabanye abantu ngesimo. Kunge njalo umana esiwa.

120. Izizatu zokungenwa zidemoni:- Izizatu zoba umtu angenwe zidemoni kukulunjwa ngomnye umtu, okanye ukwelama, okanye ukugula, aze umtu koko kugula kwake abone imimoya emdaka.

121. Unobangela wokungenwa yimimoya umtu waziwa njani? Lona iyeza laziwa njani? Unobangela wokungenwa yimimoya waziwa ngokuti umtu axilongwe ligqira (nokuba lelemilozi nokuba sisanuse) Amayeza ke egqira yiyo into eyenza ade acace umtu nokuba ungenwe ngumoya mnina. Iyeza lokunyanga umtu onedemoni laziwa kwa ligqira.

122. Ingcaphephe (amacule) okunyanga umtu onemimoya:- Amacule okunyanga abantu abangenwe yimimoya, ngamagqira emilozi, okanye izanuse amagqira okuvumisa nazo nomatotolo.

123. Indlela zokunyanga:- Umtu ongenwe yimimoya usiwa kumagqira, at: ke wona amphehlelele ade aphete eligqira. Ubanjelwa ibokwe emhlope, anxietyiswe ubulunga bayo. Wenzela umjadu namagqira, kuyasilwa, kuxhentswe azeke aphehlelelwe. Xa igqira limnyanga umtu, limhlamba ngobulawu.

/124. Amagqira.....

s774

K11/40

124. Amagqira ayazigxota ezidemoni okanye ayazingenisa emtwini:-

371

~~372~~

Amagqira la, ezidemoni ayazimilisela kuye, aze ati akuba eligqi ra naye anyange ngazo.

126. Banezihlabo? Ewe, abantu abangamagqira (abantu abanemimoya) uyaziteta izinto ezingekenzeki.

125. Bayapolo feta? Hayi bona k ababantu bapolofeta ngokwezigulo zabantu abagulayo.

127. Bayazibona izinto ezifihlakeleyo? Ewe, ababantu bayazibona izinto ezifihlakeleyo, nezingamahlebo, nezingaziwayo ngabanye abantu

128. Babufumana kwabanye obugqili? Lemimoya iyamngena umtu ngapandle koba afundiswe. Kuti akuba eqondiwe, asiwe ke siyazi, ahlanjwe, aphehlelelwe, esenziwa igqira naye.

129. Bayaphehlelelwa ababantu? Ewe, bayaqeqeshwa ababantu, baphehlelelwe nje ngabakweta.

Imimoya, namandla asezintweni (ubugqi).

130. Zinako izinto ezingapefumliyo ukuhamba ngokutwalwa zizinto ezingatetiyo? Ewe, zinako izinto ezingapefumliyo ukuhamba ngokutwalwa zizinto nje ezingatetiyo.

131. Imimoya yobugqi iyamatela kwizinto ezingatetiyo? Ewe, imimoya yobugqi, inako ukuzi namatelisa nje kwizinto ezingatetiyo.

132. Ezizinto zisetyenziswa ngabaninizo? Ewe, ezozinto, zinako ukusetyenziswa ngabantu bazo.

133. Ezizinto ziyanqulwa? kutetwe nazo? zitshizwe ngegazi? Ewe, ezizinto ziyanqulwa, kutetwe nazo, zitshizwe ngegazi xa kucanyagushwa

134. Ezizinto zinako ukwenza izinto ezingaqelekanga? No kugapula? Ewe, xa zixela imihlela, izinto zinako ukwenza izinto ezingaqelekanga ezinje ngokopa, nokushukuma, xa zixela imihlela.

Izidlo.

135. Zikona izinqulo zezinyanya? Ewe, zikona izidlo zokunqula ngapandle kwezi zokunqula okoko.

136. Zenziwa ngamaxesha atile onyaka? Ewe, ziko izidlo ezenziwa ukuqala kwamaxesha onyaka.

372

~~373~~

137. Xa inyanxa intsha? Akuko nqulo lwenziwayo xa kuvela inyanxa entsha.

138. Kwenziwa itoni eNtlakohlaza:- Ngelixesha abantu balungisa imizinyabo, ibetelelwe.

/139. Kwenziwa.....

s774

K11/40

139. Kwenziwa ntoni eHlotyeni? Ngelixesha kwenziwa n izidlo, nama-dini, ukubetelela izipango, nokuqhumisela amazimba nokuwalinda kwe-kiwe amaphempe.

140. Ukugqitywa kokuvuna:- Xa kugqitywa ukuvumwa, kusilwa utywala bezabhokwe. Obutywala ke bobukunqula kuba kuvuniwe indyobo.

Ukuhlanjululwa.

141. Kuko maxesha umtu ekufuneka ahlanjwe kuba engenyulu? Akuko maxesha ekufuneka umtu ahlanjwe, ngenxa yokuba umtu engenyulu ngokwemo yake.

142. Kutiwani kumtu obephete isidumbu nento ebeliwe lizulu? Umtu obe-ke wapata isidumbu nezinto ezibetwe lizulu, kutiwa akanyulu ufuna ukuhlanjwa.

143. Xa umtu ebulele omnye emfazweni? Umtu obulele omnye emfazweni, uyahlanjwa, agajiswe, kukhutshwe iqungu, kuba kutiwa akanyulu.

144. Umtu osandulukuzala? Ewe, umtu osandulukuzala, waziwa ngokuba akanyulu, ezakuti ke ukupuma kwake efukwini ahlanjwe ngokwenzelwa isiko lokuxhelelwa ibokwe, nokusilwa kotywala. Abafazi ke sebezele apo, kuzo kukutshwa lomfazi efukwini. Obutywala bokukutshwa komdzana, kutiwa ukubizwa kwabo, "Ngumdliwezandla" Elozama liteta uba ke ngoku umfazi unako uba embizeni ephekiweyo ingadliwa nangamadoda ekubeni beqale basela obutywala.

145. Emva kwetyala elibi:- Umtu xa enze inyala, okanye ityala elibi netyala elibi njalo-njalo umtu onjalo ubizwa ngokuba yinqambi.

373

~~374~~

146. Lomtu kufuneka ehlanjwe? Ewe, umtu ololuhlobo kufuneka ehlanjwe ukuze aphafe ubunqambi obu anabo.

147. Ukuba akahlanjwanga kwehla ntoni? Ukuba umtu akahlanjwanga ebenze into embi usuke acewuke. Asoloko ete roqo ukwenza izinto ezingatandekiyo, ezingcolileyo, ezingatandekiyo. Omnye usuke abe namabhadi, abe yinto esoloko intywila - ntywileka ezintweni ezingcolileyo nezilihlazo. Uti omnye abe sisisulu sokubanjwa entolongweni, xa engahlanjwanga.

148. Uhlambo olu uyazenzela umtu noba lenziwa ngomnye? Umtu akazihlambi ngokwake xa eyinqambi, uhlanjwa ngabazali bake, okanye xa engenabo abazali, uhlanjwa zizizalwane zake.

149. Kwenziwani? Njani? Ngeyeza noba ngeziqumiso? Umtu ohlanjwayo, usetyenzwa ngamaxhwele nanga magqira. Uyakhutshiswa, ahlatyelwe

s774

K11/40

umzimba lo, afakwe intsizi, acinywe, aqhunyiselwe, anyangwe nangenge mbu.

150. Kuko zenzo zaziwayo? Ewe, ziko izenzo ezibi ezaziwayo, ezimenze umtu abe yinqambi kuze kufuneke ahlanjwe.

151. Izinto ezenziwayo emtwini, xa ete wayinqambi:- Xa umtu ebefelwe okanye ebepete isidumbu, kufuneka ati ukuze afane nabanye abantu, aqale ngokuzila, aze enzelweke isiko lomt uosenzileni. Xa umtu ebulele omnye, nokuba kusemfazweni, nokokuba akuko mfazweni, kufuneka akutshwe iqungu, akhutshiswe, anyangwe njalo-njalo, xa ukuze afane nabanye abantu. Ke yena obebeleka, kufuneka ahlele efukwini, ade akhutshwe ngokwenzelwa amasiko anje ngokuxhelwa ibokwe, nokusilelwa utywala, njalo-njalo. Akhungwe kulomcimbi, ngabafazi. Ke yena ote wangena kwintlondi yokudlwengula, kufuneka ayalwe ngamawabo, ati ke ukuba akayaleki, enzelwe amasiko, awengqiti kuma Xosa nawamadini ku Mamfengu.

374
375.

152. Xa engekahlanjwa kufuneka kwenziwe ntoni? okanye kungenziwa ntoni? Xa umtu engekahlanjwa, kungum-miselo ukuba makangahambi pakati kwabantu. Makatete ngokutobekileyo nalapa ekaya abe senzileni. Ofelelweyo akanako ukuya pakati kwabantu, ade akhutshwe ehlatini (ukukhuzwa) Obulele umtu emfazweni, kulisiko ukuba xa makazipate kakuhle ade agajiswe akutshwe iqungu. Umfazi yena ozelelyo uhlala efukwini, ade akhutshwe, abe nokuhamba inkonzo, kwanezinye indawo ezinabantu abaninzi. Izisusa azihanjwa ngabayinqambi.

153. Lomt uyingqambi uyalahlwa? Akateti nabanye? Akadli nabanye, Akalali nabanye? Lomt akalahlwa konke uhlala nabanye, nokuba usidlwengu akalahlwa into ekunayo uyadliwa inkomo baze ke bone abantu bakowabo bamyale.

154. Indawo le yona kuvafuneka ihlanjwe? Ewe, xa indawo ifelwe, okanye kugulwa, okanye kuko inyala elenzekileyo, kufuneka londawo ihlanjwa ngokwesiko lesintu.

155. Xa kubete umbane? Xa kudlale inkosi, umzi uyahlanjwa, kunyangwe ligqira.

156. Imiteto eyenziwayo xa kudlale inkosi:- Xa umzi uhanjelwe yinkosi udonga oludlalwe yinkosi luyacitwa kwakusa, ziti izinto ezingumti zingabaswa, zombelwe. Igqira kwangoko liyaputunywa, linyange ukuze ingabuye yenzeke lonto. Likupa iqanda igqira. Iqanda ke leli

/lezulu.....

s774

K11/40

lezulu. Abantu balomzi abati sa bengekanyangwa kuba basezinqambi. Bona bayanyangwa, bakhutshiswe, kupume umsi wezulu, lo ungene ngapakati. Ukuba sisilwanyana (inkomo nokuba yigusha) lonto iyatatawa yambelwe, ingatyiwa.

375

~~376~~

157. Uhlambo lwenziwa njani? Ukuhlanjwa komzi ohanjelwe yinkosi, kusetyenzwa ligqira ngemiti eyaziwa lilo yokunyanga ukuba zelingabuyi lipinde. Abantu bayagajiswa, bakutshwe umsi lo ungene ezifubeni.

158. Kuko silwanyana sikhelwayo? Kuyaxhelwa xa igqira lenza izinkwane kuba zenziwa ngamafuta.

159. Kwenziwa ziko litsha? Hayi, akwenziwa ziko litsha.

160. Kwenziwa umnyango omtsha? Akwenziwa mnyango mtsha, xa inkosi ibihambele emzini. Londlu iyacitwa nje x mpela ingabuye isebenzele.

161. Liyafunwa igqira? Ewe, liyabizwa igqira linyenge.

162. Kuyatandazwa? Akutandazwa, into eyenziwayo kuyanqulwa, kucanya gushwe, kunqulwe amatongo. Kaloku lento itatwa ngokuba isenzeka nje kungokuba izinyanya zitshikile, zifuna ukulungiswa.

163. Xa kutshatwa ziyanqulwa izinyanya? Ewe, kuyasetyenziswa nku-nqula izinyanya xa kutshatwa.

164. Izinyanya ziyakungwa? Izinyanya ziyanqulwa xa kutshatiswa, kwenziwe icamagu kulowo utshatayo.

165. Ayenziwa amadini? Ewe, amadini ayenziwa xa kwendiswayo. Kuxhelwa ibokwe, nenkomo ihlatywe ukuze ikale.

166. Akona amanye amasiko? Ezinye izinto ezenziwayo xa kwendiswayo kukugugqisa intombi paya enkundleni.

167. Kuko madini enziwayo xa kuphehlelelwa umkweta wegqira? Ka kuphehlelelwa umkweta wegqira idini lenziwa ngebokwe, lokungenisa umkweta endlwini. Elesibini lelokuvula, likwenziwa ngebokwe. Elesitatu lelokupuma ke lona lenziwa ngenkomo kunqulwa ke ngoko.

376

~~377~~

29. Ukunqulisilwanyana.

1. Iziduko ezikoyo apa eluhlangeni:- Ngabenguni, abaTembu amaKeswa amaRadebe, amaTolo, amaZizi, amaBongwe, amaKhambula, amaBele, amaJwara, amaKhomanzi, amaKhumalo, amaKuza akwa Sibalukulu, amaNdlangis⁸ amaGcaga, amaMvemve, amaSonani, amaDuma, amaXolo, amaNkwali, amaDeyi imiDlelanga, amaZondo, abakwa Mtshabeni, o-Maduna o-Msimango.

2. Izilo ezihlonitshwayo or Ezingulwayo:- AmaMfengu akabedeshi⁸ xiti silo wona.

3-13. Njengoko kungeko sinqulo (totem) kulamaMfengu impendulo yale mibuzo ngu akuko nto (nil). Tina sinqula inkomo ngokwenza idini xa kugula umtu.

30. Amayeza, ukuvumisa, ubugqi.

Amagqira.

- 1. Nzamazqira mani amagqira la? Ako amagqira angamadoda, kanti akwakho nangabantu ababhinqileyo.
- 2. Abantu abazi amayeza ambalwa:- Ewe, ako amagqira azi amayeza ambalwa.
- 3. Akona anyanga isifo esinye:- Ewe, bako abantu abanyanga uhlobo olunye lesifo.
- 4. Bako abanyanga abantwana? Abakomba isiza? Nanyanga abantwana? Ako amagqira enkomo, anyangazona zodwa. Isiza sona, sikonjwa yinkos' yalomhlaba asinto yabantu. Akona amagqira anyanga abantwana.
- 5. Ubugqira obu bulilifa? Lonto ikukunyanga umtu uyayizuze kumzali wake, oko kukuti ke yinto elilifa le yobugqira.
- 6. Bafundiswa bonke onyana nguyise amayeza? Mnye unyana afundiswa nguyise amayeza, ngulo umkulu, oyindlamafa. Abanye badla ngokusuke bazifundele xa betanda.
- 7. Umtu ubugqira ubufunda emtwini omnye! Umtu akafundi mtwini mnye ubugqira.
- 8. Ubugqira obu bufundwa kubantu ngabantu? Ewe, ubunyangi, bufundwa kubantu ngabantu.
- 9. Ubhatala ntoni xa efundiswa ubugqira umtu? Ubugqira umtu ubuhlawulela inkomo ibenye.
- 10. Ingqeqesho ayifumanayo? Izinto umkweta (umtu ofunda ubugqira) azifundayo kwisanuse esidala, kukuvumisa indlela yokuteta xa umtu avumisayo, indlela yokuteta nemihlola, ukuxhentsa, umtu utwasiswa zizinyanya zakowabo. Igqira lona lisebenzela ukuba ati amapupa awapupayo, akanye. Lonto ke yenziwa ngokuti ahlanjwe ngobulawu.
- 11. Uyawafunda amagama emiti, njani? Ewe, amagama emiti yokunyanga uyawafunda umtu ongumkweta. Usuke aphuphe eboniswa iyeza, nendawo elikula kuyo, negama leyeza elo, kwanegqabi lalo kananjalo, ke uti yena asuke avuke ayokulimba, kulondawo.
- 12. Ukufunda njani ukuvumisa? Ukulungisa amayeza? Ukuvumisa kufundwa egqireni kuba igqira liti xa lizakuvumisa like limilele

377
~~378~~

s774

K11/40

ebakweteni balo kuqala, kuze kucace ke oyena mkweta ubukali ekuvumisoni. Umkweta, uba lihlakani elihamba negqira, kanti wofunda ke egqireni apa indlela yokuwenza amayeza. Ukumbululimikhlela, umtu uyakupupa ngo kutyilelwa kwake, ngenatongo.

13. Ufundiswa ituba elingakanani? Ituba lobukweta lixomekeke ekufundeni kwake msinya, okanye ekuguleni kwake nasekupileni. Kaloku umkweta lo usuke agule ukuze abe uyasiwa paya egqireni. Omnye utata unyaka omnye, kanti omnye wotata iminyaka emibini nokuba mitatu.

14. Ka ephumelele uyalingwa kuqala! Ewe, umtu uyalingwa akugqiba, mayela nokupumelela kwake.

378

~~379~~

15. Ke kupeko mtu ubaligqira engakange atwase? Akuko mtu ubaligqira, engabonisanga ngokuti ake atwase. Umtu osuke abe yinyangi kangakange kubeko nto yakutwasa "lixwele". Ixwele ke ngumtu ote bumini wazifundela amayeza mtwini, aze asuke anyange naye.

16. Amagqira ayevisisana ngomsebenzi wawo? Amagqira angamabuto atile wokutsala, atsala kunye ngemvisiswano yomsebenzi wawo.

17. Ahlukile amagqira ngembonakalo? Ewe, amagqira ohlukile ebantwini ni ngembonakalo, nangesinxibo.

18. Igqira lizifumana pi izinto zokunyanga? Izinto zokunyanga, namayeza nendawule zifunyanwa egqireni ngabakweta, poi'u ke wona amayeza umtu umane ewatyilelwa ematongweni xa eleleyo. Ewe, omnye usuke afunde ukwelapa kuyise apo ezozintc zonke.

Fractice (Ukwenza).

19. Igqira lilenza napina iyeza xa litanda? Ewe, igqira lisebenza napina apo litandayo.

20. Kufuneka abantu baye kulo? Ewe, ngabantu abasuke bayokulifuna igqira.

21. Igqira lizula esitubeni? Hayi, igqira alizuli situbeni. Lizi-sabenzela umsebenzi walo. Lihlala ekaya kuyiwe kulo ngabantu.

22. Liyaya kwezinye intlanga? Ewe, igqira, liyaya kwezinye intlanga xa lifuniwe. Aldketi luhlanga okunyangeni kwalo.

23. Inqubo yokuvumisa:- Abantu abayakuvumisa bapuma umhlalo, idela labantu abangamadoda, nabesifazana, batate iminqayi emnyama. Akubuliswa mtu, kubuzwe nampilo endleleni. Kuti bakufika, igqira libabone kwa oko litshayise sebelingqongile. Liteta, litete, bemane beqwaba besiti, "Siya vuma." Xa bengakolelwa bati, "Siposa ngasemv

s774

379
380.

Kuti kona xa selicana, kucace kwa ukuvuma okukwabo, batsho ngokukutale nangokuqava.

24. Kufuneka libuze umonako? Liyaxelelwa? Lixela lingakange licazelwe

Igqira alixelelwa nto, laye lingabuzi nto ebantwini. Into eliyenzayo lisuke lixele konke ngokwalo nje.

25. Liwugala kwongoko umsebenzi? Igqira alisuki lisebenze kwangoko

xa kufike abantu bezokuvumisa. Liqale linxibe imingqa yalo, liti elisebenzisa, indawule lizilungise njalo. Elinye liqale lombele lixhentse kanti ke loti limana ~~ix~~ livumisa, lihlaba.

26. Liyamxilonga umtu ogulayo? Ewe, liyamxilonga umtu ogulayo. Xa

kuxilongwayo igqira limbamba apa esandleni, okanye ebunzi umtu ogulayo. Amanye ke wona acwangesa amatambo, axilonge ngawo. Ngoku sekuko namagqira axilonga ngezipili.

27. Kuxilongelwa pi? nini? Kuxilongelwa endlwini yegqira, ngeloxesha

umguli afike ngalo. Nokuba kuxesha lipina.

28. Kufuneka kuko abantu abaninzi? Abafazi nabantwana? Ewe, banga-

baninzi abantu abalusapo, kwanabantu abangabafazi xa kuxilongwayo.

29. Liyabagxota abantu elingabafuniyo? Ewe, igqira liti lakubabona

ukuba babi abantu, libasukele, libagxote. Lixelelwa yimihlola ukuba abobantu abalunganga, libeselibacapukela.

30. Kugala kuhlawulwe kungekavunyiswa? Akuhlawulwa nto xa kuzakuvu-

nyiswa, kuba igqira linako ukusuka liwupose umhlola, libe ke xa liwuposile alifanele kuhlawulwa nto.

31. Kubhatalwa mva? Ewe, kuyahlawulwa emva kokuba kuvunyisiwe,

lonto ihlawulwayo kutiwa lukozo, okanye umkonto. Olukozo kwezimini luba yimali eyiponti.

380

381.

32. Intlawulo zegqira:- Ukunyangwa kwesifo esidala esibi yinkomo,

isifo esincinci ikwa yinkomo, ezinje izigulo nje ngumrumo welo yeza nje into esolwayo, ukubetelela umzi yinkomo, ukuvumisa igumkonto okanye ukozo olo. Ukutenga ikubalo yigusha nokuba yintonina ebizwe ngulomtu umnikileyo. Ukuhlanjwa komzi odlalwe lizulu ikwa yinkomo, zide ziye nasesitatwini njalo.

33. Ixelwa ligqira imali eliyifunayo? Igqira libiza lonto liyitanda-

yo, ngokunyanga kwalo.

34. Kubako kupikisana ngemali yalo? Ukuba umtu akayiroli lemali,

okanye impahla engumlandu, igqira lisuke liye kum-mangakela lomtu

s774

K11/40

enkosini. Pofu ke, kunqabile ukuba umtu angavumi ukuliruma okanye ukulihlawula igqira umlandu walo.

35. Libhatalwa kancinci, okanye lingabhatalwa? Asinto ikoyo leyo yokuba igqira lingalungiswa ngemali yalo yokunyanga. Lonto inqabe kakulu.

36. Liyamanqala igqira xa lingabhatalwa? Xa umtu engabhatali, igqira liyam-mangalela komkulu ngale ntlawulo.

37. Yake yenzeka lonto? Ewe, lonto ike yenzeke, nangona inqabileyo.

Ukucaza izigulo.

38. Iqondwa ngani into engalunganga emtwini? Indlela zokuqonda into engalunganga apa emtwini kukuxilonga. Elinye igqira libeka isandla entloko, elinye ebunzi, elinye esandleni, kanti ke lusuke lixele into agula g yiyo lomt. Elinye lisebenzisa isipili. Amanye axilonga ngendawule.

39. Umtu ogulayo uyaxilongwa? Ewe, umtu ogulayo uyaxilongwa.

40. Isigulo siyafunyanwa ngokuvumisa? Ewe, isigulo siyafunyanwa emtwini ngokuvumisa.

³⁸¹
~~382~~. 41. Indlela zokuvumisa:- Indlela zokuvumisa, kukuxilonga ngemilondonyana (onomatoto) umtu oligqira uva ngezinyanya into emakayitete kuntu oze kuxilonga. Ungeva bemana besiti. "Khamtsho bantu bakowetu bazokwenza ntonina ababantu basemzini?" Ziyapendula ke ezizinto zitete baze bona bemana beziti, "Camagu". Lisuke ke igqira lipololozelixela yonke lento liyiva ngezinyanya.

42. Linento elizazi zodwa? Ewe, isanuse sinezinto esizaziyo sodwa nezivakala kuso sodwa, esiti siqonde ngazo izigulo.

43. Liyawasebenzisa amatambo? Ewe, amatambo, ayasetyenziswa.

44. Indawule zona! Kuyaxilongwa nangendawule (amatambo).

45. Inkomo ziyabonisa xa kuko ukufa emzini? Ewe, impahla enje ngenkomo iyabonisa xa kuko ukufa emzini, nokuba lishwangusha.

46. Ukufa kubonwa esilwanyaneni esibulewe ngabom! Hayi, lento ayiko kubelapi, ukufa akubonwa mzimbeni wento ehlinziweyo ngamagqira.

47. Amagama amatambo, izibongo zawo, imiteto yokuwatolikela, Uhlobo enziwa ngalo, indlela asetyenziswa ngayo:- Lamatambo kutiwa zindawule ngamatambo enyamakazi zasendle, ezingapa kwa Zulu.

Izibongo. Izibongo zomtuyinyanzi abongwa ngaye amatambo ake usuke abongwe ngezi zake izibongo ati, "Ngamabandla akwa Nomagaga asesiphahleni sika Dlomo, akwa Ndlony zidlekaya ngokuswele umalusi, kwa

s774

Sibakhulu." Lamatambo afunyanwa kubantu abazinyangi, abadla ngokuti bawafumane eLusutu.

382
~~383~~

Indlela aseteyenziswa ngayo, xa esetyenziswa, umtu usuke awashukumise elapa pantsi, aze ke akugqiba awatate awafumbate ezandleni. Uti ke amane ewaposa pezulu ewaganga, aze asuke awati w twahla pantsi. Apa pantsi ema ngohlobo olufundekayo kumtu wawo abe selexela izinto eziphatelele kwizigulo nezihlabo zokufa.

48. Amatambo:- Anje ngokuba kuxeliwe kumbuzo we 47.

49. Ndilo:- Uhlobo elenziwa ngalo, into olusetyenziswa kulo. Tina asilwazi undilo sizakucaza ubhilo. Ubhilo yinto eyenziwa ngezintu zigxunyekwe, kupingelwe, ~~kw~~ kutyatyekwe. Isetyenziswa ekugcineni amayeza, izicakati zisigogo. Xa sipumile seligqira kuhlala ingcaza yotywala yegqira engenakuselwa ngabantu abatsha abanomlaza. Iselwa ngamadoda amadala. Longcaza iba yeyezinyanya.

Eyona nto ixilongayo kuxilonga igqira amayeza wona ayagcinwa apa ebhilweni.

52. Amatambo yaxela into emayenziwe xa kunyangwa isifo? Namayeza amaseteyenziswe? Amatambo (indawule) yaxela abonise indawo emayenziwe ngukumayela nokumnyanga umtu. Kanti namayeza ixwele liya wafumana kuzo indawule.

Ukubopha nokusebenza.

383
~~384~~

53. Indlela zokubopha into eyophukileyo:- Xa umtu ophukile, kulungiswa amaceba, abotshwe ngotwatwa macalomabini. Umaneke ekululwa, ebotsywa, kanti ubehlatyelwe kulondawo kuqala. Uyasezwa omnye umhlabele ngapakati ngomhluzi. Ezinye incutshe zisuke ziti umtu makanyatele pantsi, lisuke icule lifake umhlabele kulondawo ebenyatele kuyo asuke alobeke umtu aphile, engaphatwanga.

/54. Iko.....

s774

54. Iko etunyelwayo? Iko imiti ekuti xa umtu erunekilo ahlikihlwe ngayo, kudanjiswe intlungu.

55. Zidlela zini zokutoba ngamanzi ashushu? Umtu owapukileyo uyatotywa ngamanzi ashushu.

56. Atiwani amanzi xa kutotywa ngawo? Xa umtu etotywa kufudunyezwa amanzi, atotywe ~~ng~~ nangamayeza utotywa engekabotshwa.

57. Ukuqapula. Umtu uyaqatshulwa intlanga xa enengozi, ophiswe igazi Kanti xa indawo ingenakumila, iyanqunyulwa, njengomnwe - njalo.

Ulwazi lwezinto ezitile.

58. Umhlabele:- Uyaziwa ngokupilisa kwawo. Uyaseza ube uhlabela kwa wona. Ikambi ngumti wokugabisa intloko, xa umtu egula yintloko. Ikambi elikulu (umasindwa-zingubo) ngumti wokunyanga abantu abapambeneyo. Indoya likubalo elibomvu, elinyanga umtu onesifo sokuwa. Uhlahlukufa, likwakiwa endle, liyapekwa, litobe umtu okanye umtu atshiswe ngalo xa edumbe umzimba. Elamahlaba liyapekwa liswelwe ngumtu xa ebeqalwe ngohlahlukufa. Umagubula leledliso eli, liyembiwa umtu ali-hlafune, kanti uzakuyikupa lonto ebeyidlile. Ikubalo lovalo, xa umtu enombilini uyalisela. Kanti likwazenza nentlanga. Isihlungu esikulu sisebenza ukunyanga amahlaba. Ngamagqabi into epekwayo yenze iyeza. Likwerudisa eliyeza. Ikubalo lempundulu eliti kumtu odliwa yimpundul

384
~~385~~

asetyenzwe ngalo umtu onjalo uzeke ekupa igazi ngomlomo. Lidityaniswa namafuta empundulu eliyeza. Isihlungu esincinci.

59. Libizwa ngalipi igama ngabantu nangamagqira? Umhlabele ubizwa ngolohlobo ngabantu kwana magqira, okanye kutiwe ngabantu nje liyeza lengozi zokwapuka. Umti wokugaba ati wona amagqira likhambi. Ikambi elikulu ekutiwa ngabambi, ngumti wabaphamba nayo, ati wona amagqira ngumasindwa zingubo. Elesifo sokuwa bati bona ogqira yindonya. Elo- kudumba eloku nyanga umtu odumbe umzimba, ati ke wona amagqira ngu "Hlahlukufa". Iyeza lamahlaba ngumti, ati amagqira ~~x~~ ukuwubiza, "liyeza lamahlaba" Libizwa ngokufanayo ngumtu wonke. Iyeza ledliso ati amagqira ngumagubhula. Iyeza lombilini ati amagqira liyeza lovalo. Iyeza lokurudisa nelehlaba ati amagqira Sisihlungu esikulu.

Iyeza lokugxota intaka kutiwa ngamagqira likubalo lempundulu. Isihlungu esincinci ekutiwa ngabantu nje liyeza lenyongo ezimpahleni. uDila ezimpahleni unyangwa ngobuhlungu beramba lamatye. Abantu nje bati liyeza yenyama yamakwenkwe.

s774

K11/40

60. Lamayeza asebenza ntoni? Amanye abulala ityefu esiswini, amanye ayakupisa, amanye ayarudisa ayapilisa onke.

61. Asetyenziswa njani? Umhlabelo uyaseza, uyaqapula kubotshwe maxwambi. Ikambi umtu uyakanyelwa ezimpumulweni limkupise umtu intloko. Lidityaniswa nomasindwazingubo. Indonya kukandwa iyeza. Ilikubalo elibomvu, ekugedlwa ngalo isifo sokuwa. Liyagutywa aseze umtu linga pekwanga. Liselwa emva kokucela amanzi. Umtu ugaba ngalo, arude ngalo. Uhlahlukula uyapekwa kufakwa intwana yomgubo emanzini ashushu. 385
386. Umtu odumbe umzimba utshiswa ngalamanzi abilayo, kanti akasoze amtshise lomanzi. Elamahlaba liyingcambu esebenza nohlahlukufa, liyapekwa, liselwe ngumtu ozeke egula. Umagubula ufakwa xa umtu etye x ukutya okubi, akugabe, akukuphele ngapandle.

Ikubalo lovalo liyadliwa, liyaselwa, lenziwe imboza, kanti k likwafutwa ngumtu onovalo lingamagqabi. Isihlungu esikulu siyaselwa xa isisu sisibi. Kwinkomo enenyongo sidityaniswa nengcambu zekamangu, isezwe wuke. Ngamagqabi apekiweyo, umtu yena unako nokusihlafuna. Ikubalo lempundulu umtu uvaswa afutwe ngalo uhlahlukufa uyafuta edibene nalo. Ekucileni kudityaniswa motutu olupandle, umtu akwaze, acile. Isihlungu esincinci sisebenza empahleni xa inenyongo.

62. Lamayeza asetvenziselwa zipi inkatazo? Umtu unyangwa xa egula, ehanjwa, ebekelwe njalo, naxa eqiniswa, ekusela ezintweni ezimbi.

Ukulungiswa kwamayeza.

63. Aqokelelwa njani amayeza? Ukuqokelelwa kwamayeza la ayembiwa.

64. Embiwa nangalipina ixesha? Embiwa, kusasa nasemini nasemalanga, ngokutanda kwenyangi kusebusuku apo angembiwayo.

65. Ayomiswa? agcadwe, abiliswe? Amanye amayeza ayomiswa, agcadwe, agutywe, amanye ayabiliswa kuselwe amanzi njalo.

66. Lonto yenziwa njani? Amayeza apekwa ngembiza ezikupekwa ngazo ukudla. Ahlaliswa ezityeni ezi kutyelwa ngazo. Enziwa ngendlela eyohlukileyo, kuba xa kupekwa iyeza imbiza ayivalwa.

67. Ayaxutywa namanye? Ewe, yaxutywa, elinye nelinye ayayekwa apol akuba ebilisiwe. Amayeza la akapindi abiliswe okwesibini.

386
387. 68. Kukonto yenziwayo xa kusenziwa amayeza enje ngamaculo? Ewe, xa umtu epete amayeza uyacula otandayo, anqule amawabo, acamagushe.

69. Afunyanwa njani amayeza? Abekwa njani? Ayanxitywa entanyeni? Kuyavaswa ngawo? Ayashiywa ekaya? Ayafihlwa? Amanye amayeza aselwa ngapak

/amanye.....

s774

K11/40

amanye ayahlikihlwa, amanye kuhlanjwa ngawo. Amakubalo anxietywa emqaleni, amanye ashinywa ekaya, amanye afihlwe (ukubetelelwa).

Imbangi zezifo namashwa.

70. Zibangwa yini izifo? Isifo sibangwa kukuwa kwesibeto, nokwesulelwa ngabanye abantu, izilwana, ezinje ngentwala, nencukutu, nengcongconi.
71. Yintoni ebanga amashwa? Ilishwa libangelwa kukushwatyulelwa ngenxa yokuzipata kakubi. Liyenzeka nje emtwini, nokuba akenzanga nto, ngokuba umtu uyalingwa ngu Tixo ehlelwe ngamashwa.
72. Ehla ngengozi? Ewe, amashwa ayehla ngengozi ezenzekileyo.
73. Ehliswa zizinyanya? Ewe, amashwa ayamhlela umtu ongazilungisiyo izinyanya (amawabo) umtu ongenaluhloni uyatshikilelwa zizinyanya abenamashwa.
74. Ayabangwa ngumtu otakatayo? Ewe, amashwa ayadaleka ngenxa yomnye umtu okohlakeleyo (umtakati).
75. Abangwa kukwenza into engekho esikweni? Ewe, amashwa ayadaleka xa ate umtu wenza izinto ekutiwa azenziwa ngokwasemasikweni nango kwaseziteteni.
76. Ukuba umtu usebenza ubugqi bokwenza ingozi namashwa kwabanye abantu kwanziwa ntoni? Xa abantu bepetwe emzini, kuza nywa ukunyanga xhwele. Kuyaqhunywisa, kubetelelwe kungabikonto ingenayo emzini. Abantu bonke bahlamba ngemiti baqatshulwe lixwele. Kuyanyangwa nasebuhlanti, kunyangwe nalapa endlwini.

387
388.

Izifo ezaziwayo, nendlela yokuzinyanga.

77. Izifo:- Igcushuwa, isifuba, izintso, umqolo, imilenze nengalo, umtshetsha, ibekelo, intloko, isiposo, isitutwane, inyama - yamakwenkwe, umhlaza, umna, idliso, uqilikwana, umkondo.
78. Kucingwa uba ezizifo zibangwa yintoni? Ezizifo, zibangwa kuku-dalwa, ukutaketa, ukosulelwa, ukubekelwa, ukwelama, ukutsiba umkondo.
79. Kutintelwa ngadlela ni okukufa:- Ixwele liyabetelela liqumise, abantu baqatshulwe, bahlanjwe ngamayeza okutintela izinto ezimbi. Amayeza ezizifo. Igcushuwa inyangwa ngeyeza lokuvasa, kanti noblostena kuyavaswa ngayo umzimba lo. Ngapakati umtu uyarudiswa, akutshiswe kanjalo ngawembiwayo, awalonto. Isifuba sinyelwa ~~xi~~ imbiza ngengcambu zomqhapi. Emva kokuba isifuba sigatyulwe ngeliyeza, kupekwa elinye ekutiwa bubuvumba. Lipekwe ngo bisi, ke lona lidliwa ngayo. Xa

/inkomo.....

s774

K11/40

inkomo izele yabukula itole, lonkonyana ihlanjwa kwa ngobuvumba, isuke inkomo ilifune itole layo. Izintso nesinqe uka iyeza ekutiwa lugxoja- na odityaniswa nomakukumelana. Ucinywa ke ngesititibala, afutwe, atotywe. Umqolo lo unyangwa kwangalamayeza esinqe nezintso, ekuti ukuba lombiza umtu unyelwe yona ayimncedi, uqatshulwa, afakwe intsizi yenku- bu zonke. ke. Imilenze nengalo iyatotywa ngembiza ka hlahlukufa kuze kuhambe imitambo kakuhle. Akoke nawokusela amayeza. Umtshetsha ngokwesiko lesixosa ungumkondo. Kufuneka umtu apekelle umkondo, iyeza elimagqabi abengebenge. Eliyeza lincedisana noHlahlukufa. Igcimamli- lo lisetyenziswa ekumtobeni ngalo lishushu. Nomkondo lo, ukwatoba. Ibekelo. Obekelweyo, wenzelwa imbiza yokusela ngesahlula - manye, umlahleni, intekwano nemfinyezi. Elesihlanu ngumswane, xa kwenziwa intlanga ezijikeleza inkaba le. Intloko utata umnyama wabahlambeli udibanise nodasibodlela, umgwadise. Xa ingavumi kupila, iyalunyekwa- ngopondo, olufakwa entlafunweni, ulitsale ngajaya wena igazi. Liti lakupuma iti qabu intloko. Uxakaxa lentloko lukutshwa ngozikaxana. (ukugaba ngentloko) Isiposo:- Kutatwa umlahleni, nentekwane, uze ufake isahlulamanye. Intlanga zifakwa ngomswane wegusha. Ugajiswa, arudiswe ngomtshekisane. Isitutwane sinyelwa imbiza zamayeza onke, amane esela qho, arudiswe, agajiswe. Esidala ufakwa endonya agajiswe ngasendleleni nasesiqalaneleni. Xa sinyangwa umtu akadli nyama, akadli masi, akaseli tywala. Inyama-yamakwenkwe inyangwa ngobuhlungu beramba, nobushwa zixutywe izezwe inkomo nokuba ngumtu. Umhlaza unyangwa ngomti onaba pantsi apa emhlabeni. Enkomeni nasehasheni unyangwa ngomhlontlo. Umna unyangwa ngeli lomhlaza kwano kuguga oku kwesalendla amana eqatywa ngalo ntsizi Idliso unyelwa umtu umakhukhumelane no- gxojana asele, ukuze ke umfake umagubula ngentusi ikomityi ibenye yay lipuma macala idliso (ngentla nangezantsi) Uqilikwana uyatotywa. Um- twana cnaye uya esigodini, atobe apo, ati, "Qilikwana, qilikwana, pum- kum, uye kwabanenkomo" Nengqata zebokwe kuyanyangwa ngazo. Umkondo unyangwa ngokomtshetsha.

388
~~389~~Izikuselo namanye amayeza.

80. Ngawapi amayeza asetyenziswayo ukukusela umzi engozini? Amayeza okukusela umzi ngamakubalo onke edibene, acandwe enziwe intsizi. Kuya betelelwa ngehagu. Abantu bahlanjwa ngentelezi nenqina lezulu. Kuya cilwa apa emzini jikelele. Bayaqatshulwa, bancindiswe ngentsizi ley-

s774

K11/40

abantu balomzi. Xa kunqandwa intaka (impundulu) kuxhonywa u iyeza pezulu entungo. Amakubalo, uyanxitywa umakhukhumelana edibene nente kwana nosibasitorom ongambu imnyama. Ngawo kucilwa iziflu xa lize kakubi.

81. Ukutintela imimoya emibi:- Xa kutintelwa ukuza kwezinto ezimbi ekaya, umtu ogulayo uvaswa ngezinto ezimbi, kubetelelwe, kuchilwe, kuhlanjwe ngamayaza amabi.

82. Ukukuselela umtwana:- Uqhunyiselwa kwangala mayeza, afutwe ngawo. Unxitywa namakhubalo okumomeleza xa ehambile. Xa umtwana egongqoke uvalo, kutatwa isitiphu asezwe, kusezwa ngokutata itisipuni yentusi kugalelwe lomgubo wesitipu, lupakame ufokoto. Okokuba isitipu siyahluleka kutatwa isikumba sempofu. Kughunyiswe ngase naxa umtwana esandulukuzalwa, uqhunyiselwa ngesikumba sempofu, ukumqinisa kwezizin zimbi.

83. Kusetyenziswa mayeza mani ukuze umtu apumelele kwindaba zotando?

Izinto ezenziwayo ngumtu xa efuna ukupumelela kwindaba zotando, kukugabha umtu akuphe umgqwaliso, ahlambe, aqatshulwe maxa wambi, ama mbise amayeza entando apa ekungeneni kwenwele nasemashiyini nasezimbo vini xa ayayo entombini ayifunayo. Amayeza:- Amafuta entsimango edi bene naka Tikoloshe, nependulo umgubo wobulawo, (ukukuphumdintsi) ekutiwa sisibububu, umhlope lomti, umpunyu ikwa ngowokugaba ukhuphe izote, isibunu selanga, nomwelela nomtshetsha lifike. Awomsebenzi:- Utata impendulo ayidibanise nenyamakazi yaselwandle ekutiwa yimbambel zidityaniswe nama futa esandawane. Ngumti wamatamsanqa lo oti ke utanjise ngumtu xa eyakufuna umsebenzi. Amashishini onke asetyenzwa ngalomti wamatamsanqa sowuxeliwe ngentla. Amafuta entsimango nawemfe ne adityaniswe, kwenziwe ke lomti, otanjiswayo apa ebusweni. Ukutan-
ndwa yinkosi umtu uhlambu agabe ngobulawu obumhlope, asuke atandwe yinkosi. Nentelezi erwexu nayo iyadityaniswa kulomti. Iyeza lokulim (umbona) Isiphepheto, itambo lehlengezi, itambo lomnenga, zizinto ezi fakwa apa embewini, xa umtu ahlwayelayo. Kanti ke sona isipepeto esi siyasilwa. Xa kugqitywe ukuhlakulwa, kughunyiswa kwangalo paya emasi mini. Iyeza lenkomo kutatwa itambo lehlengezi, libekwe apa esangweni zize zimane zitsiba kulo apa impahla, xa zingenayo ebuhlanti. Ziti ke ezonkomo zilala kwesosibaya zikwelwe, zizale amatokazi xa odwa. Zanda oku kwempukane. Elokudla xa notywala ikwa leli lamatamsanqa,

/eli

s774

eli lisetyenziswa xa efuna ukuba abe nesitunzi namatamsanqa. Amafuta entsimango, adityaniswe naka Tikoloshe. Ayatanjiswa ke ngumtu apa ebusweni kanti wozuza namawonga nokutandwa.

31. Imbali (intsomi) Izibongo.

Intsomi

1. Kwati kaloku intsomi yazinyamakazi zaka isibaya, zagalela utyani. Kwatiwa mabugadwe ngu Fudwazana, zahamba zona zaya kuzingela Yafika inkalimevana ifuna utyani. Yati ku Fudwazana mabacobacobane. Yacotywa inkalimeva yagqitywa kwaza kwacotywa uFudwazana, wasuke walala yena uFudwazana. Ute xa esalele uFudwazana, inkalimeva yabutya utyan Wati akuvuku uFudwazana, evuka inkalimeva se imkile, wacopa elityeni wavuma wati:-

391
392.

Is : s: sis :s :sis :r :ris :- :- I.r: m: rId :d :d

U tya ni be mjama ka zana zo -nke ku dli we yi nkalu

Id : s:- I :- :- Id.m: rId :l :l Ir :d :- I:- :- :-

me van ndi te u ku su ka nda la la

Id :d :dId :l :lIr :d : I- :- :- I : : I : : :

nda la lu bu tho ngo ke mini
Id :m :rId :l :lIr :d : I- :- :- I:- : I : : :

vu ma ni ma do da u hum
Id :d :dId :l :lIr :d :-I- :- :- I:- : I : : :

vu ma ni ma do da u hum

Zite zizakulwa zeza ziqinisile, lesuka latshona eqweqweni (isiKumba esisofundo) Zasuke zalutata zatusula kude. Kwatiwa makugade umvundla Yaphinda inkalimeva yafika yati, "Masicobacobane mvundlozana". Yati kwa yona, ndimqali" Yacotywa inkalimeva, kwacotywa umvundlazana, wes ka walala umvundlazana. Yahamba inkalimeva yaya kudla utyani ebuhlan elele umvundlazana. Ute evuka, wavuka selengeko unkalimeva. Waya kucopa ematyeni, wavuma kwala ngoma ingasentla ibivunye lufudb iti, "Utyani benyamazana zonke" njalo - njalo. Zeza ziqinisile zafika zawudla umvundla. Kwatiwa makugade uDyakalasho, wagada ke. Yafika inkalimeva yati, "Masicobacobane, ndimqali". Walala udyakalasho yabutya inkalimeva utyani wavuka uDyakalasho selengaseko unkalimeva Wahamba waya kucopa ematyeni wavuma kwalangoma yofudo. Zeza ziqimsila wabaleku. Dyakalasho ukubheka entabeni. Yati inkosi yazo "Kudala ndisiti mandigade" yada yesuka yavunyelwa". Yafika inkalimeva yati, "Masicobacobane" Yazilalisa inkosi. Yati xa inkalimeva ibutyayo yes ka yayibamba inkosi yayikuleka. Yahamba yaya kucopa ematyeni yavuma

392
393.

/lengoma.....

s774

K11/40

lengoma yofudo, yokubiza inyamazana. Zati inyamakazi zakuyibona, zahleka zaqokelelana zonke zaninzi, zaka & idami lesamente. Wati uDy kalashe, "Uxolo, babhemu, ndisaya ebukweni bam". Zati zona, "Uyaxoka Dyakalashé, akufuni kulaka eli dami". Wati ke yena, "Lakeni kakade asobe ndisele, ndifuna amanzi abhetele kunala". Zamyekake, zalaka idam elo, zaza zatandazela imvula, yaneta, yayileyo yatenga iswekile yesheleni zagqiba, zafaka umqobo, ziti xa zizakusela, ziwadunge abene swekile, abemandi. Wehla uDyakalashé ekalisa inkinge. Kwatiwa makagadwe ngumvundla. Wafika uDyakalashé wasela. Kwati tu indlebe ka Dy kalashe apa eludinini lamanzi, wesuka uDyakalashé watana mbende Nomvu ndla wawubeta. Kwade kwapelela kuwo intswazi ezintatu, wada wabaleka uMvundla. Ubalekele ezinyamakazini, ezesuka samwa ngentsini. Kutiwe makugade ufudwazana. Wesuka uFudwazana wagada. Wati akuya uDyakalashé wambamba uFudwazana. Ke waxhonywa emtini omde kwacolwa inkuni, kuba kusitiwe uzakutshiswa. Ute uDyakalashé elapo, kwagqita umvundla. Wati uDyakalashé, "Jingi - skopujingi skopu". Wati uMvundla, "Mfondini, kumnandina apo?" Wati uDyakalashé, "Kumlisa nawe". Usume umvundla wamkulula, waza uDyakalashé wabopelela umvundla kulomti. Ute uDyakalashé xa emkayo, eshiya umvundla, "Undincedile bendizakubulawa. Zif keke inyamakazi zamkulula, akuxela uba uqatiwa ngu Dyakalashé. Phela phela, ntsomi.

393

394.

2. Kwahlala, kwahlala kwayinkomi, yangu Ngombane namaqabane ake. Wati uNgombane ukupuma kwake esutwini, "Tata, ndifuna ukuzeka". Wati uyise, "Kulungile nyana wam, ungazeka". Wahamba ke uNgombane namaqabane ake, bayibona intombi kumhlaba okude. Wayitanda uNgombane, wayizeka. Kwalile xa babuyayo nayo, ati amaqabane ka Ngombane, "Ngombane hamba siye kubeta neziya intaka". Xa bsetafeni kwaluncwe wati uNgombane, akanakushiya umtwana wabantu, engalazi elitafa. Amcenga wada wavuma wamshiya pezu kwesiduli. Ate xa ekude ehamba ebeta intaka, kwavela imbulu pantsi kwesiduli yati, "Masibolekane impahla ezi." Wala omnye, yaza yamngxamela, wati ngokoyika, wavuma. Yamtata, yamfaka ka pantsi, kwesiduli kwahlala yona ngapezulu. Kute kunjalo, bavela o Ngombane wabona okokuba uNgombane, asinguye umfaze wake lowa esekuc Avuya amaqabane ake akumbona ukuba asinguye. Waye ke yena uNgombane sekalele wemka. Wafika kowabo, wangena ebuhlanti, wahlala, aye amaqabane ake emtatile lamfazi uyimbulu, eza naye apo kowabo kwafika

/intaka.....

s774

K11/40

intaka zamrumba lomfazi wokwenene ka Ngombane. Baye besiti abaya, o-yena mfazi ka Ngombane yileya mbulu. Waye esiti yena asongomfazi wake lo. Kwati kunjalo, zavela eziya ntaka zihamba nomfazi ka Ngombane wokuqala. Zavela zibhabha pezulu, zivuma, zisiti:-

Il :s.sI- :- Ir :d.dI- :- Il :s.sI- :- Ir :d.d I- :- Is :s.mIr.r: d.d
 Ngombane Ngombane Ngombane Ngombane wamluyu Caca Zela
 Is :s.mIr.r :d.dIm : r Id-

Wamshiyu Cacazela umkake.

394
~~395~~. Waye uNgombane enodade wabo ekutiwa ngu Bubhubhukwana, engakwazi ukuhamba. Waye uNgombane engadli. Wamcenga udade wabo ngenye inuni esiti, "Yidla Ngombane". Zafika ezintaka apa ekaya nalomfazi unguCacazela. Zati zakufika, wafika wasebenza. Wati lomfazi apa ku Bukubhukwana, "Ungake undixele" uBukubhukwana wayeshiyeke yedwa ekaya, abantu beyokuhlakula. Zapinda zafika ezintaka uNgombane wayesemasimini. Zapinda zacula kwalengoma ingasentla. Wesuka uBukubhukwana ngokubona ukuba umtakwaba akadli. Lembulu ikona. Wasuka uBukubukwana wamxeleli umfazi womnakwabo xa be kubazwa lomtu ulungise apa ekaya. uNgombane wesuka walilahligaba emasimini, akuva ukuba nguye lo usekaya waza kumlindela apa ekaya. Zafika intaka ezo bezihamba naye. Wambamba. Pelapela, ntsomi.

Izitongo.

3. Ezebhayisekile:- Finishi, maKolonachwarile, mtaka Mbenyana ndats la ndilimpondo, ndabeke nchazeni. Wankuntuza umfazi, kantugushe lukulu pantsi kwengubo. Wakalu Nompongo mhla & ndaluka kanti ukaliswa ngumKontusisishunqu. Nditsho ke njembe Krem - Krem. Kufayifi bekile Kukroqa kamcepe, kumafela phati dikazana akunani.

Ezehashe:- Ngumawucula, isisu sam siyashukuma siyaxixuzela. Ku manglele inkawu. Ityala latetwa ngu Nonantse, imfene zingeko, zibheko esihewuleni. UmXosa oxhentse kwa Mzilikazi wade wayintotololo. Uqongqotintonga, into engapakati engazukuyinika mtu. Nqandoni, ungapant yaqatwa ngu Ngaphezulu, kutshiwo kubantu bedibene ngo Tando emfuleni. Ndaqabela eQumra, ndabuyelela, kanti ke bengiquba mampondo ndiwasa emhlangeni. Zemka inkabi zabheka eKhimbili zabuyelela, zabeka eKepu-
 395
~~396~~. Tawuni. Ubupika ntonina Gosa ndawu-mbini, into eyagosa kwafaneleka. Yagosa kwa Mntengwane yaza kugosa kwa Mhlontlo, baye biyo kwaza ku Mlengane nase Qankeni, besiti, "Ihlome yahlala mtaka Mfundisi".

/Ihashe.....

Ihashe Lomdyaro:- Ngunkomo zimnyama, usangxa sam siya wula, sibeka kwamakulamahlali. uBikitshano Bemba. Nguza bemsukela ehlatini ku Hebese. Umpundu mazekamo, zidedisubulongwe pakati kwempundu. Aja-jile amampondo kwaMzilikazi. Ngugqishela ngeqaga. Yinkwenkwe endala eyase Nyandeni Uh h h! Umtu onesifombo uyahlupeka, ubelekumtwana enga tandi. Indoda enendevu iyavuya xa izakusenga kuba kumhla mangqongaza kuwa ilanga. Ulandulageqize kanti utywala buphelile ekoyini. Nditsho ngokuciteka kwebhekile ukubeka emadodeni. Nditsho kuwe m zimelitokazi ntaka zetwatwa, untini mtaka Thwayi. Tyapungabi namazinyo into zabant^u ngowuzenzakalisa. Bademarubeni, sikova sinetyala, ngada ziyinitya-yitya.

Ezenkabi yenkomo:- Botanisi, meleka batsha bantu bako, nodlele-ndlini, mtunzi omnyama ziwubalekile, mbolebomvu yamaKosa, intsimbi ka Godini enditshisumqala. Gxekumbengwestokweni.

Ezemazi yenkomo:- Nomnkonka, nditsho kuwe Nomnkonka. Mlungu ofukuta imbila, nditi zemka, ndayibiza yasabela ingapesheya komfula, ndati xego lesaporo alisapumi nentwana yomhluzi, nditsho kuwe mtaka ma kroza, ndakubiza wasabela ndaye ndisiti, "Onyamatole" Mhlopekazi okanyemadizeni.

Inkunzi yenkomo:- Banabasi, mLungomnyama otengela amagqokoma, nditsho kuwe culukunyatela, mtomde womLungu. Nditsho kuwe ke goba nobambo nolwempetwana. Ndikala kuwe ke ngqolosembeni. Roxa Nomnkonka mLungofukutimbila. Nditsho kuwe Gezemdala, Krexenge likawetu lindibuzukuvasa ngokundilele nomtu wam ndodwa.

Inkwenkwe eyayibete intonga:- Balangile, ngqolebomvu yase Bunge nditsho kuwe maralazincame, kuda kupume nentshebe, nditeta nawe kadedlumvubo mtaka Vubomdaka. Pilo na? Temba lake kumaledi (Inkwenkwe ka Buzani, uNtuluza).

5. Izilo zasendle azibongwa. Imfene (ike ibongwe kuba kaloku yona iyafuywa nokufuywa njengeqegu) Nguqaqambashe yintemaziny'amhlope nawomhlali ngumbona kade benikile, nditsho kwisikwebu esihle esibhuzubhuzi Ngumbona kade bemkile, nditsho kuwe nkunzeyapuka ubuso. Nditsho kwinkunzi eti ukupala ixele uNonkala ebheka emlajeni. Ndikala ngomabonabulawe, kwinkunzi eti sakuba lixhego ibetwe ngezinye bati baya yinzanzisa ipinde ibe ngumtwana. Nditsho kuvabokoxeka, uGawulama - bheke-bheke kunkanyezi yehaga. Kutshafu kumagwala ayangqingqa. Kutshiwo

kwinkunzi edla ngokuyisukela, kuzulu liyazongoma. Kuguda lentombi lifele endodeni kumtabata, kwilima lasemalanga, uti nobengatandi aqabuke selepakati Ncincilili!

6. Izinto ezilinywayo Azinazibongo.

7. Imilambo:- Ewe! UmBashe ne Nciba ziyazalana. Drisha ebadi uye ke le inkone, ngokuba lenkomo inkone yinkomo enokutsala. Kula sihlahlisizo kugawula intonga. Isilo sam sendaba nditsho kuwe ke Evelina ntombi yase Zilandani. Nditeta nengawukazi enkulu, xa nditshoyo. Nditsho ku Nongogo kwintombi yelokishi, nditsho kuwe Misitilesi yeka ukujonga kwicala lika Titshala esikolweni, fundisa abantwana. Kwakudubula iponti enamehlo ukuba uyakujonga kwicala lika Titshala. Uyakulifumana ixesha lokupumula esikolweni.

397
~~398~~

Intaba iyabongwa kuba iti imboni yesizwe, "Intaba ka Ndoda yisikeleleni, Intaba ka Ndoda yitamsangeleni Nditsho kuni zizwe zaseli Hlaneni, nditsho kuni zizwe zasema Xhoseni."

Induli nendawo:- Pezu kwe Ncolora (umlambo) e 18 apo kubotshwa ishushu elinesibozo lentulo. Apo ziruca ufudo kubhexesha uxam, kukokele isele elinemitsi eluhlaza. Ibleki ibanjwe nungonkala, watshayelela uNoplatana. Apo kuko into ka Tshukula emdaka egama nditi kukwaphuka kwentonga. Into eyakubeta kwa Hala otuka ama-uda eNyandeni, azonwaya izinerajongise nasontshonalanga kumhlaba waku Tsolo. Ndiya hlulela zinkosi kumhlaba ka Lize kwinto ka Makalima. Kwateta amagqi-wira ati intsiza mazifike zonke bazokushiyeka bejabula into zonina. Kwatiwa mazibuye izitebe zize ebantwini. Kwatiwa intsizwa mazife zonke, zazisitsho ku bomba kufe itole, into eva kakubi ngentliziyo, into eyesuka yayeka ukufungwa zintombi zakwayo. Into eyesuka yafungwa zintombi zamaBaca nezamaNdebele. Into eyayililolo kumhlaba waku Tsolo, into ekaya likudkwesika Bemile. Into eyayihamba nento ka Mapeka.

8. Inkomo:- Inkomo ziyabongwa, sizibongile kumbuzo we 4.

Izitye nezixobo.

9. Umkonto:- Ndandinomkonto wam, ndiyinkunzi yenkwenkwe. Ulutana lawo lulufutshane. Kwakuti xa kuzakuqubisana amakwenkwe akwa Gaduka nawakwa Macongo, kwaye kuko inxele lakwa Mangqwambu, eTabase. Kuko eka Mdala kwesika Macongo. Saqala ukugubisana nosikisi ekuseni, ndatukugqiba kwam ukuwukulula intsimbi, ndawukuza umkonto wam. Ndati mna "Ibhunga lamaMfengu nelama Xosa liqabelakile," kumhla ndake ndibone.

398
~~399~~

/Ndawujula.....

s774

K11/40

Ndawujula pezulu wamila emtwini, ndati ukuwukuza kwam, "Umhlaba uhlangene," balakadudu umhlaba olala intaka, ndati mna malalazijule acinge izono zikanina, ndati mna lashukuma ihlanga kusakuba semnyameni, kumfazi ongumtakati, ndabiza abafazi bentlanganiso, ndingowembola, bati besakubiza igama elikulu ndabuza ukuba ~~ni~~ nitsho nonke, na? Ndependulwa ngumfazi wamnye, wati, "Lento undibuza lonto, iBayibile uyayazina"! Ndatsho ndisiti mna, nifanele ukuyibuza lonto kuba nimanukuti nigqobokile. Ndisuke ndeva kusitiwa benditwele umtu efile nisilwa ngamatapile, wati akuti ndilixoke ingaba inkunzi yempundulu le ikuyekile ukudla kwayo. Ndati kuwo Uh-h-h! ndiyagqibelisa kunyaka ozayo sendalukile.

10. Ulolwe:- Basela Wili, nditsho kuwe Makhwekhweta. Hamba nati mfondini sise eRautini Mbobeni dukemtayini, nkonyokazi wenkomo zakwa Zulu nezasemamiyeni, ndisabele ndayeka zigongwezidala zokuhla ubutuvu. Ndikala ngawe ke mqolo wenkomo zenyanda. Mafunfwa zintombi ze Japani nezom Hlanga. uJujuju masegu amdaka.

Imoto:- U - - yapuma inyoka emnyama yasemLungwini, emavili mane. Ilayishe uNkosi no Nkosikazi, beyakubona umhleleki omhle. Bayibona ingqangqasholo enkulu, ubhelu oluhle into engati size ife Sayibona ingqangqasholo enkulu. Nditsho kuwe moto ukulunga kwako kufana nokwezulu.

399
400.

11. Izibongo zabantu:- Ngumbobeni, ngu Dukemtayini Ngutywala betiki, ngumsukuza ndiyanya ngumtaka Totisa. Nditsho kuwe mbobeni, nditsho kuwe dukemtayini. Nditsho ndisiti, yiyo le mtu mdaka unje, mtaka Mapeka. Wapuma kunye nobulongo mhla wazalwa ngunyoko. Nditsho kuwe beleka ~~ik~~ itanga ungenatanga. Nditsho kuwe mbombo ukukutuka. Nditsho kutafa lentwala ngumhlubulo. Nditsho ku Ngxwashula kwinyawo legqwira lubi emzini. Nditsho kumagqwira ayaqubana. Nditsho kwinkunzi emdaka yase Folweni.

Inkosi Julius Makalima:- Ah! wena kalipa elikulu ela Dabula amanzi, ladubula amanzi olwandle olubomvu. Nditsho kuwe sapula mkala kuvele mkala. Wena mahleka aqeqezeke esakuva kusitiwa intombi ibulisile Ndikala ngo Nomkoka umLungu ofukuta imbila. Uyixamla nje, uyayipekuza mfa ka Bushula. Sowovela kude nakude tole lenkunzi emdaka yakwaNguni, wena bakukuza ukuhlab' ungekahlabi luto. Wena mqokozo onzima onatwalwa dyongasi, wena wajama futi ungajamele mtu. Kakade wena Madlambula wawuteni ukusuka ubange ude ugqitise ulibale uba umnikazi ndawo ukona.

/Nditsho.....

Nditsho kuwe mtaka Bushula omdaka, uze ubapate abantu bako bakufanele. Sinnika!!

Intsokotela nemizekeliso.

12. 1. Rayirayi, ndinamtu wam upala angayeki. Ngumshini woku-tunga.
2. Rayirayi, ndinamfundisi wam wase Tshetshu:- Yi Ngwamza.
3. Rayirayi, ndinangxowa zam zine zomgubo, xa ndifuna ukuzicita ndiyazicita:- Yimibele yenkomo.
4. Ndinamtu wam, ndiyanaye emlanjeni emkulu ndibuye epepile, oka nye emncinci:- Isepa.
5. Ndinahashe lam litsiba indonga zinlangane:- Inaliti.
6. Ndinazinja zam zine ababhaku mabini nengqeqe zimbini:- Amavili enqwelo.
7. Rayirayi, ndinahashe lam alipali linenamsila:- Inaliti.
- 400
401. 8. Ndinazinja zam zinabini, nambhaku omabini:- Ngamavili esi-Kotshi.
9. Ndinanyoka yam iluma namsila:- Isabhokwe.
10. Ndinabantu bam banxibe impahla ezimhlope, neqiya ezimnyama:- Imicinga ye matshisi.
11. Ndinamfo wam ujinga eliweni:- Isivingco seselwa.
12. Ndinabantu bam unqabatuma napina babuye ngoku:- Ngamehlo.
13. Rayirayi, ndinahlati lam lihlala lihlale ligawulwe zinwele.
14. Rayirayi, ndinakehlelelazi lam lifa libhinqile:- Umtshayelo.
15. Ndinabantu bam bayapikisana:- Inyawo.
16. Ndinanto yam, "Tyini pi?" Yintakumba.
17. Ndinato yam ihlanza ngezantsi:- Intluzo.
18. Ndinamtu wam uzimbambo wonke:- Isonqololo.
13. Imizekeliso:- 1. Inkala ixinge etyeni. Xa umtu exakwe yinto kuye kutiwe, "Inkala ixinge etyeni."
2. Isagwityi esivuka mva sibetwa zizagweba. Umtu ofika kade noyenza kade into, udla ngokusuka sekusemva.
3. Usana olungakaliyo lufela embelekweni! Umtu oti xa efuna into engateti akanakwaziwa into ayifunayo ke afele kokokungateti kwake. Njengosana lubelekwe ngunina uba alunakukala alunaze laziwe uba lulambile.
4. Isala kuya kutyelwa sibona ngomepu. Umtu owala ukuxelelwa, ongevayo uyenzakala, otuke sekukubi, esenzakala.

s774

401

~~400~~

5. Wapuma uhili engcongolweni. Ka into ibikade ifihlwa, ize isuke weliswe kwangabafihli bayo.
6. Amaputi ahlatinye:- Abantu abavanayo.
7. Intambo netunga:- Abantu abavanayo.
8. Ukwanda kwaliwa ngumtakati:- Yinteto yokubulela xa umtu ekwenzele into. Umbulele ngolohlobo.
9. Ukukawulela inkawu ziyakusela:- Ukuyingxamela into eseza kwenzeka
10. Unakwazi ungekapumi ehlatini:- Kuku'ti usaxakekile usuke utete ngezinto zamaxa sowupumelele. Kanti mhlawumbi uzakubuya ubambeke kwakulongxingwa.
11. Akuko nkanga idubula ingeti:- Nokuba umtu ufikelele kumgangato opezulu, umelwe kukuba aguge ete kanjalo.
12. Umazi wendlela ngokhe ayihambe:- Okokukuti, umtu uyayazi into owake wayenza, aze ati kanti kutetwa nja ngomnye abe seletinga ngawake amava obubi abenzayo.
13. Isihlangu siviwa ngumniniso:- Umtu obaziyo ubunzima akubo ngumni ni ndaba. Omnye akazoze ade ayiqonde ncam, into ekomnye.
14. Gugu lingabalikulu umbombo uyagosha:- Umtu xa enebhongo lento etile ize ingapumeleli ebezimisele kuyo kakulu, enegugu ngayo.
15. Apo kuko utando, kuko indlela:- Xa abantu ababini betandana, aba rakwa kukuziquba imfuno zabo, nokuba sekumi banina ngapambili.
16. Imbulu yaswela umsila ngokuyalezela:- Umtu oyalezayo angayi kuzi bonela uyaposwa, ade onakalelwe.
17. Unonkala uzala omnye unonkala:- Umtu okohlakeleyo okanye olungileyo udla ngokuzala umtwana ofana naye.
18. Ukumbeta umtu ngemfe ipindiwe:- Kutetwa ukuba umkohlisile, umkohlisile, umtetele into engenanyani.
19. Inyosi zingasuzela zeke zityebile:- Xa uzuzana nobunzima ufuna i into, yazi ukuba lonto inexabiso ke kunzima nje ukuyifumana.
20. Uya kwa ntsongwanyawana:- Kutshiwo xa umtu efile kutiwe, uyile kwantsongwa - nyawana.

32. Umculo, Ingoma, Ukuxhentsa.

Izinto ezikalisiwayo zokombela.

402

~~401~~

1. Uerube, uhadi, 2 uGwali, inkingo, 3 Aziko ifleyiti.
4. Isigodlo sopeno lwenkomo.
5. Amagubu, ingqongqo.
6. Inkahla, nesiwahlana setoti yamaggira.

s774

K11/40

7. Ayiko.

8. amagqira wona abeta amagubu. Emfazweni kubetwa isigodlo.

9. Akuko zimbi.

10. Incaza yazo nganye:- Umrube uvela entla apo amaMfengu ayesuka ko na. Zaziko ezizinto kwalapo. uhadi luvele nesizwe esi. ugwali nalo laluko kwasentla apo amaMfengu ayevela kona. Inkinge nayo ngokunjalo yadaleka kwasemivelini entla. Isigodlo sadaleka kwasemivelini yesizwe. amagubu akwavela entla nohlanga. Inkaca zabako kwase ntle apo izizwe savela kona. Isiwahlane setoti siqale kweli lase Mbo kuba entla kwakungeko mtu wayesidla ngezitoti ezizinto zenziwa ngazo.

11. Zabolekwa kwabanye abantu? Zonke ezintambula zavela nabantu, azi zange zibolekwe napuma. Zidalwe nohlanga.

12. Uhlobo lokwenziwa kwezizinto:- Umrube ukwenziwa kwawo, kutatwa uswazi lozingati nokuba luhlolo lugotywe kwenziwe isapeta esidityanisw ngojiko. Umcinga wesiqungu ke wona, uti utatwe, kubetwe ngawo kolo jiko. Uhadi lwenziwa ngombanga-ndlela nangesiduli, nangeselwa elivulw umlomo wamkulu. Ligqojozwa apa ngapantsi, indawo yokufakwa entongeni, kwenziwe inkata yokuba lingati nca entongeni zalibe nokukala. Libetwa kwangomcinga womqungu nalo. Ugwali lwenziwa ngengcongolo, kufakwe itshoba lehashe. Itshoba lehashe lifakwa engcongolweni kwelinye icala eyenziwe uhlanguana oluncinci. Kwelinye icala elitshoba lifakwa elusibeni lweranisi olugqojoziweyo. Inkinge yenziwa kwangengcongolo nayo, netshoba lehashe, kodwa ke yona akufakwa lusiba, iyahinwa macala onke

403
404. Isigodlo senziwa ngopondo lwenkomo, isigodlo esidala senkunzi nokuba likwange, okanye yinkabi yenkomo. Isigodlo esi, siyavalwa kwelicala likulu, ngeceba leselwa. Kugqojozwa apa pakati indawo ekuvutelwa kuyo xa sikaliswayo. Amagubu ukwenziwa kwawo, kutungwa ufele macala onke lube ngqukuva. Luti ke olufele lwenkomo lakoma lube godololo, ngqongqololo lulungelelwe ukubeta lungonjwe lenze ingxolo. Inkaca ngumti uya-xoty ulwa intswazana ezi zawo zidityaniswe, zifakwe apa ema nqineni. Ziti zakoma zikwahlaze zenze ingxolo xa umtu axhentsayo. Isiwahlane kutatwa itoti kufakwe ~~shax~~ uhlalu namatye igqojozwe umtu ayibophelele emanqineni. Yenza ingxolo ke kwangolo hlobo xa umtu axentsayo.

13. Zenziwa ngamadoda? Abafazi? nokuba ngabantwana? Umrube wenziwa ngabantwana (amakwenkwe namantombazana) Uhadi lwenziwa ngamadoda kwana bafazi. Ugwali lwenziwa ngamadoda. Inkinge yenziwa ngamadoda.

/Isigodlo.....

s774

- 405
406. 21. Zidlalwa ngamaxesha atile? Zidlalwa nje naninina kanti amagubu abetwa ngamagqira xa enentlombe. Isiwahlane sinxitywa xa kuko umjadu (umgubo).
22. Zisetvenziswa kwinto ezitile? Kwantonjane luyabetwa uhadi kodwa xa kusemdudweni into enxitywayo ziziwahlane nenkaca emagqireni.
23. Zibetwa naninina? Ziyabetwa naninina kodwa uhadi ludla ngokubetwa ixesha elimameleka kamnandi. Kwanenkinge ikolisa ukubetwa ebusuku.
24. Zisetvenziswa ngabantu abatile? Ewe, ezizinto azibetwa nangubani Zinabantu bazo ezibetwa ngabo amacule azo.
25. Ingoma yohadi:- Ngu Magwaza, nomandwandwa, no Mzi kazibulale.
Ingoma zogwali:- "Yinkumandeni apo ilizwe laxola kona ne Ntsukantsuka "Ipi" impi naziya mqali wendaba."
Ingoma zenkinge:- "Ingwanemfutshane" enye ke Ngabaqali belizwe "Ukade sibafuna, nanku naye".
Ingoma yesigodlo:- "Mabeze bonke, ilanga liyatshona."
Ingoma yegubu:- "Inyamazana", Ingwanemfutshane.
Eyenkaca nesiwahlane:- Kuvunywa ezomgiyo oSukundikataza Zwelinjani", Hamba, hamba no Zwelinjani. "Uzintshaba".
26. Kuko ngoma zintsha zibe zivunywe ngamanye amaxesha? Ewe, umtu uti akuva iculo elitsha kwelinye ilizwe, alitate, azokulibeta kule yak into, abe selelifakela izinto zake, elenza ingoma yake entsha.
27. Kufuneka umtu egeqeshikile kulongoma xa eyibeta? Ewe, umtu kufuneka eziqhelisile ekuyibeteni ingoma entsha ukuze ade ayibete kakuhle.
28. Kubako qeqesho lutile? Uqeqesho olu alenziwa kunye xa kuzakubako umnyhadala. Elowo uzenzela olwake uqheliso yedwa, xa ezakuya emnyhadaleni.
29. Kuyakutshiswana? Ewe, kwantonjane kuyakutshiswana ngohadi, nange
406. nkinge nangogwali.
30. Banabo abakokeli? Abafundisi? Abaqeqeshi? Yintoni umsebenzi wabo Hayi, akuko bantu bangabakokeli, nabangabafundisi, nabaqeqeshi. Kusuk nje kuvele icule nje libalaseleke, kanti nomnye ngokubukela kulo ulicule, usuke avele abe yinto ngobunto bayo naye.
31. Umtu lowo ke uhamba edlala abhatalwe? Hayi, akuko bantu ngezi zinto.
32. Abadlali benye indawo bayahambela kwenye? Hayi, umtu ubeta elali ni yake angati sa kuba nakwezinye indawo zikona ezalapo ingcibi.

s774

K11/40

33. Ngasipi isizatu? Akuko sizatu sikoyo kulonto kuba ayenziwa into yokuya kubeta kwezinye indawo.

34. Akona amagama ezintsukumo bazenzayo? Ewe, kuko ukusina, ukuguya ukuxhentsa, ukutshila, ukutyityimba, ukuqamba, ukududa, ukutyuluba, ukutyatya (kwamakwenkwe) ukungqungqa (kwabafazi, ukuyeyezela ukuzetula (ukugixa).

Imixhentso.

35. Intlobontlobo zemixhentso:- Zininzi intlobontlobo zemixhentso ezizweni apa.

36. Amagama emixhentso:- Ukusina, ukuguya, ukuxhentsa, ukutshila, ukutyityimba, ukuqamba ukududa, ukutyuluba, ukutyatya, ukungqungqa, ~~mk~~ ukuyeyezela ukuzetula (ukugixa).

37. Ixhentswa ngabapi abantu? Ukusina ingodwane kwenziwa ngabafana namagqala. Ukuguya kokwabafana namaqina, amadoda. Ukuxhentsa kokwabafana na madoda amakulu (izinxiba mxaka) Ukutshila kokwamakwenkwe nabakweta. Ukutyityimba wonke umtu xa enza lemixhentso yonke usuke atyityimbe ngenxa yokutamba komzimba wake xa enza lomxhentso awenzayo. Ukuqamba kokwamagqira onke, nokuba ngumtu oluhlobo lunina (ibhinqa oka nye indoda). Ukududa kwenziwa ngamadoda la angamaqina, nabafana bayaduda. Ukutyuluba kokwamaqina apa emadodeni, ifike indoda ityityimba izipika. Ukutyatya kwenziwa ngamakwenkwe. Ukungqungqa kokwabafazi kanti nentombi zifunda ngoku zisezintombi. Ukuyeyezela kwenziwa ngabafazi namadoda. Ukuzetula (ukugixa) kwenziwa ngamakwenkwe.

38. Izizatu zokuxhentsa.

Ukusina kwenziwa xa kupuma intonjane.

Ukuguya kwenziwa xa kupuma amakwenkwe.

Ukuxentsa kwenziwa xa kuselwa utywala emgidini nasemjadwini

Ukutshila, kutshila amakwenkwe xa engabakweta.

Ukutyityimba amakwenkwe atyityimba xa atshotshayo.

Ukuqamba kuqajwa xa kuko intlombe yamagqira.

Ukududa kududwa xa kuko imijadu (umdudo).

Ukutyuluba kwenziwa emdudweni wokutshata kwentombi.

Ukutyatya kwenziwa emtshotshweni ngamakwenkwe.

Ukungqungqa kwenziwa kwantonjane ngabafazi.

emgidini yabakweta abatshilayo.
Ukuyeyezela kwenziwa ~~KWANTONJANE NGABAFAZI~~

Ukuzetula kwenziwa ngamakwenkwe emtshotshweni.

s774

K11/40

39. Yenziwa emitshatweni kupela! Wona x umdudo ngowomtshato kupela, kwezinye izisusa zokonwaba iko imixhentso esele ixeliwe ngasentla.
40. Yenziwa xa kulusizi? Xa kulilwa? ngapambili okanye emvakwe mfazwe Akuxhentswa xa abantu belusizi naxa bavela emfazweni. Xa besiya emfazweni kwenziwa umguyo ngamadoda emfazwe.

Ingoma.

41. Zingoma zina ezombelwayo? Ingoma ezikoyo, zingoma ezombelwa kulemixhentso sele ixeliwe ngasentla. Ingoma ka Mhala yeyomdudo. Igwatyu lelomdudo kanti nomtshilo. Umdudo iwunywa xa abafazi besina. Emguyweni kuvunywa ezomgubho. Emngqungweni ngu "Nongabe." Eventlombe ngumhala ingoma ka mfi. u"Nontwayiyo." "Unentetvela pina ulila nje". Ezomgubho:- Ngo "Sukundikataza Zwelinjani", o"Zintaba".

- 408
409. 42. Amazwi engoma nencazelo yawo:-1. Ekamhala. Ho hawu masigoduke abafazi balendawo. Huyi he - he - na he. Ho hawu henana! Incazo. lamazwi kuya qhutywana xa limkayo ukuba makugodukwe - amadoda aquba abafazwawo.

2. UNontwayiyo:- Amazwi wena nontwayiyo x wewhawena Nontwayiyo wewu-ha. Incazo ateta ukuti wena uyakuba yinto oyiyo.

3. Inyamazana - amazwi:- Ohayi inyamazana ho hawu. Incazo sibonga ibokwe emhlope esiza kuyidla.

4. Unongabe - Amazwi:- He Nongabe masiye eGoli, masiye e goli Nongabe Incazo kutsho umfo ofuna ukuhamba efuna umhlolo wake amandayo ukuba emke naye.

5. Abadli bentloko - Amazwi:- Abadli bentloko, abadli bentloko, imandi lenkomo oyoho, oyoho. Incazo kutsho amadoda xa esemgidini utile besidla intloko yenkomo ebixheliwe.

6. Silo - amazwi:- Silo, Ehehe, isilo sam sisigebenga oho sigebenga, Incazo kutsho indoda efuye ngenyoka xa iyitekelisa.

43. Zikona ingoma ezivunyelwa ekusini? Ingoma zonke zenziwa nje. Azenzelwa kusini.

44. Zenziwa ngexesha elinye enyakeni? Ezi zomngqungqo ingoma zenziwa ebusika. Imiguyo yenziwa ekwindla. Ezamagqira zenziwa ebusika. Ezenkinge zenziwa naninina (ebusuku lelona xesha litandwayo) Ezomtshilo zenziwa xa kutshiliswayo ekwindla kude kubesebusika.

45. Ezingoma lenzelwa nto itile njengemitshato? Ewe, ziko ingoma zemitshato, ezizemidudo.

/46. Zikona.....

s774

K11/40

46. Zikona ezaxa kuvunwa? Ewe, ziko ~~mx~~ zezi zemitayi (indywala) Ingoma zomhala zasentlombeni etywaleni.
47. Pambi kwemfazwe? Xa kuza kuyiwa emfazweni kombelwa uMagwaza. Enye, "Wayiteta indaba kanti uteta impi."
48. Xa kuliwa? Akombelwa konke xa kusiliwa.
- 409
410. 49. Kuyombelwa xa kuzingelwa? Ewe, xa kuzingelwa ingqina kuyombelwa xa kusukwa, ize ke xa kusondelwe kutulwe.
50. Xa kusetyenzwa okanye kuhlakulwa? Ewe, emalimeni kombelwa ezi-zomgubo ingoma. Umtu xa etanda uyombela nayipina ingoma xa esebenza, leyo ayicaceleyo.
51. Xa kuhanjwayo (marching) Ewe, ingoma zokombela xa kuhanjwayo ze-zi zomguyo.
52. Ezokututuzela abantwana? Ewe, olilili oli mtwana. Sukulila lila mtwana.
53. Eziculwa ngabantu abatile bodwa? Ewe ziko kuba ezi zamagqira zombelwa ngawo odwa.
54. Zombelwa namagela abantu? Ewe, abafana banezabo, intombi zinezazo ingoma, namakwenkwe anengoma zawo, amadoda amakulu ombela umhala wona, abafazi bombelela amadoda.
55. Ukona umhlabezi? Ewe, esiXhoseni ingoma yonke ihlatyelwa ngumtu abemnye, ukuze balandele ke abanye abantu bangenelele.

33. Imidlalo.

1. Imidlalo yabantwana abancinci:-

1. Izigebenga no Hili:- Lo umdlalo udlalwa ngabantwana, babaleke behamba besiti, "Izigebenga zingaka, oHili bangaka" Bati xa bati izigeben a, bapakamise izandla bangacotshe, bazenze bade kangangoko kanti xa bati "oHili" bazenza bafutshane kangangoko umtwana azigobe, azicute azenze mncinci. Logama benza lonto ke bayajikeleza ngesangqa bebambe-ne, bebaleka.

2. Icimbi okanye Imfembe:- Lo umdlalo kuwo omnye ufumbata ilitye nokuba lukozo lombona, nokuba lelezimba nokuba yingqata yegusha, aye-nzele n emva lonto kungeko ubonayo. Uti ke kulo enza naye, "Kwesipi," ati ke uba uqashile anikwe kuqashise yena kwangolohlobo. Kanti ke uku
410
411. ba umqashiswa akade aqashe, woquba kusoloko kuqasha lo omnye yena eqa-shisa.

3. Uchelezi: wenziwa apa pantsi ebaleni. Kurwelwa imigca

engomacala mane. Odlalayoke ax uma paya ekugqibeleni, amana ephosa igilasi, aze amane eyitinta ngonyawo olu, etakataka reyikaba kwezindaw zayo zimacala mane. Uti ukuba uyitintile yaza yatsibela kwisituba esi pambili, kutiwe ufile. Xa efile ke kungena omnye.

4. Ungaphela ndikhule:- Xa kuna imvula abantwana bapuma pandle, bakhulule baxhumasehume bemana bepakamisa izandla zimana zibetiswa ezi ntsuleni apa kukwazwa, kusitiwa, "Nqaphela ndikule" ngabo bonke.

5. Isele:- Omnye umdlalo ngowesele. Abantwana baya copa, omnye emva komnye, bati ke kunye bonke, "Nalo isele, emva kwendlu ka bawo, lidla licolacola, siti sakuligxota, liti tsi, gxada, tsi gxada, tsi gxada. Xa bati tsi gxada ke baya tsiba tsiba oku kwesele, belandelelana.

6. Uhaluhalu:- Omnye umdlalo ngu haluhalu. Umtwana uye ati haluhalu, ubetwa ngubani? impendulo yenziwa ngama kwapa ati ngu Yeye. Ati ukubetela ntoni? Ati amakwapa andazi, Nguyeye, nguyeye, nguyeye.

7. Ukuxonxa:- Ngumdlalo wamakwenkwe lo, kodwa abantwana abancinci ungafika nabo besenza amagphopololwana enkomo, nabantu nonopopi abancinci abangachulezwanga pofu ukwenziwa.

8. Umatshawe kutatwa incence igotywe ngapambili apa. Iti ke ibekwe endaweni eyehlayo, enengca. Ke uti akwele ityilizwe kwanguye ngonyawo, ebambelele Pantsi, ide isuke ibaleke kakulu iye kuma ezantsi. Benza ugqatso ngazo. Kubako nenkulule ekwelisa abantwana abaninzi. Kutitiwa ukubizwa kwaleyo yibhasi.

411
412. 9. Ucumbelele kubekwa iminwe (inzipo) yenziwe tsolo pezukwesandle somnye nomnye zide zenze umxokelelo ophakamileyo kuze ke kuntsi kilwa kutiwe cumbelele; cumbelele sabalala batshe bayekane. Kubako abantsi-kilwa gqita kanti koti ngaxa limbi kubeko ingxabano.

10. 10. Impuku nekati lo ngumdlalo oqheleke kakulu. Kwenziwa isangqa konyulwe ikati ezakusukela impuku. Impuku ke iti iphinyele kwesisa ngqa, iti ke yona ikati ihambe ngalomkondo. Xa iwuphosile igqitele kwesinye isituba kuba yona ayivulelwa situba sokupuma, izizamela nzima ivalelwe. Kuvulelwa impuku le. Iti ke yakubanjwa impuku kutatwe abanye, bayeke abo bokuqala.

Ingoma.

1. "Inja yam!" Amazwi Ipina inja yam encincinci? Ipina inja ipi? Indlebe zimfutshane, umsila mde. Ipina inja yam ipi?

Ingoma yempuku:- Amazwi Ye luweyo weyo mbiba, yizaluweyo.

s774

K11/40

Zitsho zonke zilale emvikweni.

Izinto zokudlalisa Ezindlu ezenziwe ngamatye nokuba kungemipa. Amanye amatye enza imoto kwindawo elulwalwa lwamatye. Eminye imipa kwenziwa inkabi zibotshwe ngemitya. Inkomo namahashe nezinja zomdongi bazenzelwa ngaba badadlana, basuke ngokudlalisa ngazo bona. Kwenziwa nembiza zomdongwe kupekwe. Izindlu kuqhinwa ingca le inde, kwenziwe amaphempe abati badlale kuwo, bati zizindlu zabo.

2. Imidlalo yamantombazana amancinci:-

1. Izindlu zodaka ziyasindwa, kwenziwe imizi. Kulemizike kuhlale onopopi, abenziwe ngemipa nokube kungokuni neziziba. Kulendawo ibubuso kuba lilaphi elimhlope, ngasemva kulendawo yenwele ibalelimnyama.

2. Ucumbelele se uchaziwe ngentla.

3. Uchelezi naye bayamenza.

4. Undizena? Lo ngumdlalo ekuti kuzinyelwane omnye abe ngumfuni emana ekwaza esiti, "Ndize-na?" xa abanye bazimeleyo, bati bakugqiba ukuzimela bati makeze ati akubafumana abengumzimeli naye ati oqale wabongokuya ebefuna ibenguye ngoku ongumfuni.

5. Impumputela:- Lo ngumdlalo olusizi, omnye uyogqunywa abotshwe amehlo ngelaphi angaboni. Uti ke amane ephampata efuna abanye, ade abambe omnye. Lowo ubebotshiwe ke kutiwa yimpumputela. Ke ode wabanjwa iba nguye impumputela akululwe lowo ebekade ebotshiwe.

6. Icekwa kumana kubalekwa kuncindwana emana ukuti umtu, "Alina uti oncindiweyo asukelwe, kutiwe linaye. Ngelinye ixesha ickwa lenziwa emanzini, kumana kuntywilwa kuncindwana.

3. Imidlalo yamakwenkwe amancinci:-

1. Umdonwe kuxonxwa inkomo, amahashe nenqwelo kwenziwe nengqalo kwenziwe nengqatso ngalomahashe. Inkabi zitsala inqwelo, kubeko nabaghubi. Kwenziwa nebroro emlanjeni.

2. Utinti wenziwa ngentonga. Kumiliselwa induku kwelinye icala kumanake kuqityiselwa landuku, kusukwa ndaweni nye, ngabanye. Omnye akude ayichane, ziposwa ngapaya zonke induku, iti ke ngoku ibe yinto ebucekwa eti ke ngoku umtu ancindwe entloko.

3. Ungcaka omnye wenziwa ngenduku. Kumana kubekwa izandla apa endukwini, kanti ke ote wa ngentla ekugqibeleni, nguye owinileyo. Lo udliweyo ke uyakunqanda. Kuti ke xa odliweyo engavumi ukuya kunqanda agxizwe. Kwenziwe into ekutiwa ligxiza. Olunye uhlobo longcaka

/lwenziwa.....

s774

K11/40

lwenziwa ngokudibanisa izandla ezi ziphanjaniswe. Omnye uti "Ndilihlanga", omnye ati, "Ndiyimpamba". Uti ke lo ulipamba abe udlile xa izandla zipambene, kanti ukuba zihlangene, lo ulihlanga udlile ke. Odliweyo uyakunqanda inkomo, ati akwala agxizwe.

413

~~414~~

4. Ikari kudityaniswa izandla, omnye ahlale apa pezukwe ngalo esiti ukwele ekarini.

5. Umdlalo wedipu enye inkwenkwe ipata uswazi iwabete amanye la, iwangenise emlanjeni, Ukuba ayabaleka ayabetwa ade aphoseleke emanzi ni ngokwenkomo zingena edipini.

6. Ukutiya kutiywa ngezigu ebusika, kutiywe intaka ngeminyiki. Ezintaka ke zityiwa ngokuhlwa zonke emakaya. Imini le zembelwa apa n ecaleni kwesigu.

7. Amagegu xa koluswayo umtu uqhelisa itole libe liqegu lake. Eloqegu ke xa kugodukwa womana kwela kulo. Kuko amaxesha okuwabalekisa ugqatso lamaqegu.

8. Owenduku kuyagulwa, kumana kubizwana, badibane ke ngababini babetane. Uti oqondayo ukuba uyoyiswa ati, "Undikhupile". okanye "Masiyeke." Kude kuvele inkwenkwe ekutiwa yinkunzi ke etiiwatyutye iwabete onke nje ngokuba esiza kuyo.

4. Imidlalo yomtinjana nomlisela:- Imidlalo yamantombazana aselemadala yile yenziwa ezimbutweni ukusina, amaqhwangi, ukwenza nokumetsha Ukusina kuyenziwa ngamakosikazi kanti bonke abantu balonto zintombi. Amaqhwangi ngumdlalo owenziwa endlwini, zintombi zizodwa. Kwenziwa into efana nomkusane, kombelwe, kutshotshwe, kuxhentswe kanti ke pofu akupekwa, izakuti lonto ukumka kwelanga icitakale. Yinto eyelele kwi ntonjane, pofu kungeko mtu. Kusuke nje, kuxhonywe intente.

Umetsho:- Yinto eqala kwasemakwenkweni, eti yeziwe nangabazali babo bayenzayo ngokwasesi Xhoseni. Apo itshalele kona kusekubeni kode kuqondwane kutatswane emva kwexesha nje ngendoda nomfazi.

414

~~415~~

Imbuto lo nguwona mdlalo upambili elutsheni ekupatelela kuwo isifana kwanentombi ezikulapo ziqalele kona izinto ezinje ngophimiso njalondja. Ikaba yinto ekoyo ukuti xa kuko isisusa, abafana ke batane hlwa, hlwa ukubetana ngenduku, ade acace apo umfo ka bani onesigalo, abageqe abanye kulomdlalo.

5. Imidlalo yabantu abadala (amadoda nabafazi) Eyamadoda kukubekwa kwamaqegu enkabi zenkomo kubonwe elishiya amanye. Abafazi bona

/badlala.....

s774

K11/40

badlala emigubheni, benze izidlalo zabo.

6. Imiteto yemidlalo:- Abantwana abancinci badlala bodwa, intombi zidlala zodwa, amakwenkwe a adlala odwa kanti nabafana badlala bodwa. Amagela ohlulelana pakati kwezinqila sesixeliwe. Abantwana bayahlulelana kwimidlalo yabo.

Amabhaso xa kute kwabukelwa ngabantu abakulu aze umtu abuke, usuke wumbi ampe iye ngokuziva kwake umtwana xa ate wantanda ukudlala kwake.

7. Abo bangapumeleliyo abatatwa kakubi.

8. Abo bate bangumelela bayaxabiseka ke nje ngabantu abenze into ebalulekileyo.

9. Imidlalo ayenziwa ngamaxesha atile? Ewe, ako amaxesha atile angalungileyo ekudlaleni. Xa kuziliwe akudlalwa naxa kungcwatywa.

10. Kuko imidlalo etatwa nje ngeyabantwana? Ewe, eminye imidlalo itatwa njengokuba yeyabantwana. Abona bantu ke bayidlalayo ngabantwana. Eyababhinqileyo. Iko nemidlalo etatwa ngokuba yeyababhinqileyo bodwa engafumane ingenelwe ngabasebuhlanti.

415
~~416~~

11. Eminye ifunyanwa kwezinye indawo? Ewe, iko imidlalo esuka kwezinye indawo. Imisino le kanti uti omnye uvela kwenye indawo. Imilababala le yimidlalo eyayivela eLusuthu, selivangile nje ngoku naxa kuko indawo ezingekayazi konke kwantu apa.

12. Ikona etatwa ngokuba inengqeqesho? Ewe, imidlalo etile itatwa ngokuba inengqeqesho ebantwaneni. Imidlalo enje ngamaleqe amaqegu, ukudlala induku njalo-njalo. Wonke umtu, kufuneka ayidlale le midlalilunge ngengqeqesho enayo. Pofuke akulolunyanzelo kuntu oziva engafuni kudlala.

34. Ulwazi.

1. Ilanga, Inyanga, Inkwenkwezi:- Ezizinto ngokwakwa Xosa zaziwa ngokuba zadalwa nje ngumDali, ekwakusitiwa ngamaxesha oPalo lo Mdali ngu Qamata. Ute ke ekubeni kungene unqulo lo Tixo oziqo zitatu, zabalwa kuye, ekutini zidalwe nguye nje ngento yonke edaliweyo. uMdali wazo njengoko sekutshiwo ngu Qamata, uNkulunkulu, esiti namhlanje ngu Tixo.

Indlalo yokwenziwa kwazo:- Ilanga lenziwe lasisikanyiso sokukanyiselimini, njengomlilo okanye esibane. Inyanga nenkwenkwezi zona ngumlil wokukanyisela umhlaba upela ngokuhlwa. Zonke ke zenziwe akuko lualu lo lokuba bezizizinto zasebuhlanti (amaduna) okanye ezasendlwini na

/(isifazana).....

s774

K11/40

(isifazana) bezijongwe nje, njengezidalwa zika Tixo, ekungeko bucule balwazi ngazo.

2. Isizatu umhlawumbi into etetwa kukufipala kwelanga okanykwenyanga. Kuko nto yenziwayo? Lento ikukufipala kwelanga, yinto ebidala ubuxoki obuninzi, obuti bakulandwa, bucace ukuba ngulowo nalowo ubesuke azenze isazi, aqashele isizatu esibanga ukufipala kwelanga, kanti yonke lonto uqashela nje, idalwa nangumotuko noloyiko nalo. Bekuye kucingwe ngezifo, indlala nemfazwe, nayipina into enokwenzeka kutiwe lomhlo ubangelwe zezizinto ezizakuhla eluntwini. Akukonto ibisenziwa, napandle kokuhlalwa emaxhaleni, apo kute kwako oti, lento ixela oku, nokuya, okuza kuhla esizweni. Akukonto izilwayo xa ilanga lifipale napandle kokuba kusukwe kuhlaliwe ezindlwini, ide ibe iyedlula lonto. Yakuba idlule akwenziwa nto. Kodwa ukuba, kubeko ngcali iti, lento itela isihlo esizakubako eluntwini, iba ngulowo ahlale elungiselele lonto iza kwenzeka.

3. Amabakala enyanga abangelwa kukutshintsha nokuhamba kwexesha, elenza inyanga. (amashumi amatatu entsuku).

Amagama ezibakalazenyanga:- Isahlulo sesine sokuqala, kutiwa, "Inyanga itwasile".

Ukuzala kwenyanga kutiwa, "Inyangihlangene". Isahlulo sesitatu sesine kutiwa, "Inyanga ikekekile." Isahlulo sokugqibela sesine kutiwa, "Inyanga ifile" Ewe, izibakala zenyanga ziyaqwalaselwa. Intsuku zibalwa pakati kokutwasa nokufa kwenyanga. Uno bangela wolu balo:- Kaloko kwakuyindlela ekubalwa ngayo inyanga le kwa Xosa, nekuqcinwa ngayo amaxesha (Calendar). Ewe, izulu liyasetyenzwa ngalamabakala enyanga, kuba ukufa kwenyanga silindela inqwitela, imvula njalo - njalo, kanti yakuquba ukuhamba inyanga silindela ukuba liza kuzola. Ewe, ziko izinto ekufuneka zingenziwa ukufa nokutwasa kwenyanga. Abantu base-tyini baya exesheni (enyangeni) zeke kufuneke beke bawazila amasi nfe lotuba. Kufuneke beke bawazila namadoda xa bekulomeko. Enye into umtu akanako ukufumana atate uhamba olude engazilungiselelanga kuba ezinkitiko nemvula zingamenzakalisa ukufa kwenyanga.

4. Amagama enkwenkwezi nozilimela:-

1. Ikwezi.	2. UCelizapolo.	3. Imbalubusuku
4. Incandubusuku.	5. Isoka lasekunene.	6. Isoka lasekohlo.
7. UCanzibe.	8. Isilimela.	9. Amaroza.
10. Umgca.	11. Inkwenkwezi entshontsholozisi.	
12. Umnye.	12. Ingqwalaselo.	

Ingqwalaselo yenkwenkwezi:- Ewe, inkwenkwezi ziyaqwalaselwa, nama-resha ezipuma ngawo emva kokuba ilanga litshonile ayaziwa aye enento ateta yona eluntwini. Umzekelo ucelizapolo lelikwezi lipuma xa kuse-ngwayo ngoratya, lifane nomtu ocela izaqolo ezizisengwayo, kuba lipuma ukusengwa kwenkomo.

5. Umga (Comet) Umga waziwa njengenkwenkwezi eza nesifo, imfazwe, indlala okanye nayipina into ilindelekile xa ite yabonakala. Yinkwenkwezi enkulu enomsila, indalo etsho kuyo apa iyinike isitunzi kwezi-nye inkwenkwezi nangenxa yokungaqeleki ukubonakala.

Inkwenkwezi entshotsholoji yona itatwa njengesikanyiso sezulu nje, njengokuba idawuza ingumlilo obinzayo. Urbane yinto eyoyikwayo ngabantu bonke (ehlonipekileyo) kuba xa ubonwa umenyenza, kutiwa, "Kuteta inkosi." Into ke leyo efuna lonke uluntu luzole lungawasazeli, kuba kuteta umtu omkulu, uSonini-nanini.

⁴¹⁸
~~419~~ Ukududura kwezulu kufana nombane ukuhlonipeka kwalo, kuba kutiwa, "Kuteta inkosi". Abantu baye bati ukuyiteketisa lento ilizulu, "Kukugqoza kwenqwelo zakulo Mosisi," Inqwelo zasezulwini ke ezo.

Umanyama wona sisihombiso sezulu esibonakala ukupela kwemvula. Ngumxolisi wezulu elinemvula. Zonke ezizinto ziteta into eluntwini apa.

6. Imvula:- Itatwa njengento etunye ngu Nkulunkulu ukuza kusipa amanzi okusela, nokuba siba nokulima sipile emhlabeni. Kuke ke nemvula ezimbi - izitshi, izipango, amaqwa, onogumbe. Nokoke ezi intlobo azitandwa, zingca awayitelwa nga kangako luluntu. Kuti ke kuba zituryelwa mtu mnye oPezulu, sinyamezele, singakalazi. Isiqelo semvula asinto ike wakale emaveni omtu. Kusuke kutiwe nje yadalwa ukudalwa kwelizwe ukuba ube nento yokuwuncenceshela. Abenzi bemvula:- bako abantu abaziwa nje ngabantu bemvula. Abantwa aba imvula ibisiya kucelwa kubo mandulo, njengokuba kuko amaCage (Kwanezinye izizwe) eziti zakushukuma ukuba nezisusa, kanti lutunukala izulu, ine.

Izenzo zabantu kwelishesha lengqoboko inkohlakalo kutiwa iyayinqanda imvula kuba kaloku ezinto ezimbi ziqumbisa umDali lo ungumnisi mvula. Ezilweni ke noko akuko nto injalo kuba zizilwanyana ezinangenangqondo ingangeyantu zona.

Amatatalahoyi axa kuna imvula:- Akukonto yenziwa ngokungummisela xa kuna imvula ngapandle kokuba lowo nalowo uyavuya kuba ezakulima, ngapaya koko lowo nalowo, azikusele ekuneteni kwesiqu sake, nezindlu

/zako.....

s774

zake, ezingati ziwiswe yimvula leyo.

419
420. Emva kwemvula:- Kuba ngu bazalala amadoda alime amasimi awo. Akuko zinto zihlonitshwayo emva kwemvula kuba kufike itamsenqa elibe lifunwa nguntu wonke.

7. Inkolo namabalana:- Ngokuqaleka nokudaleka komhlaba. Indalo yomhlaba lo iti esiBalweni, wadalwa ngu Tixo, waza wabeke kuwo abantu, nezilwanyana zonke zomhlaba. Tina ke bantu, sikolelwa kulonto.

Amabali:- Esiwaziyo ngawemfazwe x zakudala apa emhlabeni, ukuhliselwa kwabantu zingonyama, amabali abahambi, awokubizwa kwabantu ezizibeni, awengqhina namapulo, intsomi njalo - njalo.

Ulwandle ngumlambomkulu oginya yonke imilambo yomhlaba. Ladalwa ngu Tixo nalo kwanezalo izilwanyana, xa ozintlanzi, iminenga, orebe, njalo - njalo.

Amabali esiwaziyo ngawabantu abemke nolwandle, bedada, bequba, beloba, njalo.

Intaba kutiwa zidaleke emva konogumbe ka Nowa, xa amanzi ati ukweta kwawo atata umhlaba, adala izigingqi (intili) kwadaleka ke intaba kwindawo ezite azanyibilika. Pambi koko kutiwa umhlaba wawute tyala wonke ungenazintaba.

Imbali kudala ibizindawo zokunqula nokwenza amadini intaba ezi, njengoba zizindawo ezipakamileyo, ezisondeleyo ku Nkulunkulu. Xa kufunwa imvula bekusiyiwa entabeni, kuqutyudwe kona, kunqulwe.

Imilambo namacibi:- Ezizinto zadalwa njengento yonke, ngo Pezu konke.

420
421. Amabali esiwaziyo ngawokumka komtu emilanjani, nokubizwa ezizibeni. Isiziba yindawo ehlala abantu bomlambo, ingwenya. Yindawo ekuyiwa kuyo ngabantu abatwasayo. Amacibi ke noko wona skanambali, jofu ayafana nemilambo ngengozi zokubizwa nokutwasela amagqira.

Amadini:- Ayafana namacibi.

Umtombo:- Kulapo iliso lomlambo likona Idalwe ngu Mdali nayo.

Amabali:- Umtombo uyasola, kuba kaloku umtombo waziwa ngokuba liliso elihlala icanti (inyoka).

Amagana omhlaba selexeliwe kwisiqingata esiteta ngeli lizwe (Section Country) Kukwangokunjalo nasezintabeni.

Izibongo:- Azinazibongo intaba zelilizwe kwanemilambo njalonjalo.

Amabali ngazo:- Intaba ye Mvumelwano kulapo kwakuvunyelwana

kona ngemida zinkosi oBushula nomcakumbana kwanezinye, beboniswa yimantyi oka Kamekile (Charmichael) yaliywa ngeligama ke kuba kuvunyelwene ngemida leyo.

8. Umlilo:- Umlilo waqala kukufundwa kwintlanga zamandulo. Wawuse-nziwa ngenduku etile, nangokukanda amatye, idosha, necwilika.

9. Iziteto yomlilo:- Umlilo njengento enegozi unomteto kubantwana abancinci, nabakasayo kuba kufuneka bagcinwe bangadlaleli kuwo. Akufuneki kufumane kutshiswe ngamaxesha embalela.

10. Zikona indawo ongavunyelwe kuzo umlilo? Ewe, indawo ezenileyo akufuneki mlilo kufupi nazo. Awufuneki endlwini apo kungeko ziko.

421
~~422~~. 11. Ikona imililo engenakugcinywa? Ewe, iko imililo engenakugcinywa mtu, edalwa ngabantu abafunde ubugqi, eti ke ukuze igcinywe, ilungele kwabona abenzi bayo ebo.

12. Itshiswa naninina imililo? Hayi, kodwa kona xa kusiliwa imfazwe umlilo awufumane wenziwe naninina, kuba kusoyikelwa ukubonwa lutshaba

13. Zikona inkuni ezinabaswayo? Ewe, inkuni zomti odlalwe yinkosi azibaswa.

14. Kuko zinto zingenziwayo emlilweni okanye ecaleni komlilo? Akufuneki umlilo openjwe endlwini uba ucinywe ngamanzi. Akufuneki umtu atafele emlilweni kuba angadusba isibunu. Akufuneki ukuba intusi oka nye amasi atshiswe emlilweni.

15. Izikuni ziyatatwa kuyekubeni ngazo? Ewe, yiyona nto yenziwayo ukutatwa kwesikuni esivutayo kuyo kupenjwa ngaso kwenye indawo okanye komnyo umzi.

16. Kufuneka umtu atsibe lezu komlilo? Hayi, asililo siko ukutsiba umlilo. Isiko liti umtu, makajikele ngapaya komlilo angatsibi. Xa kubonakala uba kuko imbiza etshayo uycinywa kodwa akufuneki ucinywe ngamanzi ngokwesiko lakantu.

17. Yahlukile imililo le? Oweziko? Owamadoda odwa? Ewe, imililo yohlukile yona, uko umlilo weziko uko owamadoda odwa (umlilo owotiwa ngamadoda xa abaliselana amayo) uko obaswa etontweni. Kanti ke uko nalo utshisa ngengozi, ozeke upuncuke ngengozi waza wanwenwezela, ude ngelinye ixesha utshise ilizwe, intlanti, imizi, nempahla yabantu njalo - njalo.

18. Indlela yokota:- Amadoda arangqa iziko kwelicala lawo (ngasekhlo xa umi emnyango ujonge entla) Abafazi baka izitanga kweli labo

/icala.....

s774

K11/40

icala (emva kocango) Amadoda ayangxata ukota kwawo. Ewe, ukota kuhlaliwa ngokobudala babantu kuba abantwana bahlala ngelicala lomnya-ngo bona (liya umsi).

422
423.

19. Kucingwa ntoni ngomsi? Umsi asinto inanto iteni. Kodwa xa umtu egodole, kuye kutiwe nomsi ulungile uke umfixe, uzokunikupa ingqele. Ngamaxesha akudala, kube kuti xa kwenziwa amadini kanti koqondwa ngokuti umsi uti ju, unggale pezulu, xa idini lomtu lamkelekile ku Tixo. Yinto ke pofu edala ungcume, kuntu ohleli endaweni enawo, nokuba wotile, nokuba upekile apo.

423
424.

Amagama abantu

Apo bahlala kona.

1. Julius Makalima	Bonke ababantu bahlala
2. Girdwood Soga	apa eSidwadweni, Silverdale,
3. Chairman Jack	Umtata.
4. Ngonyolo Ngambu	
5. Mahlinza Mazitshana	

Kwicala lamakosikazi ngu:-

Gertrude Makalima	Bahlala apa kwase Sidwadweni,
Mina Ntanjana	Silverdale, Umtata.
Mamkume Dayimani	

Ke bonke ababantu bati bayifumana lencazelo komhakulu nako.. Koko babo njalo - njalo.

Zinkosi lonke elixesha bendizama ndide ndagqiba ke ngoku zinkosi zam.

ENDS S774.